

**ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

І.В. ГУКАЛОВА

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ**

Монографія

Київ 2009

УДК 911.3:314:330.59(477)

У монографії узагальнено багаторічний досвід вивчення й оцінки категорії «якість життя населення», проаналізовано еволюцію поглядів на неї в географії та за її межами. Викладені теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження якості життя населення з розкриттям сутності даної наукової категорії з позицій геосистемного підходу та основних положень концепції сталого (збалансованого) розвитку. Розкрито соціальну сутність урбанізації та її особливості в Україні. Виявлено роль значимих факторів впливу на формування якості життя населення в регіонах України – суспільно-географічного положення, урбанізаційної структури, особливостей прояву глобалізаційних тенденцій. Проведено типізацію регіонів України за специфікою формування якості життя населення. Визначені пріоритетні напрями покращення якості життя населення в різних типах регіонів України і розкрито передумови формування політики якості життя населення в Україні з урахуванням сучасних проблем перехідного періоду і проникнення постіндустріальних тенденцій. Книга рекомендується для широкого загалу фахівців з проблем управління, регіональної економіки, географів, соціологів, економістів, викладачів, аспірантів та студентів.

Monograph summarizes years of study and evaluation of the category “quality of life” and evolution of relevant approaches inside and outside of geographic boundaries. Presented are theoretical and methodological foundations of human-geographic research of the quality of life of population and meaning of this scientific category is revealed based on geo-systemic approach and main foundations of sustainable development. Social essence of urbanization and its peculiarities in Ukraine are revealed. Meaningful factors that influence the formation of the quality of life in regions of Ukraine are presented – socio-geographic location, urbanization structure, and peculiarities of globalization. Ukraine’s regions are typified by specificity of formation of the quality of life. Priority directions are suggested for improving the quality of life of population in various regions of Ukraine. Prerequisites of policy formulation are suggested that aim at quality of life of population in Ukraine taking into consideration problems of transition and penetration of post-industrial trends. The book is recommended for a wide variety of professionals in governance, regional economy, geography, and sociology, professors, graduate and undergraduate students.

Відповідальний редактор – академік НАН України Л.Г.Руденко

Рецензенти:

Топчієв О.Г. – завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова, заслужений діяч науки і техніки України, доктор географічних наук, професор

Горленко І.О. – провідний науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, професор

Лісовський С.А. – завідувач відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України, доктор географічних наук

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту географії Національної академії наук України, протокол № 6 від 22 квітня 2009 р.

Всі права захищені. Жодна частина цієї книги не може бути відтворена без письмового дозволу власника авторських прав.

© І.В.Гукалова, 2009

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт
ВДВ – валова додана вартість
ВЕФ – Всесвітній Економічний форум
ВІЛ – вірус імунодефіциту людини
ВНП – валовий національний продукт
ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров’я
ВРП – валовий регіональний продукт
ГІС – геоінформаційна система
ЕАН – економічно активне населення
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗР – збалансований розвиток
ІГРЦ – індекс гармонійного розвитку цивілізації
ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології
ІЛР – індекс людського розвитку
КМУ – Кабінет Міністрів України
МОП – Міжнародна організація праці
МТК – міжнародні транспортні коридори
НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень
НТР – науково-технічна революція
ОЕСР – Організація Економічного співробітництва та розвитку
ООН – Організація Об’єднаних Націй
ОТЖ – очікувана тривалість життя
ОФ – основні фонди
ПКС – паритет купівельної спроможності
ПМ – прожитковий мінімум
ПРООН – Програма Розвитку Організації Об’єднаних Націй
РАН – Російська академія наук
РВПС – Рада з вивчення продуктивних сил
РЕВ – Рада Економічної Взаємодопомоги
РФ – Російська Федерація
СГП – суспільно-географічне положення
СНІД – синдром набутого імунодефіциту
ТО – територіальна організація
ЦРТТ – Цілі розвитку третього тисячоліття
ЯЖ – якість життя
ЯЖН – якість життя населення

ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА

На сьогоднішній день немає сумнівів у тому, що перспективи розвитку географії – в її інтеграційному потенціалі. Саме впевненість у тому, що інтеграційна функція географії повинна підсилюватись, зумовило обрання в якості теми одного з досліджень, що проводилось в Інституті географії НАН України, комплексний аналіз умов життєдіяльності і стану населення крізь призму якості життя. Складність цієї роботи зумовлена не тільки об'єктивно-суб'єктивними підходами до дослідження такої складної категорії, але й змінами моделей розвитку України та відповідно змінами чи невизначеністю стратегічних орієнтирів розвитку України. Значною мірою таке становище в державі вплинуло і на структуру монографії: перші два її розділи носять теоретико-методичний характер, в інших розглядаються можливості практичної реалізації як теоретичних, так і методичних напрацювань по даній проблематиці та відповідної адаптації їх до умов України.

Видання даної монографії є значною подією в українській географії. Це – одна з небагатьох праць, де розкриваються взаємозв'язки між різними аспектами, що характеризують умови життєдіяльності населення, його стан і розвиток. Вона являє собою логічний і послідовний розгляд найбільш важливих теоретичних і методологічних проблем оцінки якості життя населення. Книга дозволяє по-новому поглянути на існуючі схеми і процедури оцінки інтегральних категорій і вказати, крім іншого, і на географічні детермінанти якості життя населення.

В географії до сих пір відсутня теоретична база і методика оцінювання якості життя населення. Це зумовило потребу, із залученням напрацювань географів, соціологів, філософів, економістів та інших науковців, розглянути сутність цієї міждисциплінарної категорії, обґрунтувати авторське її бачення та змістовне розкриття, а також запропонувати комплексну методику оцінки якості життя населення. Автор роботи провела змістовну апробацію цієї методики стосовно регіонів України.

Новизна роботи визначена об'єктом та предметом дослідження і проявилась у розкритті суспільно-географічної сутності та відмін якості життя населення від близьких за змістом категорій, обґрунтуванні системи індикаторів оцінки якості життя, здійсненні типізації регіонів України із співставленням економічних, соціальних, екологічних і соціокультурних складових розвитку. Слід звернути увагу на наявність духовної складової в аналізі. Ця складова має бути однією з найголовніших, яка визначатиме розвиток економіки. Загалом всі включені у дану роботу аспекти формування якості життя населення розглянуто з урахуванням положень збалансованого розвитку та на основі низки важливих принципів дослідження: системності, комплексності, динамічності тощо.

Наукове обґрунтування концепції якості життя населення дозволило автору з нових позицій поглянути на цілий ряд суспільно-географічних процесів. Дуже цікавим є розділ, присвячений особливостям процесів урбанізації в регіонах України. Урбанізація як процес розкривається крізь призму показників

комфортності умов життя населення, домінуючих сфер зайнятості населення в регіонах. Наголошується на існуючих відмінах рівня урбанізації за часткою міського населення і рівнем реального проникнення міських умов життя в регіони.

Обґрунтування категорії якості життя населення, опрацювання спеціальної методики досліджень дозволило виділити і охарактеризувати сім типів регіонів, що є специфічними за умовами життя і стану населення. Цікаво те, що типізація спирається не на інтегральний показник якості життя населення, що є найбільш поширеним засобом завершення будь-якої регіональної оцінки, а на «профіль» якості життя. Звичайно, що про виділені типи регіонів можна дискутувати. Зокрема, тільки в одному Українському географічному журналі за останні роки було опубліковано біля десятка статей, присвячених різним моделям типізації регіонів України. В цьому зв'язку, бачення автора представленої монографії є інноваційним, узагальнюючим, з намаганням відійти від оцінки «середньої температури по палаті» і не втратити ті змістовні аспекти, які характерні для тих чи інших територій України. Сподіваюсь на плідне продовження даної роботи у напрямі аналізу територій іншого рівня, зокрема міждержавних порівнянь якості життя населення.

Л. Руденко
академік НАН України

ПЕРЕДМОВА

Різницю між регіонами України у соціальній специфіці, а також в економічному розвитку, екологічній ситуації та інших сферах суспільного життя не можна не помічати.

Україна запізнилася принаймні на десять років з розробкою державної регіональної політики і створенням відповідного управлінського органу, здатного об'єднати і реалізувати зусилля вчених і фахівців навколо проблем територіальної організації суспільства. Але про досягнення цільових орієнтирів розвитку регіонів – безпосереднє втілення регіональної політики – говорити передчасно. Відмову від опрацювання системи цілей та інструментів регіонального розвитку можна пояснити традиційним захопленням заходами макроекономічної та макросоціальної політики, які нібито повинні призвести до поліпшення якості життя населення в Україні і суспільної злагоди самі собою. Після розпаду СРСР нашій країні знадобився не один рік інтенсивного виробничого та особистого споживання, експорту сировинної та низькотехнологічної продукції, щоб зрозуміти, що рівень та якість життя населення формуються по-різному на різних територіях навіть за умов досягнення певних рівнів в оплаті праці, соціальній та екологічній сфері. Існують територіально конкретні географічні, соціокультурні, соціально-економічні особливості життєдіяльності соціуму та його взаємодії з навколишнім середовищем.

Методологічний аналіз діалектики єдності та різноманіття неодмінно включає в себе визначення шляхів переходу в процесі пізнання від емпіричного різноманіття до сутнісних його рис. В часі – це різні етапи історичного розвитку суспільства, в просторі – це наявне реальне різноманіття суспільного життя, одним з основних джерел якого є нерівномірність і різна спрямованість в освоєнні території, а також різні результати процесу відтворення територіальних спільностей, який синтезує вплив всього комплексу умов життєдіяльності людей, що проживають на тій чи іншій території.

Якість життя населення є науковою категорією, яка має чітку географічну прив'язку. Більше того – вона не просто її має, а й формується завдяки певній географічній дійсності. Це трохи спотворюється існуванням різних геокультурних чи геосивілізаційних образів, які певним чином впливають на суспільну думку. Так, в Україні дедалі частіше говорять про європейську якість життя, про стандарти і рівень життя у західних країнах – це і добре, і погано. Добре тому, що ми знаходимося у пошуках еталону якості життя населення. Погано тому, що ми при цьому намагаємося побудувати стратегію власного розвитку, користуючись чужими геосивілізаційними зразками і відкидаючи осмислення свого власного природного і соціально-економічного (а також культурного, політичного і т.д.) фундаменту.

З другого боку – а чи існує в Україні таке різноманіття в якості життя населення, яке варте уваги управлінців і науковців? Спробуємо поділитися досвідом дослідження якості життя населення на рівні регіонів України. І хоча в одній

монографії всю методологію дослідження якості життя населення, побудовану на знаннях у галузі суспільної географії, не викласти, основні її постулати здаються нам зрозумілими. Також не всі компоненти, які формують якість життя населення, розглянуті в межах цієї роботи. Така неповнота зумовлена рядом об'єктивних в суб'єктивних причин, але це не означає, що ці недоліки не будуть розв'язуватися у майбутньому.

Автор висловлює глибоку подяку науковому консультанту даної роботи, академіку НАН України, заслуженому діячу науки і техніки України, доктору географічних наук, професору Л.Г.Руденку за конструктивний аналіз авторських напрацювань, творчі побажання і неоціненну допомогу на всіх етапах підготовки і захисту результатів дослідження. Автор готовий до зауважень і надзвичайно вдячний тим, хто розпочав наукову дискусію у цій проблематиці, зокрема вельмишановним опонентам на захисті докторської дисертації – Герою України, члену-кореспонденту НАН України, доктору географічних наук, професору М.В.Багрову, залуженому діячу науки і техніки України, доктору географічних наук, професору О.Г.Топчієву, доктору географічних наук, професору М.І.Фашевському, вельмишановним колегам Інституту географії НАНУ І.О.Горленко, С.А.Лісовському, Г.П.Підгрушному та іншим. Глибоку вдячність слід висловити доктору географічних наук, професору М.Д.Пістуну за надання знання у галузі теорії соціально-економічної географії.

Завдання цієї книги полягає у тому, щоб озброїти науковців, фахівців, що здійснюють аналіз національного і регіонального розвитку, тим розумінням якості життя населення, без якого важко обійтися на шляху складних соціально-економічних перетворень і формування засад збалансованого розвитку, особливо у часи фінансової та економічної кризи. Сподіваємось, що географів почують представники інших галузей науки і шановні управлінці.

І.Гукалова
доктор географічних наук

ВСТУП

Розвиток України як суверенної держави, що буде конкурентоспроможну економіку, неможливий без стабільного та ефективного розвитку кожного її регіону. В умовах зростання актуальності розробки стратегії збалансованого соціально-економічного розвитку країни загалом та окремих її регіонів, розробки і затвердження нових соціальних та екологічних стандартів, актуальність дослідження географічного різноманіття у формуванні якості життя людей в регіонах країни не викликає сумнівів.

При цьому слід зазначити, що географічне, зокрема суспільно-географічне різноманіття життя населення об'єктивно і не може бути подолано в принципі, тим більше – не може бути підставою для політичних спекуляцій і посилення політичної дезінтеграції простору України. Натомість існуючі територіальні і соціальні диспропорції у рівні життя, доступі до послуг різного рівня, можуть і повинні бути мінімізовані чи усунуті. На сьогодні вони засвідчують слабкість державного регулювання соціальної складової регіонального розвитку. Так, незважаючи на ухвалення у 2000 р. Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, його «регіональне продовження» чи тлумачення і досі відсутні: дослідники, і політики користуються єдиними і діючими для країни загалом показниками прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, хоча навіть це вже не є вірним.

З якістю життя населення (ЯЖН) як об'єктом пізнання і метою ефективною державної, у т.ч. регіональної, політики ще складніше. Що вважати якістю життя і у чому її відміни від рівня життя населення? Який еталон ЯЖН ми маємо обрати для будь-яких порівнянь і висновків і чи існує він взагалі? Як оцінити якість життя і використати методи кваліметрії? Питань більше ніж відповідей. Зрозуміло одне: ЯЖН регіонів України формувалась роками і десятиліттями, є пов'язаною з історією розвитку та освоєння території і зумовлена низкою соціально-економічних, екологічних і соціокультурних чинників. Акцент цієї монографії – на розкритті якості як властивості сутнісних характеристик умов життя і стану населення, що є саме такими, а не іншими, внаслідок існування певних географічних і негеографічних обставин. Фактично ми говоримо про різноманіття життя як такого, що є підставою для територіально диференційованих рішень, спрямованих на соціально-економічну інтеграцію, безпеку, конкурентоспроможність України загалом.

Відсутність чіткості у тлумаченні близьких соціальних категорій, зокрема категорій «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя», «рівень людського розвитку» та інших вже зараз впливає на їх сприйняття та відображення в державних документах. Зокрема, коректним і обґрунтованим слід визнати вживання категорії «рівень життя» у затвердженій Указом Президента України «Концепції

державної регіональної політики» (2001 р.), Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005 р.), Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року (2006 р.). Водночас, наприклад, у новій редакції Концепції державної регіональної політики в якості мети державної регіональної політики визначено *забезпечення високого рівня якості життя людини незалежно від місця її проживання* – тут орієнтація на вимір якості життя певним рівнем свідчить про її ототожнення з рівнем життя, рівнем людського розвитку, іншими поняттями, які за ідеєю повинні зводитися до єдиного показника. На нашу думку, категорія «якість життя» є значно більш широкою, носить суб'єктивно-об'єктивний характер і розкривається через низку показників умов життя і стану населення, яку не завжди доцільно зводити до єдиного індексу завдяки зовсім іншому розумінню якості – як сукупності властивостей, а не ступеню добротності життя людей. Щось притаманно певним територіям, і це «щось» формує якість населення і умов його життя, певні соціально-територіальні спільності. У такому розумінні ЯЖН – це фактично властивості території і відповідні властивості регіонального соціуму, властивості простору, в якому реалізуються можливості і потреби населення, який спочатку описується, потім – порівнюється з іншими і вже потім, залежно від конкретної мети, оцінюється. Ми тільки розпочинаємо шлях до, на наш погляд, більш адекватного визначення, опису та оцінки ЯЖН. І наголос на початково семантичній *оціночній нейтральності* категорії ЯЖН не є випадковим, хоча на сьогодні більшість науковців використовують цю категорію в якості мірила задоволеності потреб населення. Попереду море методологічних і методичних робіт у цій проблематиці. Не применшуючи значення фундаментальних праць з оцінки рівнів людського розвитку регіонів України, рівня та якості життя населення, проведених провідними економістами країни, у даній монографії зроблено одну з перших спроб поглянути на процес формування ЯЖН з суспільно-географічних позицій.

Сучасність роботи обумовлюється дефіцитом пропозицій з боку суспільно-географічних дисциплін щодо покращення середовища проживання, механізмів реалізації ідей соціальної держави, формування адекватної потребам та інтересам регіонів соціально-економічної, екологічної та соціокультурної політики. Ускладнення внутрішньої структури суспільно-географічних дисциплін, інтенсивний розвиток «стикових» з іншими, зокрема соціальними, науками напрямів також актуалізують обрану проблематику.

Сучасні світоглядні позиції у моделюванні просторової організації суспільства, суспільно-географічному підході до оцінки складних процесів і новітніх тенденцій розвитку, на які спирається представлена робота, відображені у працях провідних українських географів М.В.Багрова, І.О.Горленко, С.А.Лісовського, О.М.Маринича, М.М.Паламарчука, М.Д.Пістуна, Л.Г.Руденка, О.Г.Топчієва та ін. Географами було докладено чимало зусиль у розроблення теорії

та методології дослідження збалансованого розвитку, оцінку рівня соціально-економічного розвитку регіонів, соціально-демографічного розвитку і міграцій, урбанізації, містобудування, рівня соціального (людського) розвитку, географічних аспектів розвитку соціальної інфраструктури, формування суспільного здоров'я (Алексєєв О.І., Артоболовський С.С., Доценко А.І., Зубаревич Н.В., Ішук С.І., Ковальов С.О., Лаппо Г.М., Лебідь Н.П., Ляшенко Д.О., Меркушева Л.А., Місевич К.М., Мохначук С.С., Немець Л.М., Немченко М.П., Нефьодова Т.Г., Нудельман В.І., Олійник Я.Б., Пітюренко Ю.І., Прохоров Б.Б., Рогожин Г.М., Рященко С.В., Степаненко А.В., Стеченко Д.М., Тікунов В.С., Ткаченко О.А., Толстих В.І., Трейвіш А.І., Фащевський М.І., Хомра О.У., Шаблій О.І., Щітова Н.О., Юрківський В.М.). У перехідний період дослідження людського розвитку, рівня та якості життя населення на пострадянському просторі відзначені фундаментальними працями економістів, статистиків, соціологів і демографів (Айвазян С.А., Алексєєва О.О., Бобков В.М., Денисов М.О., Жеребін В.М., Заславська Т.І., Ісакін М.О., Лабренц Ю.В., Лейбкінд Ю.Р., Мерінов Ю.М., Мстиславський П.С., Опополь М.І., Ривкіна Р.В., Рімашевська Н.М., Субетто О.І.), зокрема в Україні цій проблематиці присвячені роботи Артеменка В.Б., Бандура С.І., Бондар І.К., Власюка О.С., Гейця В.М., Герасимчук З.В., Данилишина Б.М., Долішнього М.І., Клебанової Т.С., Котенко Т.М., Куценко В.І., Лібанової Е.М., Лукінова І.І., Малахова І.М., Мандибури В.О., Ноздріної Л.В., Онікієнка В.В., Осипової І.І., Пирожкова С.І., Прибиткової І.М., Ревенка А.П., Саснка Ю.І., Узунова Ф.В., Шапар А.Г. та ін. Велику роль у становленні глобальної концепції ЯЖН зіграли теоретичні напрацювання зарубіжних дослідників у рамках і поза рамками програм ООН, ОЕСР, МОП, Світового банку, Міжнародного товариства з досліджень ЯЖН та інших міжнародних організацій: Дж.Гелбрейта, А.Сена, Т.Хегерстранда, У.Бунге, Д.Сміта тощо.

Розуміння ЯЖН у категоріях *соціального відтворення* поки що не здобуло в Україні належного визнання. Чинними залишаються застарілі погляди, де якість життя оцінюється через рівень, але сам цей рівень є слабообґрунтованим. Відчуваючи обмеженість моделей економічного детермінізму для розуміння соціальних процесів вважаємо, що освоєння нової методології аналізу ЯЖН є необхідним для впорядкування і уточнення цієї і багатьох інших наукових категорій, які вже на сьогоднішній день виступають критеріями ефективності соціально-економічної політики.

РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ І СТАН ОПРАЦЮВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ»

1.1. Виникнення та еволюція міждисциплінарної категорії «якість життя населення»

Під ЯЖН сьогодні найчастіше розуміють комплексну характеристику природно-кліматичних, соціально-економічних, екологічних, соціокультурних умов життєдіяльності населення і положення людини в суспільстві. Однак перш ніж людство дійшло до такого загального розуміння ЯЖН, представниками різних галузей знань було докладено чимало зусиль у напрямку осмислення цієї категорії, а також понять, які передували їй виникненню та широкому вжитку.

Найвагоміший внесок у розвиток теоретичних уявлень про ЯЖН був зроблений *філософами і економістами*. У філософській та економічній літературі традиція вивчення різних сторін життя має давню історію. Передумови наукового розгляду ЯЖН були закладені ще у період становлення і розвитку класичної економічної теорії, засновником якої був А.Сміт. В рамках уявлень ідеологів *економічної теорії добробуту*, яка сприяла формуванню концепції ЯЖН, основою і джерелом добробуту людей вважалось накопичення національного капіталу, а показником рівня добробуту – зростання кількості благ на душу населення або чистий дохід нації, який функціонально залежить від ресурсів капіталу, землі і праці. З того часу економічний фактор на протязі багатьох років небезпідставно і майже автоматично виступає основою зростання рівня життя [2]. За думками багатьох західних фахівців, термін „якість життя населення” вперше застосував у 1920 р. у роботі „Економічна теорія добробуту” А.Пігу [322].

Водночас, ще раніше, відомий італійський економіст В.Парето, при обґрунтуванні принципів суспільної користі, оптимального розподілу економічних ресурсів і вироблених благ з метою досягнення найбільшої ефективності розвитку суспільства, зробив фундаментальні висновки щодо існування певного оптимуму. Цей оптимум існує, якщо в результаті певної (економічної) події один чи декілька індивідів поліпшують своє становище, але при цьому не погіршується стан всіх інших членів суспільства, і ця подія призводить до зростання суспільного добробуту в цілому. Критерієм оптимальності тут виступає не сумарна максимізація ресурсів, а максимум користі для кожної окремої людини у відповідності з наявними ресурсами та економічними можливостями. Незважаючи на необхідність і своєчасність таких висновків, сфера використання оптимуму Парето залишалась вкрай обмеженою у реальному житті, де будь-які зміни завжди вигідні одним і дуже часто неприйнятні чи навіть шкідливі для інших. Невирішеним залишилось питання: яким саме чином впорядкувати за значенням максимальної справедливості різні альтернативні економічні ситуації? Проблема у тім, як визначити не рівень добробуту окремої людини, а суспільства в цілому, як узгодити інтереси різних суб'єктів.

Наявність таких питань обумовило появу більш складного підходу. Зокрема, відомими британськими економістами Н.Калдором і Дж.Р.Хіксом був запропонований принцип компенсації, згідно з яким зміна економічних умов забезпечує добробут суспільства у тому випадку, коли індивіди, які в результаті отримали виграв, спроможні компенсувати збитки чи витрати тим, хто їх зазнав, але при цьому все рівно залишитися у виграві. Смысл даного критерію у тім, що сумарна суспільна користь зростає, тому що зростання користі для одних перевищує втрати інших. Причому в даному принципі важлива наявність можливості, а точніше – механізму такого перерозподілу доходу, за яким це станеться реально. Як саме має бути організована така компенсація не було чітко зрозумілим з даного підходу.

Подальші пошуки економістів зосередилися на розробці і використанні *функцій* суспільного добробуту. Перші намагання це зробити пов'язують з іменами американських економістів А.Бергсона і П.Самуельсона, які побудували свою функцію на двох принципах: по-перше, функція повинна відповідати критерію Парето, тобто якщо корисність для одних членів суспільства зростає, а для інших не зменшується, то і функція (добробут) повинна зростати; по-друге, значення функції не залежить від перестановки її аргументів, що означає рівнозначність всіх членів суспільства. Мета такої функції в тім, щоб пояснити – чи є одна економічна ситуація кращою за іншу. Однак, знову ж таки, ця функція стала відображенням добробуту окремих індивідів, але не суспільства в цілому, питання зведення індивідуального до суспільного авторам цього підходу також не вдалося до кінця вирішити.

З критикою ідеї побудови функції суспільного добробуту виступив вже в другій половині ХХ ст. американський вчений К.Ерроу, відомий своїми доказами того, що, виходячи тільки з індивідуальних пріоритетів, суспільство не в змозі укласти колективне рішення про пріоритети суспільства в цілому. Він довів, що агрегування індивідуальних вподобань не призводить до оптимального суспільного рішення, тому що сумарні вподобання не транзитивні, а це має значення для пошуку спільного оптимуму. Другий важливий його висновок полягає в тім, що будь-який колективний вибір, навіть такий, що задовольняє вимоги повної впорядкованості і транзитивності, універсальності, Парето-відповідності і незалежності від зовнішніх альтернатив, неодмінно перетворює одного індивіда на диктатора. Іншими словами, за думкою даного вченого, суспільному вибору не дано бути одночасно і раціональним, і демократичним. А відсутність демократичних засад у суспільстві не може означати справжнього благополуччя населення у будь-якій країні [259].

Саме через це дослідники стали звертати увагу на державу і державне управління як інституційну систему, здатну спрямовувати зусилля на подолання негативних явищ у суспільстві і зростання добробуту. У другій половині ХХ ст. активного розвитку набули ідеї інституціоналізму і теорія держави добробуту. Прибічники цих ідей активно використовували соціальний елемент і інтерпретували економічні процеси за допомогою неекономічних факторів,

включаючи соціально-психологічні, технологічні та політичні аспекти розвитку держав. Одним з представників інституціоналізму стає американський економіст Дж.Гелбрейт, з ім'ям якого пов'язують початок широкого застосування терміну ЯЖН в його сучасному розумінні. В 1958 р. він опублікував книгу «Суспільство достатку» (*The Affluent Society*), де намагався описати механізми виникнення таких складних процесів, як бідність і соціальні свободи, окреслити контури суспільства загального добробуту, здатного подолати всі дефіцити і розриви у розвитку окремих соціальних груп і територій [313]. Центральним аспектом розвитку і модернізації економіки у баченні інституціоналістів є організація системи соціального контролю над економічними процесами, реалізація чого пов'язується з активною діяльністю держави.

У ці часи західні науковці докладають чимало зусиль до розвитку теорії індустріального суспільства, яка серед факторів еволюційної модернізації суспільства відчутно виділяє НТР, яка докорінно трансформує індустріальну структуру суспільства. У технологічному ракурсі розглядаються проблеми економічного зростання, економічних криз, безробіття, заробітної плати, зміни у соціальній структурі суспільства. Вчені в більшості своїй були захоплені досягненнями науково-технічного прогресу і вважали, що він не просто змінює економіку, але й модифікує структуру інтересів людей, автоматично призводить до зростання рівня життя населення і благополуччя. У 1970-х–1980-х рр. наслідки науково-технічної революції стали оцінювати більш обережно і дедалі менш оптимістично. Водночас безумовним досягненням інституціоналізму стало врахування в дослідженнях великої кількості неекономічних факторів, критичне ставлення до «соціальних хвороб» капіталістичного суспільства і акцентування на пріоритетній ролі держави у функціях соціального контролю. На жаль, ідеї Дж.Гелбрейта, як і багатьох його послідовників, були багато в чому утопічними – побудувати ідеальну державу на принципах рівноправ'я, справедливості досі не вдалося жодній країні. Однак намагання наблизитися до такого ідеалу стали відчутними у політиці багатьох західних країн, зокрема європейських (і в першу чергу скандинавських) вже з кінця 1940-х рр.

У результаті тривалого розвитку, економічна теорія добробуту (комплекс знань і оціночні судження філософів та економістів про можливості досягнення суспільного благополуччя) в ХХ ст. стала трансформуватися в теорію суспільного вибору і дедалі більше пов'язуватися з політичним процесом, становленням демократії тощо. Сьогодні одним з найвідоміших теоретиків економіки добробуту на Заході визнається Нобелівський лауреат А.Сен. Його вклад в цю галузь досліджень пов'язаний із зверненням до етичних принципів. За його точкою зору, подальший розвиток теорії добробуту потребує осмислення складних категорій свободи, прав, загальної взаємозалежності. Він зазначає, що економіка добробуту є чорною дірою економічної теорії, в яку щось потрапляє, але нічого не повертається [93]. Хибність цієї теорії Сен пов'язує з різними причинами, включаючи несправдливу конкурентну

боротьбу, полярність розвитку різних груп населення в одному і тому ж суспільстві тощо. Однак головна з цих причин майже історична – індивідуальне не так просто звести до спільного, дуже багато різних економічних, етичних та політичних факторів є «гравцями» в процесі формування добробуту країн і регіонів.

На прикладі розвитку теорії добробуту зрозуміло, що погляди на добробут населення в працях економістів поступово змінювались у напрямі розширення його складових. На сьогодні проблеми рівня та якості життя населення у західних країнах розглядаються з позицій формування постіндустріального (інформаційного) суспільства з його проблемами і перевагами як в оптимістичному (Д.Белл, З.Бжезинський, У.Ростоу, О.Тоффлер), так і в песимістичному плані (Л.Мемфорд, Е.Фромм, представники Римського Клубу та ін.) [68].

Не менш важлива роль у безпосередньому опрацюванні і сприйнятті категорії ЯЖН належить *соціологам*. Завдяки, насамперед, соціологічним працям, ЯЖН було розкрито як соціальне поняття, а той суб'єктивний аспект оцінки людьми рівня та якості власного життя, який, поруч з об'єктивним, становить нерозривну єдність за думкою більшості вчених, нарешті отримав методологічну базу для визначення змісту і наступної квантифікації (кількісного виміру якісних параметрів життя). Сама соціологія є порівняно молодою наукою, поява ж у полі її зору такої складної категорії як ЯЖН було зумовлено певним соціальним запитом і стало символом зміни дослідницьких парадигм у ряді наук і в багатьох країнах у середині ХХ ст. В свою чергу, ця зміна була зумовлена об'єктивною кризою – відчутним падінням з кінця 1960-х рр. темпів економічного росту в ряді провідних західних країн, масовими соціальними протестами населення, військовими конфліктами, проблемами забруднення навколишнього середовища тощо. ЯЖН вже тоді бачилося поняттям, ширшим за традиційне уявлення про добробут нації, яке почало віддзеркалювати все – від стану здоров'я окремої людини до ефективності соціально-економічної політики в цілому.

Традиція вивчення різних аспектів ЯЖН хоч і має давні історичні коріння, але характеризується найбільш різким поворотом на осмислення умов життя людей лише у другій половині ХХ ст. Розвиток *радянської соціологічної думки* мав свої особливі риси і був спрямований офіційною доктриною на формування і зміцнення «однорідного» соціалістичного суспільства. Майже до початку реформ 1990-х рр. соціологія залишалась в СРСР найбільш „критично налаштованою” суспільною наукою [258], а ЯЖН вважалась категорією, придатною для аналізу проблем розвитку, насамперед, капіталістичного суспільства.

Так склалося, що незважаючи на всебічні і глибокі дослідження природних умов життя населення, медико-демографічних особливостей розвитку, вся велика галузь, що стосувалася повсякденного життя населення, рівня його забезпеченості, за радянських часів здобула свого роду подвійне існування: підсумки відповідних досліджень часто публікувалися під грифом «Для службового користування». Тим не менш, науковці шукали і знаходили шляхи представити емпіричні результати своїх досліджень широкій аудиторії. Дослідження *соціалістичного способу життя*, як

цілісної і головної характеристики життєдіяльності людей, стимулювалися документами про необхідність довгострокового соціального планування розвитку радянського суспільства у напрямку зрілого соціалізму. Такі категорії як рівень, якість, стиль життя тощо були лише конкретизацією способу життя населення, хоча іноді розглядалися і як його результат. Незважаючи на численні дискусії щодо розмежування близьких за змістом понять, ідеологічна зумовленість домінування саме способу життя тоді не викликає сумнівів [176, 218].

Тим не менш, у 1950-ті–1960-ті рр., коли в СРСР майже завершився процес післявоєнної відбудови і форсованої індустріалізації, вдалося трохи залікувати рани, які залишила війна, увага науковців і суспільства в цілому зміщується з суто виробничої у соціальну-побутову площину – на умови життя людей. Згодом зростає розуміння того, що повсякденне життя людей, побут – це не просто додаток до виробництва. Радянські соціологи почали цікавитися роллю, зокрема, вільного часу [71], а також тими видами життєдіяльності, які з вільним часом співвідносяться. Пізніше стало зрозуміло, що і цього недостатньо – характеристика вільного часу не дає повного уявлення про людину, її потреби, тому вчені перейшли до аналізу побуту і дозвілля в їх широкому розумінні. Цікаво, що вже у ті часи особливо акцентувалося на значних переваженнях радянських жінок-робітниць, які мають маленьких дітей, їхній перенасиченості домашньою працею, деформуючої побут радянської сім'ї. Аналізувалися й інші проблеми – дефіцит продукції, злочинність. І, незважаючи на те, що «залізна завіса» жорстко обмежувала радянських соціологів від аналізу численних зарубіжних робіт зі спорідненої тематики, їх досягнення, слід вважати дуже вагомими.

У другій половині 1950-х рр. у відділі рівня життя Науково-дослідного інституту праці Державного Комітету з питань праці й заробітної плати СРСР почалися дослідження в галузі соціології рівня, способу і якості життя [26, 125, 147]. В полі зору науковців було три аспекти: а) вивчення споживчих сімейних бюджетів; б) вивчення бюджету часу; в) вивчення побутових умов життя окремих груп населення. Ряд досліджень був присвячений порівняльному аналізу бюджетів з дореволюційними обстеженнями російських статистиків [303]. Однак найбільшим інтегральним здобутком того часу слід визнати комплексне масштабне довготривале і унікальне дослідження різноманітних сторін життя населення російського міста Таганрог (проект „Таганрог” 1968–2000 рр.), здійснене в режимі суворої таємності, але після розпаду СРСР представлене широкій громадськості. На протязі 33 років (!) детальнішим чином вивчалися доходи і видатки мешканців відомого промислового міста, динаміка цін, рівнів споживання, житлові умови, доступність освіти, медичних послуг, рівень бідності, соціокультурна трансформація тощо – все те, що вже тоді називалося рівнем, але ще не називалося якістю життя (ЯЖ). Майже до початку 1990-х рр. у СРСР вся інформація, що стосувалася сімейних бюджетів і рівня доходів громадян була таємною. Виключно завдяки особистій наполегливості і авторитетності вчених і керівників проекту, в 1968 р. світ побачила перша монографія за результатами проекту, яка вийшла під грифом «Для службового користування» [182].

Проект «Таганрог» складався з п'яти етапів. На першому (1968–69 рр.) авторам вдалося виявити ряд проблем, принципово важливих для розуміння реалій життя того часу: несталість сімейної структури; реальні протиріччя в положенні жінок та чоловіків на протилежність тій рівності, яка широко пропагувалася в СРСР; новий погляд на проблеми низькооплачуваних працівників та членів їх родин; недосконалість практики розподілу житла тощо [303]. «Таганрог-2» (1978–79 рр.) складався з декількох складових: вивчення рівня життя (продовження «Таганрог-1»), способу життя крізь призму поведінки людей в сфері культури, попиту і пропозиції на споживчому ринку, здоров'я, розвитку сім'ї в категоріях аналізу змін життєвих циклів. Результати цього етапу виявили серйозні протиріччя радянської дійсності – хронічний дефіцит споживчих благ (як наслідок мілітаризації економіки і ембріонального стану індустрії споживання); подвійне навантаження на працівників, які виконували роботу двічі: спочатку – щоб отримати зарплату, а потім – щоб реалізувати її в благах, які ще треба було знайти. Третій етап проекту виконувався вже за часів «перебудови» (1988–89 рр.), він був важливим тому, що в його поле потрапили нові процеси, пов'язані з трансформацією поведінки і, загалом, способу життя людей в різних сферах. Четвертий етап (1993–94 рр.) співпав з найбільш важким для пострадянського простору періодом стрімких темпів падіння життєвого рівня, появи масового безробіття та інших негативних процесів. Останній етап проекту (1998–2000 рр.) глибоко, з урахуванням сучасних методик аналізу, акцентував увагу на проблемах сьогодення: портреті бідності, зокрема бідності *працюючих* людей, порушенні соціального захисту, загрозливих тенденціях погіршення здоров'я тощо. Висновки останнього етапу, як і можна було очікувати, стали дуже невтішними. Підсумком цієї унікальної за масштабами і тривалістю роботи співробітників Центрального економіко-математичного інституту АН СРСР, а потім й Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН (Рімашевська Н.М., Можина М.О., Павличенко Л.Г., Коніна Л.Д., Паціорковський В.В., Корхова І.В. та ін.) стала фундаментальна монографія, яка є надзвичайно цінною для представників різних наук [92]. Менш відомими є проекти співробітників цієї ж установи: «Караганда» (1980–83 рр.), «Норильськ» (1981–85 рр.), «Соціальна інфраструктура села» (1988–90 рр., дослідженням були охоплені Ленінградська, Волгоградська, Ульяновська області Росії), що всебічно описували умови життя людей.

І в межах зазначених проектів, і на рівні загальнотеоретичних досліджень радянської соціології в цілому, в 1970–1980-ті рр. дискусія про ЯЖН не припинялася. Неприйняття концепції ЯЖН і фактична ретрансляція даної категорії через інші, було ознакою часу на міждисциплінарному і конкретно-науковому рівнях. Головним аргументом критики концепції ЯЖН, яку вважали запозиченою із Заходу, було ігнорування ведучої ролі способу виробництва і детермінуючої ролі конкретної форми виробничих відносин у формуванні умов життя людей, що було основою марксистського розуміння дійсності. Зокрема американських соціологів критикували за те, що за основу своїх визначень ЯЖН вони беруть не трудову

діяльність та відношення до засобів виробництва, а матеріально-речовинні або психологічні умови життя населення, умови навколишнього середовища. Саме тому, як визначали в свій час радянські філософи і соціологи, концепція ЯЖН звелася до відображення кризових явищ в економічному, соціальному і духовному житті сучасного буржуазного суспільства [32].

Таким чином, проблематика ЯЖН в радянській науці була фактично засвоєна теорією способу життя, в результаті чого з'явилася точка зору, що категорією ЯЖН окреслюються ті сторони життєдіяльності людей, які не піддаються кількісній оцінці [14, 47, 275].

У подальшому для соціологів став очевидним факт, що спосіб життя сам виражає соціальну якість, яка знаходить свій кількісний вираз в численних його показниках. Спосіб та ЯЖ взаємопов'язані, однак вочевидь не кількісною, а причинно-наслідковою залежністю [19, с.52]. Зведення поняття ЯЖ до поняття «рівня життя» також було піддано критиці, тому що за показниками реальних доходів громадян, а головне – можливостями їх реалізувати, Радянський Союз поступався розвинутих капіталістичним країнам.

Дуже продуктивно щодо становлення категорії ЯЖН слід вважати практику планування соціального розвитку підприємств, поселень та регіонів [154, 223], яка мала місце з 1960-х рр. і продовжувалася до початку 1990-х рр.

Однією з найбільш впливових в 1960-80-х рр. була Новосибірська економіко-соціологічна школа під керівництвом Т.І.Заславської. Саме в межах досліджень представників даної школи такий важливий процес як міграція населення почав оцінюватися не тільки статистичними, але й соціологічними методами. Глибина опрацювання теоретико-методологічних питань дозволила колективу авторів здобути важливі результати не тільки у розумінні рушійних сил міграцій з сіл у міста, але й багато суміжних проблем [117]. Цікавими слід вважати матеріали, отримані у галузі системного вивчення сільських регіонів [29]. Відбулися масштабні соціологічні обстеження міського населення Західного Сибіру з метою отримання інформації про умови життя різних груп населення; було апробовано оригінальні методики побудови багатомірних типологій для аналізу диференціації населення як за окремими показниками умов життя (житло, майно), так і за матеріальним добробутом в цілому; були отримані узагальнені «портрети», які відображали добробут різних соціально-галузевих, демографічних і територіально-поселенських груп [4]. Специфічним здобутком школи ще в 1960-ті–1970-ті рр. стало дослідження причин трудових міграцій і проблем частоті зміни місця праці, адже плінність кадрів була характерною проблемою багатьох міст Сибіру в той час.

Для географів роботи, виконані в рамках цієї школи, цікаві тим, що фактично соціологами вивчалась соціально-регіональна структура спочатку сільського населення (зокрема, в кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. була виконана типологізація сільських поселень Західного Сибіру за рівнем їх соціально-економічного розвитку [102], потім – типологічний аналіз сільських районів Сибіру

і СРСР [99]), а пізніше (на початку 1980-х рр.) був зроблений крок у бік аналізу соціально-територіальної структури всього суспільства [288].

Нова фаза розвитку досліджень (з початку формування на пострадянському просторі ринкових відносин і в зв'язку із відкриттям зарубіжних публікацій, участю науковців у міжнародних конференціях) характеризується широким імпортуванням напрацювань, які мають зарубіжні соціологічні школи. Все це стало можливим завдяки демократизації життя і за останнє десятиліття сприяло збагаченню науково-понятійного апарату і накопиченню нової соціальної інформації. Існують і певні обмеження: арсенал західної науки майже не відповідає пострадянським тенденціям розвитку економіки, тим більше – соціальної сфери; в свою чергу, розвиток нових ідей не завжди можливий у рамках радянських методологій. Тим не менш, як економістам, так і соціологам вдалося зібрати і опрацювати протягом перехідного періоду величезний матеріал, що всебічно характеризує суспільство і умови його життя, опрацювати його з урахуванням зарубіжного досвіду, не втрачаючи при цьому традицій української і радянської наукових шкіл.

Найціннішим здобутком українських соціологів в перехідний період стає здійснення великомасштабного проекту щорічного моніторингу громадської думки, реалізація якого розпочалася у 1994 р. з ініціативи науковців Інституту соціології НАН України. Ними було розроблено програму та інструментарій дослідження і сконструйований тест «Інтегральний індекс самопочуття», який дав змогу оцінювати ефективність соціальної політики за її впливом на соціально-психологічну атмосферу і масові настрої населення. Перший етап проекту «Українське суспільство на порозі XXI століття» охоплював 1994-2002 рр., другий етап «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (з оновленням методології досліджень) розпочався у 2003 р. [235]. В 2005 р. Інститут соціології за участю Фонду «Демократичні ініціативи» опублікував монографію з результатами опитувань і моніторингом соціальних змін в українському суспільстві за 1994 – 2005 рр., де викладено аналіз тенденцій у соціальній сфері в Україні [200].

Останнім часом науковці наголошують на складності сьогоденного перехідного періоду, зумовленій тим, що в цей час практично кожна людина відчуває не тільки зміну зовнішніх (для більшості насамперед матеріальних, економічних) умов життя, але і масштабні зрушення у системі ціннісних координат [162]. За цих умов, адаптаційний потенціал окремої людини знаходиться у прямій залежності від її індивідуального оптимізму, а сукупний потенціал оптимізму в суспільстві визначає можливість і незворотність процесу реформ і соціальних змін [59].

У фокусі досліджень на пострадянському просторі з початку 1990-х рр. знаходиться гостра соціальна проблематика – бідність і соціальна стратифікація, безробіття, соціальний і людський розвиток, рівень життя. В Україні цій проблематиці присвячені роботи Артеменка В.Б., Бандура С.І., Бондар І.К., Власюка О.С., Гейця В.М., Герасимчук З.В., Данилишина Б.М., Долішнього М.І., Клебанової Т.С., Котенко Т.М., Куценко В.І., Лібанової Е.М., Лукінова І.І., Малахова І.М., Мандибури В.О., Ноздріної Л.В., Онікієнка В.В., Осипової І.І., Пирожкова С.І.,

Прибиткової І.М., Ревенка А.П., Саєнка Ю.І., Узунова Ф.В., Шапаря А.Г. та ін.

Серед усіх інших близьких за змістом, категорія ЯЖН залишається однією з найбільш дискусійних. В свій час в радянській літературі були окреслені три етапи розвитку цього поняття у США – країні, де ця категорія вперше зазнала широкого вжитку. *Перший («ембріональний»)* етап – кінець 1950-х – початок 60-х рр. – пов'язується із вживанням ЯЖН як синоніму способу життя – під ним розуміли блага, які надавалися споживачам розвинутим індустріальним суспільством, а, фактично, його оцінювали за показниками рівня чи стандарту життя (рівень доходу, споживання товарів та послуг тощо) [33]. *Другий («квантифікаційний»)* етап дослідники пов'язують з 1966 р., коли була опублікована колективна монографія під редакцією Р.Бауера «Соціальні індикатори», зі спробою побудувати одну з перших систем кількісних оцінок якості життя [99]. *Третя («концептуальна»)* стадія розвитку поняття ЯЖН пов'язується з початком 1970-х рр. З цього часу на перший план виходять два напрями – глобальне моделювання і концепція «відчутної якості життя». В 1971 р. була опублікована «Світова динаміка» Дж.Форрестера, пізніше – відома доповідь Д.Медоуза та його колег із Римському Клубу «Межі зростання», де було зроблено першу у глобалістиці спробу кількісної оцінки процесів, що відбуваються на планеті, із застосуванням методів системного аналізу закономірностей використання природних ресурсів, проблем демографії, стану здоров'я населення.

Хоча ідейно-філософські основи концептуальних підвалин осмислення ЯЖН являють собою еkleктичну суміш різних теорій і політичних ідей, всі вони поділяються на два великих напрями: об'єктивістське (досягнення якості життя бачиться в рамках постіндустріального суспільства, яке поступово трансформується сучасне суспільство в ході розгортання НТР, раціоналізації економіки і соціального регулювання) і суб'єктивістське (досягнення якості життя можливе лише шляхом духовного відродження і вдосконалення самої людини, гуманістичного ставлення людини до себе і до природи, а не через економічне зростання, НТР чи інші технологічні чинники). Представники першого напрямку – Д.Белл, Д.Гелбрейт, Г.Кан, З.Бжезинський, О.Тоффлер та інші, представники другого – Франкфуртська школа (Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Хабермас), інші представники філософії екзистенціалізму – М.Хайдеггер, К.Ясперс, Ж.-П.Сартр, А.Камю.

Щодо кількісної оцінки ЯЖН, то в західній науковій думці чітко виділяються два напрями – «скандинавський» і «американський», які в принципі відповідають традиціям наукових шкіл в цих країнах. Перший підхід передбачає осмислення якості життя через об'єктивні індикатори: в сукупності ресурси (освіта, соціальні відносини, соціальний клімат тощо) і детермінанти (умови життя, що не піддаються особистому контролю – інфраструктура, навколишнє середовище) визначають «особисті умови і здатність людей контролювати і вибудовувати своє життя» [311]. Другий, «американський», підхід наголошує, навпаки, на суб'єктивних чинниках сприйняття і оцінки якості життя в термінах ментального здоров'я та нематеріальних чинників [322]. Зокрема, в дослідженнях А.Кемпбелла

було встановлено, що наявність гарних міжособистих стосунків, позитивної самооцінки, відчуття контролю над своїм життям «відіграє більш важливу роль в загальному благополуччі людей, ніж реальна життєва ситуація» [206].

З другої половини 1970-х рр. все більшу увагу привертає до себе концепція «відчутної якості життя», яка являє собою основу системи соціальних показників – «суб'єктивних показників якості життя». В ході дискусій ЯЖН оформлюється не просто як наукова категорія, але й як наукова концепція, що долає обмеженість виключно економічного підходу до вирішення соціальних проблем [307]. Суб'єктивні підходи зосереджуються на розгляді ціннісних установок і відчуттів [326], об'єктивні – на таких компонентах як харчування, житло, освіта тощо [341].

Соціальна рівність і колективна відповідальність за благополуччя народу були гаслом в багатьох західноєвропейських суспільствах на протязі другої половини ХХ ст. В скандинавських країнах, які на сьогодні є прикладом високорозвинутих «соціальних» держав, політика ЯЖН формувалася послідовно на протязі багатьох десятиліть, її мета полягала у вирівнюванні життєвого стандарту і соціальному захисті всіх громадян шляхом потужного державного регулювання. Вченими Швеції ще з початку 1970-х рр. була обґрунтована доцільність проведення безперервного соціального моніторингу і відповідних соціально-територіальних обстежень [216].

У Німеччині концепція ЯЖН як політичної ідеї набула першого високого резонансу в період виборів до Бундестагу 1972 р. Зокрема, у програмі соціально-демократичної партії Німеччини зазначалося: «більше» продукції, прибутку, споживання не означає автоматично «більше» злагоди, щастя і можливостей розкриття потенціалу окремих людей. ЯЖН – це більше за найвищий стандарт життя. ЯЖ передбачає свободу, зокрема свободу від страху. Вона стає шансом до самовизначення і саморозвитку, до взаємопорозуміння і взаємної відповідальності, до повного використання власних сил в роботі, грі і спільному житті, приналежності до природи, культурних цінностей, шансом залишитися здоровими. ЯЖН означає збагачення нашого життя за рамками матеріального споживання...» [322].

Інтенсифікація досліджень ЯЖН наприкінці ХХ ст. в західній науковій думці пов'язана з посиленням громадських рухів за права людини, актуалізацією гендерних проблем, демократизацією і глобалізацією життя, наслідками урбанізації і забруднення навколишнього природного середовища.

Панування в західній, радянській і в сьогодиншній українській теоретичній думці принципу плюралізму призвело до того, що за майже 50-ти-річний період існування категорії ЯЖН її остаточний зміст залишається невизначеним. Категорією охоплюється достатньо велике коло проблем – від екологічної кризи до можливостей самореалізації особистості. Відомий дослідник ЯЖН найкрупніших міст США Лю-Бень-Цзе зазначав ще у 1976 р., що „жодна людина не може точно пояснити іншій, що таке ЯЖ” [320]. Дотепер ця ситуація майже не змінилася. Настав час для комплексних, враховуючих об'єктивні і суб'єктивні сторони поняття, досліджень, а також включення в нього нових

аспектів, характерних для постіндустріальної епохи.

Міждисциплінарність категорії. ЯЖН, як предмет дослідження, є близькою достатньо широкому колу дисциплін, що обумовлено багатомірністю життя населення. Водночас, спільним для всіх наук є її розкриття як системоутворюючої характеристики цілого ряду факторів (соціальних, духовних, етнокультурних, економічних, політичних, екологічних, медичних тощо), які визначають умови життя, діяльності, розвитку людини та її положення в суспільстві.

Гене́за визначення дефініції ЯЖ пов'язана з визначенням двох складових цього поняття: «якість» та «життя». Навколо цих понять і специфічного їх поєднання зосереджені пошуки представників різних наук.

Щодо феномену «життя», то це поняття і досі не визначене по суті, всі трактування лише описують його механізми. На нашу думку, одним з найбільш вдалих є визначення життя як «соціально-філософської категорії для позначення об'єктивних специфічних способів існування відкритих білкових систем на Землі, здатних до самовідтворення, асиміляції і дисиміляції, росту і розвитку, саморегуляції, що мають спадковість і мінливість, дискретність і цілісність, подразливість і ритмічність при обов'язковому, в умовах нашої планети, єдності складу біогенних речовин живих організмів, що відрізняються наявністю необмежених можливостей до саморозвитку, аж до виникнення мислячих форм, здатних усвідомлювати самих себе, і необхідність збереження визначених цією категорією феномену як вищої цінності» [48]. Отже, життя, зокрема життя населення, являє собою єдність двох рівнів: біологічного і суспільного. Останнє складається з: а) життя особистості; б) життя соціально-територіального співтовариства; в) життя суспільства в цілому. При цьому суспільне життя є не лише найвищою формою еволюції живого, але й тією ланкою, що відповідає за збереження самого феномену Життя.

Виходячи з того, що багатогранність категорії ЯЖН пов'язана з багатогранністю життєвих характеристик, принципове уявлення про нього можна представити у вигляді схеми, що відображає п'ять основних видів життєдіяльності населення за їх роллю в житті людини (рис. 1.1).

Населення (людина або певна територіальна спільність людей) вступає у взаємозв'язок з навколишнім природним і штучним (соціально-економічним, політичним тощо) середовищем через працю – *трудова діяльність*, яка забезпечує умови існування, певний матеріальний достаток, а також є джерелом задоволення творчих потреб, професійного і соціального росту, духовного і фізичного вдосконалення самої людини. Праця певним чином формує потреби людини, а також створює умови для задоволення цих потреб. Використання матеріальних і нематеріальних благ і послуг – друга суттєва ознака людини, яка характеризує *споживчий аспект її життя*. При цьому задоволення біологічних потреб (зокрема, потреб в харчуванні) може змінюватися при досягненні потрібних кількісних параметрів лише в якісному плані (більш збалансоване, корисне харчування), проте соціальні потреби особистості і, головне, територіальних спільностей

людей є динамічними і теоретично майже безмежними. Аспект *відтворення життя* є особливим серед інших видів, він означає крім іншого не просто фізичне заміщення одних поколінь іншими, але й відновлення, а також зміцнення фізичних та соціальних характеристик – здоров'я, працездатності, рівня освіти, професіоналізму тощо. Поселенський аспект важливий завдяки тому, що впливає на спосіб життя населення і сприяє єднанню життєдіяльності людей. З одного боку, це – певна просторова організація життя; з другого – це особливе відношення, особливі потреби, особливі вимоги населення до власного місця проживання. Зрештою, *соціоприродна діяльність* відображає взаємодію людини з навколишнім природним середовищем. Ця взаємодія в принципі відбувається через всі інші зазначені аспекти життя, однак її окреме виділення доцільне через визначальне значення для життя населення і, головне, – якості цього життя.

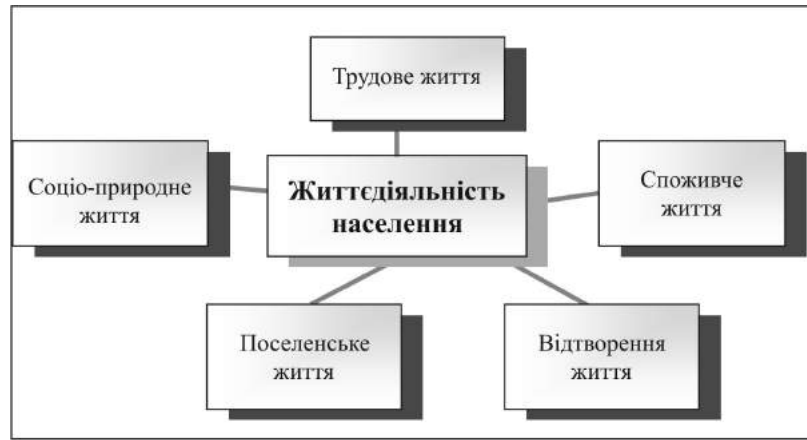

Рис. 1.1. Види життєдіяльності населення (за М.І.Фашевським [277])

Безумовно, зазначений поділ життя на певні сфери – це абстракція, життєдіяльність населення детермінована одночасно всіма аспектами життя. Питання в тім, як саме населення «проживає» своє життя, яким чином задовольняються його вітальні, соціальні і духовні потреби і інтереси, через які умови праці, її оплату, рівні і структуру споживання, організацію побуту, природно-екологічні, соціально-економічні умови проживання. Все це дозволяє зробити висновок, що як життя, так і його якість є принципово різними за різних умов. Якщо ж додати до цього і такий показник, як якість самого населення (рівень його здоров'я, освіти тощо), то специфічність ЯЖ тих або інших територіальних спільностей людей не буде викликати жодних сумнівів.

Категорія «якість» на сьгоднішньому етапі розвитку суспільства, і, особливо, у словосполученні з категорією «життя», стає не просто характерною

Таблиця 1.1

Визначення якості життя населення: підходи з позицій різних наук

№	Визначення ЯЖ	Автори, рік [джерело]
Філософія		
1.	ЯЖ – синтез матеріальних і духовно-творчих сторін життя, рівень реалізації родових сил людини, його інтелекту, творчого смислу життя.	О.І.Субетто, 2003 [268]
2.	ЯЖ – комплексна інтегральна характеристика положення людини в різних соціальних системах, що виражає ступінь її соціальної свободи, можливостей всебічного розвитку, сукупність культурних та духовних цінностей, переданих в її розпорядження.	О.С.Тодоров, 1980 [275]
Економіка		
3.	ЯЖ – комплекс характеристик життя індивіда (групи людей або населення в цілому), які обумовлюють його оптимальний хід у конкретний час, у певних умовах і місці та які забезпечують адекватність його (життя) параметрів основним видам діяльності і потребам людини (біологічним, матеріальним, духовним тощо).	Колектив науковців Всеросійського НДІ технічної естетики, 2000 [113]
4.	ЯЖ – рівень розвитку і ступінь задоволення всього комплексу потреб та інтересів людей, що визначається соціальним самопочуттям населення.	Колектив авторів НДІ „Всеросійський центр рівня життя”, 2001 [256]
5.	ЯЖ – рівень загального добробуту людей, який важко піддається кількісному виміру, оскільки в додаток до показників матеріального споживання це поняття включає також споживання людьми таких неоплачуваних ними благ як чисте навколишнє середовище, особиста та національна безпека, політичні та економічні свободи та безліч інших умов людського благополуччя.	В.С.Автономов та ін., 1999 [152]
6.	ЯЖ – категорія, яка об'єднує низку соціально-економічних параметрів, що охоплюють всю соціоекосистему, і характеризує стан задоволення матеріальних, соціальних та інших потреб теперішнього та майбутнього покоління в умовах збереження довкілля залежно від існуючих економічних тенденцій та розвитку.	Л.В.Ноздріна, 2001 [174]
7.	ЯЖ – об'єктивна характеристика населення з певним рівнем та способом життя.	Н.М.Рімашевська, 2001 [94]
8.	ЯЖ характеризує суспільні умови, в яких живе людина, а саме: рівень споживання матеріальних та духовних благ і послуг; розвинутість сфери освіти, культури, медичного обслуговування, рівень оподаткування фізичних осіб, стан навколишнього середовища тощо.	В.Д.Лагутін, 1996 [128]
9.	ЯЖ – економіко-філософська категорія, що характеризує матеріальну та духовну комфортність існування людей.	І.М.Салій, 2005 [247]

Продовження табл. 1.1

Соціологія		
10.	ЯЖ – соціологічна категорія, що виражає якість задоволення матеріальних та культурних потреб людей, якість харчування, якість і модність одягу, комфорт житла, якість системи охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, навколишнього середовища, структуру дозвілля, ступінь задоволення потреб в змістовному спілкуванні, заняттях, творчій праці, рівень стресових станів, структуру розселення тощо.	Енциклопедичний соціологічний словник, 1995 [302]
11.	ЯЖ – якість соціального та фізичного (як штучного, так і природного) навколишнього середовища, в якому люди намагаються ліквідувати свої нестатки і реалізувати потреби.	Л.Уінго, 1973 [341]
Соціальна екологія		
12.	ЯЖ – наявність сприятливого в екологічному плані навколишнього середовища і демократично організованого соціального середовища.	Д.Ж.Маркович, 1998 [145]
13.	ЯЖ – сукупність умов, що забезпечують чи не забезпечують комплекс здоров'я людини (людей).	М.Ф.Реймерс, 1990 [237]
14.	ЯЖ – характеризується наявністю можливостей для відпочинку, занять спортом, мистецтвом, отримання освіти тощо.	В.О.Цветков, 2001 [180]
15.	ЯЖ – сукупність природних і соціальних умов, що забезпечують (не забезпечують) комплекс здоров'я людини – особистого та громадського.	Екологічний енциклопедичний словник, 1999 [300]
Медицина		
16.	ЯЖ – відповідність середовища життя санітарно-гігієнічним нормам і соціально-психологічним установкам особистості	Г.О.Кураєв, В.Б.Войнов, 2002 [126]
17.	ЯЖ – системне медико-соціальне явище, яке охоплює психофізіологічне і соматичне здоров'я людини, її духовні, культурні і всі життєві цінності, рівень цивілізованості і економічного розвитку суспільства.	М.О.Агаджанян, 2003 [1]
18.	ЯЖ – індивідуальне сприйняття свого місця в житті в контексті культурних і суспільних цінностей, що пов'язане з цілями, очікуваннями, нормами і прагненнями людини.	ВООЗ, 1993 [340]

ознакою, рисою, внутрішньою визначеністю життя як такого, вона стає символом прогресу і виживання людства. При цьому відбувається трансформація традиційних уявлень про якість товарів, праці, продукції, йдеться про поняття іншого ієрархічного рівня – якість людини, ЯЖН, якість суспільного інтелекту [269], якість економічного зростання тощо.

У табл.1.1 зведені визначення ЯЖ, які в останні часи запропоновані фахівцями різних наук. Вони віддзеркалюють ті два основних підходи (або їх синтез), які склалися в історії розробки та оцінки даної категорії. Перший спирається на визначення об'єктивних умов формування ЯЖН, другий – на індивідуальне (суб'єктивне) сприйняття життя.

Зокрема, філософами ЯЖ обґрунтовується як складний феномен, який характеризує рівень самореалізації людини, можливості розвитку, різні рівні прояву потреб (індивідуальний і системно-соціальний). Категорія розглядається часто в рамках загальної філософії якості з позицій цивілізаційного розвитку і соціоприродної коеволюції [269]. Економісти і соціологи, які виступають лідерами за кількістю публікацій в даній області, звертають увагу насамперед на задоволення потреб і якість споживання, хоча деякі роботи вказують на те, що ЯЖ характеризує саме населення [94]. Заслуговує на увагу оцінка ЯЖ через наявність вільного часу у людей [142]. Характерним стало привнесення згодом у поняття ЯЖН фактору стану навколишнього природного середовища.

Локальне середовище щоденного перебування людини є частиною середовища більш великого співтовариства, тому ЯЖН залежить від взаємозв'язків інтересів індивідуумів і глобальних факторів, що впливають на їхнє життя. Водночас прагнення одних людей до кращої якості життя впливає на поведінку і бажання інших [294]. Визначеність соціального суб'єкту проявляється через його діяльність, а діяльність, у свою чергу, визначається комплексом потреб. Відомий російський економіст М.Д.Кондратьєв зазначав: «Стан порушеної відповідності чи рівноваги між окремими частинами організму (або їх функціями), або між організмом і зовнішнім середовищем і похідний від цього стан пошуку шляхів відновлення цієї рівноваги ми визначаємо загальним поняттям потреби» [24].

Тому потреби людини – це внутрішня причина його життєдіяльності, рушійною силою виступають інтереси людини – форма вираження і спосіб реалізації потреб. Інтереси виступають посередником між людиною, як носієм потреб, і світом зовнішніх об'єктів, який дозволяє ці потреби задовольнити. Наприклад, потреба в харчуванні задовольняється шляхом вибору людиною можливих конкретних продуктів та їх споживанням. Саме процес підвищення потреб і розширення можливостей вибору людиною способу їх задоволення і є метою розвитку сучасного суспільства. Чим більшу свободу має людина в способах реалізації власних інтересів, тим кращою є якість її життя.

Включення у визначення ЯЖ інтересів має принципове значення. Підхід до потреб як до того, що необхідно людині, сприяє виникненню ілюзії про необхідність збереження масштабного патерналізму держави з метою задоволення потреб населення і загалом «суспільства споживання», тоді як поняття «інтерес», насамперед, асоціюється зі створенням умов для ефективної життєдіяльності людини, які дозволяють їй забезпечити власний добробут. Інтереси слугують теоретичному переносу акценту на фактори і умови, які сприяють ефективній діяльності людей. При цьому йдеться не про особисті, а про суспільні – регіональні і національні – інтереси.

За радянських часів політика державного патерналізму здійснювалася досить успішно. В країні в 1960-80-ті роки практично не було голодних і осіб без певного місця проживання. Доходи людей повільно, але зростали. Соціальна (економічна) захищеність була багато в чому зразком для багатьох країн світу, в т.ч. і розвинутих. Діяли налагоджені системи загальної безкоштовної і доступної освіти і медицини. Водночас порядок в окремих сферах не означав відсутність перешкод для розвитку особистих інтересів, і згодом соціальне самопочуття радянського населення перейшло у фазу стагнації, про що свідчили, зокрема, тотальне зростання смертності, що охоплювало майже все населення України віком старше 20 років, а також очікуваної тривалості життя населення, яка знижувалась протягом 1970-80-х рр. [134]. Лише у другій половині 1980-х рр. під впливом антиалкогольної кампанії на початку перебудови ОТЖ населення почала зростати.

Складність категорії ЯЖН обумовила прагнення представників різних наук по-своєму структурувати поняття і відібрати для його оцінки найбільш цікаві, з точки зору конкретної науки, показники. Чимало дослідників наголошують на принциповій неможливості існування єдиного кількісного показника ЯЖН [24], аргументуючи свою позицію тим, що якісна відмінність предметів споживання або соціально-економічних процесів не дозволяє звести складові ЯЖ в єдине ціле.

Дискусії щодо змісту і структури категорії ЯЖН продовжуються. Це сприяє як інтеграції, так і подальшій диференціації наук, більш чіткому окресленню та актуалізації предметів їх вивчення.

1.2. Досвід суспільно-географічних досліджень якості життя населення

Категорія ЯЖН фіксує дуже різні і цікаві для суспільної географії аспекти дійсності. Частина з них вже давно освоєна наукою і цей досвід є цінним надбанням для сучасної оцінки умов життя і стану населення. Вже у 1879 р. відомий економіст і медико-географ С.А.Подолінський видає книгу «Життя й здоров'я людей на Україні», де називає найважливіші параметри, які визначають здоров'я суспільства: смертність, народжуваність, стать, тривалість життя, темперамент, спадковість, дитячу смертність, визначає роль природного і штучного середовища у життєдіяльності українців [212].

ЯЖН належить до тих предметів вивчення суспільної географії, які доволі жорстко детерміновані реальними умовами розвитку (процесом освоєння територій) у різних країнах і, навіть, у межах однієї країни. Розуміння проблем, які потрапляють у поле даної категорії, неоднакове у просторі і часі, а історія її опрацювання у світі повністю відповідає логіці і особливостям розвитку науки в різних соціокультурних середовищах протягом останніх десятиріч ХХ ст.

В СРСР була економічна, пізніше соціально-економічна, у 1990-х рр. – суспільна географія. В англомовних і німецькомовних країнах її аналогом є гуманістична географія («Human Geography» (англ.), «Humangeographie»

(нім.)). Різниця між ними не тільки у назві. Вивчаючи зарубіжні джерела з різної тематики, вдалося помітити, що, використовуючи майже ту ж саму термінологію, географи різних країн досліджують різні процеси, на різних територіальних рівнях, мають різні наукові цілі і завдання досліджень. Справа навіть не у різниці методик чи глибини теоретичних напрацювань, справа в особливостях освоєння території і тих проблемах людського розвитку, які це освоєння супроводжують, а, відповідно, – в орієнтації досліджень. Звідси і відповідна потреба часу, простору і, головне, – соціокультурному етапу розвитку – наукова тематика, термінологія, концепції. Тут наша думка співпадає з науковцями, які досліджують розвиток соціокультурних систем і наголошують на тому, що ні рівень життя, ні економіка не самодостатні, все це являє собою зовнішню форму процесів освоєння територій [164]. Вважаючи економіку і рівень життя необхідними компонентами формування ЯЖН, можна припустити, що остання категорія не просто буде успішно аналізуватися тоді і там, де є для цього потреба, але ще й з тих позицій, які адекватні історії і соціокультурній системі певної території.

Невипадковим, наприклад, у 1970-х–1980-х рр. став успішний розвиток у рамках радянської географії концепції раціонального природокористування, а в рамках американської географії – аналізу різних аспектів прояву і наслідків науково-технічного прогресу. Це можна пояснити не стільки наявністю достатніх асигнувань на відповідні дослідження у ті часи, але, насамперед, готовністю науково-географічного товариства відповідних країн проводити такі тематичні роботи і домінуючими у цих країнах метагеографічними принципами.

У рамках радянської соціально-економічної географії ЯЖН як категорія дослідження не була обґрунтована, хоча фрагментами її зміст відображався у роботах з вивчення урбанізації, соціальної інфраструктури, демографічних процесів і розвитку систем розселення, виконаних в рамках географії населення, пізніше – географії сфери обслуговування, географії споживання тощо.

У довоєнний період увага радянської економічної географії була звернена передусім на виробництво. Окремі соціально-, медико-географічні напрями, які теж розвивалися в цей час, були обмежені об'єктивно, або за ідеологічними причинами. Зокрема, можна згадати ім'я відомого українського географа В.Кубійовича, який видав «Атлас України і сумежних країв» (Львів, 1937 р.) [38] і навіть карти смертності населення і дитячої смертності, що було взірцем медико-географічного картографування на той час, проте діяльність цього вченого (через його політичні переконання) була розцінена як шкідлива. Це був не єдиний випадок. Боротьба «за чистоту ідей» під прапором протистояння буржуазній науці, диктат планового принципу соціального розвитку, обмеження досліджень реальних потреб населення, системи розподільчих відносин і ще більші обмеження в доступі до інформації (даних про доходи, здоров'я, соціальну диференціацію тощо) призвело до перекосів в опрацюванні питань соціального розвитку. Однак навіть за таких умов, у радянській соціальній географії були дуже вагомими здобутки у повоєнні часи, які б можна було вважати і джерелами формування суспільно-географічного підходу до оцінки ЯЖН.

До одного з них слід віднести введення у географічний понятійно-термінологічний апарат категорії «спосіб життя». Вперше про це заявив відомий російський економіко-географ Р.М.Кабо. Цінність його підходу до проблеми (який він розкрив зокрема у доповіді на З'їзді Географічного товариства СРСР в 1947 р.) полягала не тільки в новизні її постановки, а й в демонстрації можливостей вже тодішньої економічної географії в опрацюванні «способу життя», що відображає весь цикл життєдіяльності населення, а не тільки його виробничу частину. На жаль тоді його пропозиції, за різних причин, були визнані недостатніми для окреслення самостійного напрямку у системі географічних дисциплін. Пізніше різні аспекти (трудова навичка, облік населених пунктів різного типу тощо) висвітлювалися у роботах М.Т.Агафонова, Ю.Г.Саушкіна, В.В.Покшишевського, С.О.Ковальова та ін. Однак, навіть наприкінці 1970-х рр. наукові статті по цій проблематиці вміщувалися переважно у рубриках «Дискусії» [див., зокрема, 132]. В свою чергу, резонансні роботи багатьох західних географів щодо зв'язку між окремими природними і суспільними явищами і формування на цій основі відповідної ЯЖН аналізувалися, в багатьох випадках дуже жорстко, але й не безпідставно, критикувалися радянськими вченими [28].

На початку 1960-х рр. увага географів до просторових відмінностей у споживанні населення і оцінки природного середовища, як однієї з умов життя, а не тільки господарчої діяльності людей, поступово підвищується. У 1960 р. В.В.Покшишевський зазначав: «В ході споживання відбувається і відтворення самого населення...» [114]. Ця думка актуалізується на сьогоднішньому етапі розвитку, коли у всьому світі активно говорять про інвестиції в людський потенціал і збалансований розвиток (ЗР). С.О.Ковальов, у свою чергу, також звертає увагу на регіональні відмінності в рівні та умовах життя населення, в тому числі забезпеченість різними формами обслуговування а також про те, що ця тематика є наскрізною для географії в цілому [114].

Отже, починаючи з 1960-х рр. у радянській соціально-економічній географії обґрунтовано говорять про *умови життя людей*. В цей час переважно оцінюється природне середовище з точки зору його сприятливості для життя, праці і відпочинку населення [54, 139, 215].

Значимим напрямом досліджень стану населення і умов його життя слід вважати *медико-географічні роботи*, які виконуються з 1970-х рр. [201, 227]. Результати цих робіт були впроваджені при розробці перспективних схем медичного обслуговування, економічного розвитку і будівництва міст, зокрема на Байкало-Амурській магістралі, на території Західного і Східного Сибіру. Було укладено системи карт, які ілюстрували різні процеси – від загрози поширення певних хвороб до обґрунтування організації рекреаційної зони навколо міст [161].

Незважаючи на велике число робіт з аналізу систем розселення, урбанізації, демографічних та міграційних процесів, майже відсутніми були праці з регіональних досліджень рівня життя, споживання, тим більше – якісних аспектів життя. Деякі з висновків авторів були значною мірою запрограмовані ідеологічно. Наприклад, в

одній з робіт з соціальної географії міст, Н.А.Аітов, вказуючи на соціальні відмінності в структурі населення міста як на тимчасові, маргінальні, зазначає, що з досягненням «більш рівномірного розподілу по території міста виробничих, адміністративних, культурно-побутових підприємств та інституцій, соціальна географія майже повністю зникне...» [5].

У 1980-х рр., особливо у часи перебудови, у радянській науковий обіг входить поняття рівня життя. Ним охоплюється не тільки зростання доходів населення і виробництво предметів споживання, а все те, що «... достойне зватися соціалістичною цивілізованістю. Сюди відноситься і культура розумного споживання, і зразковий громадський порядок, і висока якість обслуговування населення, і повноцінне, з морально-естетичної точки зору, використання вільного часу...» [49].

Період кінця 1980-х – початку 1990-х рр. слід також вважати плідним з точки зору географічного осмислення умов життя, хоча сама категорія ЯЖН, як і раніше, не згадується у дослідженнях [13, 54, 110, 287 та ін.].

Найяскравішим прикладом комплексних робіт в оцінці умов життя населення було об'єднання зусиль географів, архітекторів і містобудівельників на шляху розроблення генеральних планів розвитку міст та інших населених пунктів. В їх роботах базові поняття – комфорт та ЯЖН – вже були присутні. Архітектурна наука надавала класифікацію потреб людини переважно в залежності від поставлених завдань, які потрібно було вирішити. Однак те, що потреби людей стали передумовою формування вимог до певних типів забудови і територіальної організації, було дуже важливим з точки зору практики і управління територіальною організацією суспільства на той час [39, 84].

В Україні, починаючи з 1980-х рр., складається школа оцінки умов життя в архітектурі та житловому будівництві, її представники – Д.І.Богорад, І.О.Фомін, Г.Й.Фільваров, Г.І.Смоляр, М.М.Дьомін, В.І.Нудельман та ін. [142]. Найавторитетнішою і найдавнішою вітчизняною школою містобудування, де розроблялись перші для держави нормативно-методичні матеріали та закладались підвалини розуміння містобудування як найважливішого виду людської діяльності, що синтезує галузеві розробки щодо конкретної території та планує заходи по створенню і підтриманню повноцінного життєвого середовища, слід вважати Державний науково-дослідний інститут проектування міст ДПРОМІСТО. Підходи до функціонально-територіальної організації міст та територій з точки зору певних регламентуючих норм і правил забудови, розташування промислових, транспортних об'єктів, соціальної інфраструктури були такими, які фактично визначають параметри життя певних територіальних спільностей людей. Саме в рамках містобудування і районного планування, ЯЖН вперше дістала кількісну оцінку через відповідну систему обґрунтованих стандартів, за якими відбувалася забудова великих територій.

Значний доробок у розуміння взаємопов'язаності процесів розвитку системи розселення, зокрема розвитку міст, територіальної організації господарства і формування на основі цього відповідного способу та ЯЖН через організацію соціальної інфраструктури мають радянські географи, які займаються географією

міст, зокрема в Україні – Ю.І.Пітюренко, П.С.Коваленко, А.В.Степаненко, а також у галузі географії промисловості (Г.П.Підгрушний [203], П.О.Масляк, С.І.Ішук та ін.), в Росії – С.Н.Перцик, Г.М.Лаппо, М.Д.Шаригін, Н.Б.Барбаш, С.Є.Ханін. Однак в Росії більше був розвинений середовищний підхід – оцінка якості міського середовища проживання, в т.ч. і оцінка з боку населення [27].

Радянські географи розглядають процес урбанізації більше з виробничо-поселенської точки зору, що було логічним в дусі виокремлення особливого соціалістичного типу урбанізації [83] і пріоритету економічних планів над соціальними наслідками їх впровадження. Однак і за таких умов знаходилося місце висвітленню проблем землекористування і земельної ренти, екологічних, поведінкових моделей дійсності, просторово-функціональної концепції розвитку міст у рамках єдиної теорії просторової структури урбаністичних форм [204].

У географії сільської місцевості необхідність вивчення умов і способу життя була проголошена у роботах російських вчених О.І.Алексєєва, С.О.Ковальова та ін. Зокрема у своїй монографії [9]. О.І.Алексєєв одним з перших дав цілісне уявлення про розвиток сільських місцевостей різного типу, різноманіття умов (факторів) та їх вплив на зміну способу життя. Значні напрацювання у цій сфері мають також естонські географи [наприклад, 159]. Умови життя сільського населення досліджувалися і в Україні [62 та ін.].

Найбільшого розмаху за радянських часів набули географічні дослідження сфери обслуговування, якими були охоплені аспекти територіальних відмінностей потреб населення в послугах і рівень їх задоволення, але більше – ТО індустрії послуг в цілому та окремих її галузей. В цьому плані слід відзначити роботи Л.А.Меркушевої, Б.Б.Родомана, О.А.Ткаченка, Г.М.Рогожина, В.М.Юрківського, О.О.Любіцевої тощо.

Найбільша в світі техногенна Чорнобильська катастрофа 1986 р. викликала низку комплексних досліджень, пов'язаних із впливом екологічного забруднення на життєдіяльність людей. Чимало проблем було осмислено в зв'язку з цією проблемою географами, зокрема географами Сектору, а згодом і Інституту географії НАН України – Г.В.Балабановим, І.О.Горленко, Л.Г.Руденко, М.І.Фашевським, М.П.Немченко, В.С.Давидчуком, Л.Ю.Сорокіною, В.П.Палієнко, Л.М.Шевченко, І.В.Гукаловою та ін. Цей особливий і покликаний до життя суворою дійсністю напрям теж слід вважати таким, що здійснив значний вплив на формування географічного світогляду щодо ЯЖН.

У цілому, за 1960-ті–1980-ті рр., географами було зроблено значний внесок у вивчення умов соціального розвитку. Проте фундаментальних кроків щодо структуризації і операціоналізації ЯЖН як інтегральної категорії так і не було зроблено. Вітчизняна соціально-економічна географія із запізненням „прийняла на себе” соціальні виклики перехідного періоду. Праці, що аналізують якісні аспекти життя населення в перехідний період, порівняно з роботами економічної тематики, почали з'являтися лише у другій половині 1990-х рр. Потрібен був час на осмислення очевидного послаблення ролі держави у регулюванні соціального розвитку території, падіння рівня життя, появи безробіття та інших процесів, які

до цього не аналізувалися в рамках науки [105].

У перехідний період, який супроводжується системними і глобальними трансформаціями життя, зростає роль так званих „генетичних” регіональних факторів – регіональної структури економіки, ступеню освоєності території, демографічної ситуації, особливостей урбанізації, що у взаємодії і створює і посилює ту соціально-територіальну неоднорідність, яка мала місце і за часів планової економіки, але значно поглибилась і ускладнилась сьогодні. Складна фрагментація соціально-територіального простору призвела в останні роки до зростання досліджень, спрямованих на покращення життя територіальних спільностей людей [168, 178, 279, 287, 293 та ін.].

Соціальна географія в зарубіжних країнах мала інший вектор розвитку. Вона характеризувалася насамперед безперервними фактичними здобутками у галузі вивчення територіальних умов життєдіяльності населення, способу, рівня та ЯЖН. Розгляд умов людського розвитку відповідав логіці розвитку методології західної географії, зокрема у період її інтенсивної математизації в 1950-х–1960-х рр., пізніше – певній кризі в змістовній частині і як результат – абстрактному трактуванню людини. Чітко виявилось два недоліки географії того часу – ідеалізація (теоретизація) людини з усіма її відчуттями навколишньої ситуації або, у протилежному випадку – ігнорування почуттів людини та її теоретичне відокремлення від соціально-політичного життя [173]. В результаті виникли два відомі для нас напрями в західній географії – *гуманістичний* (де категорія людини була в центрі уваги, з урахуванням її відчуттів проблем і навколишнього середовища) і *радикальний* (де увага приділялася найбільш гострим соціальним проблемам і соціально-політичним умовам життя).

У німецькій соціальній географії передумови виникнення гуманістичної географії закладені роботами О.Гумбольдта, пізніше – А.Геттнера. Останній приділяв увагу чуттєвому сприйняттю образу країни, а не тільки теоретичним чи статистичним викладкам і зазначав: „Хто уважно спостерігає за природою будь-якої країни, той носить у себе в голові велику кількість образів, що утворюють у своїй сукупності певну єдність; тільки ця єдність може „цікавити географію” [56, с.198].

Однією з найвідоміших західних шкіл, якою були започатковані дослідження із впливу географічного середовища на різні види життєдіяльності населення та у перцептивній географії (географії сприйняття населенням середовища свого буття), була французька школа географії людини, яка сформувалася на межі ХІХ і ХХ ст. (Е.Реклю, П.Відаль де Ла Блаш, Ж.Ансель, Ж.Брюн та ін.) [157]. Зокрема, П.Відаль де Ла Блаш бачив мету соціальної географії в аналізі ландшафту, який являє собою „відкриту книгу”, яка дозволяє усвідомити спосіб життя тих або інших людських колективів [273]. На велику увагу заслуговує акцент французьких географів на тому, що завдання географії полягає у встановленні та поясненні зв'язків на протилежність простій інвентаризації об'єктів. Укладання живого образу місцевості, зведення історичних і природно-географічних умов в одну цілісність – ознака досліджень французьких географів.

Як зазначав на початку 1970-х років американський географ Р.Касперсон, процес „перенесення центру ваги географічних досліджень з супермаркетів і автострад на злиденність і расизм вже почався, і ми можемо очікувати продовження цього процесу, тому що змінюються самі цілі географії. Нові люди в географії бачать призначення своєї науки в тому ж, в чому його бачать медики: відстрочити смерть і зменшити страждання” [86, с.221]. Вже у 1970-ті роки географи США підійшли до картографування найскладніших соціальних явищ і умов життя. Достатньо згадати роботи П.Нокса, Д.Сміта, У.Бунге, які вільно оперували різними комплексними індикаторами. За П.Ноксом, основна мета географії полягає в картографуванні соціальної і територіальної мінливості ЯЖН, що слугує вихідним матеріалом для планування, і як засіб управління заходами, спрямованими на покращення життя. Д.Сміт висловлював точку зору, що валовий національний продукт і національний доход „не обов’язково є прямим показником якості життя в найбільш широкому його розумінні” [328], він рекомендував збирати і вивчати соціальні показники для встановлення масштабів дискримінації в США. Інші дослідники вивчали окремі аспекти, з яких складається якість життя: просторову диференціацію злочинності [317], бідності [321]. У.Бунге в своїх роботах турбується за майбутнє людства і інтерпретує свою точку зору як розуміння необхідності забезпечити здорове існування дітей, він виступає за те, щоб у світі було б якомога більше щасливих регіонів, створених саме для них [306]. Цьому вченому належить авторство декількох оригінальних карт для міст Детройта і Торонто, на яких були виділені різні за умовами життя райони.

Велика кількість соціальних проблем аналізувалася в рамках радикальної географії (Д.Харвей, Р.Піт, Г.Олсон та ін.), яка акцентувала увагу науковців на вирішенні проблем територіальних соціальних несправедливостей. Серйозні дискусії з приводу політичної ролі географії, ініційовані в свій час радикалами, значно вплинули на глибоке осмислення причин гострих соціальних проблем. Відомою є, наприклад, критика Р.Піта неадекватної позиції географії злочинності, яка займається констатацією ситуації після обробки відповідної статистики, але не розумінням глибинних соціальних причин злочинності [324].

Важливими для осмислення ЯЖН слід вважати роботи геоурбаністів, причому як західних, так і радянських, особливо в 1960-х–1980-х рр. Полеміка, яка розгорнулася серед географів, що займалися дослідженням розвитку міст в період визнання глобальності процесу урбанізації і тих соціальних змін, які він породжує, не могла не призвести до аналізу якісних аспектів життя людей, благоустрою, здоров’я, екологічної ситуації тощо. Еволюція поглядів, від відверто антиурбаністичних побоювань прискороного росту міст до осмислення і систематизації соціальних проблем і наслідків, котра відбулася в середовищі науковців, супроводжувалася відповідною еволюцією у підходах до оцінки умов життя у містах, зокрема найкрупніших. Наприклад, американський географ У.Алонсо так описує ситуацію в США кінця 1970-х рр. «...в містах з населенням більше 1 млн. жителів місцеві державні витрати зростають у порівнянні з містами,

де мешкає більше 50 тис. чол. зі 120 до 200 доларів США на одну особу, однак водночас при цьому середній дохід на родину зростає на 1100 доларів, або, у перерахунку на душу населення, на величину, яка в чотири рази перевищує ріст державних видатків (навіть, не враховуючи при цьому широкий діапазон і якість послуг у великих містах)» [204, с.134]. Японський урбаніст і архітектор К.Танге, аналізуючи зростання у найбільших світових столицях частки невиробничих функцій, вважає, що зв’язок між цими функціями і стимулює зростання столиць, перетворення їх на складні системи, які вже керують долею націй [271].

1980-ті роки були піком панування поняття ЯЖН в західній урбаністичній географії; в одній із фундаментальних статей про зарубіжні географічні дослідження якості життя в містах прогнозується велике значення, яке, поза сумнівом, зберігатиметься за цією категорією у XXI ст. [323].

Подальше уповільнення зростання міст і розвиток субурбанізації в західних країнах мали соціальне підґрунтя. При аналізі цих процесів західні географи зверталися до аналізу соціального середовища, ступеню його благополуччя, соціальної десегрегації, престижу районів, податків, екологічної ситуації – тих складових, які характеризують не що інше, як ЯЖН.

Слід зазначити, що урбогеографія формувалась під впливом загальногеографічних процесів (екологізації, гуманізації), а також самих процесів урбанізації. Спочатку урбанізацією цікавилися перш за все з точки зору просторово-часового її розвитку [314], але, починаючи з 1980-х рр., типовим стає проблемний, соціоорієнтований характер досліджень [10].

В своїй монографії 1977 р. Д.Сміт зазначав: «Якщо люди є об’єктами спостереження в соціогеографії, то якість їхнього життя – об’єкт першочергового інтересу». І далі: «Як географи, ми виконуємо особливу роль, по-справжньому творчу і революційну: допомагаємо виявляти територіальні диспропорції і несправедливість, вносимо свій вклад у проектування територіальних форм організації суспільства, в рамках якого люди можуть почувати себе вільними для розвитку. Це й означає прогрес в географії» [327].

Останні десятиріччя XX ст. характеризуються прискоренням науково-технічного прогресу, поглибленням соціально-економічних відмінностей умов життя населення у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, ускладненням проблем цивілізаційної культури (екологічних та соціальних, моральних), зростанням національних конфліктів і тероризму, протистоянням двох геополітичних систем, а згодом – падінням залізної завіси. Все це знайшло своє відображення і у розвитку суспільної географії як у західній, так і у вітчизняній науці. Головним при цьому стає сприйняття світу як багатомірного простору зі складною системою взаємозв’язків. Науці вже не вистачало того географічного мислення, яке було достатнім для індустріальної епохи. Екологічна криза, необхідність гуманітаризації географії і врахування глобальних чинників розвитку вимагали змін як теорії, так і практики досліджень. Відповідно до розширення та ускладнення змісту досліджень,

розвивалась і міжнародна статистика оцінки умов життя і стану населення. Особливою подією міжнародного значення стало запровадження ПРООН щорічних публікацій доповідей зі стану людського розвитку у різних країнах світу. Методика обчислення індексу людського розвитку була ретельно досліджена і адаптована фахівцями з регіонального розвитку до умов певних країн, у т.ч. у Росії та в Україні [45, 181].

Методологія досліджень ЯЖН не може бути в чистому вигляді запозичена із західних джерел – занадто великим є розрив в умовах життя України і розвинутих країн. З другого боку, методологія осмислення ЯЖН не може бути методологією перехідного періоду, тому що цей період характеризується швидкими змінами як на параметричному, так і на функціональному рівнях. Вона може допускати лише поправки на цей період, але при цьому мати стратегічне (фундаментальне) підґрунтя з орієнтацією на суспільно-географічні закони [209, с.41-42] і закономірності взаємодії суспільства і природи [199, с.24-25].

Досвід опрацювання категорії ЯЖН останніх років показав, що єдності у визначенні немає навіть в рамках географії (табл. 1.2).

Всі вони свідчать про складність, змістовну насиченість і відкритість даної категорії для подальшого розширення. У цих визначеннях ЯЖН трактується з точки зору:

- загального визначення фактичних стандартів, на які орієнтується в своєму реальному житті населення в цілому і соціальна політика;
- визначення ідеальних стандартів, еталонів, в результаті чого критикуються певні сфери соціального життя, соціальна політика; індикатора виявлення проблемних галузей в житті населення, його окремих соціальних і соціально-територіальних спільностей;
- інтегральної характеристики буття людей.

Наведені у табл.1.2 дефініції об'єднують наступні спільні риси:

- 1) розглядається не ЯЖ окремого індивіда, мова йде про ЯЖ територіальної спільності людей або населення в цілому, в зв'язку з чим життя характеризується не індивідуальними, а типовими груповими рисами;
- 2) ЯЖ – комплексне, системне та інтегральне поняття, яке має достатньо складну внутрішню структуру і знаходиться під впливом різних факторів;
- 3) ЯЖ віддзеркалює різноманітні умови життя, а рівень життя є однією з найголовніших складових ЯЖ;
- 4) істотне значення у визначенні ЯЖ належить суб'єктивним оцінкам людьми умов свого життя;
- 5) якісні характеристики населення не менш важливі за характеристику якості умов його життєдіяльності.

Таблиця 1.2

Визначення якості життя населення в рамках географії

№	Визначення якості життя	Автори, рік [джерело]
Суспільна географія		
1.	ЯЖ – інтегральна характеристика умов життєдіяльності населення. ЯЖ визначається за всіма показниками, що впливають на життєдіяльність населення і можуть оцінюватись як кращі чи гірші.	О.Г.Топчісв, 2001, 2005 [277, 278]
2.	ЯЖ відображає життя людей як цілісність, повністю його охоплює і має дві складові: якість умов життя і якість самого населення.	Н.П.Лебідь, 1995 [131]; К.М.Місевич, С.В.Рященко, 2003 [153]
3.	ЯЖ – міра відповідності умов життя потребам населення, яка виражається декількома показниками: середньою тривалістю життя, показником здоров'я, рівнем захворюваності різних груп населення та ін.	Котляков В.М., Комарова А.І., 2007 [118]
4.	ЯЖ – комплексний показник соціального розвитку регіонів, в характеристиках якого в різних пропорціях відображаються рівень, умови життя та якість населення.	Н.В.Зубаревич, 2003 [105]
5.	ЯЖ – інтегральне поняття, яке всебічно характеризує рівень і ступінь благополуччя, свободи, соціального і духовного розвитку людини, а також її фізичне здоров'я.	А.Є.Когут, В.Ю.Рохчин, 1994 [117]
6.	ЯЖ – сукупність потреб населення, набір яких залежить від ієрархічного рівня території, що розглядається, і ступінь задоволеності цих потреб, міра соціального, економічного та екологічного благополуччя людини, групи людей.	Н.О.Маяк, 2001 [149]
7.	ЯЖ – інтегральна категорія, що відображає єдність суб'єктивних і об'єктивних оцінок різних умов життєдіяльності суб'єкту (будь-якої, в т.ч. територіальної спільності людей) та її властивостей у конкретному культурно-історичному та ресурсному контексті.	Т.В.Гаврилова, 2004 [53]
Загальна географія		
8.	ЯЖ – поняття гуманістичної географії і гуманістичної екології для характеристики якісних стандартів індивідуального або суспільного життя. На відміну від стандарту життя, який вимірюється головним чином матеріально, ЯЖ враховує і чинники нематеріальної природи, напр., соціальні і культурні норми суспільства, індивідуальну свободу і можливості особистого влаштування життя, якість природного і штучно створеного середовища.	Diercke-словник. Загальна географія, 1997 [308]

Продовж.табл.1.2

Геоекологія		
9.	ЯЖ – високоінтегрована характеристика розвитку суспільства, яку визначають соціальні та геоекологічні складові, закладена у ментальній сфері: сприймається психоемоційною сферою того чи іншого народу, і найважливішим показником якого є стан здоров'я населення.	К.Кубенко, 2004 [124]
10.	ЯЖ – комплексна характеристика економічних, політичних, соціальних та ідеологічних факторів, які визначають положення людини в суспільстві (з особливою увагою до духовної сторони життя людини).	Б.Б.Прохоров, 2001 [301]

Аналізуючи ЯЖН, увага географів повинна бути звернена не тільки на територіальну диференціацію розмаїття економічних, соціальних та інших показників умов життя і стану населення. У дослідженнях мають бути враховані і такі фактори, як географічне положення, рівень освоєності території, рівень і глибина урбанізаційних процесів, рівень транспортної доступності тощо. Для різних країн і регіонів значення цих факторів буде різним, однак воно неодмінно буде специфікувати картину економіко-соціально-екологічних особливостей ЯЖН.

Поява в рамках суспільної географії категорії ЯЖН закономірне – це продукт внутрішньонаукової інтеграції різнопланових досліджень, енергетичним джерелом для виникнення яких є дослідження умов життя і стану населення, конкретно-регіональних умов прояву цієї нерозривної єдності.

Причини неоднозначності трактування ЯЖН обумовлені зіткненням різних уявлень щодо того, яка саме ЯЖ – в якому співвідношенні параметрів – потрібна тій чи іншій країні, тим чи іншим територіальним спільностям людей. Не має жодного значення в якій сфері наукового знання опрацюється категорія ЯЖН, але можливі три головні акценти на її смислі. Один полягає у підході до ЯЖН як до багатоаспектного стану речей і процесів, другий – як до уявлення про те, яким має бути такий стан і яким він є насправді, третій – як до мети. На наш погляд, опрацювання категорії ЯЖН слід починати з першого акценту, тому що стан оцінюють у відповідності з уявленням, мету формулюють під впливом вже отриманої оцінки. А «географічність» ЯЖН, специфічність впливу на неї різних факторів в різних регіонах досі не розкриті.

1.3. Зарубіжні оцінки і міжнародні порівняння рівня людського розвитку та якості життя населення

Міжнародний досвід укладання методик оцінки ЯЖН, як і конкретні результати рейтингів країн, цікаві тим, що вони слугують відправною базою для підбору і систематизації системи показників ЯЖН у конкретній країні – від макропоказників розвитку залежить склад, структура і принципи побудови моделі

оцінки ЯЖН на регіональному рівні всередині держав.

З 1970-х рр., коли в США був організований Центр соціальних досліджень з координації розробок соціальних індикаторів (Social Science Research Council Center for Coordination of Research on Social Indicators), побачили світ перші номери всевітнього відомого видання „Дослідження соціальних індикаторів” (“Social Indicators Research”), а соціальні показники були сприйняті як аналітичний інструмент міжнародними організаціями, зокрема ООН і ОЕСР, у світі починається своєрідний рух, спрямований на створення моделей, систем індикаторів для дослідження якості населення і середовища його проживання (соціального і природного). В явній або неявній формі при цьому вирішувалось одне й те ж саме завдання оцінки ефективності соціально-економічної політики держав в різних сферах. Працюючи у даній області ще на початку масових досліджень зрозуміли, що потрібні не стільки оцінки рівня розвитку в яких-небудь іменованих одиницях виміру, а засоби порівняння різних соціально-територіальних спільностей (регіонів, держав, поселень) між собою. Відомі макроекономічні показники типу ВВП, душевого доходу, або макросоціальні показники типу освітньої структури населення, не були достатніми для характеристики складної соціальної дійсності, більше того – традиційно позитивно оцінювані процеси (зростання ВВП, інвестицій в економіку і людський капітал, посилення соціального захисту) не завжди призводили до реального покращення якості (а іноді й рівня) життя в окремих країнах. Тому оцінку рівня суспільного розвитку загалом стали доповнювати дестимуляторами розвитку, окремі з яких стали згодом аналізуватися докладно (наприклад, індекс корумпованості).

У 1980-ті рр. соціальні індикатори перетворилися на об'єкти рутинної планово-статистичної діяльності на національному й міжнародному рівнях, однак інтерес до міжнародних порівнянь знову значно виріс у 1990-ті роки із запровадженням у практику інтегральних показників, які умовно можна назвати „такими, що характеризують соціально-економічний розвиток”. Найвідомішим з них став Індекс людського розвитку (ІЛР), який зарекомендував себе як один з найкращих при оцінці саме стану і використання людського потенціалу.

Сьогодні представники різних наук об'єднуються в групи на міжнародному рівні з метою сформулювати найкращу систему оцінювання ЯЖН. Прикладом можуть слугувати Міжнародне товариство з досліджень ЯЖН (International Society for Quality-of-life Studies) [189], Агентство обстеження світових цінностей (World Values Survey Agency [184]) тощо.

Міжнародна статистика ЯЖН пройшла певні етапи розвитку – від застосування суто економічних (зокрема ВВП) показників через окремі, а потім і синтетичні показники рівня життя (які почали обчислюватися в рамках ООН з 1960 р.), а також скореговані за екологічним чинником економічні показники до Індексу людського розвитку та інтегральних показників ЯЖН [257]. На сьогодні у практиці міжнародних співставлень використовуються або системи соціальних індикаторів або інтегральні агреговані показники (індекси), за якими країни ранжуються чи

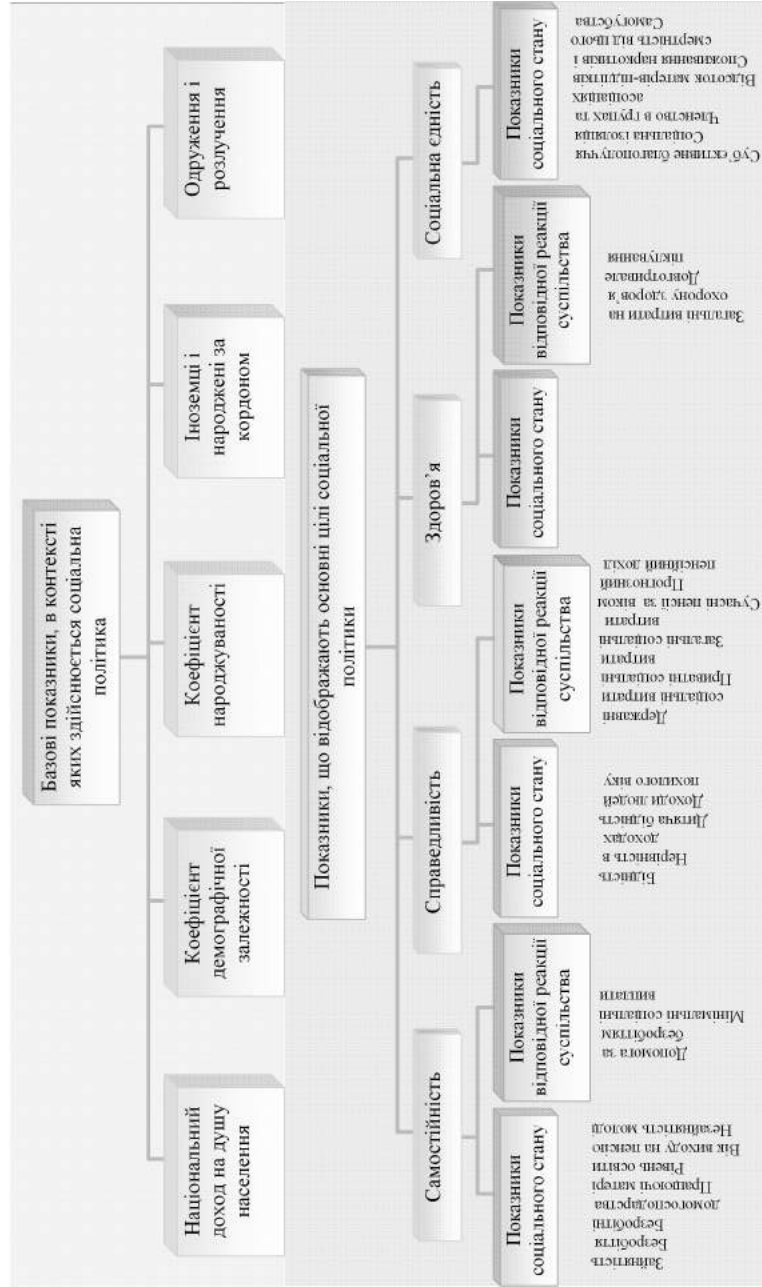

Рис. 1.2. Система соціальних показників ОЕСР, 2005 р.

об'єднуються у групи. Розглянемо найбільш відомі приклади відповідних методик оцінювання ЯЖН.

Однією з найбільш досконалих на сьогодні вважається *система соціальних індикаторів* ОЕСР [192], яка об'єднує 30 розвинутих країн. Автори періодичного видання „Панорама суспільства” („Society at a Glance”), що виходить один раз у два роки, за допомогою створеної ними системи показників, намагаються оцінити прогрес в зростанні добробуту суспільства і зрозуміти, якою мірою цей прогрес обумовлюється поточною соціальною політикою. Показники цього збірника згруповані у п'ять рубрик (рис. 1.2). До першої належать ті з них, які, не уособлюючи мету соціальної політики, визначають її контекст: дохід на душу населення, коефіцієнти демографічного навантаження, коефіцієнти народжуваності, кількість іноземців та народжених за кордоном, одружень та розлучень. Решта чотири рубрики відображають цілі соціальної політики: самостійність, справедливість, здоров'я та соціальну єдність. До кожної з цих груп входять два основних види показників – ті, що відображають розвиток цілей (показники соціального стану) і ті, які фіксують, що зроблено суспільством для досягнення цілей (показники відповідної реакції суспільства). Останні надають інформацію про спрямованість державної політики, а також про діяльність приватного сектору і неурядових організацій (наприклад, показники розвитку приватного пенсійного забезпечення). Порівняння цих двох груп показників надає уявлення про ефективність політики. Не важко помітити, що показників, які характеризують реакцію суспільства, значно менше у порівнянні з показниками, які характеризують становище населення, що говорить про необхідність вдосконалення системи збору даних.

Автори цієї системи показників відзначають, що наявні соціальні проблеми комплексні і потребують комплексного аналізу обраних індикаторів. Зокрема, проблема постаріння населення потребує нових підходів до управління системою охорони здоров'я, зайнятості, пенсійного забезпечення тощо [329].

Методика створення системи соціальних індикаторів ООН представлена у публікаціях [316, 333] Департаменту з соціальних та економічних питань Статистичного Відділу ООН. Департамент вдосконалює цю систему вже більше двох десятиріч років. Мінімальний сучасний перелік показників, запропонований ООН для контролю виконання рішень останніх головних міжнародних конференцій охоплює наступні аспекти [195]:

- показники, що пов'язані із народжуваністю;
- освіта (шкільна);
- показники здоров'я;
- житлові умови;
- структура розселення;
- ступінь неграмотності;
- душевий дохід та зайнятість;
- чисельність населення та його статеву структуру;
- рівень безробіття (зокрема чоловічого та жіночого);

- забезпечення чистою питною водою і санітарним очищенням;
- вікова структура населення.

Концепцію базових потреб, що з'явилася в 60-х роках ХХ століття у дослідницьких колах у Скандинавії, було покладено в 1976 р. в основу доповіді Міжнародної організації праці (МОП) „Зайнятість, зростання і базові потреби” [309]. Суть цієї концепції в тім, що вона пропонує урядам будувати економічну й соціальну політику з огляду на: 1) обов'язкове задоволення певних мінімальних потреб сім'ї в харчуванні, одязі, житлі й домашньому майні; 2) поліпшення рівня надання послуг забезпечення питною водою, санітарного стану місць проживання, громадського транспорту, охорони здоров'я та освіти. Віддаючи належне дотриманню прав людини, залученню людей до процесу прийняття рішень, МОП у 1970-ті рр. було розроблено систему показників, які комплектувалися за наступними напрямками:

- 1) здоров'я (регулювання процесів забезпечення здорового життя людини на всіх стадіях життєвого циклу);
- 2) розвиток особистості через навчання (регулювання діяльності закладів освіти і культури і розширення засобів навчання, виховання зростаючого покоління, збереження і збагачення культурної спадщини);
- 3) зайнятість і якість трудового життя (розширення можливостей отримання оплачуваної роботи, яка відповідає потребам особистості);
- 4) сприятливе навколишнє середовище (регулювання процесів забезпечення і захисту сприятливого навколишнього середовища);
- 5) соціальне оточення (участь держави у процесі розвитку первинного і вторинного соціального середовища);
- 6) забезпечення безпеки і правосуддя (забезпечення принципів гуманізму і справедливості, безпеки життя, запобігання злочинності);
- 7) участь в громадському житті (контроль над процесами динаміки суспільної нерівності, забезпечення можливості участі особистості у політичному житті держави і місцевої громади).

Відомим міжнародним інструментом оцінки якості життя в медико-соціальних та інших цілях, став опитувальник Всесвітньої організації охорони здоров'я ВООЗЯЖ-100 (система запитань для самостійного заповнення і оцінка людьми свого власного життя в шести великих сферах: фізичне і психічне життя, рівень незалежності, соціальні взаємовідносини, навколишнє середовище, духовність)[340]. Він став прикладом застосування суб'єктивного підходу до оцінки ЯЖН в різних країнах. Цей опитувальник був розроблений інтернаціональним колективом експертів – медиків, психологів і соціологів, паралельно на основних світових мовах в 15-ти дослідницьких центрах на всіх континентах. Завдяки цьому з 1993 р. він став універсальним та дозволив здійснювати крос-культурні порівняння.

Новітньою системою показників є *індикатори Цілей розвитку третього тисячоліття (ЦРТТ)*, визначені і підписані главами 189 країн-членів ООН на Саміті тисячоліття у 2000 р. і ще раз зафіксовані у документах Всесвітньої зустрічі

на вищому рівні зі сталого розвитку в 2002 р. в Йоганнесбурзі. Вони явили собою розроблену у рамках ООН програму боротьби (план дій) з найбільш гострими соціальними та екологічними проблемами – злиденністю, голодом, високою дитячою та материнською смертністю, поширенням малярії, туберкульозу та СНІДу, гендерною нерівністю, відходами, знелісенням, забрудненням, зміною клімату тощо. Система моніторингу складається з восьми головних цілей, вдвічі більшого числа завдань і 48-ми індикаторів (Додаток А). Цілі і критерії їх досягнення, визначені ООН, є глобальними, а отже визнаними всіма країнами. Водночас їх перелік змінюється для країн різного типу в зв'язку із принциповою різницею і глибиною прояву відповідних проблем. Для оцінки розвитку України та її регіонів потрібна адаптація зазначених критеріїв розвитку [198, с.41-72].

Аналіз розроблених для міжнародних порівнянь систем індикаторів дозволив зробити декілька висновків:

- системи показників оцінки ЯЖН є різними за кількістю і складністю показників, однак всі вони виконують певну цільову або структурну функцію;
- основними для міжнародних порівнянь на сьогоднішній день залишаються об'єктивні (статистичні) показники, хоча існують й інші підходи, зокрема підхід ВООЗ;
- наскрізними для всіх систем показників є показники доходу, які вважаються такими, що потребують „соціального” або „екологічного” наповнення;
- до числа чутливих індикаторів ЯЖН майже скрізь віднесено ОТЖ, смертність немовлят, які достовірно пов'язуються з рівнем та ефективністю соціально-економічного розвитку країн (макроекономічними умовами).

Паралельно з розробкою систем показників, міжнародні організації і окремі країни працювали над створенням і впровадженням у практику міжнародних порівнянь *інтегральних індексів розвитку та ЯЖН*. Це відбувалось різними шляхами, одним з них слід вважати врахування *екологічного аспекту*, що є вкрай важливим при оцінці реального соціально-економічного зростання і поліпшення ЯЖН у країнах та регіонах.

Повністю врахувати екологічні втрати, оцінити ступінь екологічності траєкторії розвитку країн надзвичайно складно, таких ефективних індикаторів, які визнані міжнародним співтовариством, поки що немає. Тим не менш конструктивні підходи в цій галузі активно розробляються і реалізуються у працях, що виходять під грифами ООН і Світового Банку. Цими міжнародними організаціями запропоновані методики, які дозволяють включити екологічний фактор у національні рахунки, показники національного багатства. Зокрема, Статистичним відділом Секретаріату ООН в 1993 р. була запропонована система еколого-економічного обліку (System for Integrated Environmental and Economic Accounting), яка описує зв'язок між станом навколишнього природного середовища і економікою країни [196]. Традиційні економічні показники там були скореговані за рахунок двох змінних: вартісної оцінки виснаження природних ресурсів і еколого-економічних втрат від забруднення. Таким

чином розраховано екологічно адаптований чистий ВВП (Environmentally adjusted net domestic product), який в середньому складає від 60 до 70% від звичайного обсягу ВВП.

Світовим Банком був запропонований і обчислений для країн світу показник „справжніх заощаджень” (genuine domestic saving rate) [194]. Цей показник також являє собою результат корекції валових внутрішніх заощаджень (валових накопичень). Він розраховується через показник чистих валових внутрішніх заощаджень (як різниця між валовими внутрішніми заощадженнями і величиною обезцінювання („проїдання”) вироблених активів), який потім збільшується на величину видатків на освіту (вкладень в людські ресурси) і зменшується на величину виснаження природних ресурсів і втрат від забруднення навколишнього середовища. Розрахунки, які були здійснені фахівцями на основі цієї методики, продемонстрували значні розбіжності між традиційними економічними показниками та екологічно скорегованими; для багатьох країн актуальною була ситуація, коли при формальному економічному зростанні фактично відбувалась екологічна деградація.

Відомим є індекс екологічної стійкості, який був вперше запропонований групою вчених з Йельського і Колумбійського університетів для Всесвітнього економічного форуму в Давосі в 2001 р. (2001 Environmental Sustainability Index) [310], і з того часу обчислюється щорічно. Кількість індикаторів, як і методика обчислення, постійно оновлюються, у 2006 р. екологічне здоров'я і життєздатність екосистем оцінювались за допомогою 16 індикаторів, які відслідковувалися по шести встановлених напрямках політики у галузях: екологічного здоров'я, якості повітря, водних ресурсів, біорізноманіття та середовища життя, продуктивних природних ресурсів, збалансованого використання енергії. Даний індекс розраховується для 133 країн.

Ще два індекси, які найбільш успішно розроблялися з середини 1990-х рр. на рівні США і окремих провінцій Канади – індекс реального прогресу (Genuine Progress Indicator) та індекс стійкого економічного благополуччя (Index of Sustainable Economic Welfare) були прикладом подальшого вдосконалення показника ВВП за рахунок не тільки екологічних, але й багатьох соціальних показників, які залишаються поза монетарним життям, але важливі для розвитку (зокрема показників злочинності і розпаду сімей, змін у використанні вільного часу, врахування домашньої роботи, розподілу доходу тощо) [191].

У 1970-ті рр. дослідним Інститутом соціального розвитку ООН (UNRISD) був запропонований для оцінки економічного розвитку країн *комплексний індекс соціального розвитку*, який включав більше десятка важливих соціальних, економічних і політичних показників, зокрема такі:

- ОТЖ при народженні;
- частка населення в містах з чисельністю вище 20 тис.чол.;
- щоденне споживання тваринних білків на 1 особу;
- частка населення з початковою і середньою освітою;
- рівень зайнятості за фахом;

- середня населеність однієї кімнати;
- кількість газет на 1 тис. жителів;
- частка економічно активного населення, яке має доступ до електроенергії, газу, чистої води;
- виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на одного працівника чоловічої статі;
- частка дорослих чоловіків в сільськогосподарській робочій силі;
- споживання електроенергії, сталі, енергії в одиницях умовного палива на 1 особу;
- частка обробної промисловості в структурі ВВП;
- зовнішньоторговельний обіг в розрахунку на душу населення в доларах США (ціни 1960 р.);
- частка працездатного населення країни, що працює за наймом, в загальній чисельності зайнятих [216].

У 1976 р. американським вченим Р.Естесом (Пенсильванський університет) був концептуалізований *індекс соціального прогресу*, який є відомим на Заході і широко вживаним для оцінки змін в трендах соціального розвитку у світі загалом і прогнозів основних соціальних потреб населення [312]. Взважений індекс соціального прогресу в його сучасній формі складається з 45-ти соціальних показників, об'єднаних в 10 субіндексів:

- освіта;
- стан здоров'я;
- стан жінок;
- витрати на оборону;
- економіка;
- демографія;
- екологія;
- соціальний хаос;
- культурне різноманіття;
- соціальна підтримка.

Останніми роками цей індекс був видозмінений автором для його використання на національному рівні (відповідні дослідження були проведені на прикладі США, Гонконгу).

Одним з найпопулярніших і простих в обчисленні інтегральних показників слід вважати *індекс фізичної якості життя (Physical Quality-of-life Index)*, запропонований Д.Морісом і Радою зарубіжного розвитку США в середині 1970-х рр., який об'єднав три «неекономічні» показники: очікувану тривалість життя при досягненні віку в 1 рік, рівень смертності немовлят і поширення грамотності серед дорослого населення. Зведений індекс розраховувався як середньоарифметична величина складових, що оцінювалися за шкалою від 1 (найгірший варіант) до 100 балів (найкращий варіант). Результати обчислень по країнах свідчили про незначну взаємозалежність між величиною індексу фізичної якості життя і

душовим показником ВВП. Цей індекс став прикладом застосування зрозумілої всім методики та відтворення внаслідок її застосування достатньо інформативної картини стану суспільства. Ці ж самі цілі в наступному були покладені в основу обчислення *Індексу людського розвитку* (ІЛР), який з 1990 р. щорічно публікується в доповідях ПРООН у розрізі країн світу. Групи експертів ПРООН у співробітництві з вітчизняними фахівцями, починаючи з 1995 р., готують щорічні Національні звіти з людського розвитку і в Україні.

Принципово важливе трактування людського розвитку полягає в твердженні, що розвиток не може бути автоматично зведеним до збільшення доходів і загального добробуту, і навіть в окремих випадках мало від нього залежить. „Національне багатство може розширити можливості вибору для людей. Цього, проте, може і не відбутися. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, яким чином його використовують різні країни. І до тих пір, поки суспільство не визнає, що головне багатство – це люди, зайва заклопотаність виробництвом матеріальних благ буде затемнювати кінцеві цілі збагачення життя людей” [334].

ІЛР дозволяє ранжувати країни на основі порівняння фактичної ситуації з найкращими і найгіршими досягненнями. Методика розрахунку даного показника достатньо детально описана в літературі і базується на п'яти основних положеннях концепції ЗР, зафіксованих в доповіді незалежної комісії з проблем народонаселення та ЯЖН, одним з пріоритетів в якій визначені зусилля в сфері соціальної політики із забезпечення достойного життя і зміцнення добробуту всіх членів суспільства [97]. Концептуальна схема людського розвитку будується на чотирьох основних компонентах:

- **Продуктивність.** Люди повинні мати можливість підвищити продуктивність своєї праці, брати участь у процесі формування доходу, працювати за справедливую грошову винагороду. Тому економічне зростання, динаміка зайнятості і заробітної плати є складовою частиною моделей людського розвитку.
- **Рівність.** Всі люди первісно повинні мати рівні можливості. Будь-які бар'єри, пов'язані зі статтю, расою, національністю, класовою приналежністю, походженням, місцем проживання, рівнем добробуту і т.д., які перешкоджають розширенню можливостей у політичному та економічному житті, мають бути ліквідовані. При цьому справедливість, забезпечуючи рівність можливостей, не обов'язково передбачає рівність кінцевих результатів.
- **Стійкість.** Доступ до можливостей повинен бути забезпечений не тільки сьогоdnішнім, але й майбутнім поколінням. Належить забезпечити відновлення всіх форм фізичного, людського, природного капіталу, не залишаючи у спадок наступним поколінням надлишкових боргів. Стійкість передбачає справедливий розподіл можливостей розвитку між сьогоdnішніми і прийдешніми поколіннями, а також всередині кожного покоління.

- **Розширення можливостей.** Розвиток повинен здійснюватися зусиллями людей, а не тільки в інтересах людей. Люди мають брати активну участь в процесі прийняття рішень і інших процесах, що визначають їхнє життя. Саме в цих питаннях надзвичайно велика роль належить соціальній політиці держави, громадським організаціям, громадянському суспільству, демократії, яка передбачає відповідальність влади перед виборцями. Розширення можливостей означає зростання відповідальності людей за долю своєї сім'ї, країни і людства в цілому [335].

Незважаючи на серйозне концептуальне підґрунтя, ІЛР розраховується на основі лише трьох показників: *довголіття*, що вимірюється як ОЖЖ при народженні, досягнутого рівня *освіти*, що вимірюється як сукупний рівень грамотності (вага в 2/3) і сукупної частки учнів у всіх навчальних закладах (вага в 1/3), і *рівня життя*, що вимірюється у термінах реального ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) у доларах США [283].

Зміст показника зрозумілий – чим він ближче до одиниці, тим більше можливостей має країна для реалізації людського потенціалу завдяки зростанню рівня освіти, довголіття і доходу. Межею високого рівня розвитку людського потенціалу є значення 0,800. У 2004 р. до групи розвинутих потрапили 55 країн, Україна за ІЛР відноситься до країн з середнім рівнем розвитку людського потенціалу і посідає в 2004 р. 70-те місце (0,777) [336].

Переваги ІЛР – в єдності критеріїв для всіх країн і можливості моніторингу щорічних його змін. Однак зміни в методиці розрахунку індексу доходу дозволяють вести безперервний моніторинг тільки починаючи з даних за 1997 р. Слабкі сторони цього показника пов'язані з тим, що він не відображає диференціації між окремими групами населення. Для виділення таких груп у Звітах ПРООН були введені нові показники: індекс розвитку, що враховує гендерну різницю або ступінь гендерної довіри (GDI – *Gender-related Development Index*), а також індекс, що характеризує ступінь рівноправ'я статей у суспільному житті (GEM – *Gender Empowerment Measure*). Трохи пізніше був розроблений індекс, що враховує нерівність у розподілі національного доходу (*Income-Distribution-Adjusted Index*) та індекс злиденності, що оцінює масштаби й інтенсивність бідності за різними методиками для розвинутих країн і країн, що розвиваються (*HPI – Human Poverty Index*). Але жоден із цих індексів не може зрівнятися за цитуванням з ІЛР [105]. Суттєвим недоліком методики ООН з обчислення ІЛР є відсутність врахування екологічного чинника як визначального для життя людей. Цей принциповий недолік в глобальних доповідях поки що не ліквідовано. Але ймовірність такого кроку в майбутньому є дуже високою. Все це не дає підстав вважати, що ІЛР, в його нинішній формі, має бути оцінений як недостовірний. Ніякі прогалини в методиці його обчислення не зможуть переписати його значення як важливого інструменту вивчення людського прогресу.

Водночас на початку XXI ст. з'явилися праці, автори яких намагаються виправити недоліки методики обчислення ІЛР, використавши в якості глобального

критерію розвитку індекс гармонійного розвитку цивілізації (ІГРЦ), який одночасно охоплює економічні, соціальні й екологічні результати розвитку цивілізації [245]. Російські автори цього індексу вважають, що, розглядаючи три блоки показників, які характеризують ЯЖН, економічне зростання та якість навколишнього середовища, можна побудувати ІГРЦ, який і буде істинним критерієм суспільного прогресу.

Економічне зростання при цьому рекомендовано оцінювати через традиційні макроекономічні показники, оцінка якості навколишнього середовища проводиться за різними сферами природного середовища (якість повітряного басейну, вод, лісокористування тощо). Цікавою є структура категорії ЯЖН в якості складової ІГРЦ (рис.1.3).

Ефективність розвитку цивілізації запропоновано оцінювати за глобальним критерієм ефективності гармонійного розвитку, що являє собою відношення ІГРЦ до витрат використаних при цьому природних, трудових ресурсів, основного та оборотного капіталу. Проте автори запропонованого індексу зазначають, що розрахунки його можливі лише за умов створення комплексної статистико-соціологічної системи моніторингу у масштабах ООН. Але статистика багатьох країн ще не до кінця адаптована для міжнародних порівнянь на об'єктивному рівні, а говорити про співставні соціологічні спостереження тим більше зарано.

Відомим індексом є індекс ЯЖН, що обчислюється „інтелектуальною спілкою” авторів британського тижневика „The Economist” (The Economist Intelligence Unit's quality of life index) [186] з 1999 р. Спочатку до рейтингу потрапили 74 країни, однак в 2005 р. їх було вже 111.

Дев'ять аспектів знаходяться в центрі уваги за методикою цього тижневика:

- Матеріальний добробут;
- Здоров'я;
- Політична стабільність і безпека;
- Сімейне життя;
- Суспільне життя;
- Клімат і географія;
- Безпеченість роботою;
- Політичні свободи;
- Гендерна рівність.

Існують і системи показників ЯЖН, що розроблені окремо для певних типів країн. Наприклад, фахівцями Світового Банку опрацьовано систему показників ЯЖН для країн, що розвиваються. Той перелік показників, які використовуються для міжнародних порівнянь в цій групі країн, є значно більш вузьким у порівнянні з розвинутими країнами, що обумовлено не тільки відсутністю інформації, яка збирається на рівні цих країн, але й іншою значимістю окремих складових якості життя, а точніше – високою значимістю базових параметрів (задоволення базових потреб):

- споживання (динаміка споживання домогосподарств і фізичне

- недоспоживання, яке вимірюється часткою дітей з дефіцитом ваги);
- здоров'я і довголіття, що характеризуються через соціально-демографічні показники (ОТЖ і смертність дітей до 5 років);
- освіта (грамотність);
- забезпечення базових потреб, що вимірюється рівнем урбанізації і санітарним благоустроєм міського середовища (забезпеченість каналізацією) [105].

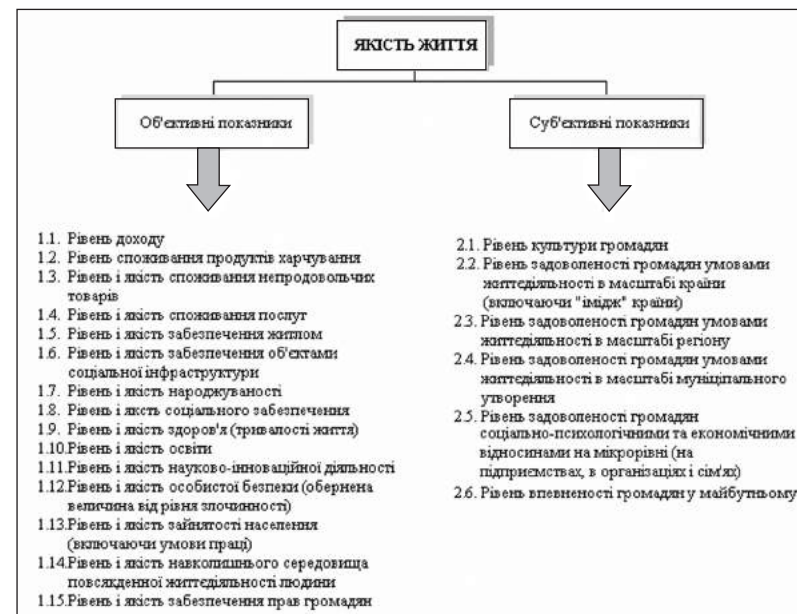

Рис.1.3. Структура категорії ЯЖН як складової індексу гармонійного розвитку цивілізації (ІГРЦ)

Комплексні оцінки ЯЖН розробляються і виходячи з теоретичного інтересу. Але їхні змістовні результати нерідко є дискусійними, а той математичний апарат, що використовується, є досить складним для сприйняття і інтерпретації. Важливими в цьому плані слід вважати роботи фахівців Центрального економіко-математичного інституту РАН, які проводяться з кінця 1990-х рр., зокрема модель інтегральної оцінки ЯЖН С.А.Айвазяна для порівняння країн (рис.1.4) [6].

З початку 1990-х рр. більше уваги стали приділяти дослідженню окремих проблем розвитку суспільства, зокрема: здоров'я (тут лідером створення методик побудови показників є, звісно, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)), освіти (система показників щодо розвитку освіти ОЕСР та ін.), положення жінок і гендерної рівності (ПРООН [335] та ін.), бідності (група експертів Світового банку) тощо.

При оцінці ЯЖН істотне значення мають також теорії захисту національних та регіональних інтересів, які в значній мірі ґрунтуються на опрацюванні конкурентних переваг країн і регіонів, економічному суперництві на різних територіальних рівнях. Тому *конкурентоспроможність* регіону того чи іншого рівня виступає не тільки економічним поняттям, а, з огляду на ЯЖН, і суспільним поняттям, тим більше, що для досягнення високого рівня конкурентоспроможності державі, регіонам, поселенням необхідно здійснити цілий ряд заходів, які не є суто економічними. Щорічні порівняльні дослідження національних економік, які з кінця 1990-х рр. оприлюднюються Світовим економічним форумом (World Economic Forum, WEF), Інститутом розвитку методів управління (Institute of Management Development, Lausanne), рейтинговою компанією J.E.Austin Associates (JAA) є надзвичайно цінними з точки зору формування фундаментальної статистичної бази оцінки ЯЖН. Окрім макроекономічних показників конкурентоспроможності об'єктами аналізу в цих системах виступають якість корпоративних структур та якість підприємницького середовища в державі. Наприклад, компанія JAA, що має значний досвід роботи більш ніж у 80-ти країнах, опрацьовує 48 показників за 9-ма основними категоріями: стан економіки, експорт, інвестиції, фінансовий сектор, макроекономічне середовище, людські ресурси, наука і технології, інфраструктура і державна політика [292].

Для формування світоглядних позицій щодо ЯЖН має враховуватися і досвід інших відомих міжнародних порівнянь на основі:

- трикутного індексу добробуту націй (Money Matters Institute, США);
- рейтингу країн у відповідності з кристалами розвитку (Світовий Банк) (до речі „кристальний” принцип побудови інтегральних індексів був використаний в методології формування іншого показника – індексу розвитку громадянського суспільства в Лондонській школі економіки у 2004 р. [304]);
- індексу глобалізації (A.T.Kearney Consulting Group, “Foreign Policy Journal”);
- індексу готовності суспільства до функціонування у глобальних мережах (ВЕФ);
- індексу економічної свободи (The Heritage Foundation, США);
- зведеного інноваційного індексу (Міжнародний інститут менеджменту і ВЕФ [107]);
- інвестиційної привабливості (Конференція ООН з торгівлі та розвитку UNCTAD);
- індексу корумпованості (Transparency International).

Останніми роками традиційні показники та критерії оцінки ЯЖН розширюються за рахунок введення суб'єктивних критеріїв, зокрема таких важко вимірюваних характеристик, як радість чи щастя [338]. Таку трансформацію підходів можна пояснити тим, що в розвинутих країнах (які пропонують нові індикатори) матеріальна забезпеченість і базові потреби поступово відходять на другий план і в цих суспільствах актуальними стають духовні цінності і соціально-психологічні аспекти життя, праці тощо.

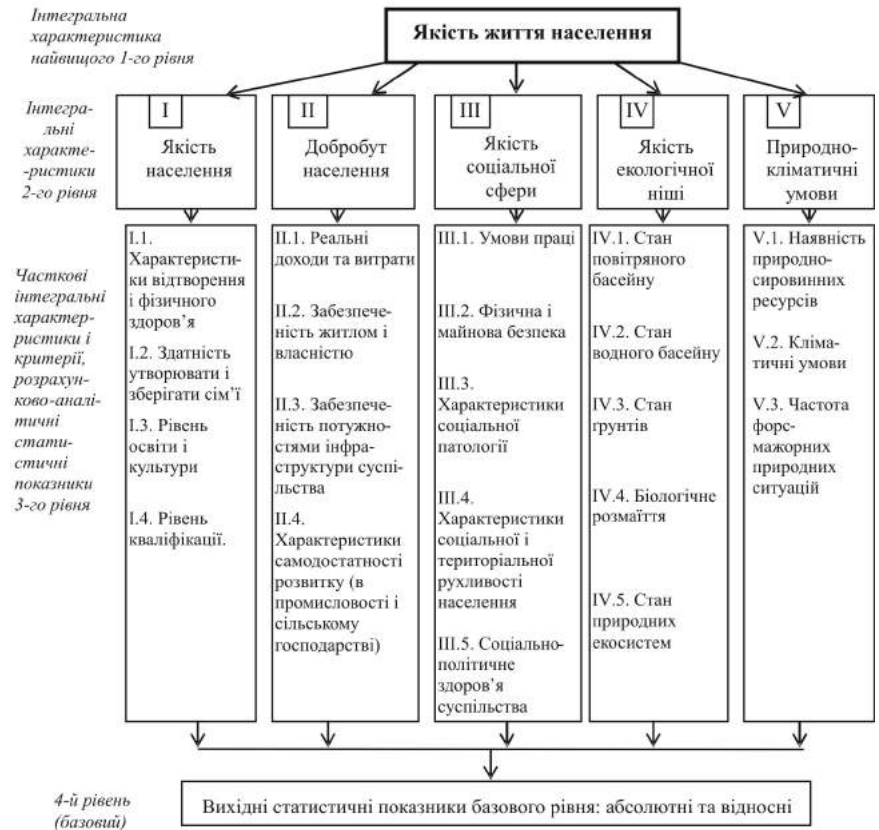

Рис.1.4. Ієрархічна система статистичних показників ЯЖН за С.А.Айвазіаном

Водночас в країнах, що розвиваються, а також в багатьох „перехідних” країнах матеріальні проблеми залишаються в центрі уваги, внаслідок чого пріоритети розвитку цих груп країн не збігаються, навпаки – посилюється неспівставність оцінок рівня розвитку.

Дані, що збираються на національному та регіональному рівнях, відображено у спеціальних статистичних збірниках соціальних показників, які періодично публікуються у різних країнах (наприклад, „Social Trends” – британський щорічник, який публікується у Великобританії протягом 35 років, „Données Sociales” – виходить у Франції двічі на рік, „Social Utveckling” – виходить у Швеції декілька разів на рік, „Социальное положение и уровень жизни населения России” – російський щорічник, „Соціальні індикатори рівня

життя населення” – щорічник Держкомстату України тощо).

В цілому з міжнародного досвіду можна зробити висновок про існування вузького і широкого розуміння проблем ЯЖН, а саме – з точки зору задоволення базових потреб (можливості суспільства щодо запобігання злиденності), і з точки зору всебічного розвитку людського потенціалу. Перший погляд ґрунтується на концепції базових потреб, яка з’явилася в 1960-ті рр. в Скандинавії, а пізніше – лягла в основу концепції МОП, другий – характерний насамперед для ПРООН і деяких інших організацій.

Практика міжнародних порівнянь ЯЖН продемонструвала чітку орієнтацію у побудові показників та їх складових або на розвинуті країни (проблеми соціальної ізоляції, участь у прийнятті рішень тощо), або на країни, що розвиваються (окреслення базових проблем, які потребують негайного вирішення в умовах обмеження інформації, потрібної для співставлення). Водночас „типаж” соціальних проблем у країнах з перехідною економікою дуже відрізняється від обох зазначених груп країн [77, с.208]. Частина складових оцінки ЯЖН відповідає показникам розвинутих країн, частина – показникам країн, що розвиваються, а частина має свої специфічні риси. Для того, щоб обґрунтувати підбір показників для аналізу ЯЖН в умовах перехідної економіки, доцільно уважно подивитися на той досвід, який є у розпорядженні науковців в оцінці ЯЖН на регіональному рівні в країнах перехідного типу, зокрема у наших сусідів.

1.4. Особливості сучасних методик регіональних досліджень якості життя населення на пострадянському просторі

Вітчизняна практика соціально-економічного планування у радянські часи не була зорієнтована на побудову інтегральних показників рівня розвитку, тим більше – ЯЖН, основним критерієм розвитку вважалась чітка відповідність показників плановим завданням. Причому з року в рік планові цифри зростали, часто без належного обґрунтування. Соціальний розвиток значною мірою ототожнювався із зростанням забезпеченості населення послугами, що в принципі співпадало із західною концепцією базових потреб. Однак, якщо на Заході зміщення уваги від економічного трактування добробуту в бік широкого розуміння потреб відбувалося природним шляхом і торкалося не тільки сфери послуг, то для радянської дійсності – характерним було звуження оцінок розвитку соціальної сфери загалом до рівня розвитку переважно сфери обслуговування. Оцінка конкретних регіональних показників розвитку цієї сфери відбувалась або шляхом порівняння з середніми значеннями по країні, або з нормативними. Основні дискусії відбувалися навколо переліку і суб’єктивного оцінювання значимості показників, проте до вироблення загальноприйнятої позиції вони так і не призвели – порівнювати ступінь значимості забезпеченості населення каналізацією чи лікарняними ліжками є дуже невдячним заняттям.

Тим не менш, певні кроки в оцінці рівня соціального розвитку були зроблені. Зокрема, на початку 1980-х рр. за постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.07.1979 р. системою планових органів, відомчих інститутів був підготовлений зведений розділ по всьому комплексу заходів в галузі соціального розвитку Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР, який включав широку систему показників і методичні рекомендації щодо їх розробки [266]. Ці показники (всього їх було близько 600) були класифіковані наступним чином:

1. Соціально-демографічні характеристики, класовий і соціально-економічний склад населення.
2. Розвиток відносин власності.
3. Характер, зміст та умови праці в суспільному виробництві.
4. Ресурсна забезпеченість прогресу соціального розвитку і зростання рівня життя народу.
5. Доходи населення.
6. Споживання населенням матеріальних благ та послуг.
7. Соціально-побутова інфраструктура.
8. Бюджет часу населення.
9. Охорона навколишнього середовища.

На жаль, дана система соціально-економічних показників, яка знаходилася за межами реально розроблених планових показників, не отримала належного застосування і розвитку за рядом причин: надмірної централізації і директивного характеру колишньої практики планування та управління, її відірваності від процесів, які реально мали місце в радянському суспільстві, нерозробленість статистичної бази, закритістю даних тощо.

Починаючи з середини 1990-х рр., попит на міжрегіональні порівняння зростає у зв’язку з політико-економічними змінами: становленням України як самостійної держави, децентралізацією, боротьбою регіонів за дефіцитні бюджетні ресурси. Однак дотепер, мабуть за виключенням лише адаптованої до українських умов методики ПРООН з обчислення ІЛР, увага науковців віддана аналізу економічних аспектів, конкурентоспроможності, інвестиційній привабливості, але не ЯЖН. Це можна пов’язати і з дефіцитом уваги влади до соціальних питань розвитку, але значною мірою також і з об’єктивними (відсутністю необхідної статистичної бази, неможливістю формалізувати деякі якісні аспекти життя) і суб’єктивними (відсутністю цілепокладання і обґрунтування пріоритетів соціального розвитку, а з цим – некоректністю суб’єктивного відбору показників) проблемами побудови методики відповідної оцінки. Тим не менше, аналіз літературних й Інтернет-джерел існуючих підходів до ЯЖН у перехідний період на пострадянському просторі виявився достатньо результативним – поступово, з опорою на показники рівня життя, показники умов життя і стану обстеження домогосподарств починають входити до офіційних даних, які збираються державними статистичними організаціями, інформаційно-аналітичних баз даних

розвитку регіонів, програм ЗР муніципальних утворень, програмних документів політичних партій, а увага економістів, математиків, соціологів, географів зосереджується на завданнях пошуку адекватних показників, що характеризують ЯЖН.

Прикладом укладення системи показників ЯЖН може слугувати результат роботи Інституту комплексних стратегічних досліджень Росії [107], де за п'ятьма цілями державної політики (зміцнення добробуту, доступність і якість освіти, доступність медичної допомоги і поліпшення здоров'я, доступність житла і поліпшення якості житлових умов, благополуччя соціального середовища) індикатори ЯЖН об'єднані у два блоки: такі, що вимірюють ефективність політики (рівень безробіття, рівень бідності, державні витрати на освіту на одного учня, частка молоді з рівнем освіти не вищою за середню (9 класів), державні витрати на охорону здоров'я на душу населення, індекс цін на медикаменти, прийом пацієнтів на одного лікаря, частка житла, придбаного за іпотекою, витрати на оновлення і капремонт ветхого житла) і такі, що характеризують поточний стан справ (зростання реальних доходів населення, частка осіб з повною вищою освітою у віці 20-29 років, ОТЖ, доступність придбання житла, частка населення, яке мешкає у ветхому житлі, кількість тяжких злочинів, кількість самогубств, кількість розлучень). Зроблено це з метою не тільки характеристики стану соціально-економічного розвитку, але й оцінки ходу процесів, які сприяють покращенню умов життя. Додатково обґрунтовано ще 21 індикатор (з них лише один характеризує екологічну ситуацію), які уточнюють або розшифровують основні показники. Деякі з представлених у роботі індикаторів потребують вдосконалення офіційної державної статистики, зокрема зміни методики розрахунку показників, на чому наголошується окремо.

Міністерством економіки України останніми роками було укладено декілька методик щодо оцінки рівня соціально-економічного розвитку регіонів, а також формування регіональних стратегій розвитку, які відрізняються як за складом показників, так і за інструментарієм оцінки. Зокрема, затверджена Кабінетом Міністрів України (КМУ) 04.02.2004 р. Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів була зорієнтована на створення комплексного індексу розвитку на основі рейтингів регіонів за кожним з 35-ти відібраних показників (приблизно половина з яких – соціальні індикатори). В цій методиці помітна тенденція охопити різні сторони соціального розвитку, водночас в ній відсутні такі актуальні показники, як безробіття, забезпеченість соціальною інфраструктурою тощо. Крім того, в індексі штучно посилена роль доходів населення через залучення великої кількості показників, які охоплюють не тільки доходи, але й показники обсягу роздрібного товарообороту, платних послуг, що мають високу кореляцію з купівельною спроможністю доходів.

Зазначена методика втратила чинність 06.04.2005 р. у зв'язку із затвердженням нової Постанови КМУ „Про запровадження моніторингу результатів діяльності Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій”.

Порядок проведення такого моніторингу передбачає аналіз понад 40-ка показників соціально-економічного розвитку України в цілому, структура яких, у порівнянні з попередньою методикою, є набагато більш збалансованою, зокрема аналіз показників за сферами діяльності (у галузі сімейної політики, освіти і науки, охорони здоров'я, подолання бідності, пенсійного забезпечення, зв'язку, екології та ресурсозбереження тощо), а також аналіз їхньої динаміки.

Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку, затвержені наказом Мінекономіки України 29.07.2002 р., відомі тим, що містять необхідні процедури аналізу і розроблення проекту регіональних стратегій розвитку: детальний аналіз фактичного стану розвитку регіону, характеристику конкурентних переваг, обмежень, можливостей і загроз перспективного розвитку (відомий у міжнародній практиці як SWOT-аналіз), стратегічні цілі (напрями) та поетапний план дій щодо їх досягнення, а також новий для документів такого типу елемент, який визначається як „бачення майбутнього” (відображення (узагальнення) тривалих уявлень про краще майбутнє розвитку регіону та життя його населення, місію регіону). Останнє є дуже важливим і по відношенню до ЯЖН – суспільство має сформулювати, яким воно прагне стати, лише потім воно може претендувати на більшу або меншу об'єктивність знайдених критеріїв оцінки ЯЖН.

Аналіз найбільш цікавих методик дослідження ЯЖН шляхом побудови інтегрального індексу в Україні та Росії (додаток Б) свідчить про відсутність універсального підходу до підбору, агрегування, визначення ваги окремих показників. Як правило, система показників формується у вигляді ієрархічного дерева. На верхніх рівнях знаходяться узагальнені показники, які характеризують фактори, умови чи сфери життя, а на нижчих рівнях розташовані вихідні показники, що визначають їх зміст.

Серед великої кількості робіт, які зарекомендували себе як яскраві і впливові останніми роками, слід, насамперед, відзначити звіти з оцінки людського розвитку регіонів України. Вони укладені за методикою ООН, яка ґрунтується на тих самих показниках, які обрані для міжнародних порівнянь. Будучи зрозумілою і не первантаженою, дана методика викликала дискусію з приводу її застосування та інтерпретації в сучасних умовах України. Щонайменше виникла потреба в її адаптації до українських умов (разом з адаптацією до можливостей статистичної бази, яку має Україна), щонайбільше – в розробленні нових методик. В цьому відношенні вітчизняними фахівцями була проведена велика робота.

Зокрема, унікальна методика обчислення ІЛР в регіонах України була створена і вперше застосована в 1995 р. фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [45]. За думкою авторів цієї методики, в міжнародній практиці ООН до уваги береться обмежене коло факторів, що не дає змоги охарактеризувати внутрішні чинники впливу на ЯЖН у регіонах країни, крім того розглядаються лише позитивні характеристики (стимулятори) людського розвитку і не розглядаються негативні (дестимулятори), які притаманні країнам перехідного типу. Це зумовило створення фахівцями даного Інституту власної

методики розрахунку, яка практично не обмежена кількістю вихідних показників, а також дозволяє враховувати як позитивні, так і негативні фактори, кількісні та якісні характеристики на основі застосування методу експертних оцінок. Слід зазначити, що ця методика значно збагатила розрахунки ІЛР для регіонів України.

Основою людського розвитку є фактична реалізація в суспільстві стратегій, що забезпечують розвиток, безпеку та свободу людини. В свою чергу, можливість реалізації кожної з вказаних стратегій обумовлена забезпеченістю людськими ресурсами, інтелектуальним потенціалом суспільства та соціально-правовою захищеністю населення. Ці міркування лежать в основі ієрархічної структури показників, побудованої фахівцями НІСД і є цінними для всіх, хто працює в галузі соціального розвитку. Зокрема, місце, яке відведене інтелектуальному потенціалу серед інших факторів впливу на людський розвиток, дозволяє виділити цю методику серед інших, де питання розвитку науки і використання наукового потенціалу не розглядається зовсім.

Однак, як і інші важливі і обґрунтовані методики, що базуються на експертній оцінці значимості окремих блоків показників [наприклад, 25], ця методика має недоліки. Найбільший з них – неврахування екологічного фактору, який є архіважливим для України, де рівень техногенного навантаження на природне середовище є одним з найбільших в Європі. Навряд чи можна погодитися з тією значимістю, яка закріплена за показником зайнятості. Серед усіх 12-ти категорій (32 показники) показники зайнятості мають найнижчу вагу. На наш погляд, зайнятості є одним з найважливіших чинників, який впливає не тільки на рівень життя, але й формує його якість. Незважаючи на це, дана методика придатна для регіональних динамічних співставлень, можливостей прогнозування, а також формалізації багатьох понять „якісного” рівня, зокрема такого складного з них, як національні інтереси.

Згодом фахівцями даної установи було побудовано і рейтинг регіонів України за ЯЖН, який став продовженням більш відомих попередніх робіт з оцінки ІЛР. У 2004 р. він базувався на системі показників, згрупованих у блоки:

- 1) рівень демографічного розвитку;
- 2) використання робочої сили;
- 3) рівень доходів населення [43].

Однією з найбільш відомих і заснованих на офіційній статистичній базі методик є затверджена Президією НАН України у 2001 р. трирівнева методика вимірювання людського розвитку для регіонів України, яка була укладена фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил (РВПС) України НАНУ на чолі з Е.М.Лібановою спільно зі співробітниками Держкомстату України [140]. Ця методика теж була розроблена з метою вдосконалення методики ООН і розширення можливостей застосування через введення значно більшої кількості показників. На відміну від міжнародної методики розрахунку ІЛР, у побудові інтегрального показника тут передбачено проміжний етап – обчислення узагальнюючих часткових індикаторів, які характеризують дев'ять основних аспектів людського розвитку в регіонах України:

- 1) демографічну ситуацію, яка є індикатором людського розвитку загалом;
- 2) ситуацію на ринку праці, де забезпечується матеріальний добробут населення, можливість розвитку соціальної та виробничої інфраструктури тощо;
- 3) власне матеріальний добробут населення;
- 4) умови проживання населення;
- 5) стан здоров'я населення й охорони здоров'я;
- 6) освіту;
- 7) соціальне середовище (включаючи, зокрема, показники, які характеризують криміногенну ситуацію в регіоні);
- 8) екологічну ситуацію;
- 9) фінансування людського розвитку [140].

Для відбору показників використовуються методи факторного аналізу, перевагою якого є те, що він дозволяє не тільки визначити наявність зв'язку між окремими аспектами об'єкту, що досліджуються, а й встановлює його ступінь. Методика є гарно структурованою, обґрунтованою стосовно процедури визначення узагальнюючого показника. Водночас досвід її застосування для регіонального аналізу рівнів людського розвитку в Україні свідчить про факт кардинальної зміни положення регіонів протягом іноді одного року – окремі регіони „стрибають” з перших на останні місця. Цілком очевидно при цьому, що реальна ЯЖН об'єктивно не може змінюватися так динамічно – незважаючи на окремі динамічні компоненти, інтегральний показник має бути більш інертним. Така неусталеність в оцінці характерна не тільки для цієї методики – вона може означати або недосконалий перелік обраних вихідних показників, або не зовсім вірно обраний інструментарій розрахунків.

І хоча дана методика також потребує вдосконалення, її значення полягає в тому, що у практику роботи органів державної статистики були запроваджені щорічні розрахунки ІЛР за *вітчизняною* методикою (Україна стала однією з перших країн, які відгукнулися на заклики ООН розробляти власні інтегральні ІЛР регіонів).

Колективом авторів РВПС України НАН України на чолі з В.І.Куценко було реалізовано спробу зробити оцінку соціально-економічного розвитку за допомогою соціальних індикаторів (які фактично виступали індикаторами ЯЖН) [127]. При цьому інтегральний індекс розраховувався як середнє арифметичне суми стандартизованих показників, що характеризують досліджувані соціально-економічні системи, які, в свою чергу, являли собою співвідношення натуральних значень у регіоні та загалом в Україні. В такий спосіб розраховано індекси:

- стану соціально-економічного розвитку регіону (за 9-ма показниками);
- стану споживчого ринку (за 3-ма показниками);
- споживання населенням продуктів харчування (за 10-ма показниками);
- стану навколишнього середовища (за 4-ма показниками);

- стану умов праці (за 3-ма показниками);
- стану злочинності (за 5-ма показниками);
- стану кадрового потенціалу системи охорони здоров'я (за 12-ма показниками);
- стану охорони здоров'я матері та дитини (за 4-ма показниками).

Роботи з вдосконалення методики характеристики рівнів людського розвитку продовжуються [135, 296], особливе значення мають дослідження, виконані із застосуванням картографічного методу візуалізації оцінки і інтерпретації результатів [141].

Методика оцінки ЯЖН, що розроблена російськими дослідниками Єгоршиним О.П. і Зайцевим А.К., базується на відборі показників оцінки методами експертних оцінок і кореляційного аналізу [92]. Авторами використаний принцип найповнішого охоплення всіх структурних компонентів і максимізації вихідних показників, які зведені ними у чотири базових блоки: фінансово-економічні показники; медико-екологічні показники; показники матеріального добробуту і показники духовного благополуччя (рис.1.5).

Як видно, кожен блок включає тематичні підблоки, принцип об'єднання яких відрізняється від звичного віднесення тих чи інших аспектів до певних груп. Зокрема, до блоку медико-екологічних показників, поруч із показниками здоров'я, харчування, екологічної ситуації, потрапляє „сім'я”; до показників матеріального добробуту – праця, зайнятість, житлово-комунальне господарство, транспорт, торгівля, наука. Соціальне забезпечення, яке, як правило, включається до групи матеріальних чинників розвитку, в даній класифікації є складовою підблоку духовного благополуччя. Автори намагалися використати весь наявний набір офіційної статистичної звітності, однак не завжди зрозуміло чому все це називається ЯЖН, а не, наприклад, рівнем соціально-економічного розвитку регіону, і яким чином інтерпретувати отримані результати. Тим не менше, здійснені авторами експериментальні розрахунки на прикладі регіонів Приволзького федерального округу РФ та їх порівняння з розрахунками за іншими методиками, не показали значної розбіжності результатів в рейтингу російських регіонів. Тому дана методика зарекомендувала себе як прийнятна при оцінці кінцевих результатів соціально-економічного розвитку регіонів.

Ще однією авторитетною російською державною установою, що займається дослідженням ЯЖН з 1999 р., є Всеросійський науково-дослідний інститут технічної естетики Міносвіти РФ. Опрацьована фахівцями цієї організації номенклатура показників ЯЖН має багаторівневу структуру, яка включає три великі групи показників: „Здоров'я”, „Добробут” і „Соціально-особисте благополуччя”. Узагальнений показник являє собою результат об'єднання показників ряду нижчих рівнів [100]. Значимість цієї методики підсилюється тим, що функціонування системи показників було забезпечене спеціальною розробкою програмного продукту – системи комп'ютерної підтримки прийняття рішень за критеріями ЯЖН. Ця електронна система дозволяє особам, які приймають рішення, експериментувати шляхом зміни значень показників, аналізувати показники будь-

Рис.1.5. Структура інтегрального показника ЯЖН (за [92])

якого рівня ієрархії, оптимізувати різні ситуації, уточнювати критерії оцінки тощо. Принципове значення має відкритість номенклатури показників, яка дозволяє користувачу вносити в комп'ютерну базу даних потрібні зміни – коригувати вагу показників, збільшувати чи зменшувати їх кількість тощо. Деякі з аспектів, які в інших методиках розглядаються окремо, тут об'єднуються в блок, який за змістом більш відповідає концепції авторів. Зокрема, показники екологічної безпеки в даній методиці включені до блоку „Здоров'я”.

Відомою серед географів є модель ЯЖН Н.В.Зубаревич. Суть її підходу, на основі якого проводилися і роботи по проекту „Соціальний атлас російських регіонів” [259], полягає у цілісному погляді на соціально-економічну систему, що трансформується, з точки зору ЯЖН у ній. Але ця цілісність розуміється не як охоплення максимально більшого числа показників, а як пошук найбільш суттєвих і пріоритетних аспектів, які, за думкою автора, обумовлюють соціальний розвиток країни та безперервне відтворення життя в перехідний період. У роботі [105] запропонований багатоваріантний підхід до комплексної оцінки ЯЖН: визначено зміст „кризового” і повного індексів ЯЖН (рис.1.6).

Рис.1.6. Структура індексів ЯЖН (за Н.В.Зубаревич)

Кожен з блоків у цій роботі визнаний рівнозначним, але число індикаторів, які входять до блоків, різне. Головним принципом при відборі індикаторів стала їх здатність відображати територіальну диференціацію і часову динаміку певних складових ЯЖН.

Розрахунок інтегрального індексу проводився за двома варіантами нормування: методом лінійного масштабування і рейтинговим методом. Для обох варіантів використана загальна формула агрегування часткових показників. Таким чином для регіонів РФ за 1998-2000 рр. було обчислено чотири варіанти індексів якості життя – два кризових і два повних, а саме:

$$\text{Кризовий індекс ЯЖН} = \frac{A + B + C + \left(\frac{D + E}{2}\right)}{4} \quad (1), \quad \text{де}$$

A – індекс відношення середньодушових доходів до прожиткового мінімуму (ПМ);

B – індекс частки населення з доходами, нижчими від ПМ;

C – індекс рівня зайнятості населення;

D – індекс очікуваної тривалості життя;

E – індекс смертності немовлят.

$$\text{Повний індекс ЯЖН} = \frac{A + B + C + \left(\frac{D + E}{2}\right) + F + \left(\frac{G + H + I + J}{4}\right) + K}{7} \quad (2), \quad \text{де}$$

F – індекс числа студентів у професійних учбових закладах;

G – індекс забезпеченості лікарями;

H – індекс забезпеченості житлом;

I – індекс забезпеченості каналізацією;

J – індекс забезпеченості телефонами;

K – індекс числа вбивств.

На думку автора, тільки синтез підходів може дати більш-менш об'єктивний результат, а це відбувається тоді, коли до формального математичного апарату співставлень підключають різні типології, які дозволяють врахувати роль генетичних факторів розвитку території, внутрішньо-регіональні диспропорції розвитку, причинно-наслідкові зв'язки. Саме це має стати здобутком географів у порівнянні з результатами робіт статистико-економічного плану.

Одними з перших комплексний підхід до оцінки рівнів соціально-економічного та екологічного розвитку території з урахуванням особливостей розвитку населення застосували у своїх розробках вчені Інституту географії

НАН України І.О.Горленко, Л.Г.Руденко, С.М.Малюк та Н.П.Лебідь [221]. В систему соціальних показників розвитку регіонів України автори на початку 1990-х рр. включили не тільки загальноприйняті тоді показники рівня розвитку соціальної інфраструктури, але й такі важливі параметри добробуту населення, як обсяги побутових послуг, товарообіг на душу населення, середньомісячну зарплату тощо. Пізніше Н.П.Лебідь розвинула ці методологічні ідеї у своєму дисертаційному дослідженні [131].

Тим не менше, роль економістів-математиків у побудовах інтегральних показників не слід недооцінювати. В цьому зв'язку слід відзначити результати досліджень співробітників Лабораторії соціально-економічного моніторингу регіональних систем Центрального економіко-математичного інституту РАН (Лейбкінда Ю.Р., Лабренца Ю.В., Васильєва В.Б.), а також С.А.Айвазяна зі створення інтегральних індикаторів ЯЖН в регіонах. Методика С.А.Айвазяна [7] характеризується особливо частим цитуванням. Вона побудована на агрегуванні часткових (статистично зареєстрованих) показників різних компонентів (інтегральних властивостей) ЯЖН – якості населення, рівня добробуту, якості соціальної сфери й якості екологічної ніші, а також на методах багатокритерійного ранжування. Ця робота відрізняється двохетапністю підходу до формування переліку показників: спочатку відбираються апріорні показники, а потім їх кількість зменшується за допомогою спеціальних алгоритмів в набори менших розмірів (апостеріорні), які виступають вихідними даними для побудови інтегрального індексу.

Дослідження в галузі укладення інтегральних індексів ЯЖН проводяться фахівцями Лабораторії соціально-економічного моніторингу регіональних систем цієї ж установи з кінця 1990-х рр. Ключові аспекти їх методики викладені на офіційному Інтернет-сайті цього наукового підрозділу [197] і пов'язані з виконанням проекту „Соціально-економічний стан суб'єктів РФ”. Інтегральний індикатор ЯЖН є результатом аналізу ієрархічної системи індикаторів, представленої на рис.1.7.

Близькими за структурними аспектами аналізу до ЯЖН стали роботи з оцінки інвестиційної [238], соціальної привабливості регіонів України [98]. Серйозні напрацювання в галузі розкриття проблем ЗР та ЯЖН має Інститут проблем природокористування та екології НАН України. Фахівцями даної установи рекомендований інтегральний показник ЯЖН (соціального розвитку території), що складається з чотирьох часткових „підіндексів” [217]: життєвого рівня населення, забезпеченості людськими ресурсами, забезпеченості інтелектуальними ресурсами і захищеності життєдіяльності населення. Особливістю оцінки є спроба не тільки розкрити взаємозв'язок керуючих характеристик життєвого рівня населення, але і виявити захищеність життєдіяльності населення певної територіальної спільності людей, і наявність в ній інтелектуальних ресурсів як потенціалу для реалізації стратегії ЗР.

Корисною в методологічному плані слід вважати роботу російських географів „Росія як система. Комплексний аналітичний WEB-Атлас”. Завизначенням

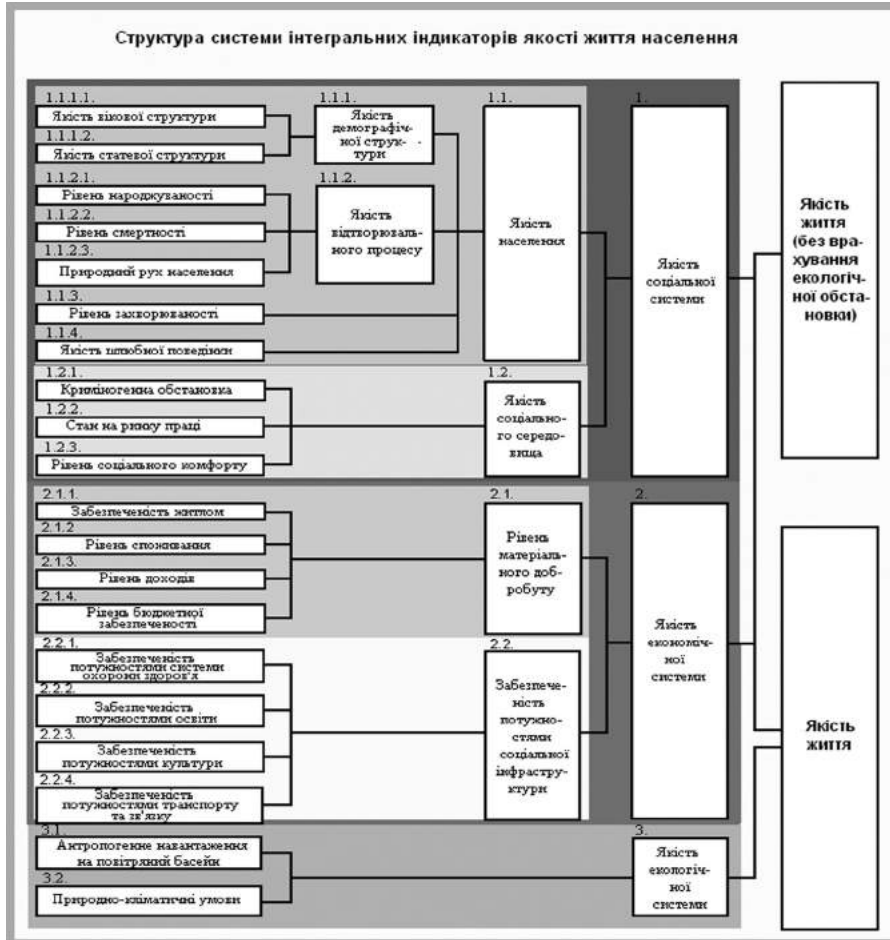

Рис.1.7. Система інтегральних показників якості життя населення (за [197])

авторів це – „комплексний твір, який поєднує в собі карти, інформаційний довідник, аналітичний матеріал, елементи теорій і методів та їх застосування для синтетичного опису країни як цілісної системи” [146]. Представлена в системі інформація про всі сторони життя системно організована й інтегрована в картографічні образи. Погляд на країну „зверху” – це не просто використання карт для ілюстрації різних сюжетів – розміщення природних ресурсів, структури економіки або інтелектуального потенціалу. Головним стало представлення Росії як єдиної системи і характеристика інтегральних її властивостей, які іноді не можна спостерігати безпосередньо – соціальної напруженості, промислової ефективності, тінювих процесів в економіці

тощо. Принципи системності в даному електронному Атласі – це не данина моді, а послідовне застосування загальної теорії систем. Особливо цікавим видається підхід авторів даного твору до визначення інтегральних індексів соціальної напруженості: кажучи про важливість особистих відчуттів населення щодо ситуації, яка має місце в регіоні (країні) вони підкреслюють значення насамперед соціології, однак виявляють суттєві перешкоди для застосування соціологічних методів при аналізі соціальних негараздів на пострадянському просторі. Як альтернатива, ними обґрунтована низка статистичних показників, які опосередковано відображають відчуття населенням сприятливості чи несприятливості життя в тому чи іншому місці, зокрема, сальдо міграцій, співвідношення прийомів-звільнень на/з роботу/и і природне відтворення населення.

Цікавий досвід щодо картографічного відображення складових ЯЖН мають географи Молдови. Зокрема, в 2001 р. авторським колективом на чолі з проф. М.І.Опопом було створено серію карт масштабу від 1:2000000 до 1:600000 „Республіка Молдова. Якість життя населення” [239]. Карти вміщують інформацію про демографічний потенціал (з особливою увагою до природного відтворення і статеві-вікового складу населення), стан здоров'я населення (з окремим виділенням так званих „соціальнозумовлених хвороб” – туберкульозу, алкоголізму тощо), рівень розвитку соціальної інфраструктури (в якій виділяються три її важливі для населення типи: житлова, охорона здоров'я і зв'язок), соціально-споживчу ситуацію (де відображені рівень споживання і середній рівень доходів), соціально-стресову ситуацію (відображені три найголовніші стресогенні фактори – сімейна нестабільність, безробіття і злочинність), техногенне навантаження (скидання забруднених стічних вод, викиди в атмосферу, відходи). Окремі карти присвячені характеристиці геологічних, біогеохімічних та кліматичних факторів ризику. Інтегральна карта „Оцінка факторів ризику” дає уявлення про ЯЖН загалом, вклад окремих факторів (соціально-споживчих, соціально-інфраструктурних, соціально-стресових, природних) в її формування, а також оцінку рівня середньої ОТЖ як однієї з результатуючих ЯЖН категорій.

Нерідко у поняття ЯЖН закладаються показники якості не тільки умов середовища проживання і діяльності, але й якість самого населення, що є доцільним з точки зору взаємопов'язаності цих двох великих складових. Прикладом такого підходу можуть слугувати роботи російських географів – співробітників Інституту географії Сибірського відділення РАН К.М.Місевича, С.В.Ряченко, М.В.Воробйова [50, 153]. При цьому, до блоку „якість населення” цими вченими включено: типи розселення, вікову структуру, стан здоров'я, народжуваність, смертність, природний приріст, працездатність, міграцію, рівень освіти, злочинність, доходи. Оцінку ЯЖН проводять і за допомогою об'єктивних критеріїв, об'єднаних у групи: якість середовища життєдіяльності населення (житловий фонд та його благоустрій, соціальна інфраструктура, екологічна ситуація) і ступінь соціальної комфортності населення (соціально-демографічна ситуація, захворюваність, криміногенна ситуація і дорожньо-транспортні пригоди, рівень освіти, доходи, зайнятість населення) [52].

Найбільшою „втратою” більшості опрацьованих методик є навіть не сумніви про достовірність даних, не способи зведення в інтегральні показники (додаток Б), а те, що самі по собі ці оцінки демонструють „середню температуру по палаті”. Водночас регіони не є однорідними, вони складаються з більш розвинутих („передових” у плані ЯЖН) міст, іноді їх агломерацій, а також сільської місцевості, уклад життя в якій докорінно відрізняється від міського, а, отже, (в умовах України) – сучасного. Така внутрішньорегіональна диференціація умов життя іноді може перевищувати міжрегіональну. Тому введення додаткових, „коригуючих” соціально-територіальну однорідність регіонів показників, має не тільки теоретичне, але й практичне значення [75, с.26].

Поясненням недосконалості існуючих оцінок ЯЖН є незначний період досліджень, внаслідок чого укладені методики характеризуються або разовим своїм застосуванням, або обмеженим колом включених в аналіз характеристик. Водночас, для ЯЖН найважливішою ознакою є зміна її складових у часі. Значна роль повинна належати суцільним і безперервним регіональним соціологічним спостереженням, результати яких сьогодні аналізуються самими соціологами і значно менше – географами. Зарубіжні регіональні оцінки тим і відрізняються, що для них характерною є високий ступінь довіри до соціологічних опитувань, звідки надходить основна інформація для кількісної оцінки ЯЖН. Це є відображенням і наукових традицій, і високої соціологічної культури, що поки що не стало реальністю для пострадянських держав. Деякі вчені наголошують на нелогічності використання одночасно і суб’єктивних, і об’єктивних показників для оцінки рівня життя населення, тому що значна частина населення знаходиться у полові власних стереотипів і не може дати об’єктивну оцінку власному життю [219]. Така різниця поглядів на категорію і розбіжності в поєднанні показників мають пояснення – в різних країнах пріоритетними є різні проблеми. Водночас, слід мати на увазі, що деякі проблеми, латентні (приховані) сьогодні для безпосереднього сприйняття в Україні, завтра можуть стати базовими – такими, що визначатимуть ЯЖН.

Проведений аналіз засвідчив існування різних підходів до оцінки ЯЖН на рівні регіонів:

- об’єктивно-споживацький (оцінює наявність можливостей для задоволення потреб людей у межах певного соціально-територіального утворення (регіону);
- кількісно-споживацький (надає комплексну характеристику задоволення різного плану потреб, описує умови життєдіяльності і особливості розвитку самого населення);
- суб’єктивний (визначає ступінь комфортності людини у межах соціально-територіального утворення);
- синтетичний (поєднує всі попередні підходи).

Вибір конкретних показників для оцінки якості життя залежить від того, з якою метою проводиться ця оцінка і кому вона адресована. На думку Н.В.Зубаревич, існує три підходи до побудови системи індикаторів для регіональних співставлень в залежності від функції, яку цій системі належить виконати (рис.1.8) [105].

Рис.1.8. Функції оцінки ЯЖН з огляду на формування системи індикаторів

Цільовий підхід ґрунтується на визначених державою (міжнародними організаціями) *пріоритетах* соціальної політики, хід виконання якої відслідковується за допомогою базових показників. Перелік таких показників (як нерідко і конкретні значення) затверджується разом з метою і шляхами її досягнення. Типовим прикладом є Цілі розвитку тисячоліття (Millennium Development Goals), затвержені ООН в 2000 р. Наближення до тих значень, які проставлені в офіційних документах, означає прогресивний чи, навпаки, регресивний рух країни в напрямку збалансованого розвитку.

Структурний підхід базується на виборі великого числа індикаторів, які відображають стан (динаміку) всіх або більшості компонентів соціального, економічного, екологічного розвитку. Цей підхід використовується для оцінки збалансованості соціально-економічної політики, встановлення взаємозв’язку між окремими показниками, перевірки їх достовірності.

Адресний підхід диктує відбір показників відповідно до цільової аудиторії, яка буде використовувати побудовану систему. Вибір може відбуватися з метою управління ЯЖН; користувачами при цьому є особи, які приймають рішення. Важливо обрання ключових індикаторів, за допомогою яких оцінюється досягнення стратегічних цілей розвитку регіонів. З другого боку, для розробників соціальної політики потрібна детальна інформація про всі сфери розвитку, а відповідно – широка система індикаторів, яка допоможе коригувати політику, запроваджувати і здійснювати постійний моніторинг. На міжнародному рівні важливо звернути увагу на підбір таких індикаторів, які були б співставними з міжнародними, в т.ч. інтегральними, індексами.

Цілком зрозуміло, що таке відображення підходів є умовним, конкретні моделі ЯЖН побудовані зазвичай не на одному, а на двох або навіть трьох підходах. Врахування як пріоритетності, так і комплексності, є непростю справою, дуже ретельним й обґрунтованим повинен бути відбір індикаторів ЯЖН, за допомогою яких встановлюються усталені тенденції соціального розвитку.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Якість життя населення як передумова і наслідок збалансованого розвитку країн та регіонів

Універсальний характер концепції ЗР¹, її здатність інтегрувати як окремі галузі науки, так і світове співтовариство в цілому, обумовлюють високий інтерес до неї як до об'єкту прискіпливого вивчення. Про неформальне сприйняття її в світі в якості мобілізуючого підходу до вирішення найгостріших цивілізаційних конфліктів сучасності свідчить відсутність на сьогоднішній день достойних їй альтернатив [112].

У доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку на чолі з пані Г.Х.Брундланд, яка була проголошена на Генеральній асамблеї ООН у 1987 р. [165] і започаткувала інтенсивне обговорення і сприйняття концепції ЗР, ще не розглядали питання наукових передумов виникнення і фундаментального супроводження цієї концепції. Враховуючи цілі авторів концепції на той час, це ні в якому разі не можна вважати її недоліком. Однак згодом для географів осмислення власних теоретико-методологічних напрацювань, як і можливих шляхів розвитку географії, в руслі актуалізації концепції ЗР становитиме значний академічний інтерес. В цьому зв'язку доцільно звернути увагу на два напрями, що домінували в географії і суміжних науках у 1960-ті–1980-ті рр.: концепцію раціонального природокористування [15, 18, 144], яка набула значного розвитку саме в рамках шкіл радянських географів, і так звану гуманістичну концепцію дослідження територіально-суспільних систем [54], яка у нас була спрямована більше на вивчення умов життя, а в західній соціальній географії вже фактично являла собою оцінку його рівня та якості.

Теоретично концепцію раціонального природокористування обґрунтували як фізико-географи (Д.Л.Арманд, О.М.Маринич та ін.), так і представники економічної географії (В.О.Анучін, Ю.Г.Саушкін та ін.). Завдяки розвитку цієї концепції в географії відбувалося становлення таких нових напрямів як: географія міст (геоурбаністика), медична географія, рекреаційна географія, ландшафтна екологія, соціальна екологія тощо. У наукових працях щодо природно-господарського районування (Ю.Г.Саушкін, О.М.Маринич та ін.), просторових закономірностей природокористування (І.В.Комар, Г.О.Приваловська, Т.Г.Рунова та ін.), економічної оцінки природних ресурсів (О.О.Мінц, В.П.Руденко та ін.), конструктивно-географічних досліджень і проблем комплексного розвитку території (І.П.Герасімов, В.С.Преображенський, М.М.Паламарчук, М.Д.Пістун, І.О.Горленко, Л.Г.Руденко та ін.) вже на початку 1990-х рр. було наведено достатньо аргументів на користь інтеграції різних напрямів географічної науки і здійснено організоване зусилля зрозуміти єдність людини і природи, а також одночасно і географічне різноманіття цієї єдності, що стало потім

1. Існують різні переклади з англійської терміну "sustainable development", в даній роботі ми вважаємо за доцільне оперувати терміном «збалансований розвиток», який є найбільш обґрунтованим.

центральною ідеєю впровадження концепції ЗР в географічні дослідження.

Факт домінування у 1980-ті роки природничої складової в дослідженнях географів, на відміну від порівняно більш динамічного розвитку за кордоном соціально-географічного (суспільно-географічного) напрямку [112], слід оцінити загалом позитивно. Це допомагає і зараз формулювати висновок про збереження природних основ існування людства як основу майбутнього поступу суспільства у цілому і України зокрема. Комплексне вивчення проблем екологічної безпеки будь-якої території має проводитися як вивчення цілісної геосистеми, яка є частиною глобальної системи. Розуміння сутності і формалізація умов ЗР у вигляді балансу соціальної, економічної та природно-ресурсної регіональних компонент при швидко мінливих зовнішніх умовах є ключовим для розвитку територіальних систем в сучасних умовах. Навіть гуманітарний вимір і широке тлумачення ландшафтів, соціальна зумовленість та екологічна виправданість будь-якої адміністративної діяльності (в т.ч. адміністративно-територіальної та інших реформ) стають предметом осмислення природознавців [203].

Водночас завдання науки потребують глибшого осмислення суспільної тематики, особливо за умов сучасної трансформації суспільних відносин, урбанізації і глобальних перетворень. Актуальним завданням сьогодні є надання уваги іншому напрямку досліджень – еколого-економічним і соціальним аспектам ЗР територіально-суспільних систем, оцінці соціальної ефективності розвитку економіки, а, отже, – розробці і суспільно-географічному осмисленню не просто умов, але й ЯЖН. На цьому шляху в Україні вже закладено перші фундаментальні цеглини працями З.В.Герасимчук, І.О.Горленко, М.І.Долішнього, Н.П.Лебідь, Е.М.Лібанової, С.А.Лісовського, Л.М.Немець, Л.Г.Руденка, М.І.Фашевського та ін. Однак питання теоретико-методологічного обґрунтування ЯЖН, як і її інтегральна оцінка на рівні регіонів України, досі залишається відкритим. Найближче до розуміння проблем ЯЖН географи підійшли у своїх роботах з проблем ЗР регіонів України [55, 63, 136, 168]. Зокрема, ще в 1994 р., визначаючи одинадцять основних напрямків дослідження ЗР території, в їх основний зміст було закладено ґрунтовні поняття щодо рівнів економічного і соціального розвитку, спільного дослідження соціально-економічного і екологічного розвитку з метою аналізу територіальної диференціації ЯЖН [222].

Домінування за радянських часів розуміння ЗР через переважно економічні показники викликало розробку системи балансів (натуральних і вартісних, трудових ресурсів тощо), що на той час (1970-ті рр.) відповідало мінімальним потребам економічного ЗР країни [254]. Водночас існували й інші погляди на збалансованість як на соціальну характеристику територіальних планів розвитку, яка забезпечувалась узгодженістю основних соціальних та економічних характеристик: індексів заробітної плати, індексів роздрібних цін, характеристик соціальної поведінки людей і т.п. [81]. Проблеми соціального розвитку, хоч і розглядалися у тісному взаємозв'язку з розміщенням продуктивних сил і формуванням територіально-виробничих комплексів, були в полі зору науковців у 1980-ті і наступні роки і вже

тоді виступали в якості найважливіших для відтворення робочої сили і всебічного розвитку особистості [223]. Однак збалансованість між трьома складовими розвитку – економічною, соціальною та екологічною (як в світі в цілому, так і в колишніх радянських країнах) – стала справжнім предметом розгляду тільки в кінці 1980-х, на початку 1990-х рр. Увагу було звернено на комплексний розвиток і екологічну реконструкцію міських і сільських населених пунктів, урбанізованих територій, поліпшення умов проживання і житлової забезпеченості населення, вдосконалення соціальної інфраструктури, включаючи рекреацію, формування екологічно безпечної виробничої, транспортної та інженерно-технічної інфраструктури, збереження заповідних територій і об'єктів історико-культурної спадщини, вдосконалення землекористування. Йшлося про створення безпечного в екологічному плані для життя і здоров'я середовища проживання, що сприяє фізичному та духовному розвитку і адекватне прогресивним тенденціям соціально-економічного розвитку регіонів, країн і світу в цілому [82]. Проте лише в останні роки в науці почали вживати такі інтегральні категорії, як „рівень життя”, „добробут” та „якість життя”. Лише зараз постає питання наукового обґрунтування ключових категорій, що характеризують еколого-соціально-економічну ефективність розвитку, а також осмислення ключових питань управління як ресурсним потенціалом розвитку регіонів, так і покращенням ЯЖН в них.

Концепція ЯЖН, яка набула розвитку перш за все в західних країнах (передусім у США) в кінці 1960-х рр., і виявилася, через домінуючі ідеологічні причини, доволі нерозвинутою на пострадянському просторі, є такою, що змінює погляди на виключну важливість безперервного економічного росту і регіональний процес. Тривалий час регіональний розвиток ототожнювався з будівництвом промислових об'єктів, транспортних шляхів, об'єктів інфраструктури тощо. У зв'язку з гуманізацією та екологізацією як економіки, так і суспільства в цілому, піднесення людського фактору як найважливішого, задля якого відбувається цей розвиток, перевага в наукових дискусіях зміщується на аналіз якісних аспектів життя населення і на якість самого населення, інноваційні аспекти розвитку і, навіть, на осмислення такого феномену як регіональна людська самосвідомість. Проте тільки в останні роки стає зрозумілим, що економічний розвиток не є благом, якщо при цьому об'єктивно відбувається постійне зростання потреб, а через це – збільшення реального споживання, але ані в політичних документах, ані в галузевих пріоритетах не йдеться про стан природного капіталу, стан населення, його розшарування і значні соціально-географічні диспропорції світового розвитку і розвитку окремих країн. Тому спільний розгляд концепції ЗР і ЯЖН повинен стати на сьогоднішній день єдиною можливою рушійною силою як при обґрунтуванні стратегій розвитку, так і в наукових пошуках [241, с.47].

Більш ніж чотири десятиліття тому світ побачила книга „Суспільство достатку”, відома тим, що в ній вперше з філософсько-суспільної точки зору осмислюється серед інших і категорія „якість життя”. Автор книги – відомий американський економіст і Нобелівський лауреат Дж.Гелбрейт – назвав так, звісно,

американське суспільство. Тоді професор Гарвардського університету намагався описати механізми виникнення таких складних процесів, як бідність і соціальні свободи, окреслити контури суспільства загального добробуту, яке на його погляд було найбільш здатним подолати всі негативи і розриви у розвитку окремих соціальних груп і територій. Однак в своєму інтерв'ю в 2002 р. він зазначав: „Якби сьогодні я міг переписати цю роботу, це була б зовсім інша книга. Я змінив би її назву на „Суспільство рівноправ'я”. За минулі роки розрив між промисловими країнами й країнами, що розвиваються, різко збільшився. Таке положення пригнічує совість... Я зрозумів, що без стабільного, некорумпованого й ефективного уряду не може бути економічного розвитку. Колись я тишив себе думкою, що варто запровадити в життя формулу ліберального капіталізму, як усі підуть шляхом примноження добробуту. Тоді я мислив тільки економічними категоріями. Я стверджував, що класти в основу економічного розвитку боротьбу з бідністю не є вірним. Я був переконаний, що варто лише правильно розпоряджатися наявним багатством. На жаль, я помилявся...” [16]. Одну з останніх своїх праць Дж.Гелбрейт назвав „Гроші”. На його думку, гроші – це не тільки економічна категорія. „Ніщо – і це варто сказати з усією прямою – не обмежує так свободу індивідуума, як повна відсутність грошей. Ніщо його так не принижує, як злиденність”. Навіть гроші – це теж соціальна категорія.

Сьогодні категорія ЯЖН починає завойовувати світ. Вона виступає і як передумова ЗР, і як його результат. Її розглядають як рушійну силу перетворень, реформ, але, водночас, і як гарантію стабільності у суспільстві. Про що ж йдеться насправді? Що дозволяє нам говорити про ЯЖН як інтегральне та єдине поняття? Єдність виникає, коли ми з теоретичних позицій будемо системне розуміння того, що відбувається, виходячи з певних ціннісних уявлень про світ, який ми хотіли б бачити. Хоча достойна ЯЖН – це певною мірою ідеалізований образ майбутніх екологічних та соціально-економічних умов життєдіяльності в суспільстві, який проглядається з сьогоднішніх ціннісних позицій, але до нього прагне будь-яке суспільство. Звернення до концепції ЗР, як стратегії світового поступу, відбувається вже не тільки при вирішенні глобальних проблем сучасності (погіршення екологічної обстановки, демографічні проблеми, соціальна і гендерна нерівність, СНІД тощо), але і при вирішенні специфічних для кожної країни регіональних і місцевих проблем.

Завдання комплексного розвитку регіонів з позиції розширеного відтворення означає формування таких співвідношень і пропорцій між окремими елементами соціально-економічної системи, які б створювали умови для ефективного включення регіону в територіальний поділ праці і вирішення внутрішньорегіональних проблем, що забезпечує поступове прямування у напрямку покращення ЯЖН.

Неоднозначно трактується і саме визначення ЗР. Офіційно затвержене визначення про „задоволення потреб сьогоднішніх поколінь без позбавлення наступних поколінь можливостей задовольняти свої потреби” є, без додаткових

уточнень, доволі абстрактним. За цим визначенням в принципі можуть стояти протилежні стратегічні установки. Розвинуті країни можуть і надалі забезпечувати собі і своїм нащадкам сприятливі умови існування, однак при цьому впливати на політику народонаселення в країнах, що розвиваються, при цьому не завжди обираючи справедливі засоби впливу – політичне втручання, економічні санкції, психологічний тиск тощо. У відомому короткому визначенні не відображені вказівки Всесвітньої Комісії ООН про те, що економічне зростання повинне здійснюватися за відсутності експлуатації людини людиною і забезпеченні справедливих для всіх можливостей, не зазначається також про які саме потреби йдеться. Якщо структура споживчих запитів буде такою, як дотепер чи навіть більшою, тобто містити гіпертрофоване, престижне споживання, то ЗР залишиться утопією навіть для найбільш розвинутих країн. Саме в цьому концепція ЗР збігається з концепцією ЯЖН. Остання також не повинна бути зорієнтована тільки на задоволення потреб, але й включати аспекти збереження майбутнього.

Через це ми вважаємо за доцільне спиратися на сучасне розгорнуте визначення ЗР, надане Л.Г.Руденком та І.О.Горленко: „Виходячи із парадигми постіндустріального суспільства, вважаємо, що стратегічна концептуальна ідея сталого розвитку – це досягнення збалансованості соціально-економічного і екологічного розвитку та покращення якості життя населення і стану природи на основі його інформатизації та інтелектуалізації із забезпеченням суспільної ефективності, спрямованої на структурно-технологічну перебудову господарства, поліпшення добробуту населення, економічне зростання, розбудову соціальної, ринкової, комунікаційно-інформаційної та екологічної інфраструктури” [198, с.7].

Основна мета концепції ЗР, як і концепції ЯЖН, виходить з пріоритетності людського життя. Взагалі, якщо представити зміст двох концепцій у вигляді двох кіл, то більша частина постулатів опиниться на перетині цих кіл, тобто більшість поглядів є спільною для обох концепцій. Серед таких спільних для обох концепцій положень є сенс відзначити наступні:

- 1) людина є не просто засобом економічного розвитку, але і його метою, при цьому екологічний фактор відіграє чи не найсуттєвішу роль в житті;
- 2) принциповим є питання рівності умов і можливостей як в рамках одного покоління, так і між поколіннями;
- 3) зростання матеріального добробуту є не метою, а засобом покращення якості життя людини, стратегічне значення зберігається за соціальною та екологічною безпекою;
- 4) розвиток надалі буде відбуватися більше в нематеріальних системах (інтелектуальній та духовній сферах), а розвиток матеріальної компоненти повинен мати свої розумні межі.

Цими положеннями не вичерпується весь взаємозв'язок концепцій, однак навіть вони дозволяють кваліфікувати ЯЖН як передумову, і як наслідок збалансованості розвитку (чи її відсутності).

Вибір стратегії ЗР для окремих країн, регіонів або міст значною мірою залежить від системи цінностей соціально-територіальної спільності, тобто від орієнтації мешканців країни (регіону, міста) на певні ідеали та оцінки. Ця система цінностей допомагає цій соціальній спільності людей виживати, забезпечує певну інтеграцію (або навпаки – розмежування) і консолідує зусилля окремих індивідуумів на досягнення власних цілей. Усвідомлення цінностей, які можуть об'єднати людей, виступає тією концептуальною основою, на якій розробляється стратегія розвитку регіонів. Прагнення людей до збереження власного здоров'я і росту добробуту сприяє зростанню життєвого потенціалу і рівня життя населення, установка на такі базові цінності як справедливість, безпека, свобода значною мірою формують спосіб життя людей. Все це зрештою пов'язано зі змінами ЯЖН.

Взаємозалежність категорій ЯЖН і ЗР передбачає нестандартний підхід до проблеми розвитку. Хоча сам термін „розвиток” має в цілому позитивний зміст, але шляхи, за якими глобальне суспільство просувається вперед, можуть бути дуже різними. Загалом економічне зростання останніх років дозволило лише незначною мірою підняти рівень життя населення, причому в основному тієї його частини, яка і без того вела заможне життя. Інша (значно більша) частина населення (а іноді окремі держави) розраховується за екологічні негаразди, соціальну напругу і соціальні біди, які, крім іншого, були викликані цим економічним зростанням небагатьох.

Традиція збільшення доходів і споживання заради кращого майбутнього не може бути у чистому вигляді відновлена в умовах ЗР, а споживання меншої кількості ресурсів не є кроком назад. Годування дитини материнським молоком не дає приросту ВВП, але ж штучне харчування та його активне введення в наше життя – навпаки. Чи свідчить це про поліпшення ЯЖН? Лише в дуже обмеженому числі рекомендованих випадків – так, але загалом – ні. Транспортна або будь-яка інша аварія, не покращуючи ЯЖ постраждалих, тим не менше, призводить до зростання ВВП, тому що вона залучає для своєї ліквідації працівників охорони здоров'я, безпеки, транспорт, обладнання, страхові компанії – тобто значні матеріальні і фізичні ресурси. Економічні показники зростають, але про людський розвиток в таких випадках годі і казати.

Зниження фізичних обсягів споживання, орієнтація не тільки на макропоказники, може дещо вплинути на рівень і стандарти життя, однак в цілому надає шанс для покращення ЯЖН загалом. В свою чергу, це зниження має відбуватися опосередковано по відношенню до населення: через реформування системи виробництва, максимальної переробки відходів тощо. В цих умовах єдиною можливою основою виступає випереджуючий розвиток інноваційних процесів – всебічне використання інтелектуального потенціалу як частини соціального капіталу націй. Останній, до речі, обходять в дискусіях щодо проблем ЗР, хоча саме соціальний капітал значно збільшує прибуток від використання природного і взагалі фізичного капіталу. Не слід забувати про те, що власне інтелектуальний потенціал при використанні *не вичерпується і не споживається* (знання навіть

після передачі або продажу залишаються у свого володаря), проте невикористаний інтелектуальний потенціал відносно швидко скорочується. А відновити його – це питання великого проміжку часу, надвеликого для того, щоб уникнути тих катаклізмів, які будуть пов'язані з «інтелектуальним» дефіцитом.

Для суспільної географії при розгляді ЯЖН і ЗР як нерозривних категорій і, одночасно, концепцій важливо наступне:

- ЯЖН, як і ЗР, розглядається по відношенню до населення певної територіальної одиниці (міста, регіону, країни) загалом, а не по відношенню до окремої людини, при цьому набір показників може бути різним, виходячи з ієрархічного рівня території та завдань досліджень;
- в різних регіонах, завдяки їх різному суспільно-географічному положенню, рівням економічного розвитку, природно-ресурсному потенціалу, особливостям системи розселення і демографічній структурі, екологічній ситуації та іншим особливостям розвитку, формується різний рівень життя населення (який означає передусім матеріальний добробут), відмінні медико-демографічні та інші характеристики стану населення, умов його життя (яка описується сукупністю соціально-екологічних, еколого-економічних, соціокультурних характеристик), відповідно до цього існують різні передумови запровадження концепції ЗР;
- спільним для ЯЖН і ЗР як наукових категорій виступає аналіз розбіжностей між здатністю регіонів виробляти продукцію, забезпечувати потреби населення і дбати про стан природних об'єктів і духовний розвиток населення;
- вивчення різних аспектів соціально-економічного розвитку (в т.ч. тих, які визначені Всесвітнім самітом у Йоганнесбурзі у 2002 р. найважливішими проблемами розвитку – бідності, гендерних проблем, поширення СНІД і соціальних хвороб, санітарії [245]) в контексті специфічних типів регіонів за особливостями формування ЯЖН суттєво збагачує уявлення про взаємозв'язок між просторовими факторами і добробутом та демонструє, чому одні і ті ж самі форми реалізації соціально-економічної політики можуть призвести до неоднакових результатів у різних регіонах країни.

Сучасний статус українських регіонів все більше визначається їх здатністю задавати параметри економічних і соціально-географічних обмінів, їх „суспільно-географічним” впливом. Не стільки внутрішня збалансованість і територіальна рівномірність розвитку, скільки позиціонування регіону на зовнішньому ринку, конкурентоспроможність регіону і рівень життя в ньому стають метою регіональної політики. Наприклад, переміщення фахівця з периферії в центр автоматично призводить до зростання вартості його робочої сили, цілий ряд видів діяльності потребують значного рівня концентрації населення, всіх галузей інфраструктури і комунікацій тощо. Зростають старі і виникають нові міста, агломерації, які стають центрами модернізації, інформатизації, високих життєвих стандартів. Водночас така концентрація утворює серйозну екологічну небезпеку, до того ж локалізовану

у просторі. Це (не кажучи про зменшення рівня соціальної безпеки та ін.) вже не дозволяє вважати міста оптимальною за всіма параметрами ЯЖН соціально-територіальною системою.

У філософському розумінні, при аналізі ЯЖН більш корисним є не тільки формаційне розуміння дійсності, до якого науковці звикли за радянських часів, а оперування цивілізаційними чинниками розвитку, наголос на стабільності розвитку суспільства, окремих процесів і території. Ігнорування цивілізаційних факторів розвитку і пояснення причин певних явищ виключно крізь призму певних „ідеологізованих” способів життя і організації виробництва може виявитися недостатнім як для науки, так і для практики. Колишній розгляд радянськими вченими „образу життя”, „стилю життя” і майже повне неприйняття ЯЖН як фундаментальної категорії через її „ідеологічну спрямованість” вже стало одним з таких наслідків. Як зазначалось, виникнення концепції ЯЖН пов’язувалось з кризовими явищами в економіці, соціальному і духовному житті виключно капіталістичного суспільства. А „міркування з приводу якісних сторін життя” взагалі вважалися „спрямованими проти боротьби робочого класу за підвищення життєвого рівня” [255].

Захоплення „формаційним” підходом може стати небезпечним і при розгляді більш конкретних складових розвитку суспільства. Так, наприклад, і досі нерідко можна почути думку про те, що відмова від соціалізму означала, серед іншого, зубожіння населення і, як наслідок, падіння народжуваності на пострадянському просторі. Насправді фон цієї кризи не пов’язаний ані з соціалізмом, ані з капіталізмом, а був заданий вже сто років тому, з початку інтенсивного переміщення населення у міста в різних країнах. Урбанізація і індустріалізація зробили переважним в регіонах (країнах) міський тип сім’ї, якому притаманний зовсім інший у порівнянні з сільським тип відтворення населення і спосіб життя. Наслідком цього стало зниження середнього віку, падіння народжуваності, постаріння населення. Урбанізація і супутні їй культурні процеси вплинули на політичний розвиток, створюючи більш сприятливі умови для розвитку демократії, гендерної рівності, освіти і науки. Радянська ж індустріалізація, яка розглядалася якраз не в руслі загальносвітових тенденцій розвитку, а як досягнення і тільки як досягнення соціалізму, мала в додаток до цього і свою „соціальну ціну”. Саме через її прискорено-штучний характер безальтернативного (головним чином – промислового) розвитку міст, поряд із втратами впродовж війни, голодомору і масових репресій, було суттєво порушено нормальний демографічний розвиток України та інших пострадянських країн.

Не має сенсу протиставляти цивілізаційний підхід формаційному, швидше за все, вони – діалектична єдність. Очевидно також, що не можна пояснювати і всі негаразди в суспільстві через соціалістичний або капіталістичний спосіб виробництва, розподілу і споживання. Останній, до речі, не є еталоном для втілення в життя концепції ЗР. У філософському розумінні слід розмірковувати про наближення до ідеальної цивілізації, деякі філософи говорять навіть про

ноосферно-соціалістичну глобалізацію [268], яка, на відміну від нинішньої, зберігає різноманіття форм ЯЖ людства при реалізації принципу глобальної соціальної справедливості, в тому числі при споживанні ресурсів планети Земля.

2.2. Якість життя населення у системі суміжних категорій

Критично оцінена структура і зміст ЯЖН та її взаємозв’язок з іншими, зокрема, близькими, категоріями впливає на особливості сприйняття цієї категорії у суспільстві. Це є надзвичайно важливим і для суспільної географії, в рамках якої близькі, але різні за змістовним наповненням поняття нерідко вживаються як синоніми.

Немає сумнівів, що ЯЖН є *багаторівневою* категорією: її можна застосовувати як інтегральну характеристику умов життєдіяльності населення країни або груп країн – на макрорівні; як характеристику цих саме умов в регіонах, міських та сільських поселеннях, з огляду на конкретні соціальні чи демографічні групи, класи, верстви населення – на мезорівні; на рівні домогосподарства або як індивідуально персоніфіковану характеристику благополуччя людей на мікрорівні.

ЯЖН є також *відносним* поняттям, оскільки залежить від рівня розвитку в конкретному суспільстві потреб у різноманітних благах, які формуються під впливом економічних тенденцій і через психологічне сприйняття дійсності. Зрештою, ЯЖН не пояснюється окремо економічними (монетарними), психологічними, соціальними чи екологічними закономірностями – вона є інтегрованим результатом взаємодії усієї їх сукупності в конкретному географічному середовищі. В науковій літературі дуже часто цю категорію ототожнюють з іншими, близькими за змістом, включають її до їх складу чи навпаки – вважають ЯЖН найінтегральнішою за змістом. Така невизначеність пояснюється різними причинами.

Критеріям науковості відповідає однозначність понятійного фонду, що означає використання наукових дефініцій в одному й тому ж змісті та обсязі. Однак виконання цього правила нерідко пов’язане з особливими труднощами. Вони обумовлені більшою міждисциплінарністю понятійного фонду суспільно-географічних дисциплін у порівнянні, наприклад, з фізико-географічними, необхідністю широкого застосування „повсякденної мови”, в якій слова мають додаткові, часто невідповідні науковій мові, значення. Нерідко існує певна залежність змісту категорії від обраної методологічної стратегії дослідження. Це особливо помітно при аналізі рівня та якості життя населення.

Ідеолого-політична традиція ігнорування терміну ЯЖН призвела до частого вживання і кращої розробленості таких категорій як „народний добробут”, „спосіб життя” (переважно соціалістичний), умови життя. Як наслідок, станом на початок ринкових реформ, категорії „рівень життя” і ЯЖН виявилися недостатньо опрацьованими. Разом з цим, в перехідний період на перший план

вийшли проблеми матеріального забезпечення і соціального розширення, в результаті чого така категорія, як „рівень життя” перевершила свій природний зміст, і з нею стали пов’язувати майже все – від особистого благополуччя до майбутнього країни в цілому. Зрозумілим є інтерес географів до категорії «спосіб життя» [298]. Категорія ж ЯЖН продовжує і на сьогодні залишатися „табу” для суспільної географії – можливо через механічне питання „яке життя вважати якісним, а яке – ні”, можливо через задалегідь відому складність формалізувати якісні характеристики життя – комфорт, безпеку, свободу тощо.

Не ставлячи під сумнів правильність чи неправильність дефініцій, наданих різними авторами близьким за змістом категоріям „умови”, „спосіб”, „рівень” та „якість” життя населення, спробуємо поглянути на них з точки зору ідеї, яка закладена в основу даної роботи – спираючись не стільки на характеристики споживання і задоволення потреб населення, скільки на ціннісні уявлення про основи всебічного розвитку людини, створеного нею штучного навколишнього середовища і життєвої основи – природного середовища. З цієї ж позиції спробуємо їх розвести.

Умови життя. Під умовами життя слід розуміти безпосередні об’єктивні обставини життєдіяльності населення (природно-географічні, економічні, фінансові, політичні, майнові, інфраструктурні, екологічні тощо). Умови життя завжди знаходилися у центрі уваги географів. Відомі російські географи О.І.Алексєєв та С.О.Ковальов ще в 1987 р. відзначали: „традиційно в коло інтересів географії потрапляло те, що, по-перше, змінюється від місця до місця, по-друге, те, що пов’язується з комплексом місцевих умов. Але сам зміст цього „комплексу” не є чітко визначеним (особливо соціально-культурної складової)” [11]. Автори підкреслюють, що географами достатньо повно вивчаються природні умови і сфера обслуговування, але спектр умов є набагато ширшим за опрацьовані. Очевидно, формувати „набір” умов життя можливо, використовуючи різні підходи. Один з них – виділення видів умов: природних і суспільних, потім окремих їх сторін: клімату, рельєфу, економічних, соціальних, політичних). Інший підхід – диференціація за видами діяльності людей: умови праці, побуту, відпочинку тощо. Склад умов буде різним у різних суб’єктів життєдіяльності: індивідів, сімей, груп, трудових колективів, територіальних спільностей. З цим пов’язується і масштаб дослідження: можна вивчати умови життя населення країни, зони, регіону, окремих поселень чи міського кварталу.

У деяких словниках ЯЖН трактують як категорію, яка відображає об’єктивні умови існування та їх оцінку на рівні суспільства і окремого індивіда. Однак якщо умови – це певна даність, з якою живе регіон, країна, то ЯЖН – це результат ефективного (або неефективного) використання цієї даності, що відображається через показники соціально-економічного і духовного розвитку, пізніше – через показники стану суспільного, насамперед, фізичного здоров’я самого населення, задоволеності його життям і перспектив покращення цієї ситуації. ЯЖН доцільніше розглядати з позицій географічного посибілізму, а не детермінізму. Це

той випадок, коли географічне середовище і, насамперед, природні умови життя не статично обумовлюють спосіб життя (діяльнісні характеристики), а з ним – і ЯЖН, а задають певний набір можливостей розвитку, які кожен соціум по-різному реалізує, при цьому історичний фактор відповідних традицій природокористування і культурного розвитку відіграє дуже велике значення. Незважаючи на колишню критику географічного посибілізму радянськими географами (через недооцінку цим «буржуазним» напрямом ролі способу виробництва), не можна не помітити його значення у розумінні складних синтетичних понять і різниці між ними.

Однак поняття «умови життя» є динамічним і може стояти на різних рівнях ієрархії в ряду близьких категорій. На сьогодні нерідко в якості умов життя можуть розглядатися самостійні складні категорії – бідність, інтелектуальний і соціальний потенціал, соціальна безпека тощо, які в свою чергу можуть бути відображенням способу життя, рівня, а також ЯЖН.

Спосіб життя. В основі визначення способу життя як способу життєдіяльності лежить орієнтація поведінки людини чи територіальної спільності людей, що пов’язана з їхніми цільовими установками щодо задоволення потреб в рамках існуючих природних та соціально-економічних обмежень. В цьому плані пасивному способу життя протистоїть активний, традиційному – сучасний, сільському – міський тощо). Спосіб життя – сукупність загальних проявів життєдіяльності людей, що визначальним чином впливають на формування в суспільстві спільної домінанти їх життєвих та мотиваційних установок [143, с.11].

На нинішньому етапі розвитку стало очевидним те, що зміна структурних компонентів економіки багато в чому обумовила динаміку якісних, змістовних характеристик життєдіяльності людей. Такі зміни в соціокультурному середовищі, як його модернізація, зокрема, поява нових технічних засобів, викликали зміни в запитках людей щодо житла, предметів тривалого використання, одягу в напрямку зростання вимог до вибору та якості. Інтерес до соціокультурної динаміки обумовлює виділення і такого „зрізу” аналізу, на якому можна було б побачити не стільки кінцеві результати життєдіяльності людей, скільки процеси життєдіяльності як такі, в конкретних умовах і у відносних часових межах (територіально-групові аспекти формування соціального середовища, стереотипів поведінки, механізмів їх актуалізації на різних рівнях). При цьому акцент робиться на особливостях умов проживання населення, важливих з точки зору адаптаційних можливостей і мотивацій поведінки населення. Сенс окремого розгляду категорії „спосіб життя” полягає у розгляді *механізмів* освоєння людьми власного природного і соціокультурного оточення.

Цікавим це поняття є сьогодні, коли, наприклад, говорять про однозначне падіння рівня життя в Україні у 1990-х рр. При цьому в більшості оцінок майже не зважають на принципові зміни у способі життя населення за цей час. Чи можна, наприклад, порівняти хоча б один процес „добування” продуктів харчування, одягу, якісного взуття, техніки, нескінченні черги і шалені витрати часу на це за радянських часів і зараз?

Спосіб життя як категорія стала об'єктом багатьох наук. Географи говорять про неї частіше за ЯЖН. Соціокультурна діяльність населення в різні періоди часу і на різних територіях реалізується в різних формах. Саме тому „спосіб життя населення” природно включають в перелік „географічних” об'єктів дослідження. Спосіб життя з позиції суспільної географії можна визначити як природно-суспільну специфіку формування досвіду, форм поведінки, типових шляхів соціального самовизначення людей в диференційованій соціокультурній реальності. Кажуть і про нову дисципліну – географію способу життя (окремі фахівці розміщують її між соціальною географією і географією населення як певну зв'язуючу ланку [298], інші вважають її частиною соціальної географії [293, с.35]), предметом дослідження якої є територіальні відмінності в способі життя як результаті територіальної диференціації потреб населення, географічних факторів і умов їх формування і реалізації [299, с.12].

Зокрема, виділення міського чи сільського способу життя ідентифікує територіальні спільності людей за змістом і формами праці, організацією побуту, на сьогодні – шляхами економічної адаптації, характерних для цих типів поселень. По суті, спосіб життя – це спосіб перетворення навколишнього середовища, який залежить від зовнішніх умов і властивостей самих індивідів. У результаті формуються зовсім різні системи життєзабезпечення людей.

Неоднозначність україномовного тлумачення терміну “спосіб життя” підсилюється нібито коректним його перекладом на російську як “образ жизни”, хоча в російській мові (як і в науці) вживаються обидва терміни: “образ жизни” і “способ жизни”. Як наслідок, два різних терміни в українській мові так би мовити “зливаються” в один, хоча спосіб життя як аналог російського “образ жизни” являє собою систему життєдіяльності, яка включає найбільш загальні, типові риси, характерні для даної спільноти в цілому, базові типи життєдіяльності, а спосіб життя як аналог “способ жизни” характеризує типові шляхи соціального самовизначення, які проявляються в повсякденній активності людей і породжуються трудовою діяльністю [299, с.7]. Таким чином, у рамках певного способу життя як системи життєдіяльності, формується розмаїття моделей поведінки (різні способи життя в їх перекладі на російську як “способ жизни”) [79].

Найважливішою відмінною „способу життя” від „якості життя” є та, що „спосіб життя” – це насамперед соціально-психологічний конструкт, певна форма організації соціокультурного життя, в якій людина (соціум) отримує можливість діяльній реалізації свого бачення світу і ставлення до нього. За певних умов (особливостей географічного середовища) відбувається ця реалізація, працює цей механізм, формуються типи життєдіяльності населення, що зрештою впливає і на відповідні якісні характеристики населення. Результатом поєднання умов життя з відповідним способом життя крізь призму якості самого населення і є тим, що називається ЯЖН. Географію способу життя вочевидь цікавлять проблеми впливу специфіки території на формування певного способу життя, віддання населенням

переваг певним типам поселень чи місцям реалізації діяльності, характер трудової діяльності і особливості територіальної структури задоволення потреб. Географію ЯЖН, якщо така з'явиться, повинні цікавити територіальні *особливості та ефективність процесу життєзабезпечення населення*, що проявляються через умови життя та якісні характеристики населення (зокрема, через його тривалість життя, рівень здоров'я, інтелектуальний і професійний рівень тощо).

Рівень життя населення. У сучасній науковій літературі (особливо в останнє десятиліття у пострадянських країнах) рівень життя нерідко вживається авторами як найкомплексніша категорія життя, що включає в себе серед інших компонентів і його якість. Значимість матеріальної складової у формуванні інших складових життя дійсно не викликає сумнівів.

У цьому плані цікавими є проведені в Росії у 2003 р. соціологічні дослідження, які показали, що навіть медіанний (середній) рівень життя в країні на цей час фактично означав малозабезпеченість. Для того, щоб потрапити в середню за рівнем життя групу в зазначеному році в Росії „типова сім'я, що складається з батьків і має одну дитину-школяра, має жити в квартирі загальною площею не більше 45 км², мати за містом город (без садового будинку), з домашнього майна користуватися холодильником, телевізором, пілососом, меблевою «стілкою» і пральною машиною, що куплені не пізніше середини 1990-х рр., нічого не придбати в дім за останні сім років, у випадку гострої необхідності один раз сплатити платні медичні послуги протягом останніх трьох років, витратити гроші на розваги тільки „на кіно” для дитини, при цьому оцінити як „погані” можливості відпочинку у період відпустки” [272]. Навряд чи ситуація в середньому по Україні принципово відрізняється від описаної. А це, в свою чергу, спонукає вчених природно віддавати увагу найбільш болючим питанням матеріального забезпечення, пов'язуючи саме з ними всі інші проблеми соціального розвитку.

Науковці Центру макроекономічного аналізу і короткотермінового прогнозування при Інституті народногосподарського прогнозування РАН вважають, що рівень життя як наукова категорія охоплює три ключових аспекти: добробут населення, накопичення людського капіталу і рівень людського розвитку. При цьому вони наводять свою структуру категорії „рівень життя” (рис.2.1), окреслюючи широке її розуміння. Як бачимо, ЯЖН, з точки зору цих авторів, є складовою рівня людського розвитку, а він, в свою чергу, виступає складовою рівня життя.

Більш синтезуючою за категорію ЯЖН (з відповідним обґрунтуванням) вважає категорію „рівень життя” і відомий український економіст В.О.Мандибуба. За його думкою, винятково важлива роль останньої категорії у ринковій економіці зумовлена тим, що вона має одночасно та рівноцінно виконувати низку функцій, пов'язаних із вивченням відтворення умов життєдіяльності та мотиваційного спонукання населення до якісного оновлення структури споживання. Добробуту і ЯЖН у працях цього автора відведене, порівняно з рівнем життя, значно скромніше місце. Обидві вказані категорії включені ним до складу рівня життя, який він визначає як „ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не лише

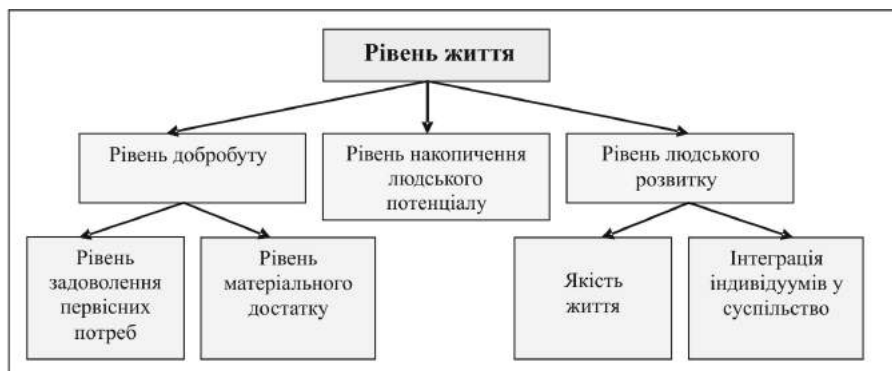

Рис.2.1. Структура поняття „рівень життя” (за думкою фахівців Центру макроекономічного аналізу і короткотермінового прогнозування ІНП РАН) [285] фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), включаючи реальні економічні джерела та соціально-правові гарантії забезпечення умов життєдіяльності населення”[143].

Достатньо велика кількість відомих вчених (наприклад, фахівці Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН на чолі з Н.М.Рімашевською) вважають, що найбільш широкою є категорія „*добробут*”, яка узагальнює і „умови”, і „рівень”, і „спосіб”, і „якість життя” [240]. Дуже поширений за часів СРСР термін „народний добробут” наразі майже не використовується у такому словосполученні через його належність до словника централізованої планової економіки. Проте термін „добробут” є доцільним для застосування і опрацювання, хоча звертає увагу на себе його однозначний позитивний відтінок, не дуже сумісний з реальністю життя в Україні. Деякі фахівці вказують також на „майнову домінанту” у змісті цього терміну [95]. За думкою відомого фахівця у галузі соціальної статистики І.І.Єлісеєвої, „добробут переважно розуміється як „рівень життя”. При цьому авторка відзначає, що „в широкому плані поняття „рівень життя” включає і умови життя, праці та зайнятості, побуту і дозвілля, здоров’я населення і освіти, природну основу проживання. У такому разі частіше вживається термін „якість життя” [257].

Цікавою є схема І.В.Дзюби, наведена ним для характеристики аспектів сучасного дослідження життєвого рівня населення у розрізі окремих категорій. Як видно, і в цій схемі категорія „рівень життя” включає до себе всі інші, зокрема якість життя (рис.2.2).

Зазначені вище точки зору цілком виправдані, особливо за сьогоdnішніх умов України, Росії та багатьох інших „перехідних” країн, де соціальна ціна реформ – це „відкидання” більшої частини населення на декілька десятиліть назад саме за матеріальною забезпеченістю, що поставило під сумнів всі інші (якісні) аспекти життя і головне з них – можливість збереження генофонду націй і людського потенціалу.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	Макроекономічний аспект	
	Демографічний аспект	
	ДОБРОБУТ	Доходи населення
		Витрати та споживання населення
		Вартість життя населення
		Матеріальна забезпеченість населення
	УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	Зайнятість
		Умови праці
		Житлові умови
		Освіта
		Охорона здоров’я
		Екологія
		Елементи соціальної інфраструктури
		Культура, організація відпочинку, фізкультури і спорту
		Соціальна напруга в суспільстві
Соціальне забезпечення		
Свобода людини		

Рис. 2.2. Аспекти сучасного дослідження життєвого рівня населення у розрізі окремих його категорій (за [87])

Зростання ролі екологічної проблематики в сучасному житті людини загалом, у забезпеченні її добробуту, зокрема, вказує на актуалізацію екологічного аспекту, який окремі вчені включають до розгляду рівня життя [246]. Зокрема йдеться про нові акценти у споживанні різноманітних товарів, благ, послуг, що змінює не лише структуру потреб, але й зумовлений дією об’єктивних факторів якісний рівень їхнього задоволення.

Дуже цікавою щодо співвідношення змісту рівня і якості життя є і думка Ф.В.Узунова. У своєму дисертаційному дослідженні він зазначає, що рівень життя населення – це кількісна і якісна характеристика ступеня досягнення компонент життя людини, а якість життя населення – якісна характеристика ієрархії значення задоволення компонент життя людини [282]. В основу виміру якості життя в його роботі покладено теорію „довгострокових цінностей” (тривале життя, здоров’я, відтворення, сім’я, інтелект, багатство, захищеність).

За думкою О.Г.Топчієва, за робочий варіант можна прийняти і таку методологічну схему: ЯЖН – інтегральний показник умов життєдіяльності населення, а рівень життя населення – їх головні покомпонентні характеристики [277]. При цьому автор зазначає, що окремі характеристики умов життєдіяльності населення можуть поєднуватися у різноманітні групи, блоки, кластери в залежності від конкретних програм досліджень.

При всіх уточненнях визначення рівня життя інтуїтивно ясно, що це, передусім, навіть не рівень доходів, а рівень-обсяг *споживання*. А споживання є ні чим іншим, як задоволенням потреб, а отже потреби виступають базовою одиницею виміру рівня життя. При цьому не можна сказати, що ступінь особистої безпеки чи реалізації прав громадян в країні можна відобразити в показниках споживання, зайвим слід визнати закладання в термін «рівень життя» характеристик благоустрою життя, комфортності тощо.

Рівень життя в першу чергу пов'язаний з економічними показниками і, насамперед, обсягом суспільного продукту [35], у більшості визначень він пов'язується з задоволенням фізичних і духовних потреб людей, їхньою забезпеченістю споживчими благами. ЯЖН пов'язується чи повинна бути пов'язаною зі значно більшим переліком питань.

У багатьох країнах суттєвим показником рівня життя є той обсяг благ, які люди отримують безкоштовно, не за рахунок власного доходу – бібліотеки, освіту, дотації на житло, різні субсидії. Це дійсно безпосередньо відноситься до рівня життя в його розумінні як рівня матеріальної забезпеченості. Але наведемо і другий приклад: при порівняно значних обсягах витрат мешканців розвинутих країн, наприклад, на міський транспорт (у випадку безпосереднього користування ним або у випадку користування власним авто через податки, які йдуть на його утримання), якість роботи транспорту (чіткий розклад, чистота, безпека, комфорт) не можна втиснути в будь-які показники рівня життя або витратних статей, вони можуть розглядатися тільки або насамперед як характеристики умов і якості життя в цих країнах загалом.

Таким чином, якщо дивитися на аспект поліпшення суспільного благополуччя з точки зору доходів населення (а ще коректніше – з точки зору обсягів споживання) і гіпотези про вирішення завдяки цьому всіх інших проблемних аспектів – доступу до якісних послуг, освіти, становлення громадянського суспільства, вирішення проблем, пов'язаних із гендером² і віком, соціальними гарантіями і безпекою тощо, то в рівень життя природно будуть включені і умови, і стандарти життя, і якість самого населення.

Якщо ж подивитися на поліпшення суспільного благополуччя з іншої точки зору, а саме з точки зору того потенціалу, який має певний регіон (країна) зараз, враховуючи латентний (скритий) і невикористаний потенціал, і головне – можливостей стратегічного його нарощування, то на перший план вийдуть вже не стільки доходи, скільки умови життя, які дозволяють людям вибирати і бути

2. Від англ. "гендер" (gender) - соціальна особливість статі людини на відміну від біологічної статі (sex), соціально-рольовий статус, що визначає соціальні можливості людини - чоловіка і жінки в усіх сферах життєдіяльності. Гендер конструється через певну систему соціалізації, розподілу праці і існуючі в суспільстві культурні норми, ролі і стереотипи. Вони в певній мірі визначають психологічні якості, здібності, види діяльності, професії людей в залежності від їх біологічної статі. При цьому гендерні ролі і норми не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах.

обраними, планувати самім і бути частиною планів держави, відновлювати і зміцнювати інтелектуальний, соціальний і природний капітал. До цих умов належать і умови праці, і умови проживання, що визначаються макроекономічною ситуацією, станом розвитку соціальної сфери в цілому (в її числі і соціальної інфраструктури), станом розвитку транспортної та інформаційно-комунікаційної сфери, банківської сфери, правоохорони, освіти і науки, культури природокористування і утилізації відходів тощо. Крім того, чільне місце залишається за якісними характеристиками і станом населення, а також суспільно-географічними особливостями розвитку, „іміджем” поселення, регіону чи країни. На нашу думку, все це і визначить вже не стільки рівень, скільки ЯЖН, потенціал обмежень чи переваг, при певній політиці доходів в країні, у збагаченні власного життя і перспективах розвитку. Іншими словами – якщо рівень життя в регіоні (країні) – це масштаб реалізації потреб населення, то ЯЖН – це територіально специфічна соціо-еколого-економічна ефективність реалізації потреб, головною з яких є потреба в збереженні здоров'я і життя.

Якість життя. З суспільно-географічної точки зору, не доцільно ототожнювати ЯЖН з „якістю товарів чи послуг”. ЯЖН – це унікальне поєднання характеристик рівня життя (в його широкому розумінні) з унікальним способом життя територіальної спільності людей, природними і соціально-економічними умовами, географічними особливостями розвитку і, звісно, соціально-демографічними характеристиками самого населення.

Найбільш близькими до ЯЖН є категорії “добробут” і „рівень життя”. Проте для ЯЖН принципово важливими (поруч з особистими потребами людей) виступають і соціальні потреби всього суспільства, обумовлені необхідністю забезпечення умов його функціонування і збалансованого розвитку, в тому числі виробничі, потреби в управлінні, безпеці, охороні навколишнього природного середовища тощо. У теперішній час ЯЖН сприймається широко, виступаючи своєрідним замінником колишнього терміну „народний добробут” і характеризуючи набагато більший перелік аспектів, пов'язаних із становленням нових ринкових відносин і впливом глобалізації.

За тлумачним словником С.І.Ожегова, поняття „рівень” та „якість” суттєво відрізняються: якщо рівень – це ступінь величини, розвитку, значимості чого-небудь, то якість – це та або інша властивість, ознака, сукупність властивостей, ознак, особливостей, які відрізняють предмет чи явище від інших і які надають йому визначеність [177].

Перехідна природа нинішньої соціальної ситуації в Україні надає всім її елементам, в тому числі соціальному розшаруванню, бідності та ін., незавершений і неоднозначний характер. Якщо те, від чого відходить Україна, більш-менш зрозуміло, то те, куди вона прямує, який суспільний устрій і яка соціальна структура формуються у країні, залишається незрозумілим. Послідовне вивчення окремих сторін дійсності, зосередження на тому, що може бути проаналізовано, виходячи з наявної інформації, визначає домінуючі підходи і головні категорії,

які викристалізуються з цієї первинної соціальної суміші перехідного періоду. Вивчення економічних „нерівномірностей” з самого початку перехідного періоду було краще забезпечено інформацією, тому, як зазначено вище, така категорія, як рівень життя вийшла на перший план і продовжує небезпідставно посідати там чільне місце. Водночас „якість життя” має потенційно ще більш важливе значення в житті соціуму, тим більше в період тотальної деідеологізації і втрати будь-яких ідейних і ціннісних основ і цілей розвитку країн і регіонів. Не можна допустити, щоб матеріальне положення людей стало заміником здоров'я і сурогатом ідейних, етичних і правових критеріїв і єдиним показником життєвих досягнень. Тому саме цю категорію слід підняти на той рівень, який вона має посідати в сучасному українському суспільстві, включаючи до неї всі характеристики, які важливі і доступні для коректного аналізу зараз.

Підсумовуючи зазначене, спробуємо графічно відобразити положення якості життя по відношенню до близьких за змістом категорій, які або входять до її складу (рівень життя, умови життя, стан населення), або є фактором прямої дії на неї (спосіб життя). На нашу думку, схема буде мати наступний вигляд (рис.2.3):

Зі схеми видно, що рівень життя визначається через економічні, соціальні,

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ	
	ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ	СТАН НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
		УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	

Рис.2.3. Місце категорії „якість життя населення” в ряду змістовно близьких категорій

екологічні та інші зовнішні умови існування населення в їх поєднанні з певним способом життя населення. Категорія „добробут” відображає, крім цього тандему, ще і стан самого населення в соціально-економічній реальності його фактичного життя. Зрештою, якість життя включає всі ці характеристики, а також конкретний суспільно-географічний, „позиційний” контекст розгортання процесу соціального розвитку у відповідній геополітичній, гео економічній системі координат. Зазначимо,

що ми не брали до уваги природно-ресурсні умови формування ЯЖН, розуміючи при цьому їхню значимість.

За допомогою ЯЖН характеризуються суттєві обставини життя конкретної територіальної спільності людей, які, крім іншого, визначають і ступінь свободи, реалізації прав людини. Фактично це – характеристика дієздатності соціуму в конкретних суспільно-географічних, макроекономічних і політичних умовах. За нашою думкою, ЯЖН знаходиться на більш високій сходинці ієрархії по відношенню до розглянутих вище понять.

Існують й інші категорії, котрі мають зв'язки з термінами, що розглянуті вище: уклад життя – соціально-економічна категорія для характеристики основних рис праці, побуту представників певної соціальної чи етнографічної групи; стиль життя – соціально-психологічна категорія для характеристики повсякденної поведінки людей чи соціальних груп, обумовленої приналежністю до певної субкультурної групи населення [299, с.7]. Однак, на нашу думку, вони мають більш специфічний відтінок, до того ж їх зміст визначений набагато краще.

2.3. Суспільно-географічний підхід до визначення та аналізу якості життя населення

ЯЖН задається як рівнем життя і поняттями монетарної економіки, так і складністю та розмаїттям різних форм організації життя, праці, відпочинку. Це – комплексне поняття, яке включає в себе характеристики і параметри безпеки, перспективності, екологічності, економічності, доступності, стійкості, зрештою, – простір і можливості для населення. У визначенні змісту і складових ЯЖН продовжує панувати значний методологічний різнобій. Не зовсім одностайні у визначенні суті категорії, головних суспільних явищ і показників, які формують відповідну ЯЖН у регіонах, дослідники розходяться і в методиках агрегування цих показників, через що оцінки ЯЖН можуть характеризуватися протилежними результатами. Впорядкування і систематизація наявних підходів і формулювання визначення цієї синтетичної категорії, яке здатне інтегрувати її в систему суспільно-географічних дисциплін, залишається актуальним завданням.

Методологічно ЯЖН, незалежно від галузі її опрацювання, найчастіше пов'язується із дослідженнями ступенів задоволення потреб та інтересів населення. Тим самим вона, по-перше, за змістом майже ідентична „рівню життя”, по-друге, не є вже такою універсальною, коли йдеться про конкретні територіальні спільності людей. Для окремої людини таке визначення ЯЖ є більш-менш достатнім. Коли мова йде про регіон, то йдеться насамперед про потенціал, здатність регіональної геосистеми³ відтворювати життєдіяльність соціально-територіальної спільності на належному рівні, відтворювати ті ж самі утилітарні і специфічні інтереси і

³ Тут і далі ми вживаємо поняття «геосистема» (за окремими авторами – геосоціосистема) з точки зору пізнання властивостей регіонів як територіальних об'єктів, в котрих функціонально поєднані екологічний, соціальний, економічний, демографічний, гуманітарний, технічний та інші блоки і в котрих відбуваються всі організовані і реалізовані людьми екологічні, соціально-економічні, демографічні, гуманітарні, інформаційні та інші процеси [60, с.60]

потреби, зберігаючи при цьому свою дієздатність (в плані збереження потенціалу, зокрема людського та екологічного). Орієнтація на інновації, впровадження вдалих технологічних рішень щодо зменшення ресурсоемності виробництва і поліпшення стану навколишнього природного середовища, правові аспекти розвитку, демократизація суспільного життя, зокрема серед іншого – вирішення гендерних проблем і проблем, пов'язаних із старінням населення, формування і розвиток фінансового сектору, особливо різних видів кредитування населення, є на сьогодні актуальними проблемами покращення ЯЖН, а їх вирішення на регіональному рівні має суттєві особливості.

Існують інші важливі аспекти формування ЯЖН у регіонах – природні, етнічні, політичні тощо. І хоча природний фактор є таким, до якого населення України, можна вважати, адаптувалося, компонентна структура природно-ресурсного потенціалу та ступінь його концентрації, а, відповідно, – напрямки використання, здійснюють вплив на систему розселення, концентрацію населення, зокрема, міського [85], і, відповідно, – на спосіб та умови життя населення. Своєрідна культура етнічних меншин чи більшості є таким самим вагомим фактором життєздатності населення регіонів, як й інші складники суспільного життя, нерідко він допомагає зрозуміти деякі територіальні закономірності соціального розвитку. Політична стабільність, геополітичні орієнтації більшості населення окремих регіонів, в свою чергу, повинні братися до уваги при формуванні відповідних напрямків регіональної соціально-економічної політики. На жаль, сьогодні фактор зміни влади продовжує сильно впливати на різні показники розвитку „перехідної” держави, починаючи від зрушень в обсягах соціальної допомоги, соціальних витрат, рівнях споживчих цін чи тарифах і закінчуючи різними поглядами на геополітичні вектори розвитку, принципи наповнення бюджету та розподіл витрат, режими сприяння підприємницькій діяльності.

Зазначені вище аспекти ЯЖН не розглядаються нами у даній роботі частково через причину неможливості охопити все, однак, також через широке і стратегічне розуміння ЯЖН, через такі складові, які не втрачатимуть свого значення за будь-яких політичних змін, для представників всіх етносів і культур, а також – за будь-яких природних умов і ресурсної забезпеченості. Принциповим є відхід від практики оцінки ЯЖН через споживання, тим більше – збільшення його обсягів, що суперечить концепції ЗР, орієнтація на певні цільові виміри розвитку, які сприяють суспільній згуртованості – соціальну безпеку і рівність, інноваційний економічний розвиток і збереження природи.

Підсумовуючи зазначене і враховуючи постулати концепції ЗР, пропонуємо наступну трактовку категорії: **якість життя населення – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та стан населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства.**

Дане визначення в подальшому може бути уточнене і деталізоване, однак, головним, на наш погляд, є те, що в ньому фіксується багаторівнева

система умов життєдіяльності і стану населення, що визначається особливостями сучасного розвитку суспільства в тому чи іншому регіоні, домінуючим способом виробництва і життя в ньому. З розгляду виключаються індивідуально-особистісні сторони життєвої обстановки, ті особливості життя, які пов'язані з національними традиціями, звичками, або характерні для окремих прошарків населення (найбагатшої його частини чи, навпаки, – біднішого населення). Поняттям ЯЖН у даній роботі охоплюються, по-перше, масові риси умов життя, праці і побуту і відповідаючі цим умовам медико-демографічні та інші характеристики населення, по-друге, специфічні риси, характерні для сучасного етапу розвитку України в умовах трансформації економіки і глобального впливу.

Важливо пам'ятати, що «якість» розуміється нами не як ступінь добротності чи ступінь відсутності недоліків і вад, а як *сукупність характеристик, які свідчать про те, що конкретні особливості життєдіяльності населення, умови проживання і стан населення є саме такими, а не іншими. ЯЖН – це певний ступінь однорідності ознак середовища життєдіяльності і характеристик регіонального соціуму, що дозволяють йому відігравати свою роль в соціально-економічному розвитку країни.* На перший план тут виходить гносеологічний аспект – йдеться про властивості, особливості перебігу процесів в регіонах як геосоціосистемах, що означає, як вже давно констатують фахівці, «множинність їх системних представлень» [276, с.8].

Оцінка ЯЖН в регіонах слугує не просто цілям спостереження за ситуацією, а й цілям управління. Тому вона має спиратися на існуючі сучасні концепції і теорії, які пояснюють і спрямовують весь процес соціально-економічного розвитку та його результати. Найважливішими серед них слід визнати: концепцію ЗР (або геосистемний підхід), яка зокрема орієнтується на збереження потенціалу (насамперед, екологічного) території для сьогоднішніх і майбутніх поколінь; гео економічний підхід, особливостями якого є врахування і створення конкурентних переваг територій в економічному просторі; геостратегічний підхід, який передбачає компроміс між діяльністю, що забезпечує короткотермінові цілі розвитку і стійку (стратегічну) безпеку соціально-економічної та екологічної систем і, насамперед, населення. Ці концепції, хоча і перетинаються змістовно, але розрізняються за цільовими пріоритетами. Дуже умовно, але все ж таки можна виділити пріоритет збереження природи в концепції збалансованого розвитку, економічні пріоритети – при орієнтації на створення конкурентних переваг тих або інших держав і територій, соціальні (збереження життя і здоров'я нації) – при обґрунтуванні безпеки (захищеності) населення. Якщо спроектувати всі ці цілі у сферу духовного, в т.ч. інтелектуального розвитку людей, то ми отримаємо можливу модель для пошуку конкретних критеріїв оцінки ЯЖН (рис.2.4).

Очевидно, основною метою існування територіальної спільності людей (будь-якого масштабу) доцільно вважати все ж таки не реалізацію розширених до масштабів планети уявлень окремої людини про ЯЖ та особисте щастя, яке досягається через матеріальний добробут, а виживання та інтелектуально-духовний

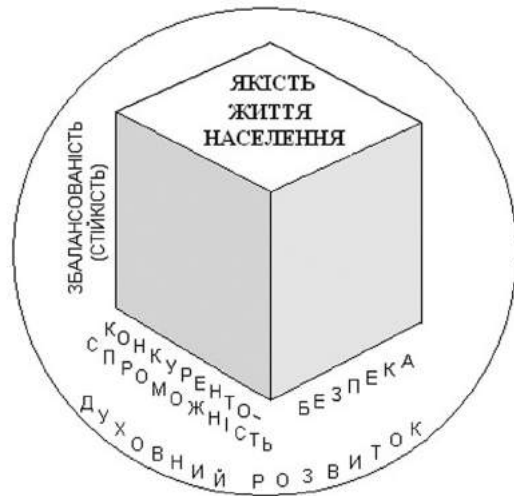

Рис.2.4. Об'ємна модель оцінки ЯЖН

розвиток суспільства як соціально-біологічного виду в умовах не завжди сприятливої для нього зміни навколишнього середовища шляхом своєчасного передбачення і відповідного конструктивного пристосування до неминучих зовнішніх викликів екологічного, соціального та економічного характеру. Саме тому ЯЖН має характеризуватися крізь призму *збалансованості* розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи. При підборі складових показників важливо пам'ятати, що повинні бути оцінені окремо не тільки економічні, соціальні та екологічні показники, але також еколого-економічні, соціально-економічні та соціально-екологічні, тобто ті, які характеризують взаємодію між окремими сферами життя. Останні є досить актуальними стосовно загальної „стресогенності” суспільства, на чому неодноразово наголошувалось в окремих дослідженнях [131].

Збалансованість (стійкість) розвитку регіонів (України) означає „розвиток на основі сталого (в розумінні: невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів...” [136], наявність (потенціал нарощування) необхідних соціально-економічних та екологічних резервів на випадок можливих втрат і збитків. Спрямування людської діяльності у бік збалансованого (стійкого) розвитку – це питання глобальної політики, яка передбачає встановлення демократичного процесу прийняття рішень, поваги до людини і природи, права на освіту, культуру, творчу діяльність і задоволення основних потреб. Це питання виходить далеко за рамки економіки чи соціології. Суспільна географія у цьому відношенні – не тільки визнаний канал трансляції ідеології ЗР [112], а джерело знань і розуміння економічних, соціальних та екологічних умов забезпечення збалансованості розвитку регіонів. Фахівці відзначають, що якщо феномен часу

давно знайшов своє відображення в системі координат концепції збалансованого розвитку, то феномен простору – ще ні, хоча саме простір на очах стає дефіцитним і визначаючим межі розвитку людського суспільства.

Більшість вчених поділяють триєдиний системний підхід до ЗР – соціального (забезпечення рівноправності людей і соціальної справедливості), економічного (підтримка матеріального, людського і природного капіталу) та екологічного (збереження джерел сировини і захист навколишнього середовища від забруднень, які не повинні перевищувати асиміляційну здатність природи). Питання обов'язкового врахування концепції збалансованого розвитку в суспільно-географічних дослідженнях набуває особливого значення в зв'язку з тим, що процеси економічного зростання, зміни, які призводять до безпрецедентного зростання благополуччя і впливовості багатой меншості, призводять до ризиків і дисбалансів розвитку, однаковою мірою небезпечних як для бідного, так і для багатого населення. Така дійсність не може бути визнана задовільною і постає питання створення єдиного параметричного простору, в якому повинні розвиватися і економіка, і соціум, і навколишнє природне середовище.

Завдяки важкій параметризації нерідко залишаються поза увагою і процеси *духовного розвитку* суспільства, хоча духовний стан соціуму, рівень його інтелектуалізації є основою формування відповідної ЯЖН. Духовність знаходиться в основі ефективної економічної діяльності, визначає рівень політичної культури людей, захищеність людини і суспільства в цілому від різних соціально-економічних чи екологічних загроз. Споживча вартість продуктів духовного виробництва не вимірюється утилітарними вигодами окремих людей. Духовним є те, що об'єднує населення в процесі формування загальних уявлень про життя, свій регіон, свою країну, своє місце там. Зміст духовного утверджується дуже повільно і порушення звичайних для певного соціуму моральних, естетичних, трудових та інших цінностей – це серйозне випробування для людей. Ось чому фактор духовності – це тягар і одночасно пріоритет будь-яких змін. Що стосується ЯЖН, то тут цей чинник є зв'язуючою ланкою між умовами життя та якістю самого населення. Активне інформаційне і культурне середовище, приваблива архітектура, доступність музеїв і бібліотек, оновлення їхніх фондів, високий показник участі населення в культурних і виставкових заходах, охоплення населення найновішими засобами зв'язку, телемовлення – все це значною мірою впливає на умови життя і самопочуття населення.

Широко відомою є така важлива складова концепції ЗР, як збереження біорізноманіття, що має ключове значення для еволюції і життєздатності природних об'єктів. Однак не менше значення мають і інші „небіологічні” види різноманіття, які багато в чому визначають специфічний характер, іноді швидкість соціально-економічного поступу. Мова йде як про інші види природного різноманіття – геолого-геоморфологічного, кліматичного, ресурсно-сировинного, так і про соціальне різноманіття. Якщо природна еволюція призводить до біорізноманіття, то розвиток природно-суспільних систем призводить до зростання її природно-

історично обумовленого соціального різноманіття. Останнє характеризується сукупністю характеристик, за якими регіони відрізняються один від одного: особливостями природного середовища, чисельністю і щільністю населення, характером соціально-економічного розвитку, ментальністю жителів, рівнем освіченості населення, авторитетністю владних структур тощо. Фактор збереження соціорізноманіття ми вважаємо одним з найважливіших на шляху запровадження концепції ЗР України і протистояння уніфікації соціально-економічних процесів та ЯЖН під стандарти тільки західного суспільства. Мова не йде про ті високі стандарти життя, які мають справжню людську та економічну цінність – високий технологічний рівень і ошадливе до природи виробництво, достойні рівні доходу і соціального забезпечення, розвиток фінансово-економічних структур для стабілізації соціально-економічних процесів. Мова йде про зразки шаленого споживання, розмиття культурних цінностей, спрощення уявлень про шляхи досягнення благополуччя, розтрату інтелектуального потенціалу та інші негативні процеси, які, на жаль, супроводжують глобалізацію, а тепер, без сумніву, здійснюють вплив на населення України.

У цьому контексті доречно звернутися до поширеної в економічних і соціологічних дослідженнях піраміди людських потреб, створеної відомим американським психологом А.Маслоу. Вона побудована з метою системного впорядкування потреб людей: на нижчому її рівні знаходяться базові потреби людей – в їжі, одязі, житлі, тобто – фізіологічні потреби, без задоволення яких життя неможливе (рис.2.5.а). Вище розташовані потреби більш високого порядку, при цьому, доки не задоволені потреби нижчого рівня, людина не звертає уваги на потреби вищого рівня. Ієрархія потреб є зрозумілою, багато досліджень побудовано саме на основі аналізу цієї піраміди.

Ідучи далі, і розглядаючи теорію потреб в руслі концепції ЗР, здається, що стратегічно вона повинна мати інший вигляд (рис.2.5.в). На новій піраміді фізіологічні потреби знову становлять базу для задоволення всіх інших, однак, вони не повинні розглядатися як безмежні і постійно зростаючі – як минуле і що відповідає суспільству споживання. Піраміда звужена знизу і розширюється догори. Як наслідок, вищі потреби, у порівнянні з фізіологічними, не звужуються, а навпаки – розширюються, а процес, який лежить в основі цього, можна назвати процесом екологізації (насправді обмеження) базових фізіологічних потреб і зростання значення і можливостей реалізації потреб вищого порядку.

На користь більш широкого, у порівнянні із задоволенням потреб, поняття якості життя і збалансованого розвитку, можна навести і такий приклад: традиційно вважається, що людина, гармонійно задовольнивши всі свої потреби – від фізіологічних до найвишуканіших – буде щасливою і благополучною. І майже не враховується факт, що зміна соціальної ситуації може миттєво позбавити людину тієї безтурботної гармонії, яку вона має, до якої вона прагнула багато років. Війна, травма, смерть близької людини, неочікувана хвороба, економічна криза, терористичний акт, зрештою, екологічна катастрофа – все це з прикрою легкістю

скидає людину з її висот на землю, де все доведеться починати спочатку. Це справедливо не тільки для окремих людей, це в наш час стає все більш вірогідним для населення великих регіонів, якому належить мати певний запас міцності і стійкості для протистояння загрозам і впливам. Саме тому йдеться про регіональну безпеку як інтегральний показник захищеності населення, співвідношення та взаємоузгодженості соціальних інтересів різних груп населення, регіонів, держави, груп держав, наявність засобів і сил захисту та просування цих соціальних інтересів.

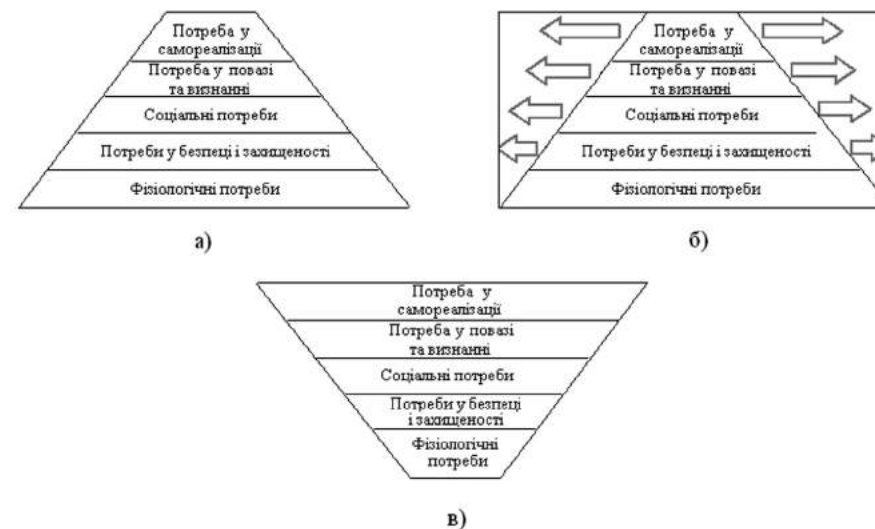

Рис.2.5. Трансформація піраміди потреб А.Маслоу з точки зору концепції ЗР

Безпека у загальному вигляді трактується як такий стан населення, за якого мінімізовані або відсутні загрози різного плану. Конкретно економічна безпека визначається певним станом економіки регіону, що забезпечує достатній рівень соціально-політичного існування і прогресивного розвитку, незалежністю його економічних інтересів по відношенню до можливих зовнішніх та внутрішніх впливів; з другого боку – це такий стан економічних, юридичних та інших відносин, за якого гарантована стабільність функціонування регіону, його прогресивний розвиток. Разом з цим, відзначимо, що підхід до оцінки економічної безпеки може бути набагато більш широким і охоплювати всі сфери життєдіяльності суспільства. Такий підхід, зокрема, розділяють фахівці Департаменту економічної стратегії Міністерства економіки України [12]. Соціальна безпека визначається суспільним благополуччям, що базується на відсутності фізичної деградації населення,

антагонізації соціальної структури, маргіналізації і люмпенізації населення, тривалого безробіття, кризи сім'ї, криміналізації суспільних відносин і деградації життєвих і культурних цінностей [289]. Екологічна безпека – це такий стан системи „природа-техніка-людина”, який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, яке відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам жителів регіонів при збереженні природно-ресурсного і екологічного потенціалу природних систем і здатності біосфери до саморегулювання [37]. Щодо останнього виду безпеки, то реалії українського постчорнобильського суспільства вказують не лише на зростаючий вплив антропогенного навантаження на природне середовище у всіх сферах життєдіяльності населення, але й на його причетність до нагромадження загального конфліктного потенціалу в суспільстві. В Україні екологічний конфлікт породжує погіршення стану здоров'я, різке зниження тривалості життя, збідніння все нових і нових соціально незахищених груп населення.

Як зазначає автор концепції суспільства ризику У. Бек, характерною особливістю нинішнього покоління є поєднання рефлексів минулих століть (яким чином захистити себе і своїх рідних) з загальним антропологічним шоком від усвідомлення залежності своєї життєдіяльності від навколишнього середовища [31]. Є й інший постулат даної концепції, надзвичайно важливий для осмислення. Він полягає в тому, що на сучасному етапі принципово неможливо дистанціюватися від ризиків (ані територіально, ані економічно), при цьому виникнення ризиків іманентно характерне для будь-якого виду суспільного життя. Через це соціальний проект суспільства набуває відверто захисного характеру – не досягнення найкращого, а запобігання найгіршому; до системи цінностей нерівноправного суспільства долучається система цінностей „небезпечного” суспільства, а „орієнтація на задоволення нових потреб заміщується орієнтацією на їх самообмеження”[112].

Не буде перебільшенням сказати, що в проблемі якості життя населення фокусуються проблеми особистої, регіональної, національної безпеки (соціальної, екологічної та інших її видів). Підтвердженням цього слугують факти, які не потребують зайвих доказів: найбільшою загрозою при економічних кризах завжди є соціальний вибух, екологічні катастрофи відбуваються на фоні неощадливого використання людьми природи та її ресурсів, занепад економіки пов'язаний з падінням трудової мотивації, відсутність національної ідеї призводить до сепаратизму і дезінтеграції країни і т.д. Така взаємообумовленість соціально-економіко-екологічних і духовних процесів, свідчить про неможливість розгляду соціальної сфери чи соціальних процесів окремо від інших, які впливають на формування ЯЖН.

Мета державного регулювання економіки – звільнення від зовнішньої залежності шляхом досягнення *конкурентоспроможності* країни та регіонів на основі оптимізації процесів взаємодії між економічною, соціальною та екологічною сферами. Покращення макроекономічних показників – важливий процес, однак

він поки що носить не стратегічний, інноваційний, а тимчасовий і кон'юнктурний характер. Головною причиною цього є відсутність системного підходу, який розглядає країну і кожен її регіон не просто як сукупність взаємопов'язаних компонентів управління, а як єдність об'єкту управління та його зовнішніх зв'язків.

Останніми роками головним досягненням української економіки стало набуття ознак певної стабільності і навіть – економічного зростання, проте конкурентоспроможність країни продовжує знижуватися. Це питання ми вважаємо найпринциповішим в плані покращення ЯЖН в Україні. Конкурентний потенціал країни та її регіонів, тобто міцність їх конкурентних позицій, ідентифікується як здатність ефективного функціонування в перспективі і визначається факторами, які можуть приваблювати підприємців і держави стимулювати його в майбутньому. Як свідчить досвід багатьох країн, більшість з них вирішували питання зростання конкурентоспроможності своїх регіонів на зовнішньому ринку, а не на рівні міжрегіональної боротьби. Часто при цьому локомотивами зростання ставали всього декілька регіонів (як це було в свій час у Фінляндії, Китаї, Індії), решта – підтягувалися до перших. Конкурентна боротьба сьогодні відбувається не за ресурси, а за компетенції, інформацію, включеність – це є основою економічного процвітання і зростання стандартів життя на регіональному (національному) рівнях.

При цьому у набутті глобальної конкурентоспроможності найголовнішим є не стільки формування зовнішнього іміджу країни (її образу в очах мешканців інших країн), скільки внутрішнього сприйняття умов проживання власним населенням. Країна (регіон) мають бути привабливими, насамперед, для своїх громадян, оскільки формування зовнішнього іміджу і спроби відповідати зовнішнім стандартам життя і ділової привабливості можуть призвести до втрати унікальності і сурогатам розвитку замість повноцінної і гармонійної відповідності інтегральному потенціалу власної країни. Зовнішня привабливість, тільки як наслідок внутрішньої, є принциповою умовою глобальної конкурентоспроможності України.

Погляд на конкурентоспроможність регіону повинен бути макро-, а не мікроекономічним, фактично конкурентоспроможність регіону розглядається в рамках конкурентоспроможності країни в цілому, а остання, за всіма визначеннями Європейської Комісії, є не просто мірою спроможності нації продавати свою продукцію за кордоном і підтримувати рівновагу торговельного балансу, вона пов'язана із зростанням рівня життя, розширенням можливостей для зайнятості населення і здатністю країни виконувати міжнародні зобов'язання [250].

Конкурентоспроможність території характеризується набором ключових факторів успіху, серед яких не останнє місце посідають забезпеченість інфраструктурою, диверсифікація економічної структури, науково-технічні і інноваційні можливості зосереджених тут підприємств та організацій. Однак, життєва енергія конкурентоспроможності регіону – самі люди, їх стан (фізичний,

Рис.2.6. Теоретико-пізнавальні функції категорії ЯЖН у суспільній географії

психологічний, ментальний). Тому одним з головних критеріїв готовності до членства в ЄС виступає здатність України та її регіонів витримувати конкурентний тиск в єдиному європейському економічному просторі, причому витримувати його не тільки в економічному, але й у соціальному плані. Досягнути цього можна лише за двох інших умов – стійкості і цілеспрямованості соціально-економічного поступу і належного рівня національної безпеки.

Протягом перехідного періоду в Україні конкурентна боротьба знаходилася фактично за межами справжніх ринкових стосунків, а більше – у сфері тінізації економіки та поширення корупційних схем. Конкурентні переваги регіонів значною мірою здобувалися шляхом отримання пільг та дотацій з державного та місцевих бюджетів. Значна частина цих конкурентних переваг, які у цей період обумовили успішний розвиток в Україні експортоорієнтованої моделі розвитку, особливо в індустріально розвинутих областях, фактично набута за рахунок дешевої робочої сили, заниженого курсу національної валюти, прямого чи прихованого субсидування галузей, отримання «тіньових» прибутків, надмірної експлуатації природних та екологічних ресурсів. Переваги, які досі забезпечували вигідне становище України на світових ринках низькотехнологічної продукції (металургії, хімічної промисловості, нафтопереробки, сільгоспсировини), сьогодні втрачають своє значення, в той час як нові стратегічні формуються вкрай повільно.

Водночас, слід пам'ятати про те, що на сучасному етапі світового розвитку всі національні системи соціального захисту населення набувають транснаціонального характеру, а у зв'язку з цим глобалізується ринок праці і

капіталу. Як не парадоксально, але високий рівень доходів і соціального захисту в умовах глобалізації теж стає фактором підвищеного соціального ризику. Зокрема, економічна конкуренція між державами змушує їх скорочувати кошти на соціальний захист з метою підвищення конкурентоспроможності, якщо не створено наднаціональних чи глобальних регуляторів, що покликані протидіяти цьому [281].

Оскільки ЯЖН пов'язана з життєдіяльністю населення в певних умовах місця і часу, то всі явища, які розглядаються в її рамках, теж прив'язуються до цих умов. Зокрема, предметом аналізу може бути не рівень життя чи матеріального забезпечення як такий, а лише рівень життя в певному регіоні, країні, де створюються умови для його формування. В методологічному плані цей факт видається дуже суттєвим – такий підхід засвідчує не надуманий, а природний, органічний зв'язок всіх складових ЯЖН з просторово-часовим середовищем їх прояву. Зрозуміло, що певний рівень матеріального забезпечення в деякій мірі – це інтернаціональне поняття і для нього в принципі не важливо де він сформувався. В якості складової ЯЖН, в Україні цей рівень має зовсім інший вимір – тут значимими є фактори наявності чи відсутності умов його формування. Той процес глобалізації, який відбувається нічого в цьому відношенні не змінює – глобалізація не відміняє необхідності створення кращих умов життя населення в межах своєї держави чи регіону.

ЯЖН виконує одночасно декілька пізнавальних функцій (рис.2.6). Аналіз умов життя та стану населення дозволяє збагнути, як на повсякденному рівні реалізуються можливості, зумовлені значною мірою соціально-культурними та економічними умовами певної країни або регіону, який рівень соціальної, економічної та екологічної безпеки гарантований людям.

Однією з найважливіших суспільно-географічних функцій категорії ЯЖН є так званий „ідентифікуючий” аспект. Життєдіяльність певних регіональних соціумів характеризується у соціально-типологічному плані – з точки зору найсуттєвіших соціальних, економічних, екологічних та інших факторів, що визначають умови, форми, специфіку організації життєдіяльності і реалізацію інтересів в конкретному місці. Категорія ЯЖН, крім цього, дозволяє порівнювати регіони за співвідношенням розвитку тих чи інших сфер і процесів. Дана категорія виконує і синтезуючу функцію – вона інтегрує в єдину теоретичну систему структурні, змістовні, динамічні особливості розвитку суспільно-територіальних спільностей людей, що дозволяє виявити типові риси ЯЖН стосовно особливостей розвитку економіки, ринку праці, сприятливості екологічної ситуації тощо, а не просто оцінити ЯЖН як кращу або гіршу. Прогностична функція пов'язана із можливістю наукового передбачення ходу соціально-економічних, демографічних та інших процесів, зміною територіальних і соціальних структур, визначенням перспектив життєдіяльності населення. ЯЖН часто використовують як оціночний інтегральний показник щодо ефективності регіонального соціально-економічного розвитку, з метою проектування (конструювання) соціальних зв'язків і відносин

в соціально-економічній сфері. Змістовно поняття зорієнтоване як на осмислення системи ознак, які об'єктивно характеризують специфіку соціально-економічної ситуації, так і на очікування, ціннісні орієнтації, тобто суб'єктивні обставини конкретного часу і конкретного регіонального соціуму.

Акцент на людині, як на найголовнішому елементі суспільства, значно змінює ті підходи, які роками напрацьовувалися в економічній географії, коли людина трактувалася переважно як продукт суспільних відносин і виробнича сила, а не як найвищий продукт розвитку природи і суспільства, як соціо-природний компонент, найголовнішою властивістю якого є духовність. Як зазначає О.І.Шаблій [293], фундаментальною метою людського існування є досягнення духовних цінностей. Все інше – лише засоби такого досягнення. Тому якщо мова йде про дослідження географією цих засобів, то людину слід трактувати по відношенню до її діяльності: трудової, споживальної, соціоприродної, відтворювальної та екзистенційної (розселенської). На цьому ж наголошує М.І.Фашевський [287], визнаючи тим самим діяльну (за автором – функціональну) парадигму як найбільш продуктивну в суспільно-географічному дослідженні. Ключовою концепцією діяльної суті людини вважають й інші географи [298 та ін.].

Наявність на території певного набору умов і ресурсів (природних і штучних) ще не означає їх обов'язкового використання будь-яким одним очевидним способом. Також зрозуміло, що ресурсним потенціалом лише частково обумовлюється рівень та якість життя, поведінка населення. Велике значення мають очікування людей, їхнє розуміння добробуту та ЯЖН. З другого боку, суб'єктивне сприйняття людьми свого життя без врахування соціально-та культурно-географічного фундаменту (фактографії розвитку конкретного регіонального соціуму), саме по собі навряд чи є достатнім для завершення картини життєзабезпечення. Перелічені проблеми є характерними для проблематики ЯЖН. Саме тому на неї слід поглянути з суспільно-географічних позицій, спробувати розкрити і пояснити об'єктивність тієї територіальної диференціації, яка супроводжує життя людей.

Процес самоорганізації суспільства в геопросторі відбувається через встановлення специфічних суб'єкт-об'єктних відносин між характером суб'єктів життєдіяльності, який постійно змінюється, і умовами геопростору. Саме в цих відносинах і криється предметна своєрідність тих наук, які відтворюють суспільно-географічну картину світу [109]. ЯЖН може бути предметом дослідження географів, тому що вона являє собою не тільки територіальне розмаїття типів задоволення потреб та інтересів населення (в т.ч. геопросторових його інтересів), а є закономірним результатом прояву просторово-часових взаємоадаптаційних відносин між населенням як окремими індивідуумами, суспільством і природою.

На сьогоднішньому етапі ще рано казати про належність досліджень ЯЖН до фундаментальних чи прикладних. Як і будь-яка інша складна категорія, розуміння якої можливе лише шляхом опрацювання найрізноманітніших

аспектів дійсності, а осмислення призводить до формування нових поглядів на просторовий соціально-економічний розвиток країни, вона без сумніву потрапляє в групу фундаментальних. З другого боку, існуючий досвід успішної розробки і запровадження генеральних схем розвитку міст і проектів районного планування, окремі дослідження геоурбаністів, як і обґрунтування територіальних комплексних схем охорони природи, є прикладами конструктивно-географічних розробок, які безпосередньо торкаються тематики ЯЖН.

Враховуючи те, що ЯЖН, як комплексне поняття, має геоecологічну складову, а природні умови певною мірою детермінують особливості соціальної діяльності, слід наголосити, що цю категорію потрібно осмислювати і в рамках природно-географічних дисциплін, зокрема, у рамках ландшафтознавства, геоморфології, кліматології тощо. Це особливо актуально з точки зору гуманізації природно-географічних досліджень. Однак, щодо умов України, то тут адаптаційний аспект по відношенню до природних умов існування мабуть не має такого значення у порівнянні з процесом значного антропогенного навантаження на природу і відповідного його впливу на ЯЖН і, особливо, на стан здоров'я людей. Водночас, аспект вивчення різних типів природних (сейсмічних, стихійних, біогеохімічних та ін.) загроз та ризиків для населення зберігає своє значення.

Непростим є розгляд ЯЖН у межах суспільно-географічних наук. Аналізуючи різні класифікації суспільно-географічних дисциплін (М.Д.Пістун, О.І.Шаблій, О.Г.Топчієва, Е.Б.Алаєва та ін.) слід визнати, що ЯЖН, будучи міждисциплінарною категорією на загальнонауковому рівні, залишається такою ж самою категорією і у колі суспільно-географічних наук, хоча лідерство в її опрацюванні належить *соціальній географії*. Це підтверджується думкою різних фахівців щодо виділення в рамках соціальної географії „географії сфери послуг”, „географії споживання”, „географії способу життя”, „географії поведінки”, „сакральної географії” та інших нових напрямів, покликаних найглибшим чином розкрити соціальне життя людини. Причому спосіб життя населення, який у радянські часи нерідко виступав синонімом ЯЖН, визнається вузловим системним параметром вимірювання розвитку – якісних змін, якими охоплена вся система [232] (суспільство).

Ключовою основою, на якій будується категорія ЯЖН, крім поняття „потреби”, є поняття „інтереси”. В умовах гуманізації суспільства духовні і соціальні інтереси одиниці (окремої людини, групи людей, в т.ч. територіальної, регіону, країни) повинні стояти на першому місці. Все інше – засоби задоволення інтересів і потреб, в т.ч. сама праця, її поділ, економічна сфера тощо [293]. У географічних дослідженнях мова йде не стільки про індивідуалізовані інтереси, скільки про інтереси соціуму – певної територіальної спільності людей. Саме вони повинні бути пріоритетними у порівнянні з економіко-політичними інтересами і гармонійно узгодженими із загальнодержавними інтересами.

Сучасну суспільну географію (враховуючи коректність діяльничого підходу до людини) слід визначати не як науку про простір (хорологію), а як

науку про „дію в просторі”, яка займається не стільки фізичним світом, скільки осмисленими діями людей у фізичному світі [339]. Англійський географ Н.Тріфт говорить про те, що необхідно конструювати регіон як структуру соціальних взаємодій. За його думкою, в регіоні можливі одні дії і неможливі інші, в будь-якому регіоні життєві траєкторії індивідів можуть взаємодіяти тільки тому, що вони знаходяться в просторовій близькості одна від одної. Однак, чи відбудеться така взаємодія насправді, це залежить від характерного для даного регіону типу виробництва і споживання [332]. Таке розуміння простору має значення з точки зору ЯЖН. Певні соціальні процеси і ситуації співвідносяться з конкретними регіонами – у соціальній географії часто говорять про дії, явища, процеси, ймовірність яких відбутися у певному середовищі є більшою, ніж в іншому. Геопростір формується не тільки в результаті взаємодії геооб’єктів, він формується у свідомості суб’єкту діяльності [298].

У радянській соціально-економічній географії побутувала ідея про те, що в основі соціально-економічного (суспільного) регіоноутворення лежать суто виробничі чинники. Однак, у наукових розробках останніх років і ця проблема розглядається в іншому ракурсі, а саме – з точки зору діяльності регіонального соціуму як динамізованої якості, що відображає його глибинні базові властивості (життєві цінності та орієнтири, ставлення до оточуючого світу, до праці і т.п.), забезпечує цілісність та самобутність суспільного регіону [208]. Отже, за життєдіяльністю населення та якістю його життя закріплюється самостійна роль у процесах регіонального розвитку та регіоноутворення.

З точки зору викладених вище теоретичних міркувань, дослідження ЯЖН має ґрунтуватися на наступних методологічних *принципах*:

1. Системність. ЯЖН не є очевидною системою. Для визнання її системним об’єктом є потреба у побудові моделі, яка постулюється та обґрунтовується за допомогою ієрархічно впорядкованої структури часткових, проміжних та, якщо це передбачено конкретною методикою, інтегральних характеристиках умов життя і стану населення, а також врахуванні їхнього взаємозв’язку. Системність передбачає, що окреслені нами концепція і конкретний зміст ЯЖН повинні сформувати структуру, тобто відношення компонентів ЯЖН до цілісного уявлення про неї. Відповідно до цього формується «дерево» індикаторів. Зі свого боку, кожен з елементів цього дерева оцінюється відповідно до стратегічних цілей розвитку, виходячи з бачення потенціалу і місії тієї чи іншої території. Ключовими для опису і розуміння якості життя населення в регіоні є властивості і характеристики, що притаманні регіональній соціогеосистемі в цілому, а не окремим її складовим.

2. Динамічність. ЯЖН є динамічним поняттям, окремі її складові змінюються як у просторі, так і у часі. При цьому зміни ці можуть відбуватися не синхронно і з різною швидкістю. В окремих сферах, ситуація в яких є особливо плінною чи несталою, або визначається випадковими чинниками, доцільно враховувати як сьгоднішні показники в даному регіоні на даний час, так і їх минулорічний стан.

3. Відкритість регіону і соціуму. Оцінка ЯЖН можлива з „внутрішньої точки зору” – з точки зору розгляду регіону як самостійної системи, в якій певні фактори тривалий час формують певні характеристики умов життя і стану населення; оцінка можлива і з точки зору місця регіону серед інших в країні, на континенті чи в світі – тут має місце дія зовнішніх факторів, а сам регіон розглядається не тільки на фоні інших в країні, але й з урахуванням глобальних змін і впливів.

4. Універсальність показників. Даний принцип вказує на необхідність використовувати універсальний набір показників для оцінки якості життя будь-якого суб’єкту, що дозволить безперешкодно робити різного роду співставлення. Показники мають бути доступними, легко інтерпретуватися і обчислюватися, оригінальність чи додаткове введення особливих характеристик можливе лише для уточнення конкретної регіональної ситуації.

5. Врахування специфіки сучасного періоду. Це особливий принцип, який свідчить про необхідність диференційовано підходити до вивчення якості життя в кожному конкретний період часу і в певний історичний період розвитку країн чи об’єднань країн. В Україні на сьогодні особливо актуально зробити акцент на специфічних процесах, притаманних світу у цілому, а також на процесах, що відіграють особливу роль саме в період масштабних ринкових і соціокультурних змін.

6. Врахування гендерно-вікових, соціально-статусних та інших структурних суспільних складових. Певна асиметричність і диспропорційність в структурних і соціально-ролевих позиціях населення, а також соціальна диференціація людей, яка є різною на рівні країн і регіонів, повинні бути взяті до уваги при осмисленні тенденцій соціальних взаємодій. Це особливо важливо в контексті глобальних і національних демографічних змін і зрушень у соціальній політиці в напрямі інтеграції принципів соціальної рівності, справедливості і толерантності.

Непростим завданням є встановлення переліку показників, які можна використовувати для всіх напрямків регіональної політики в галузі покращення умов життя і стану населення, особливо тоді, коли йдеться і про моніторинг регіональних тенденцій, і про аналіз асиметрій, і про подолання бідності, і про критерії депресивності регіонів тощо. В залежності від акцентів на тих чи інших методичних питаннях і питаннях управління, число індикаторів може варіювати від одиниць до десятків і відображати більш вузький чи широкий спектр соціально-економічних показників із зусовом на ті чи інші проблеми.

2.4. Методика суспільно-географічної оцінки якості життя населення в регіонах України

Як і більшість наукових категорій, ЯЖН виникла суто емпірично. В опрацьованих нами роботах попередників найчастіше йдеться про різний *рівень* ЯЖН – високий, середній, низький. Цей підхід видається недостатнім з огляду на

регіональну проблематику, яка ускладнюється в період докорінної трансформації в Україні суспільних відносин. У такому випадку і, зважаючи на ознаки системної кризи, майже всі регіони України гіпотетично можна визнати такими, що характеризуються низькою ЯЖН. Проте викласти рекомендації для формування соціально орієнтованої регіональної політики тільки на цій основі неможливо. Потрібен підхід, який дозволить би поглянути на феномен ЯЖН у контексті ЗР, окреслити характерні риси соціального розвитку регіонів України.

Зазначимо, що поняття «регіон», у даному дослідженні, ідентичне адміністративно виділеним територіям областей, АР Крим і м.Київ. Водночас він розуміється не просто як одиниця адміністративного поділу, а як геосистема мезорівня, причому у це поняття закладається більш широкій смисл, ніж той, який був викладений в свій час В.Б.Сочавою у роботі [262]. Поділяючи думку О.Ф.Асланікашвілі, який наголошував на взаємопов'язаності природної, економічної та соціальної складових, ми виходимо з того, що геосистема являє собою глобально організовану динамічну систему певних умов і об'єктів, а також систему управління просторовими відносинами великої кількості процесів обміну енергією, речовиною та інформацією між матеріальними тілами і явищами в ландшафтній оболонці Землі на ноосферному рівні її розвитку [242, с.50]. У роботі розглядається регіональний соціум в межах регіональної соціально-економічної системи, який певним чином реагує на економічне зростання, зміну соціокультурних умов, екологічну обстановку тощо. Фактично йдеться про *регіональну ідентичність*, причому з позицій соціальних зв'язків, регіональних інтересів, які формуються у регіональному соціумі – територіально-соціальній спільності людей, яка проживає в рамках тієї чи іншої одиниці простору і має певний «колективний досвід», що формує та іноді трансформує спосіб життя, ціннісні орієнтації населення тощо. Суть методики полягає у тому, щоб синтезувати різні компоненти ЯЖН і на основі цього виявити ключові, притаманні ЯЖН певного регіону, властивості.

Проблема обрання критеріїв оцінки ЯЖН не простіша за проблему підбору індикаторів ЗР. Як відомо, критерій (від грец. Kriterion – засіб для судження) розглядається як суттєва ознака, на основі якої відбувається подальша оцінка, визначення чи класифікація дослідницького об'єкту. Стосовно оцінки ЯЖН, критерій виражає її суттєві характеристики і повноту прояву в конкретному місці і часі. У нашому випадку мова йде про таку методологію оцінки ЯЖН, яка в значній мірі враховує економіко-, еколого- та соціально-географічні фактори, їх структуру, функціональні особливості.

За Е.Б.Алаєвим, критерій застосовується як ознака, на базі якої будується класифікація чи типізація, а з другого боку – як показник, на основі якого проводиться оцінка – характеристика досягнення певних цілей [8, с.153-154]. Вододіл між першим і другим аспектами провести надзвичайно важко, але вони відіграють важливу роль у моделюванні ЯЖН. Враховуючи еволюційність уявлень про соціально-економічні системи, слід вказати на конкретно-історичний характер категорії ЯЖН: система критеріїв її оцінки відрізняється не тільки для груп країн

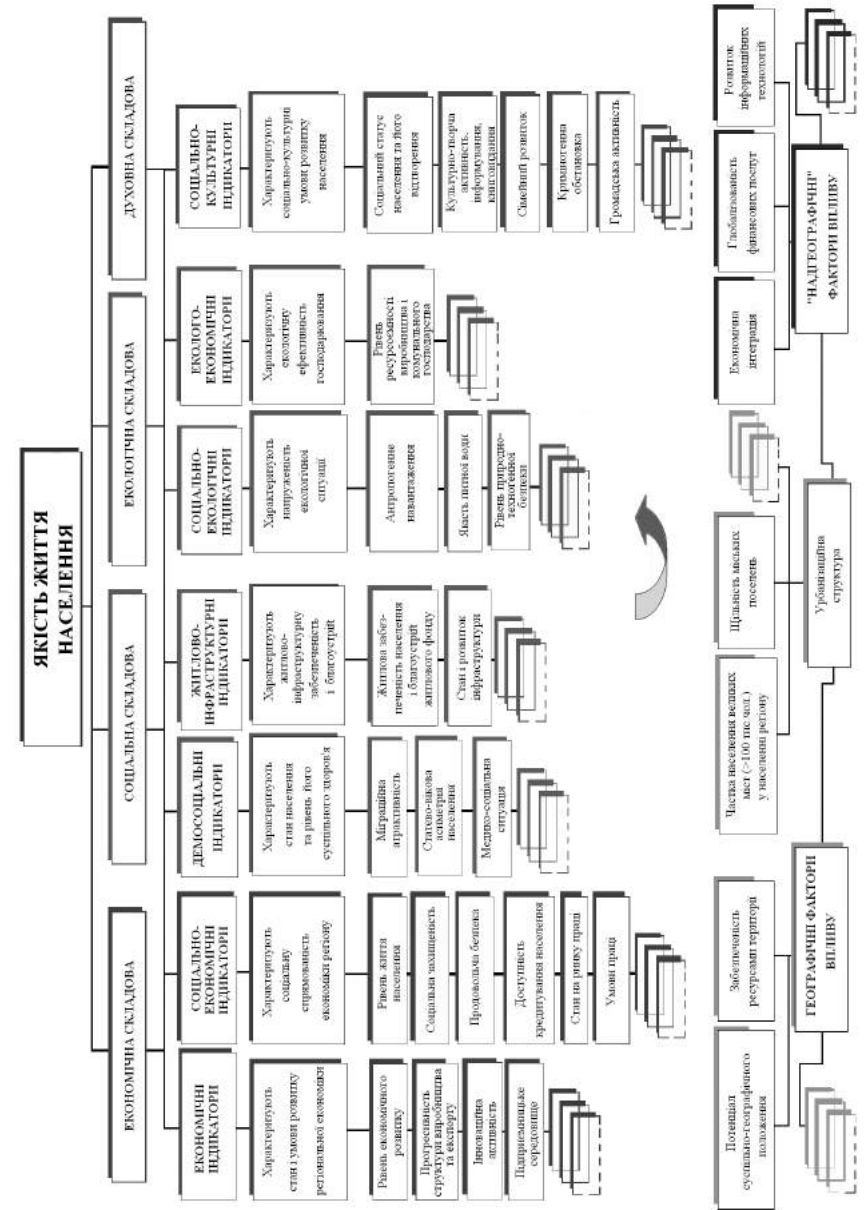

Рис.2.7. Основні складові оцінки ЯЖН і фактори впливу на неї

чи регіонів, а й у часі, залежно від наявності (чи відсутності) домінуючих причин, що визначають особливості умов життя і стану населення у даний період.

Кожний компонент ЯЖН пов'язаний з цілим комплексом економічних, еколого-економічних, соціальних та інших показників. Наприклад, *доходи населення* є результатом використання факторів виробництва (праці, капіталу, землі, підприємницького середовища), стану здоров'я, освіти, соціальної інфраструктури тощо. ЯЖН у регіоні зумовлюється граничною продуктивністю його соціально-економічного та екологічного середовища, а також соціокультурними умовами розвитку населення.

Ці міркування призвели до створення моделі оцінки ЯЖН на рівні регіонів України (рис.2.7). Її представлено у вигляді графічної декомпозиційної системної моделі (що є обов'язковим атрибутом при застосуванні системного підходу в географічних дослідженнях [242, с.52]) з виділенням головних і підпорядкованих елементів. Схема включає чотири великі підсистеми аспектів, що визначають ЯЖН і характеризують взаємозалежні процеси в четвірці: „населення – виробництво – природне середовище – соціокультурне середовище”: економічні, соціальні, екологічні та духовні. У свою чергу вони розділені на більш дрібні, але не менш комплексні блоки індикаторів, які дають уявлення про рівень розвитку окремих сфер життєдіяльності чи сприятливість певних типів ситуацій. Таке виділення є, звичайно, умовним – окремі конкретні показники можуть бути складовими одночасно декількох компонентів чи блоків. Розвиваючи методологічні ідеї вчених Інституту географії НАНУ, які справедливо стверджують, що для визначення складних категорій «... має використовуватися множина показників передусім тому, що кожен з них, взятий окремо, в т.ч. показник валового суспільного продукту, є слабким..., щоб повністю відобразити економічний і соціальний розвиток» [63, 222], вважаємо значну кількість складових, взятих до аналізу, не недоліком, а перевагою даної роботи.

З другого боку, на регіон, як геосистему, діє низка факторів, в т.ч. «зовнішніх», які впливають на формування характеристик умов життя і стану населення, іноді цей вплив може мати вирішальне значення для формування соціальних чи соціально-економічних процесів. В якості факторів суттєвого впливу на ЯЖН нами виділено окремі суспільно-географічні атрибутивні елементи (потенціал суспільно-географічного положення (СПП)), забезпеченість населення ресурсами території), урбанізаційну структуру, як ознаку проникнення «міського» модернізованого способу і умов життя та «надпросторові» аспекти розвитку (різні форми глобалізаційного впливу).

Сформованою моделлю охоплені основні в умовах перехідної економіки, але не всі можливі чинники, що мають вплив на умови життя і стан населення. Поза увагою залишилася оцінка природних умов і ресурсів, якою визначається загальна комфортність проживання, етногеографічні і конфесійні аспекти розвитку населення, геополітичні фактори впливу. Що стосується природної складової, то за нашим переконанням, до природних умов населення України більш-менш

адаптувалося і в Україні відсутні території з екстремальними кліматичними умовами. Природні ресурси і, зокрема, мінеральна сировина, незважаючи на їхню велику роль в економіці, не можуть бути вічним стратегічним ресурсом покращення життя, навпаки – перехід до інших джерел зростання вважається головним питанням стратегічного розвитку України.

Основні властивості ЯЖ територіальної спільності людей формуються і знаходять прояв в її взаємодії із „зовнішніми об'єктами”, в її здатності адаптуватися до зовнішніх впливів, відтворювати життя і забезпечувати свої потреби. В умовах глобалізації, яка по-різному впливає на країни та регіони, цей аспект здається нам особливо актуальним. Головною ідеєю дослідження є те, що ЯЖН ґрунтується на потенціалі, який має даний регіон на шляху забезпечення ЗР, безпеки і конкурентоспроможності, в умовах адаптації до зовнішнього впливу. У свою чергу, ці складові (макроцілі) визначаються шляхом підбору певних характеристик соціально-економічної, суспільно-природної взаємодії та інших видів взаємодій, що описуються вихідними показниками, повний перелік яких наведено у додатках В.1–В.2.

Незважаючи на природне бажання побудувати інтегральний показник ЯЖН з оцінкою рівня ЯЖН, на що зорієнтована більшість з існуючих методик оцінки, слід мати на увазі, що *ЯЖН – це соціально-еколого-економічна визначеність умов життя і характеристик розвитку населення* і судити про неї можна і на основі співвідношення формуючих її компонентів, про рівень розвитку чи сприятливість яких говорять окремо. Виходити на узагальнюючу оцінку життя як високоякісного чи низькоякісного у даній роботі визнано недоцільним, бо це не відповідає як необхідному, у випадку дослідження саме ЯЖН, філософському розумінню якості, так і її суспільно-географічній оцінці.

Іншою методологічною проблемою є встановлення пріоритетності тих чи інших складових у характеристиці ЯЖН. Результати багатьох досліджень з використанням факторного аналізу свідчать про підкреслено велику «силу» фактору матеріального забезпечення, економічних факторів [225]. Хоча якщо відірватися від математичної статистики і поглянути на ЯЖН з позиції загальнолюдських цінностей, то що може бути більш цінним, ніж саме життя населення, його тривалість і стан здоров'я?

Ця теза не нова, вона глибоко опрацьована географами [151, 202, 226, 251], однак має значення акцент на цьому сьогодні, коли економічне зростання в Україні повільно впливає на позитивні зміни у рівні життя населення і майже не відображається на зростанні довголіття і покращенні суспільного здоров'я в більшості українських регіонів. Бар'єром є саме фундаментальний фактор немодернізованої системи цінностей і способу життя населення.

Водночас, абсолютизація тих чи інших показників соціально-економічного розвитку є дуже небезпечною і може призвести до перекосу у бік тих чи інших складових. Тому у даній роботі захищається думка, що у формуванні ЯЖН у регіоні всі складові відіграють свою особливу роль. Для покращення умов життя і стану

населення фактично не існує менш важливого і більш важливого, до того ж нерідко одні компоненти виступають умовою функціонування інших, а в процесі взаємодії кожній складовій надається додаткова енергія.

Визнаючи те, що такий підхід не позбавлений недоліків, зазначимо, що у дослідженні ми орієнтувалися на закладення на вході тих ознак, які, за нашою думкою, відображають якість умов життя та ціннісні орієнтації населення, тобто більше на зміст, ніж на спосіб агрегування показників. Досвід багатьох математико-статистичних робіт свідчить, що результати оцінки більшою мірою залежать від її мети, тематичних акцентів і складу показників і меншою мірою від способу їх математичного зведення. У подальшому можливості описаного підходу можуть бути суттєво модернізовані, в тому числі за рахунок застосування факторного аналізу і визначення ваг окремих складових. При цьому доцільно орієнтуватися на наступний порядок пріоритетів: соціум – природа (екологічна обстановка) – економіка. Прикладом застосування саме такого підходу до пріоритетності тих чи інших факторів можуть слугувати розробки С.М.Малюка, виконані ним в свій час при розробленні методики оцінки комфортності проживання населення у колективній монографії вчених Інституту географії НАНУ [222, с.50-58].

Істотною проблемою є неоднозначна інтерпретація, при характеристиці саме ЯЖН, ключових показників соціально-економічного розвитку регіонів. В ідеалі, такі показники як ВРП на душу населення, рівень безробіття, обсяг роздрібного товарообороту, міжрегіональне і внутрішньорегіональне сальдо міграції свідчать якщо не про якість, то про рівень життя населення. Разом з цим, через непрозорість теперішньої ситуації, в Україні вони не будуть так однозначно сприйняті та інтерпретовані, як, наприклад, в розвинутих країнах. Зокрема, офіційний дохід в Україні не відображає реального стану суспільства внаслідок існування величезного тіньового ринку, практики уникнення від податків і виплат зарплат в конвертах. Офіційне безробіття не охоплює великого числа зайнятих в тому ж тіньовому секторі і безробітних, які не зареєстровані. Не все потрібне українці купують і в роздрібній торгівлі – споживчі показники і товарооборот майже не враховують факт покупок на риках, наявності і використання для власних потреб особистих підсобних господарств, „човникові” і трудові поїздки населення тощо. Рівень міграції, який є доступним в статистиці, відображає лише її фактичний рівень, який відрізняється від реального існуванням обмежень в отриманні реєстрації за місцем фактичного проживання, дефіциту у людей коштів на переїзд, а отже – неврахуванням значної кількості трудових, нелегальних поїздок, які іноді є символом виживання багатьох сімей, особливо у периферійних районах.

Виходячи з вищезазначеного, принциповими вимогами при відборі вихідних статистичних показників стали:

- *інформативність*: показники мають бути не просто описовими характеристиками явищ, вони повинні надавати аналітичну інформацію за сферами соціально-економіко-екологічної взаємодії і життя населення у регіонах;

- *можливість однозначної інтерпретації*: показники мають бути ясно визначеними і достатніми за змістом для відображення явища, процесу чи компонента, легко інтерпретуватися;
- *доступність*: показники мають ґрунтуватися на даних офіційної статистики, які легко отримати, за умови наявності репрезентативних періодичних опитувань доцільно включати суб’єктивні оцінки населенням умов і рівня свого життя;

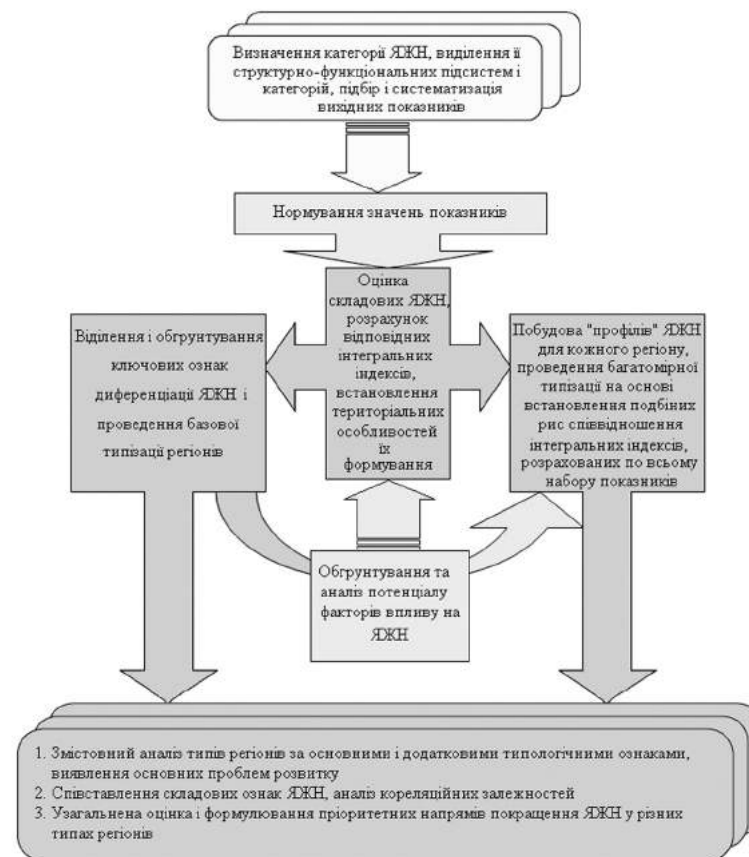

Рис.2.8. Алгоритм комплексної оцінки ЯЖН у регіонах

- *економічність*: слід уникати дублювання показників чи показників, які жорстко корелюють один з одним;
- *репрезентативність в територіальному плані*: показники повинні відображати територіальні відмінності у стані тих чи інших складових

процесів і компонентів, бути репрезентативними стосовно територіальних порівнянь;

- *повнота і збалансованість*: взаємозамінність показників при оцінці ЯЖН є обмеженою (наприклад, недостатнє харчування не компенсується комфортними житловими умовами, висока забезпеченість школами не задовольняє потреби населення в предметах тривалого використання тощо) – за можливістю слід охопити різні сфери життя, цілісно характеризуючи ЯЖН.

Більшість з обраних для дослідження показників розраховані на душу населення, деякі з них динамічні (індекси цін). Загалом в аналіз включено 123 показники. Для їх нормування використано стандартизацію на основі варіаційного розмаху порівнянь емпіричних значень з максимальними (для дестимуляторів – мінімальними) значеннями. Принцип цієї стандартизації полягає в оцінці відносної відстані між фактичним значенням показників в окремих регіонах та відповідним максимальним значенням по регіонах в Україні. Оскільки за більшістю індикаторів максимальний рівень буде спостерігатися у м.Києві (столиця є центром всіх процесів в державі), то стандартизація у такий спосіб призведе до визначення міри наближення регіональних показників до столичного рівня. Виникає проблема

Рис.2.9. Система координат «Рівень сприятливості демосоціальної обстановки – рівень соціальної спрямованості економіки»

статистичної грамотності регіонального порівняння, яке передбачає певну однорідність порівняльної сукупності. Разом з цим, гіпертрофовані значення статистичних показників для столиці не є помилками, вони дійсно мають місце, тому виключення Києва, характеристика ЯЖН в якому особливо важлива, здається

нам некоректним. Окремі значення для Києва розраховуються як відстань від максимальних (для дестимуляторів – мінімальних) значень, які спостерігаються по регіонах (без Києва). Наслідком такого нормування вихідних показників є індекси, значення яких знаходяться у межах від 0 до 1 (виключення становить Київ, значення для якого можуть перевищувати 1): їм відповідають мінімальні і максимальні значення вихідних показників. Інтегральні індекси за окремими блоками і підблоками розраховуються як середнє арифметичне стандартизованих значень показників за формулою (3):

$$I_{ci} = \frac{1}{p+n} \left(\sum_{j=1}^p Y_{ij}(H) + \sum_{j=1}^n (1 - Y_{ij}(H)) \right) \quad (3), \quad \text{де}$$

I_{ci} – інтегральний індекс за певним блоком індикаторів ЯЖН в i -му регіоні;
 p – кількість позитивних показників;
 n – кількість негативних показників;
 $Y_{ij}(H)$ – стандартизоване значення j -того позитивного показника для i -того регіону;
 $Y_{ij}(H)$ – стандартизоване значення j -того негативного показника для i -того регіону.

Враховуючи комплексний характер процесів, що розглядаються, велику кількість діючих внутрішніх і зовнішніх факторів, необхідність характеристики ЯЖН у багатомірному ознаковому просторі не викликає сумнівів. Оскільки, за обраним підходом, ЯЖН доцільно оцінювати не через її рівень, а саме через співвідношення складових, то і вибір формальних процедур аналізу можливо розглядати з позицій двох підходів:

1) виділення базових ознак диференціації ЯЖН, вибір яких здійснюється на основі аналітичного досвіду, і наступного графічного їх відображення у системі координат. На основі аналізу розташування регіонів у такій системі координат виділяються типи регіонів. Результати даної типізації можуть бути використані для проведення експрес-діагностики стану умов життя і населення;

2) на основі інтегральної оцінки, яка здійснюється у широкому просторі всіх відібраних для аналізу показників, де типізація регіонів здійснюється через встановлення подібних рис так званих «профілів» ЯЖН, побудованих на основі 7 інтегральних індексів (розвитку економіки, соціальної її спрямованості, сприятливості демосоціальної обстановки, розвитку інфраструктури і житлового благоустрою, ресурсоемності виробництва і комунального господарства, напруженості екологічної ситуації і сприятливості соціокультурному розвитку).

Таким чином, алгоритм методики комплексної оцінки ЯЖН у регіонах України (рис. 2.8) являє собою механізм реалізації суспільно-географічного підходу, водночас застосування методу типізації буде залишатися проблематичним і дискусійним. Головною причиною є внутрішня гетерогенність умов життя і стану населення. Відносно простою є типізація регіонів України за однією пріоритетною ознакою, однак здійснити типізацію регіонів за особливостями ЯЖН у цілому є надскладним завданням. В результаті можуть бути отримані як результати, які

Таблиця 2.1

Групування демосоціальних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Медико-соціальна ситуація	Коефіцієнт природного приросту населення на 1000 населення
	Коефіцієнт смертності немовлят
	Очікувана тривалість життя при народженні, років
	Різниця в очікуваній тривалості життя при народженні між жінками і чоловіками (років)
	Кількість абортів на 100 пологів
	Рівень інвалідизації населення (кількість інвалідів на 1000 населення)
	Поширеність ВІЛ-інфекції (перебувають на обліку в медичних установах на 100000 населення)
	Захворюваність на активний туберкульоз (хворих на 100000 населення)
	Кількість самогубств на 10000 населення
	Кількість громадян, які мають статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи на 1000 населення
2. Статеві-вікова асиметрія населення	Частка домогосподарств, члени яких оцінили свій стан здоров'я як поганий (%)
	Кількість чоловіків на 1000 жінок
	Демографічне навантаження особами пенсійного віку (на 1000 працівників при падає осіб пенсійного віку)
3. Міграційна атрактивність	Питома вага дітей (до 14 років) в загальній чисельності населення (%)
	Сальдо міграцій

відповідають нашим інтуїтивним уявленням про ЯЖН в окремих регіонах, так і результати, які важко пояснити.

Особливості проведення базової типізації регіонів за ЯЖН. На першому етапі аналізу ЯЖН в регіонах України здійснюється вибір пріоритетних

(базових) ознак диференціації ЯЖН на сьогоднішній день. В якості таких ознак обрано два інтегральних індекси – сприятливості демосоціальної обстановки і соціальної спрямованості економіки регіону.

Індекс сприятливості демосоціальної обстановки є результатом інтегрування індексів стану суспільного здоров'я, статево-вікової гармонійності населення і міграційної атрактивності, які є ключовими факторами, що характеризують стан населення та його розвиток. Індекс соціальної спрямованості економіки об'єднує групу соціально-економічних показників, інтегрованих в індекси рівня життя, соціальної захищеності, продовольчої безпеки, доступності кредитування, стану на ринку праці та умови праці населення (додаток В.1). Саме через ці складові визначається той базовий і важливий на сьогоднішній день перелік умов, в яких здійснюється повсякденна життєдіяльність населення регіонів України і за якими існують найбільш суттєві територіальні відмінності. Якщо закріпити індекс сприятливості демосоціальної обстановки та індекс соціальної спрямованості економіки за двома осями координат (відповідно X та Y) і відзначити на цих осях їх попередньо обчислені значення для регіонів (при цьому центру відліку відповідає середнє значення індексів у відповідному році серед усіх регіонів), то регіони займуть своє місце у тому чи іншому квадранті (рис.2.9). Їх позиції будуть наближеними чи віддаленими одна від одної. За допомогою такої графічної візуалізації здійснюється виділення певного числа типів регіонів.

При аналізі відповідних співвідношень видно, наскільки ефективно, з точки зору рівня життя і соціальної захищеності, розвиваються території і водночас, наскільки життєздатним і здоровим є регіональний соціум. Квадрант 1, в якому положення регіону характеризується і відносно високим індексом рівня соціальної спрямованості економіки і сприятливою демосоціальною обстановкою, можна назвати зоною відносно соціальної сприятливості розвитку. Квадрант 2 має особливість, пов'язану із недостатньою увагою до рівня матеріального забезпечення і соціальної захищеності життя людей, і хоча показники демосоціальної обстановки свідчать про її відносну сприятливість, в майбутньому вони можуть суттєво погіршитися через відсутність вкладень у людський розвиток. Квадрант 3 характеризується низькими показниками двох інтегральних індексів, що ймовірно свідчить про кризові процеси. Зрештою, четвертий квадрант можна назвати зоною призупиненого розвитку, де кращі умови життя (які результуються, насамперед, з високих індексів рівня життя, соціальної захищеності, продовольчої безпеки тощо) співіснують з несприятливими тенденціями у стані здоров'я і демографічного розвитку. Водночас кількість типів регіонів може бути більшою за ті чотири зони, що позначені на рис.2.9.

Беручи до уваги велику ймовірність того, що певна кількість регіонів опиниться у так званій «перехідній» зоні, або буде швидко змінювати своє положення протягом, навіть, одного року, підставою для віднесення регіонів до певних груп виступає:

- детальний аналіз вихідних показників і висновки про тяжіння регіонів до,

- розташованих поруч у системі координат, груп регіонів;
- врахування стійкості положення регіонів в тому чи іншому квадранті (для чого необхідно порівняти дані щонайменше двох років);
- врахування особливостей географічного розташування;
- врахування ймовірної актуалізації існуючих проблем розвитку чи загроз.

Розглядаючи таку систему координат, набагато легше структурувати й інші характеристики регіонів, які накладаються на базові відміни в ЯЖН. З метою деталізації окремих взаємодій доцільно встановити і силу кореляційного зв'язку між окремими складовими інтегральних індексів, для чого використовуються коефіцієнти кореляції Спірмена і Пірсона.

Індекс сприятливості демосоціальної обстановки, що характеризує життєздатність регіонального соціуму, формується шляхом агрегування трьох комплексних показників – індексу суспільного здоров'я (сприятливості медико-соціальної ситуації), індексу гармонійності соціуму за статеві-віковими характеристиками та індексу міграційної атрактивності (табл.2.1).

Індекс суспільного здоров'я є результатом об'єднання 11 показників, що характеризують стан взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на здоров'я та адаптованості регіонального соціуму до конкретних природних, екологічних, соціально-економічних умов життя. Першочергове значення зберігається за ОТЖ населення – доволі емким показником, який відображає не тільки сьогодишній стан справ, але й минулі умови життя і стан здоров'я людей. Зробити висновки щодо життєвого потенціалу населення в Україні в цілому на основі ОТЖ населення можна лише в першому наближенні, оскільки регіони демонструють різноманіття досягнутих рівнів ОТЖ. Варіація середньої ОТЖ чоловіків по регіонах складає у 2005 році 6,4 роки, жінок – 4,7 роки, ця різниця відчутна і співрозмірна тій, яка відділяє нашу державу від деяких розвинутих країн. Україна не просто живе в іншому історичному, з точки зору ОТЖ, вимірі, але і в ній самій існують регіони, які вочевидь відносяться до різних типів медико-демографічної ситуації. І тут має значення вже не тільки ОТЖ сама по собі, але її негативна чи позитивна динаміка, більша чи менша різниця між ОТЖ чоловіків і жінок, показники природного відтворення, зростаюча чи спадаюча інвалідізація населення (як поправочний на нездоров'я показник), дитяча смертність населення, поширеність хвороб, виникнення яких пов'язують з негативними соціальними процесами, поганим станом побутової та санітарної інфраструктури, низькою якістю медичного обслуговування тощо, чим у сукупності описується стан суспільного здоров'я на регіональному рівні.

Гармонійність (збалансованість) структури населення певного регіону за статевими і віковими характеристиками означає існування оптимальних умов для формування сімей, стабільності шлюбної ситуації, поліпшення здоров'я, протидії антисоціальним проявам. Відомо, що в середньому хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток, однак смертність чоловічого населення набагато перевищує смертність жіночого, отже показник співвідношення статей з віком зменшується. На масштаби цього зменшення впливають як біологічні, так і соціальні фактори,

які можуть порушувати біологічно встановлені закономірності. Врахування фактору частки дітей і навантаження особами пенсійного віку виступає не тільки ознакою депопуляції, але і передумовою для формування певної соціальної політики, яка враховує склад населення.

Міграції відіграють одну з ключових ролей в житті населення, за їх допомогою відбувається регуляція багатьох суспільних процесів, вони дозволяють людям знайти своє місце в житті, посісти кращі позиції на ринку праці, переїхати в екологічно чисті місця тощо. Фізичні переміщення населення – це не просто механічний його рух, це наслідок існування нерівномірностей демографічного, соціально-економічного, екологічного розвитку і прагнення встановити певну суспільну рівновагу. З одного боку, міграція означає прискорення ряду соціальних процесів, в т.ч. горизонтальної і вертикальної мобільності населення. З другого боку, внаслідок масових переміщень населення, відбувається «імпорт» чи «експорт» людських ресурсів, а разом з ними і певних характеристик фізичного здоров'я, трудових навичок, інтелекту, соціальних хвороб тощо. Значимість показника сальдо міграцій є досить великою, адже він опосередковано дозволяє судити про рівень задоволеності людей соціально-економічними (іноді екологічними, політичними тощо) умовами їхнього життя [73]. Мігранти завжди їдуть в ті регіони чи міста, де вони бачать кращі можливості, а не туди, куди потрібно з точки зору рівномірності розвитку тощо. Нестійкий характер розвитку економіки в Україні, погіршення ситуації на ринку праці детермінують зростання стихійності міграцій, в т.ч. за межі країни, що не сприяє стабілізації соціально-економічного розвитку і підсилює регіональний демографічний дисбаланс: скорочення сільського населення, особливо в периферійних районах, обмежує потенціал їхнього розвитку, навпроти – надмірна концентрація в найбільших містах і столиці, які мають певні соціально-економічні, територіальні, інфраструктурні обмеження, призводить до їх перенаселення, посилення соціальної напруженості, насамперед, на ринку праці.

Якщо індекс сприятливості демосоціальної обстановки свідчить більше про минулі тенденції і сприятливість умов життя, які згодом відбилися на стані населення, то про соціальну спрямованість сучасної економіки говорить низка інших показників, об'єднаних у блок *соціально-економічних індикаторів ЯЖН* (табл.2.2).

На одному з найголовніших місць в аналізі ЯЖН знаходиться її базова складова – рівень життя населення, який у нашому дослідженні розглядається як інтегральний показник об'єктивного і суб'єктивного стану матеріальної забезпеченості населення, включаючи гендерну і вікову різницю в доходах людей. Окрім традиційних показників, що характеризують територіальну диференціацію доходів, в оцінку рівня життя включено показники, які свідчать про глибину соціальної розшарованості в суспільстві, рівень бідності. Важливу групу формують індикатори суб'єктивної оцінки рівня сімейного достатку і купівельної спроможності на основі даних вибіркового обстеження домогосподарств Держкомстату України. Відомо, що рівень доходів населення в Україні продовжує

Таблиця 2.2

Групування соціально-економічних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Рівень життя населення	Відношення середнього душевого доходу до прожиткового мінімуму
	Середня номінальна зарплата
	Частка населення з середньодушовими грошовими витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму (%)
	Децильний коефіцієнт диференціації грошових витрат населення
	Частка сукупних витрат на харчування (%)
	Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб на 1 особу
	Забезпеченість населення легковими автомобілями, що знаходяться у приватному використанні на 1000 населення
	Частка домогосподарств, які мають земельні ділянки, %
	Відношення середньомісячної заробітної плати жінок, зайнятих у галузях економіки до середньомісячної зарплати чоловіків (%)
	Відношення середнього розміру пенсій до прожиткового мінімуму
	Частка домогосподарств, члени яких відносять себе до бідних (%)
	Частка домогосподарств, члени яких постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування (%)
	Частка домогосподарств, які не можуть придбати в разі необхідності холодильник (%)
	2. Соціальна захищеність
Співвідношення середньої пенсії і заробітної плати	
Відношення кількості сімей та однаків, які одержали житло у державному фонді до кількості сімей та однаків, що перебувають на квартирному обліку у міських поселеннях	
3. Продовольча безпека	Виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу
	Виробництво зерна в середньому за 5 років на 1 особу
	Коефіцієнт покриття імпорту продовольства (відношення експорту продовольства до його імпорту)
	Індекс споживчих цін на продовольчі товари
	Енергетична цінність у спожитих у домогосподарствах продуктах харчування за добу на 1 особу
	Коефіцієнт структури раціону (по продукту, що має найбільші відхилення від норм)

Продовження таблиці 2.2.

4. Доступність кредитування населення	Обсяг кредитування фізичних осіб (% від валового регіонального продукту)
	Частка довгострокових кредитів в загальному обсязі кредитів, наданих в економіку (%)
	Середні відсоткові ставки банків за наданими кредитами
5. Стан на ринку праці	Рівень безробіття за методологією МОП
	Рівень зайнятості населення
	Навантаження на 1 вакантне місце
	Рівень зайнятості жінок (% від загальної кількості зайнятих в економіці)
	Рівень жіночого безробіття за методологією МОП (% безробітних жінок від загальної кількості працездатних жінок)
6. Умови праці	Частка жінок у загальній кількості вивільнених працівників (%)
	Рух працівників (різниця між прийнятими на роботу і вивільненими)
	Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до облікової кількості штатних працівників)
	Частка жінок, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до облікової кількості штатних працівників)
	Чисельність потерпілих від травматизму на виробництві на 1000 працюючих

залишатися низьким у порівнянні з розвинутими країнами. Водночас в оцінюванні ЯЖН більш цікавими є не абсолютний рівень доходів, а співвідношення доходів і прожиткового мінімуму, структура витрат, заощадження населення, що розкриває характер споживання населення.

Соціальна захищеність у даній роботі розуміється з точки зору наявності соціальних (фінансових та ін.) гарантій для збереження певного рівня життя населення. Вона характеризує діяльність держави у плані здійснення соціальних функцій, особливо стосовно низькодоходних категорій населення або тих, хто за віком чи з інших причин втратив можливість працювати.

Забезпечення високої ефективності виробництва життєвих засобів і, насамперед, продовольства виступають необхідною передумовою формування ЯЖН, запорукою його *продовольчої безпеки*. Потреби в утилітарних життєвих засобах, зокрема в харчових продуктах, існують постійно і задоволення цих потреб

має бути справою звичайною, надійною, стійкою, безперервною. Набір індикаторів продовольчої безпеки сформований відповідно до вимог репрезентації фізичної доступності продовольства, економічної його доступності, а також – достатності харчування населення та його збалансованості.

Характеристики *кредитування населення* в нашому дослідженні підібрані для оцінки передумов стимулювання суспільного відтворення та забезпечення відповідного рівня життя та підприємницької активності. Кредитування населення є, поруч з кредитуванням виробників, фактором, що стимулює платоспроможний попит населення. Найпростіший механізм впливу споживчого кредитування на ЯЖН у регіоні можна представити наступним чином: зростання масштабів кредитування населення – зростання попиту населення – зростання пропозиції товарів і послуг – збільшення податкових надходжень до місцевих і державного бюджетів – поліпшення рівня соціальної захищеності населення. Споживче кредитування регулює процеси нагромадження і споживання (воно призводить до зростання частки споживання у поточному періоді, але знижує його у майбутньому, адже значна частина доходів населення буде йти на погашення боргу). Однак воно найкращим чином вписується в сучасне ринкове життя: процес заощадження не відбувається спонтанно, шляхом переведення зайвих грошей населення в іноземну валюту чи інші цінності, а стає узгодженим з економічними циклами, динамікою суспільного і сімейного розвитку, сприяє суспільному спокою, стабільності і відповідальності громадян за своє життя і життя своїх дітей. Доступ до позичкових засобів без сумніву розширює можливості населення в плані відкриття власного бізнесу, фактичну можливість отримати важливі, але недоступні і дорогі для разової покупки блага та послуги – житло, автомобіль чи інші товари тривалого використання, освіту тощо. З другого боку, обсяги кредитування населення відображають зміни, які відбуваються в економіці країни: зміну демографічної ситуації, політики доходів і цін, особливостей споживання, соціальної структури населення тощо [36].

Стан на ринку праці характеризується через потенціал трудової активності регіонального соціуму, можливість людей своєю працею забезпечувати собі і своїй сім'ї гідне існування, сприяючи в той же час зростанню ефективності суспільного виробництва. Соціально-демографічна функція зайнятості полягає у формуванні і розвитку особистості людини відповідно до етапів її життєвого циклу та кар'єрного і статусного зростання. Високий рівень безробіття є ознакою соціального неблагополуччя, депресивності розвитку. Мають значення і гендерні відмінності у показниках зайнятості і безробіття, які, хоч і зумовлюються структурними особливостями розвитку економіки в тих чи інших регіонах, тим не менше виступають ознакою обмежень прав жіноцтва і свідченням відсутності конструктивної і комплексної політики у цій сфері.

Умови праці є надзвичайно важливою складовою ЯЖН через те, що людина проводить на роботі значний період свого життя. При більшій чи меншій сприятливості умов праці говорить показник плинності кадрів, що характеризує

задоволеність людей всім комплексом умов праці (зарплатою, соціально-психологічним кліматом тощо). Традиційно в цю групу включають і показник шкідливості умов праці, з урахуванням охоплення ними жінок.

Особливості проведення розширеної типізації регіонів за ЯЖН. Ця типізація побудована на врахуванні 123 показників, обраних для оцінки ЯЖН в регіонах. Багатомірна діагностика умов життя і стану населення ґрунтується на детальному аналізі ситуації в розглянутих вище та інших сферах життєдіяльності населення. Окрім сприятливості демосоціальної обстановки і рівня соціальної спрямованості економіки, мова йде про стан та умови економічного розвитку, інфраструктурну забезпеченість і житлові умови, ресурсоемність виробництва і комунального господарства і напруженість екологічної ситуації, а також про соціально-культурні індикатори розвитку. По кожному з блоків здійснюється розрахунок інтегрального індексу. Інтегральна оцінка і відповідна багатомірна типізація здійснюється не за зведеним показником «рівня якості», а за подібністю співвідношення семи розрахованих інтегральних індексів, які всебічно характеризують умови життєдіяльності і стан населення. З метою кращої візуалізації, ці сім індексів об'єднуються у «профіль» ЯЖН, представлений у вигляді пелюсткової діаграми. Формально вона являє собою вектори значень складових індексів ЯЖН, поєднаних ламаною лінією. Результати обчислення проміжних та інтегральних індексів відображаються на кожному значимому проміжному етапі на відповідних картосхемах за допомогою пелюсткових картодіаграм.

Для встановлення ступеню подібності профілів ЯЖН в регіонах України застосовується метод ієрархічного кластерного аналізу, який здійснюється за допомогою програми Statistica 6.0. В якості стратегії кластеризації може бути обраний метод Уорда, пристосований для оптимізації мінімальної внутрішньогрупової дисперсії. Міра подібності між типами регіонів встановлюється шляхом обчислення Евклідової відстані, хоча можуть бути використані й інші способи. Результатом кластерного аналізу є дендрограма, яка відображає ієрархічну структуру кластерів і дозволяє об'єднати регіони у типи за специфікою ЯЖН.

Міркування щодо формування переліку показників для багатомірної типізації регіонів викладені нижче, а також у додатку В.2.

Економічні індикатори, а саме – показники, що характеризують рівень та якість економічного розвитку у регіонах, залишаються тією основою, від якої слід відштовхуватися при оцінці ЯЖН. Інша справа, що високі значення виробництва ВРП на душу населення, значні обсяги промислового виробництва, серйозний інноваційний потенціал тощо можуть і не відбитися на ЯЖН. Однак те, що між ЯЖН і рівнем розвитку продуктивних сил є діалектичний зв'язок, не викликає сумнівів. Головні індикатори економічної могутності (чи навпаки – відсталості) регіону виступають тими об'єктивними рамками, в межах яких розгортається соціальне життя (табл.2.3).

Рівень економічного розвитку має чи не найпріоритетніший вплив на ЯЖН, обумовлює певну соціально-економічну і фінансову стійкість регіонів, забезпеченість виконання соціальних та екологічних програм розвитку. В контексті проблематики ЯЖН рівень економічного розвитку означає забезпечення такого розвитку економіки регіону (країни), за якого існує можливість створення прийнятних для життя та особистого розвитку людей умов, збереження соціально-економічної і політичної стабільності.

Таблиця 2.3

Групування економічних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Рівень економічного розвитку	Валовий регіональний продукт (ВРП) на душу населення
	Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) на душу населення
	Сальдо зовнішньоторговельного балансу (різниця між експортом та імпортом товарів)
	Індекс споживчих цін (індекс інфляції)
	Фінансова забезпеченість регіону (співвідношення доходної і витратної частин місцевих бюджетів, %)
2. Прогресивність структури виробництва та експорту	Коефіцієнт локалізації виробництва (реалізації) несировинної продукції (%)
	Частка експорту машинобудівної продукції в загальному обсязі експорту регіону (%)
3. Інноваційна активність	Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %
	Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції (%)
	Чисельність винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій на 10000 працюючих, чол.
4. Підприємницьке середовище	Частка реалізованої малими підприємствами продукції (робіт послуг) у загальному обсязі реалізації (%)
	Кількість малих підприємств на 10000 населення
	Рівень зайнятості на малих підприємствах, у % до кількості населення у працездатному віці
	Роздрібний товарооборот на душу населення

Стратегічно достойні умови життя населення формуються при стійких і не обов'язково дуже високих темпах економічного розвитку і мінімізації тенденцій моноспеціалізації виробництва, особливо сировинної орієнтації, яка консервує технологічну відсталість економіки, знижує якість людського капіталу, ставить економіку у залежність від світових цін на певний вид продукції, що негативно відображається на політико-економічному статусі регіонів і країни загалом. В цих умовах диверсифікація, як одночасний розвиток багатьох, непов'язаних один з

одним видів виробництва, є чинником ЗР економіки і означає процес, зворотний концентрації однієї галузі в регіоні при випереджуючому зростанні переробних і наукомістких видів діяльності, зокрема такої важливої для України галузі, як машинобудування.

Значимість досліджень *інноваційного потенціалу* визначається роллю специфічних активів території, які пов'язані з науково-технічною діяльністю і освітою, а крім того – якісними зрушеннями у самому виробництві, пов'язаному з використанням науки і технологій. Здатність людини продукувати нові знання для вирішення багатьох проблем відшкодовується їй з боку соціуму відповідними інвестиціями, а розвиток соціумом власної інноваційної діяльності без сумніву сприяє покращенню ЯЖН. Місце і значення науки, її соціальна роль визначаються нами як вирішальні у розв'язанні багатьох соціально-економічних проблем, вона покликана стати силою, яка реально формує соціально-економічний розвиток регіонів. Диференціація параметрів розвитку інноваційної діяльності впливає на конкурентні позиції регіонів і повинна бути врахована серед інших економічних індикаторів.

Розвиток малого бізнесу, з яким зазвичай пов'язують характеристики *підприємницького середовища*, відіграє особливу роль в забезпеченні стабільності розвитку, гнучкості і адаптивності регіональної економіки до зовнішніх та внутрішніх ринкових змін. Поруч з тим, що він є одним з важливих каналів запровадження інновацій, він має істотне соціальне значення, зокрема, сприяє зростанню зайнятості населення і зменшенню безробіття, що особливо актуально у перехідний період. З точки зору ЯЖН має значення також і відомий факт, що в результаті зростання підприємницької активності закладаються основи для формування масового середнього класу, який є уособленням існування достойних умов життя і стану населення.

Соціально-інфраструктурні компоненти життя, які фактично визначають умови життя і рівень обслуговування населення у широкому плані включає житлово-комунальну сферу, соціально-побутове, медичне обслуговування і умови для проведення відпочинку (табл.2.4). Потенціал впливу цієї складової на ЯЖН – величезний, наявність чи відсутність соціальної інфраструктури говорить не тільки про загальний рівень розвитку регіону, але і про певну компенсаторну дію щодо інших об'єктивних факторів: віддаленого положення, автономності, нерівності в екологічних умовах проживання тощо. Наприклад, показник щільності автомобільних шляхів означає не просто наявність шляхів і можливість населення користуватися ними, а й кращу доступність і швидкість потенційної медичної допомоги, тісноту зв'язків з сусідніми регіонами тощо. Забезпеченість закладами медичної сфери і медичним персоналом має особливу актуальність в умовах депопуляції населення і погіршення окремих показників здоров'я. Інфраструктурна облаштованість території впливає не тільки на розміщення продуктивних сил, розселення, мобільність населення і структуру використання ресурсів регіонів України, але певним чином – на стиль і спосіб життя людей, є

джерелом і механізмом задоволення потреб і інтересів населення. Діяльність різних галузей соціальної інфраструктури в Україні має виражений регіональний характер і знаходить своє відображення не тільки у задоволенні споживчого попиту, але і у формуванні обліку і благоустрої населених пунктів.

Таблиця 2.4

Групування соціально-інфраструктурних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Стан і розвиток інфраструктури	Обсяг реалізованих населенню послуг на 1 особу
	Забезпеченість лікарняними ліжками на 10000 населення
	Забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами на 10000 населення
	Забезпеченість лікарями на 10000 населення
	Охоплення новонароджених імунізацією (% від кількості дітей відповідного віку) проти туберкульозу
	Забезпеченість дітей лікарями-педіатрами (на 10000 дітей)
	Забезпеченість основними трансляційними радіоточками проводного мовлення, на 1000 населення
	Книжковий фонд бібліотек на 100 жителів
	Кількість місць в установах клубного типу на 100 населення
	Коефіцієнт покриття автомобільними шляхами з твердим покриттям, км на 1 км ²
	Місткість підприємств готельного господарства, місць
	Забезпечення населення місцями в санаторіях та пансіонатах з лікуванням, місць на 1000 населення
	Кількість місць в дитячих оздоровчих закладах
2. Житлова забезпеченість населення і благоустрій житлового фонду	Забезпеченість населення житлом (м ² на 1 жителя)
	Введення в експлуатацію житла в розрахунку на 1000 населення (м ² загальної площі)
	Частка домогосподарств, які мають житлову площу < 13,65 кв.м, %
	Частка домогосподарств, незадоволених своїми житловими умовами, %
	Частка домогосподарств, які проживають в комунальних квартирах і гуртожитках, %
	Обладнання житла домогосподарств каналізацією, %
	Частка аварійних та зношених водопровідних мереж, %

Соціально-інфраструктурні і, насамперед, житлові умови населення однозначно визнаються фактором, який полегшує, чи навпаки – ускладнює життя населення. За розумінням ВООЗ, мати житло – це більше, ніж мати дах над головою. Житло – це місце, де захищаються особисті потреби і інтереси, де підтримується здоров'я і психологічне благополуччя, де виховуються принципи соціальної інтеграції і здорового співіснування тощо. Житлові умови відображають

забезпечення адекватних фізичних, гігієнічних, естетичних, психологічних та інших умов життєдіяльності населення, його безпеки і комфорту. Житлова забезпеченість і благоустрій житлового фонду – найактуальніші проблеми в Україні, які мають першочергове значення у забезпеченні достойної ЯЖН, насамперед молодих сімей. Житло є значимим і часто єдиним матеріальним активом для більшості людей, а поліпшення житлових умов – найбільш яре свідчення зростання добробуту. Значна частина населення України проживає в дуже стиснутих житлових умовах, до того ж житло в країні має різний рівень комунально-побутового оснащення, що певним чином відбивається на комфорті і здоров'ї людей. За даними фахівців, чим вищим є благоустрій житлового фонду, тим нижчими є втрати років потенційного життя [286]. Істотне значення в плані безперебійного постачання води, тепла, електроенергії зберігається за якістю інфраструктурних мереж.

Реалізація права людей на сприятливе для їх стану здоров'я навколишнє природне середовище є невід'ємною складовою процесу ЗР України та її регіонів. Напруженість екологічної ситуації у даному дослідженні оцінюється як результуюча від інтегрування трьох складових – рівня антропогенного навантаження, якості питної води і рівня природно-техногенної безпеки (табл.2.5). Вони описуються групою індикаторів, умовно названих нами *соціально-екологічними*.

Таблиця 2.5

Групування соціально-екологічних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Рівень антропогенного навантаження на населення	Викиди шкідливих речовин на 1 особу, кг/чол.
	Обсяг скидання забруднених стічних вод в розрахунку на 1 особу (куб.м на чол.)
	Наявність промислових токсичних відходів у сховищах організованого складування на 1 особу, кг
2. Якість питної води	Споживання свіжої води (куб.м на 1 особу)
	Питома вага порушень санітарних норм на об'єктах централізованого водопостачання (%)
3. Рівень техногенної безпеки	Питома вага проб питної води з централізованих систем, що не відповідали Держстандарту за санітарно-бактеріологічними показниками (%)
	Кількість зареєстрованих потенційно небезпечних об'єктів у розрахунку на 1 тис.кв.км
	Частка населення, що мешкає у зонах можливого хімічного зараження, % від усього населення
	Кількість надзвичайних ситуацій за десять останніх років
	Кількість загиблих і постраждалих від надзвичайних ситуацій за десять останніх років
Питома вага територій, забруднених радіоцезієм > 20 кБк/м ² , %	

Дуже важливим компонентом аналізу у майбутньому може стати оцінка екологічного потенціалу ландшафтів – їх здатності до самоочищення, стійкості по відношенню до тих чи інших антропогенних впливів. Цей важливий компонент, разом з іншими показниками *природно-екологічного блоку індикаторів ЯЖН*, винесено за дужки даного дослідження.

Хоча екстраполяція шкідливих викидів в навколишнє середовище по території і на все населення є не зовсім коректним відображенням дійсності і морфології антропогенного тиску, навіть усереднені значення дозволяють розрізняти області з явно високим і низьким його рівнем. Для порівняльного аналізу антропогенного навантаження на населення в роботі використано декілька основних показників: викиди шкідливих речовин в атмосферу, скидання забруднених стічних вод, наявність відходів на 1 жителя і споживання свіжої води. Введення останнього показника не є випадковим.

В усьому світі споживання води зростає при покращенні ЯЖН [46, с.9]. Іншими словами, це означає зростання кількості привласненої і використаної (і не завжди раціонально) населенням води. Якщо врахувати просторово-часову нерівномірність в забезпеченості населення водою, то наслідки полягають в тому, що вода для будь-якого використання, в т.ч. побутового і на питні потреби, стає дефіцитним ресурсом. В умовах постаріння водопровідної системи і безконтрольного водоспоживання на питні і побутові потреби, показник величини споживання, у його стратегічному розумінні, можна вважати дестимулятором покращення умов життя. Середньостатистичний українській міський житель може пролити за добу більше 330 л води (при цьому за світовими стандартами ця цифра складає максимум 120-130 л). За оцінками УкркомунНДПроект (м.Харків), така ситуація зберігатиметься і надалі [51]. Хоча з початком реформування економіки, обсяги споживання води на господарсько-питні потреби значно зменшилися, вони ще не відповідають тому рівню ощадливості, який можна було б вважати оптимальним. Зважаючи на те, що діюча в країні система водопостачання перебуває у критичному стані, показники, які свідчать про відповідність якості питної води нормам Держстандарту України, також є дуже важливими при оцінці ЯЖН.

Наявність в областях України потенційно небезпечних виробництв, металургійних комплексів, енергетичних об'єктів, розвинутої мережі магістральних трубопроводів, вуглевидобувних підприємств, використання на більшості з них застарілих обладнання і технологій, надвисокої концентрації потенційно небезпечних об'єктів, складний економічний стан більшості промислових підприємств призводить до підвищення ймовірності і фактичного виникнення техногенних аварій. Майже третина населення України (з різною диференціацією по регіонах) мешкає в зоні потенційного хімічного ураження. До того ж, значна частина території північних регіонів України внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. забруднена радіоцезієм.

Еколого-економічні показники у нашому дослідженні характеризують ресурсоемність регіонального виробництва (табл.2.6). Вони свідчать про ефективність використання ресурсів для виробництва продукції, а обсяги шкідливих викидів, які при цьому утворюються, фактично являють собою об'ємно-вартісні показники рівня природокористування.

Особливе місце в переліку показників займає показник енергоемності ВДВ, енергетична ефективність виробництва може бути розглянута як забезпечення задоволення потреб у послугах і товарах при найменших витратах енергії. Ефективне використання енергетичного потенціалу залишається запорукою незалежності країни, а також суспільно-політичної стабільності.

Таблиця 2.6

Групування еколого-економічних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
Рівень ресурсоемності виробництва і комунального господарства	Обсяг забруднення, яке надійшло в атмосферу від різних джерел, на одиницю ВРП, кг на 1000 грн. продукції
	Частка неперероблених відходів виробництва і споживання (в загальному обсязі утворених за рік відходів, %)
	Енергоемність ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито енергії, кг ум.п.)
	Використання свіжої води на виробничі потреби на одиницю ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито куб.м свіжої води)
	Витік та невраховані втрати води у % до поданої у комунальну водопровідну мережу

Специфічну роль у формуванні достойних умов життя відіграє водозабезпечувальна сфера, яка охоплює всі сторони життєдіяльності людей. Зниження ресурсоемності водоспоживання сприятиме підвищенню ефективності суспільного виробництва і кращому задоволенню потреб споживачів. До розгляду потрапляє і оцінка ступеню безвідходності регіонального виробництва, яка говорить про існування специфічних проблем, пов'язаних з утилізацією і повторним використанням відходів.

Наведений перелік, в принципі, може бути суттєво розширений за рахунок включення показників, що прямо чи опосередковано характеризують «екологічність» господарювання – показників діяльності у сфері охорони природи, заповідання території, а також діяльності з оновлення основних фондів тощо.

Духовний і соціально-культурний розвиток населення – це ресурс і, одночасно, гарант ЗР суспільства, основа соціальної безпеки держави. Він виступає невід'ємною складовою життєдіяльності людей і характеризує визначеність населення як суб'єкта соціального, професійного, культурного життя і суспільних відносин, тобто його здатність реагувати на певні соціально-

Таблиця 2.7

Групування соціально-культурних індикаторів ЯЖН

Комплексна складова оцінки ЯЖН	Показники
1. Соціальний статус населення та умови його відтворення	Охоплення дітей дошкільними закладами (% до кількості дітей відповідного віку)
	Кількість загальноосвітніх навчальних закладів на 100000 населення
	Кількість студентів ВУЗів III та IV рівнів акредитації на 1000 населення
	Частка осіб з повною вищою освітою в загальній чисельності штатних працівників (%)
	Кількість аспірантів і докторантів на 10000 населення
	Різниця у питомій вазі домогосподарств, члени яких відносять себе до представників середнього класу за 2004-2005 рр., %
2. Стан духовного розвитку та інформаційного забезпечення	Чисельність глядачів театрів на 100 населення
	Кількість відвідувань музеїв на 100 населення
	Кількість відвідувань концертних організацій на 100 населення
	Обсяги місцевого радіомовлення державних телерадіоорганізацій (середньодобовий обсяг мовлення, год.)
	Разовий тираж газет в середньому на 1000 населення, прим.
	Річний тираж журналів та інших періодичних видань в середньому на 1000 населення, прим.
3. Шлюбна ситуація	Кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення
	Кількість зареєстрованих розлучень на 1000 населення
	Частка позашлюбних народжень дітей, % від усіх народжень
4. Криміногенна обстановка	Коефіцієнт злочинності (на 100000 населення)
	Потерпілі від злочинів (на 10000 населення)
	Рецидивна злочинність (кількість зареєстрованих злочинів, скоєних особами, раніше вчинявшими злочин) на 100000 населення
	Коефіцієнт судимості (кількість засуджених на 100000 населення)
	Підпіткова злочинність (кількість злочинів, скоєних неповнолітніми на 100000 населення)
5. Громадська активність	Кількість реально діючих громадських організацій на 100000 населення
	Частка регіону в загальній кількості осіб, які знаходяться на обліку громадських організацій (%)

економічні, соціокультурні зміни, пристосовувати їх до своїх потреб та інтересів. Духовні особливості розвитку унікальні як в просторі, так і в часі. Тим не менш, висока динамічність структури суспільства, очевидна розірваність ланцюга «освіта – професія – доход – соціальний статус», занижена роль освітнього фактору у формуванні статусних позицій населення в Україні сьогодні, криміналізація суспільства тощо свідчать про існування ряду проблем, пов'язаних з незавершеністю

трансформаційних процесів, а також впливом глобалізації та, зокрема, інформатизації суспільства, що визначає регіональні особливості соціокультурного розвитку, створюючи менш або більш сприятливі цьому розвиткові умови.

Група соціально-культурних індикаторів – це сукупність показників, які характеризують суспільні умови, що дозволяють людям здійснювати життєдіяльність в процесі освоєння прогресивних досягнень, професійних знань, зростати духовно і вносити свій вклад в якості повноправних громадян (табл.2.7). Вони свідчать також про рівень соціально-культурної адаптації населення – непростий процес пристосування суспільства в цілому і окремих його членів до змін соціально-культурного середовища.

Соціальний статус населення та умови його відтворення в наведеній структуризації показників не є аналогами матеріальної забезпеченості, хоча бідність значної частини населення без сумніву блокує намагання досягти певних стабільних соціальних позицій і престижу. Оскільки питання рівня життя і матеріальної забезпеченості ми розглядаємо в іншій групі показників, то тут мова йде насамперед про соціально-професійне положення людей у суспільстві, закріплення за ними певних соціальних функцій. Чільне місце у формуванні соціального статусу населення належить освіті, причому всім її складовим – від дошкільної до вищої. Освіта є способом отримання певного набору соціальних переваг і соціально-професійний статус вважається нам не менш важливим за майновий чи будь-який інший статус людини через його спрямованість на гуманні цінності, через його здатність зменшувати, а не збільшувати соціальну диференціацію населення. Доцільність введення показників діяльності аспірантури і докторантури пояснюється нашим переконанням в тому, що набуття людьми найвищої кваліфікації відбувається в тому числі в рамках цих освітніх систем, крім того незаперечним є значення, яке продовжують відігравати українські наукові кадри у світі і країні, незважаючи на хронічне недофінансування науки та нездорові спроби її дискредитації у перехідний період.

В оцінку включено показник динаміки змін самооцінки домогосподарств власної належності до середнього класу за останні роки. Це важливий показник, особливо в умовах переходу до ринку, коли одна людина може в більшості випадків «обіймати» декілька статусних і професійних позицій (колишня модель «одна людина – одна професія – одна робота (одне джерело доходів)» вже не є домінуючою, а нова модель «подвійної», «потрійної» зайнятості є непрозорою не тільки для податкових органів, але і для статистики).

Стан духовного розвитку населення - дуже складний аспект, який може бути описаний за допомогою різних понять – від економічних до релігійних, етнічних та ін. Вони майже не підлягають кількісній оцінці, формуються протягом життя декількох поколінь і є доволі інертними. До нашої роботи ми залучили лише окремі дані, які характеризують діяльність соціальних інститутів інформаційної культури і визначають „доступність культури широким верствам населення”, культурну активність населення, можливості культурної та інформаційної взаємодії. Як вже

зазначалось, у період формування нового суспільного світогляду відбулася часткова втрата культурою, її класичними галузями того положення, яке вона мала раніше. Нові культурні цінності, тотальна інформатизація, зміна способів спілкування мали наслідком зміну культурної активності населення, зменшення затребуваності класичних видів культурного відпочинку і збільшення попиту на нові його види.

Основні засоби духовного розвитку – це приєднання до цінностей, які вироблені минулими поколіннями у процесі саморозвитку і самовиховання, поінформованість з найважливіших питань розвитку суспільства. Тому до показників умов і стану духовного розвитку нами введено показники відвідування населенням установ культури і мистецтва, показники радіомовлення, розвитку видавничої діяльності, які відображають як стан традиційного інформаційного простору (який здебільшого не відповідає стандартам розвинутих країн), так і доступність ЗМІ для населення, а отже – умови реалізації найважливішого з прав людини – права на отримання інформації. Введення характеристик діяльності ЗМІ пов'язане також і з тим, що їхній вплив на життя населення здається дуже сильним, іноді саме вони формують настрої і переконання людей, імідж регіонів чи країни загалом.

Аналіз *шлюбної ситуації* важливий з точки зору територіальної оцінки здатності населення формувати і витримувати певний рівень соціальної стабільності на мікрорівні – у родинях. Це також відноситься до ознак соціально-психологічної напруги в суспільстві, перспектив демографічного відтворення тощо. На наш погляд, інститут сім'ї (причому як традиційний, так і громадянський шлюб) за сьогоденних умов залишається певною гарантією особистої захищеності в умовах загальної економічної нестабільності і супроводжуючого матеріального і духовного нестатку.

Криміногенна обстановка також відноситься до дестимуляторів соціально-економічного і соціокультурного розвитку. Показники злочинності, як показники «бездуховності» часто слугують заміною потрібним показникам «духовності», які набагато складніше обґрунтувати. Злочинність, як масове явище, несе в собі загрозу не тільки особистій безпеці громадян, але і регіональній (національній) безпеці. Її деструктивна дія проявляється у вчиненні особами навмисних злочинів по відношенню до інших осіб, суб'єктів господарювання в різних сферах, включаючи найтяжчі з них – замах на життя. І хоча погіршення криміногенної обстановки визначається загальними для України проблемами (правовими, соціально-економічними, духовними тощо), поширення злочинності має свої регіональні особливості.

Найголовнішою метою існування демократичного суспільства є залучення окремих громадян до вирішення стратегічних завдань розвитку суспільства. На сучасному етапі *громадська активність* може слугувати одним з показників соціальної згуртованості у регіонах та існування певних соціальних його позицій. Тому введення показників розвитку реально діючої мережі громадських організацій не буде зайвими для оцінки соціокультурних умов розвитку населення.

Фактом, який підтвердив правильність обрання нами конкретних складових ЯЖН для інтегральної оцінки, став результат соціологічних опитувань населення України, викладений у роботі фахівців Інституту соціології НАНУ [200]. Аналіз структури соціальних благ, недостатність яких знижує рівень соціального самопочуття, показав, що станом на 2005 р. більшості людей (більш як двом третинам населення України) не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу: стабільності у суспільстві та соціальних гарантій, що забезпечують впевненість у „завтрашньому дні” (заощаджень, здатних підтримувати добробут принаймні впродовж року у разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків, державного захисту від зниження рівня життя, порядку в суспільстві, дотримання чинних в країні законів, стабільності в державі і суспільстві, екологічної безпеки, впевненості у власному майбутньому й можливість дати дітям повноцінну освіту).

Аналіз факторів впливу на ЯЖН. Будь-яка регіональна система не ізольована від світу. а існує у певній географічній та соціально-економічній системі координат, відкрита для зовнішнього впливу. Щодо впливу на ЯЖН у регіонах України, то принципово важливим нам здається виділення трьох груп факторів: географічних, надпросторових (транстериторіальних чи глобальних), а також урбанізацій. Перша група вказує на традиційну важливість географічної прив'язки до географічних атрибутивних елементів, друга – на розширення уявлень щодо функціонування регіональної соціально-економічної системи і формування життєвого простору людей в рамках регіону чи держави в умовах впливу на них процесів глобалізації і глобальних проблем, третя – на актуальність зростаючих змін між міськими і сільськими умовами життя і можливостями розвитку населення. Дане дослідження не покликане охопити весь спектр впливу географічних і розселенських чинників на ЯЖН, воно і не зорієнтовано на детальний опис всього того «зовнішнього» впливу, який, вочевидь, буде зростати і згодом визначати риси ЯЖН у багатьох регіонах України. Тим не менш, доцільно вказати на ті, на нашу думку, яскраві аспекти дійсності, які можуть бути відправними для подальшого їх опрацювання у рамках чи поза рамками аналізу ЯЖН (додаток В.3).

Усталеними первинними факторами формування характеристик умов життя і самого населення, навіть в епоху Інтернету, продовжують вважатися географічні атрибути, що притаманні державі та її регіонам – розміри території, кількість і щільність населення, вихід до морів, природні умови і ресурси тощо. Не абсолютизуючи географічний детермінізм, слід відзначити окрему роль географічних факторів у структуруванні економічної, соціальної, екологічної і, можливо, духовної специфіки тих чи інших регіонів. Ці фактори не завжди розглядаються при оцінці ЯЖН, хоча і моментально, і стратегічно прив'язка до території нерідко пояснює велику кількість характеристик соціального розвитку, а іноді і підказує шляхи їх покращення. Істотну роль у доступності послуг, товарів та інформації, налагодженні зв'язків, міграціях населення тощо відіграють найважливіші транспортні шляхи і комунікації, адміністративні і державні кордони, інші соціально-економічні і, навіть, природні рубежі.

Велике значення серед географічних факторів зберігатиметься за *суспільно-географічним положенням* (СГП) України та її регіонів, значна кількість яких знаходиться на перетині найважливіших осей розвитку в євразійській системі координат. Оцінка потенціалу впливу СГП на формування ЯЖН ставить багато питань, в т.ч. методологічного плану. Різні способи аналізу СГП в свій час глибоко опрацьовувалися М.М.Баранським, Ю.Г.Саушкіним, О.Г.Топчієвим, М.Д.Пістуном, М.В.Багровим, О.І.Шаблієм, У.Бунге, П.Хаггетом та іншими відомими вченими. В нашій роботі зроблено спробу встановити той перелік факторів, який дозволить усвідомити зміст і силу сьогоденного і майбутнього впливу географічного положення на умови життя і стан населення. Тут відправними були наступні міркування. Потенціал СГП України та окремих її регіонів стає ресурсом в тому випадку, коли територія, повітряний простір чи акваторія, яка омиває територію, активно залучені до процесу розвитку економіки і формування місцевого ринку праці, а країна чи регіони активно використовують свій „ресурс положення і простору” у вигляді надання різного виду послуг (перш за все – транзитних і транспортних, сучасних систем передачі інформації і пов’язаних з цим видів діяльності) і спрямовують цей ресурс на створення додаткових робочих місць, зростання доходів населення. До переліку складових потенціалу СГП мають бути включені ті з них, які в сучасному світі сприяють, чи сприятимуть поширенню комфорту, інновацій, інформації, доступності людей до світових надбань, усталеному соціально-економічному зростанню регіонів. Саме тому наш вибір був зроблений на користь таких компонентів СГП, як:

- проходження територією міжнародних транспортних автомобільних коридорів (МТК) (на сьогоднішній день це ще не розбудовані за сучасними стандартами швидкісних автобанів, але найголовніші осьові магістралі країни);
- наявність міжнародного аеропорту (що важливо не тільки з точки зору доступності найбільш затребуваних у сучасному світі транспортних послуг, але і з точки зору статусності регіону, можливостей його перспективного розвитку);
- ефект сусідства зі столичним регіоном, де сприйняття всього нового, комфортного, кращого відбувається швидше, ніж в інших містах, і яке зменшується з віддаленням від м.Києва;
- потенціал прикордонного положення (іноді імпульс до зміни умов ведення господарства, культурного життя, міграцій населення в прикордонних районах може бути не меншим, ніж він надходить від столиці);
- вихід до акваторії Чорного та Азовського морів – єдина в даній роботі прив’язка до природного об’єкту завдяки його унікальному значенню для соціально-економічного розвитку України і особливо приморських областей (природно-господарської контактної зони «суходіл - море») не тільки з економічної, зовнішньоторговельної, транспортної, але і соціальної та екологічної точок зору, розбудови рекреаційно-туристичної

інфраструктури, а також реалізації засад демократичного розвитку і громадянського суспільства.

Виділення зазначених аспектів СГП не позбавлене певної суб’єктивності. Проте перелік складових, важливих для ЯЖН, може бути суттєво розширений за рахунок включення до аналізу таких аспектів, як конфесійне, політико-географічне положення тощо. Водночас, на наш погляд, визначені на даному етапі аспекти є найбільш значимими для формування ЯЖН на сьогоднішній день.

Оцінити потенціал впливу суспільно-географічного положення регіонів за відповідними аспектами можливо на основі застосування бального підходу. Кожному регіону, в залежності від його положення, присвоюється певна кількість балів за окремими аспектами СГП. Сума балів свідчить про більший або менший потенціал СГП регіону в плані його впливу на ЯЖН.

Не менше значення у формуванні ЯЖН має і сам ресурс території, а саме – *забезпеченість населення територією*, яка в даному випадку вказує не просто на рівень просторової освоєності, а по суті означає просторовий потенціал реалізації потреб та інтересів населення і держави в цілому, інтересів ЗР, конкурентоспроможності і безпеки. Цей показник «задає» ту систему координат, крізь яку потім структуруються інші демосоціальні, соціально-економічні характеристики розвитку регіонів. Невипадково протягом багатьох років показник щільності населення є одним з головних при розробці стратегій містобудування і районного планування: він використовується як «макросоціальний» показник, як засіб аналізу та інструмент планування.

Ще один аспект – вплив *урбанізації (урбанізаційної структури)* – не викликає сумніву завдяки докорінній зміні способу і умов життя в містах, особливо великих. Урбанізація розглядається як в цілому позитивна тенденція розвитку регіонів, як об’єктивний процес, пов’язаний із забезпеченням для все більшого числа жителів умов для більш зручного, комфортного життя, для більш повного розвитку здібностей, захищеного і здорового життя. Водночас, з точки зору ЯЖН має значення факт, що урбанізація – це потужний фактор, який змушує соціум «включати» максимум своїх адаптаційних можливостей у створеному людиною середовищі – місті, міській агломерації.

Звісно, урбанізацію супроводжують і позитивні, і негативні зміни в житті людей. Тут має значення ієрархична дифузія інновацій. На думку О.Д.Арманда [17], «поширення багатьох нововведень відбувається практично миттєво і не стільки від територіального центру до периферії, скільки за ієрархією населених пунктів, ієрархією інформаційних центрів різного масштабу». Очевидно, що цю думку можна поширити на інші аспекти комфортності і модернізованості життя, за виключенням мабуть тільки екологічних і деяких аспектів девіантної (антисоціальної) поведінки населення в умовах значної концентрації людей. При цьому значна роль великих (більше 100 тис. жителів) міст у житті держави і формуванні всіх складових рівня та ЯЖН у регіонах, залишається незаперечною. Урбанізаційна структура розселення може слугувати більш консервативним або більш прогресивним полем, яке сприяє

швидкій чи зручній доступності людей до певних благ. Рівні мінімальні стартові умови життєдіяльності повинні бути гарантовані державою всім людям, де б вони не жили – в столиці чи на периферії. Якщо цього не відбувається, то завдяки неможливості конкурувати через відстань, яку певна частина населення вимушена періодично чи постійно долати, відповідних втрат здоров'я, часу на відпочинок і розвиток, виникає прошарок людей, „дискримінованих” територіально. Тривалі поїздки у міста на роботу чи задля отримання послуг чи товарів призводять до перевантажень, адже за нормальних умов людина не може витратити на поїздки більше 2-2,5 годин на день. На сьогодні слід брати до уваги не тільки базові показники забезпеченості послугами, має значення також і реальна можливість їх споживання в межах природних нормативів біоритміки людини і існуючих систем поселень.

Досі немає чіткої відповіді на питання, яка система (концентрація населення в одному місті чи рівномірний розподіл міст) більш ефективна у соціально-економічному плані. Звичайно великі міста отримують переваги від процесу агломерування. Це означає, що в них значно легше отримати критичну масу знань, доступитися до фонду людського капіталу і підприємництва, які необхідні для початку інноваційного процесу. Це також справедливо для соціальних послуг високого рангу, які здійснюють першокласні театри, музеї, медичні установи, які залучають висококваліфіковану робочу силу. Великі міста мають багатофункціональну структуру економіки, що робить їх менш вразливими при економічних трансформаціях. Однак такі міста вичерпують запаси і ресурси з внутрішніх районів країни, є центрами екологічних, а також транспортних (через недосконалість міських транспортних сіток) проблем. У менших містах, за умови їх диверсифікованого розвитку, набагато легше досягнути соціальної злагоди на основі традиційних соціальних інститутів, зокрема релігійних установ, шкільних округів тощо. Тому збалансована структура міських поселень є свідченням рівномірного поширення міського способу життя, міських умов та інфраструктури на всю країну.

Виділення групи «надпросторових» факторів, тобто тих, що меншою мірою пов'язані з відстанню, простором, а більше – із зовнішнім впливом процесів глобалізації, зокрема основних її форм – процесів транснаціоналізації економіки, глобалізації фінансової діяльності та інформаційно-комунікаційного розвитку, пов'язане з включенням України та окремих її регіонів у глобальні процеси, тенденціями формування інформаційного суспільства. Слід відзначити, що самі по собі ці фактори лише частково визначають характер їх використання, який більше залежить від рівня розвитку суспільства і конкретного регіону, його економіки, рівня освіти і структури зайнятості населення тощо.

У широкому плані глобалізацію можна трактувати як суттєве розширення безпосереднього простору в різних галузях життєдіяльності населення (економічній, соціальній, політичній, духовній, екологічній). Як відомо, наслідком глобалізації є виникнення глобальних ринків і транснаціональних

корпорацій, тобто потужних зовнішніх зв'язків, які інтегрують окремі елементи суспільства (господарства, соціальної сфери тощо) у глобальні структури. Глобалізація різко збільшила ступінь відкритості національних економічних і соціальних систем, інтенсифікувала обмін інформацією, людьми, капіталами, товарами та послугами, культурними цінностями.

Участь країн в глобальних соціально-економічних процесах дає додаткові імпульси для розвитку, при чому як позитивні, так і негативні. Ці фактори розподіляються по території держав нерівномірно, підсилюючи наявні диспропорції регіонального розвитку, що визначає різне і далеко не синхронне включення національного економічного простору в світовий обіг товарів та фінансів, в міжнародний технологічний та інформаційний обмін. Ступінь включеності регіону у глобальні процеси визначається більшою чи меншою його відкритістю для транскордонного руху факторів виробництва, людей і інформації. Тому плоди економічної глобалізації краще відчувають на собі жителі регіонів з розвинутими зовнішньоторговельними зв'язками, процес поширення інформаційних технологій є більш динамічним і скоріше проникає в регіон через великі міста униз по ієрархічній системі поселень. У першому наближенні, через питому вагу валютних депозитів і кредитів, можна говорити і про рівень глобалізованості фінансових послуг.

У дослідженні звернено увагу на три аспекти: регіональні відміни у рівні економічної інтеграції, рівні глобалізованості фінансових послуг, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Мається на увазі, що активна зовнішньоекономічна діяльність і розвиток ІКТ і поширення доступу до них – це процеси суттєвої трансформації не тільки життєвого простору (систем зв'язку, комунікацій, виробництва, отримання послуг), але і самої людини, системи її соціальних практик [74], всієї споживчої поведінки.

Не можемо не вказати на умовність розділення факторів на «зовнішні» і «внутрішні», географічні і «надпросторові». Фактори зовнішнього середовища лише тоді впливають на населення країни та ЯЖН загалом, коли стають факторами середовища внутрішнього.

Глобальні тенденції названі нами «надпросторовими» тому, що вони дозволяють по-новому поглянути на просторову організацію суспільства, де адміністративні кордони вже набагато менше визначають локалізацію процесів економічної, соціокультурної і будь-якої іншої активності. Істотну роль починають відігравати фактори наявності і розвитку інфраструктури (як традиційної, так і новітньої) і соціокультурної мобільності, сприятливості екологічних умов. Регіони України повільно, але включаються у сучасний загальносвітовий процес економічної, технологічної і фінансової інтеграції. Небезпека полягає в тому, що фрагментація соціально-економічного простору України від цього не зникатиме, а навпаки – буде підсилюватися.

РОЗДІЛ 3 УРБАНІЗОВАНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ З ПОЗИЦІЙ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Розвиток суспільно-географічних поглядів на урбанізацію в Україні

За багато років досліджень просторових результатів урбанізації, змін систем розселення, географи дійшли думки, що цей процес є більш складним, ніж традиційне його визначення як зростання кількості та частки міських поселень і міського населення, і, відповідно до цього, – рівня концентрації населення і формування агломерацій. Урбанізація є процесом, що докорінним чином змінює життєдіяльність населення не тільки безпосередньо міст, але й цілих регіонів, означає модернізацію, соціальні переваги, комфорт для життя. Чи може урбанізація – причина не тільки просторових розселенських змін, але й змін способу і умов життя людей – бути з якісного боку опрацьована географами? Без сумніву так, і це підтверджує зв'язок між темпами урбанізації та глибиною її впливу на соціум і характер його діяльності, між величиною міста та ступенем «зрілості» міського середовища. 2008 р. є історичним відносно зростання міст і міського населення у світі – за даними доповіді ООН «Світові перспективи урбанізації: переглянуте видання 2007 р.», у цьому році вперше більша половина населення планети буде жити у містах. За прогнозами фахівців, у 2050 р. число мешканців міст збільшиться до 6,4 млрд, тоді як у сільській місцевості буде проживати лише 2,8 млрд.чол [345]. Щодо України, то, за прогнозом ООН, кількість її жителів зменшиться у середині нашого століття до 30,9 млн.чол., з числа яких лише 20% будуть жити у селі. Стабілізація чисельності міського населення України сьогодні та його зменшення у майбутньому не означають завершення процесу урбанізації – він продовжується й означає поширення «міських» умов життя на все (у т.ч. сільське) населення, зміну форм і характеру діяльності, структури споживання, а також окремі якісні зміни самого населення.

Та ж сама однобічність підходів, викликана у свій час пануванням у радянській економічній географії формаційної теорії, котра гальмувала дослідження ЯЖН, визначала і однобічний підхід до вивчення урбанізації, з акцентом на суто «виробничій» базі її формування і розвитку. Останніми роками, коли суспільний розвиток осмислюється в рамках міждисциплінарних концепцій, зокрема концепції ЗР, оцінка такого складного феномену як урбанізація вимагає постановки в центр уваги людини.

Сказати, що радянськими географами урбанізація не розглядалася як процес соціально-просторового поширення міського способу та умов життя, було б несправедливим. В 1970-ті рр. дослідження міського середовища, котре утворюється і розвивається за законами надскладної системи, були в центрі уваги не тільки західних науковців, які всебічно вивчають урбанізацію з кінця 1940-х років [213]. З 1977 р., коли Генеральна Асамблея ООН затвердила резолюцію про

створення Комісії з населених пунктів (Хабітат), діяльність в галузі ЗР населених пунктів, насамперед, міських, визнається такою, що потребує постійної і пильної уваги фахівців і міжнародної спільноти.

Радянська географія міст була зорієнтована не тільки на суто географічні предмети – опорний каркас, просторові особливості формування і розвитку агломерацій, але й на предмети, які більше притаманні екології людини, ніж соціально-економічній географії. А там, як зазначає Ю.В.Медведков, «предметом дослідження є групова і соціально обумовлена адаптація населення до комплексу систем, вплив яких проявляється при *територіальній інтеграції умов життєдіяльності людей*. Причому, однаково важливі обидві сторони цього явища: зміна середовища під впливом діяльності людей і зміна *можливостей* людей під впливом середовища» [150].

На IV радянсько-польському семінарі з проблем урбанізації В.В.Покшишевський говорив про три напрямки з солідним теоретичним обґрунтуванням, які склалися на кінець 1970-х рр. у радянській географії в рамках еколого-поселенської тематики: інтеграційне моделювання міського середовища і оцінка населенням власних умов проживання, об'єктивна оцінка умов проживання в містах, яка здійснювалась в рамках робіт з рекреаційної географії, а також медико-географічні роботи. Він також відзначав і роботи фізико-географів з «міського ландшафтознавства» [214]. Однак, до сьогоднішнього дня остаточно не дана відповідь на запитання – що власне оцінювалось чи моделювалось географами: система розселення, промисловість, каркас житлової і соціально-інфраструктурної забудови чи міське середовище? Як визначити рівень справжньої, а не зведеної до частки міського населення, урбанізації регіонів України? Що являв собою радянський тип урбанізації і якими є його результати в Україні? Ці питання змушують нас вказати на певні зрушення в осмисленні цього географічного і соціокультурного процесу.

Еволюція процесу урбанізації в країнах різного типу відбулася на характері досліджень у цих країнах. Якщо в розвинутих країнах Заходу обидва головні аспекти урбанізації (кількісний, пов'язаний з масовим переселенням людей у міста, зміною зайнятості, концентрацією населення і формуванням мегаполісів, і якісний, пов'язаний із становленням і утвердженням міського способу життя і відповідних умов проживання та якості людського потенціалу) наближені один до одного, то в Україні, як і в більшості пострадянських країн, якісний етап урбанізації відстає об'єктивно і з точки зору його осмислення.

Відповідно до цього, можна констатувати і відчутну різницю в досвіді дослідження якісних аспектів урбанізації і розвитку міст в 1970-ті–1980-ті рр. в колишньому Радянському Союзі і в США. Географи СРСР (Барабаш Н.Б., Блажко Н.І., Константинов О.А., Коваленко П.С., Корецький Л.М., Лаппо Г.М., Літовка О.П., Мохначук С.С., Перцик Є.Н., Покшишевський В.В., Пістун М.Д., Пітюренко Ю.І., Степаненко А.В., Хорев Б.С., Шипович Є.Й. та ін.) спираються на основи районування і містобудування, планувальні схеми і сітки розселення.

Їх роботи присвячені не тільки вузько розселенським проблемам, але й аспектам вирівнювання умов життєдіяльності населення, які забезпечує міське середовище. В дослідженнях розкривається дія основних містоформуючих факторів, проводиться функціональна типологія міст з урахуванням умов їх перспективного розвитку, здійснюється системно-структурний аналіз великих міст, територія диференціюється за благоустроєм, рівнем розвитку сфери обслуговування.

Урбанізацію розуміють як цілісну географічну проблему, яка потребує вивчення не тільки процесів формування специфічних форм розселення, територіальної концентрації життєдіяльності населення, ускладнення функцій поселень, а і з точки зору результатів цих процесів по відношенню до самого населення, його стану і умов його життя. Зокрема, А.В.Степаненко, визначає урбанізацію як багатогранний соціально-економічний процес, що супроводжується формуванням специфічного середовища для життєдіяльності населення і суттєвими змінами у способі життя [265]. Її важливою стороною є взаємодія міст і сіл, поширення міського способу життя.

Географи США в ті самі часи аналізують градієнти поля потреб людей, орієнтуючись при цьому на склад населення та його платоспроможність, розвиток ринку землі і нерухомості, діагностують відтік мешканців з районів суцільної забудови, фактично говорячи про субурбанізацію і соціальні та екологічні проблеми, які супроводжують розвиток міст (Berry V.J.L., Cohen Y.S., Harris Ch.D., Horton F.E., Vance J.E.Jr. [305]). На жаль, ці проблеми за різних причин тривалий період розцінювалися радянськими вченими як проблеми більше капіталістичних міст і нерідко виключалися з розгляду. Таким чином, особливості суспільного розвитку і, не меншою мірою, ідеологія значно впливали на напрямки дослідження урбанізації.

У Західній Європі швидкому кількісному зростанню міст в XIX-XX століттях передували тривалий період їх якісного зростання. За словами Ф.Броделя, вже в XV ст. міста на Заході нав'язували себе селам, «промислові ціни зростали, ціни сільськогосподарські знижувались, міста перемагали в нерівній боротьбі». За декілька століть кількісне зростання міст лише закріпило і зміцнило їх давніше домінуюче положення. Міста Європи змінили соціальний склад населення, створили особливий спосіб життя, зрештою – породили міське суспільство, принципово відмінне від сільського за способом життєдіяльності [43]. Лише поверхневі й далеко не завершені ознаки цього можна спостерігати на терені пострадянського простору, зокрема, в Україні.

Сучасний стан міської системи розселення, як і рівень урбанізації в Україні, є результатом історичного спадку, матеріальним і духовним відображенням тих соціально-економічних процесів, які мали місце на території держави, особливо у минулому столітті. Урбанізація відбувалась в Україні з глибоким запізненням як у кількісному, так і в якісному плані. На відміну від багатьох країн Європи, міста в Україні здебільшого молоді, але є й такі, які виникли ще до нової ери, у феодальний період. У допромислово добу українські міста у своїй

більшості були невеликими торговельними й адміністративними осередками для найближчих поселень. Їх активний розвиток спостерігається наприкінці XIX ст. у зв'язку з підйомом промисловості й торгівлі. Але розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком, стосується епохи “соціалістичного будівництва”. Потужний поштовх урбанізації було надано у кінці 1920-х рр. Найбільші ж темпи зростання кількості міст і міського населення відповідають періоду 30-х рр. XX ст. (рис.3.1). Між двома переписами 1926 та 1939 рр. українське міське населення збільшилося з 18,6 % до 36,2 %. Найбільш високий показник відповідає другій і третій п'ятирічкам, що спростовує поширену в радянські часи офіційну думку, що у другій і третій п'ятирічках потреба у робітничій силі задовольнялася за рахунок природного приросту й активізації внутрішніх трудових ресурсів міста, припинивши стихійну міграцію населення із села до міста [58]. Пізніше, до перепису 1989 р., міське населення зростало трохи повільніше. Процес формування сітки міських населених пунктів в Україні і зростання міського населення у XX ст. був безпрецедентним. З 1926 р. до 1989 р. кількість міст в Україні збільшилась у 4,7 разу.

Водночас, радянська урбанізація стала особливим явищем, відмінним від інших країн. Її результатом стали відмінності умов життя і стану населення в більш і менш урбанізованих регіонах України, за лінією «місто–село». У довоєнні роки урбанізація взагалі була побічним продуктом радянської прискореної індустріалізації. Найважливішими галузями промисловості, які справили вплив на зростання старих і виникнення нових міських поселень в Лівобережній Україні, стали гірничодобувна і, насамперед, вугільна, металургійна і пов'язана з нею коксохімічна, машинобудівна та хімічна галузі; на території правобережної частини України – машинобудівна і металообробна, легка і харчова, меншою мірою деревообробна промисловість [210]. Вочевидь, зростання міського населення могло б бути і більшим, якби не соціальні потрясіння, викликані масовими політичними репресіями і голодомором. В 1939-1940 рр. сітка міст країни збільшилась у зв'язку із приєднанням західних областей і Буковини, хоча західноукраїнські міста в основному були невеликими і з слабкою економічною базою. Величезні втрати населення, понесені Україною у роки Другої світової війни також значно порушили нормальний хід формування демографічного руху країни та його міської складової і здійснили негативний вплив на процес урбанізації. Війна не просто звузила її демографічну базу, вона ускладнила процес формування регіональних центрів, їх модернізацію, оздоровлення, не говорячи про благоустрій та ін. Позитивні демографічні тенденції були відновлені лише в кінці 1950-х рр., переважно за рахунок стрімкого зростання міського населення в Донецько-Придніпровському регіоні, яке продовжувалось до кінця 1980-х рр.

Фундаментальними рисами соціалістичної урбанізації в Україні стали:

- абсолютний пріоритет політичних, в т.ч. оборонних цілей, який обумовив майже насильну урбанізацію, що перетворилась на засіб розвитку промисловості країни;

Рис. 3.1. Динаміка кількості наявного населення України за даними переписів різних років

- погляд на населення, процеси його концентрації в містах як на джерело, насамперед, робочої сили для зростаючих і нових виробництв;
- «стирання граней між містом і селом», наслідком чого стали безумовне віддання переваги містам чи укрупненням населених пунктів будь-якого рівня, а також зміни соціальної структури українського суспільства; при цьому село і земля втратили свого господаря;
- єдині стандарти планування, забудови міст, розвитку комунального господарства.

Провідні географи країни змушені були ретранслювати думку, що «розселення – інерційна і тому недостатньо динамічна система. Відстаючи у своєму розвитку від територіально-галузевої структури виробництва, вона (чи окремі її компоненти) можуть приходити у протиріччя з найважливішими на даному етапі об'єктивними вимогами виробництва. В умовах соціалістичного суспільства таке протиріччя підлягає планомірному усуненню...» [3].

Наслідком цього було вирішення міських проблем як утилітарних, інструментальних: «трудові ресурси» мали десь жити, а, відповідно, слід було будувати житло, створювати необхідну інфраструктуру. Місто тривалий час було місцем задоволення «раціональних потреб», але не більше цього. Міське

середовище, яке саме по собі відтворювало потреби, тоді ще не відомі Держплану СРСР, не усвідомлювалось як самостійна цінність. Відповідно і витрати на його розвиток були мізерними. Все, що здійснювалось у сфері благоустрою міст, здійснювалось у мінімальних, функціонально необхідних межах, в найдешевший спосіб [43]. Існувала система містобудівної документації, яка визначала місця розміщення промислових підприємств і, відповідно, нових міст, їхню чисельність населення. Будівництво відбувалось тільки за затвердженнями державою проектами на основі стандартизованих проектних рішень, з централізацією систем інженерно-технічного забезпечення. Для будівництва радянського періоду характерна соціально-архітектурна однорідність міст, недостатня житлова забезпеченість на одного жителя, висока щільність (а на сьогодні – ще й поверховість) забудови. Водночас, в умовах державної власності на землю існували суворі обмеження на використання земель для потреб недержавного чи індивідуального житлового будівництва, на розміри споруд тощо.

У цілому радянський період містобудування дозволив у короткі терміни значно збільшити обсяги будівництва і житловий фонд країни, побудувати десятки нових міст і залучити до індустріальної діяльності більшу частину території України. Не можна оцінювати такі великі досягнення негативним чином, навіть через розуміння, що все це сприяло спустошенню сіл, посиленню диспропорцій регіонального розвитку, зрештою – витісненню в урбанізованих регіонах української мови і народженню особливої «пролетарської» культури. Не можна назвати ці досягнення і квазіурбанізацією, тому що розвиткові міст були притаманні всі фундаментальні риси урбанізації, хоч і «сіро» оформлені. На нашу думку, завдяки концентрації у містах прогресивних (хоча може і не обґрунтованих за масштабами) видів діяльності, саме їм належала і належатиме авангардна роль у забезпеченні соціально-економічного розвитку країни.

Сучасне українське суспільство зберігає сильний відбиток колишніх соціокультурних особливостей, головною з яких була кількісна та якісна незбалансованість соціально-територіальних пропорцій, що зрештою відбилося на відмінах у способі та умовах життя міського і сільського населення. Саме тому у 1990-х рр. велика кількість вчених, в т.ч. географів [21, 115, 170], звертається до аналізу причин «міської» кризи, вважаючи, що повернення до рутинних засад урбанізації (ролі промисловості, розвитку міст різних типів, наукових містечок і т.д.) мало що дає для оцінки сучасного стану міст, а тим більше – для спроб спрогнозувати урбаністичну еволюцію на найближчі десятиріччя [207].

Нині Україна отримала статус держави з ринковою економікою, значно змінивши пріоритети розвитку і внутрішню політику. Держава вже майже не інвестує кошти в розвиток міської інфраструктури (як інженерної, так і соціальної), вона взагалі перестала бути носієм єдиної стратегії влаштування життя населення, тому містобудування тепер має спиратися в тому числі і на приватні інвестиції. На перший план виходять інтереси якщо не населення, то приватних суб'єктів економіки, які вільно обирають місце як для життя, так і для бізнесу, відбувається

роздержавлення власності на землю, нерухомість, включаючи житлово-комунальну сферу міст. Виникає потреба в побудові нової конструкції громадянського урбанізованого суспільства, яка буде враховувати ці зміни і дбати не тільки про міста і міське населення, але й про регіони в цілому. Каркасом територіальної організації країни в майбутньому вимушені стати не просто міста, а «по-міському» обладнана територія, яка належатиме як державі, так і різним господарям.

Сьогоднішня криза урбанізації, візуальна ознака якої – зменшення міського (хоча, також, – і сільського) населення (табл.3.1), яка характерна для більшості європейських пострадянських країн у перехідний період, лише частково пов'язана зі складнощами перехідного періоду, а швидше – з цілим комплексом проблем, які накопичувалися протягом років прискореного зростання, але недостатнього розвитку міст. Цей комплекс проблем умовно можна об'єднати у дві великі групи: проблеми, пов'язані із розривом між статусом міста і реальними умовами міського комфортного і модернізованого середовища і проблеми, пов'язані із адаптацією вчорашніх сільських жителів до міського середовища, засвоєння ними навичок міської культури, норм поведінки, організації побуту тощо.

Урбанізація в різних країнах має власні особливості, а тому цей процес є співставним лише за окремими кількісними ознаками. Однак, і тут існують невизначеності з точки зору відсутності однозначних критеріїв віднесення населеного пункту до категорії міського поселення. В окремих країнах (в т.ч. і Україні) присвоєння міського статусу відбувається на основі кількісних показників і рис зайнятості, а в багатьох країнах поняття міста – більше економічне, соціальне і, навіть, історичне (Великобританія, Австрія, деякі країни Південної Америки).

В якісному плані українська урбанізація (в дусі її пострадянського розуміння) дуже відмінна від урбанізації інших країн – як розвинутих, так і тих, що розвиваються. Звичайно, міста, як носії урбанізації, характеризуються концентрацією різних форм діяльності, а, зрештою, – концентрацією найвищих досягнень культури, архітектури, науки, інформаційних, екологічнобезпечних технологій тощо. В умовах України значна кількість міст, особливо невеликих, зберігає сільські риси, нерідко історія їх формування пов'язана із побудовою робочих поселень біля крупних підприємств. Найчастіше це означало набуття і закріплення за ними рис напівоблаштованості, городництва навколо типових п'ятиповерхових будинків тощо. У перехідний період велика кількість монопрофільних малих міст внаслідок закриття підприємств, втратили містоутворюючу базу, а особисте підсобне господарство стало для багатьох мешканців єдиним джерелом отримання доходу і продуктів харчування. Повернення сільськогосподарської діяльності на власних чи стихійно захоплених земельних ділянках означало у перехідний період не стільки несформованість міст, недостатню адаптацію вчорашніх селян до міських умов, скільки – найдоступніший спосіб утримати певний життєвий рівень. За різних причин значна кількість міст і міських територій в Україні тільки наближається до типових міських характеристик зайнятості населення, використання вільного часу, проведення відпусток, рівня благоустрою і комфорту.

Таблиця 3.1

Сучасне співвідношення міського і сільського населення в різних країнах *

Країна	Структура населення (%), 2004 р.		Середні щорічні темпи зміни населення, 2000-2005 рр. (%)	
	міське	сільське	міське	сільське
Беларусь	71	29	0,06	-1,70
Бельгія	97	3	0,24	-0,84
Болгарія	70	30	-0,35	-1,99
Великобританія	89	11	0,38	-0,26
Вірменія	64	36	-0,75	0,09
Грузія	52	48	-1,38	-0,42
Данія	85	15	0,34	-0,37
Естонія	70	30	-1,04	-1,23
Ірландія	60	40	1,54	0,51
Канада	81	19	1,19	-0,96
Латвія	66	34	-1,22	-0,34
Литва	67	33	-0,67	-0,38
Молдова	46	54	0,11	-0,31
Німеччина	88	12	0,28	-1,48
Польща	62	38	0,04	-0,27
Російська Федерація	73	27	-0,58	-0,54
Румунія	55	45	-0,20	-0,26
Словенія	51	49	-0,11	-0,11
США	80	20	1,44	-0,63
Угорщина	66	34	0,14	-1,57
Україна	67	33	-0,72	-0,90
Франція	76	24	0,72	-0,34
Швейцарія	68	32	-0,07	0,01
Швеція	83	17	0,12	-0,07

* Джерело [344]

Відоме за радянських часів формулювання «обмеження зростання великих міст і розвиток малих і середніх» фактично визначало суть відношення тоталітарної влади до урбанізації – можливість її штучного обмеження. Радянські географи також спиралися на директиви з'їздів КПРС, хоча і зазначали в своїх працях, що «здійснення цього завдання – дуже складна справа» [210, с.122]. На нашу думку, погляди географів якнайменше були «деформовані» ідеологічним впливом, а висновки на користь обмеження зростання крупних міст були підкріплені серйозним аналізом особливостей розвитку багатьох з них, системи

міських поселень в цілому, функціональної структури та економічної бази їх формування. І хоча тоді відчувався «екстенсивний» дух тверджень і розуміння самої урбанізації («включення в міську мережу нових придатних для землеробства земель», «обмеження нового промислового будівництва у великих містах з метою більш рівномірного розміщення продуктивних сил і розселення» тощо), це відповідало типовому індустріальному етапу урбанізації. І сьогодні ми не можемо не погодитися з думкою Б.С.Хорева про те, що «процеси урбанізації і розселення не можуть бути правильно пояснені і зрозумілі поза концепцією територіальної організації виробничих сил країни» [291]. Разом з цим, не викликає сумнівів, що процес урбанізації є двосдиним: накопичення соціального, економічного, культурного потенціалу в найбільших центрах – це лише його головна, але перша частина, пізніше цей потенціал поширюється на периферійні міські і сільські поселення. Рівень розвитку останніх зростає, це стимулює найбільші центри до нового розвитку і т.д. [22]. Штучне обмеження навряд чи стримує, а швидше – вбиває процес розвитку. Драматизм полягає в тому, що процес освоєння ресурсів, “випереджаючий саму людину” економічний і, в першу чергу, промисловий розвиток, з одного боку сприяли зростанню в Україні міських промислових зон та агломерацій, а з другого – були не в змозі відтворити те справжнє міське середовище і інтелектуально-культурний потенціал, яким володіли окремі українські міста ще на початку ХХ ст. Поруч з цим, індустріальна урбанізація деструктивним чином вплинула на українське село, не тільки відібравши у нього демографічний ресурс, а значно змінивши традиційну сільську якість життя в регіонах України. Ідеологія людини “при виробництві” знаходила просторовий прояв у “містах при заводах”, сформувавши цілу низку поселень з економікою і способом життя людей, які на сьогодні визначають соціальне, екологічне обличчя багатьох регіонів, нерідко – і політичні настрої людей.

Не слід забувати, що урбанізація – це процес, який зумовлює розвиток міст у часі [277], внаслідок чого еволюціонують соціально-економічні функції міст, змінюються (як правило, зростають) суспільні потреби до якості міського середовища, з’являються нові вимоги, засади і технічні можливості просторового впорядкування міст. Ця динамічність також підсилює значення досліджень якісних аспектів урбанізації з точки зору збалансованого, постіндустріального і конкурентоспроможного розвитку України та її регіонів на сьогоднішній день.

Суттєвий контраст між селом і містом, між пересічним містом і столицею в Україні зростає, і контраст цей полягає, насамперед, у незрівняних характеристиках комфортності та обладнання життя і побуту. Той рівень комфорту, який має місце в середньому українському місті нерідко не відповідає умовам, в яких мешкає типове сільське населення, наприклад, у Німеччині чи Голландії. Це означає, що урбанізація в її цивілізаційному розумінні – це поширення комфорту і модернізація життя, переваги облаштованості і збереження часу, відповідна структура зайнятості населення, а не присвоєння населеному пункту статусу міського за його чисельністю, характером забудови чи будь-якими іншими зовнішніми ознаками. Зростання

населення, його концентрація, зміна занять населення зрештою призводять до якісних змін, існують навіть формули «зрілості» міст. Однак, проміжок часу між визнанням статусу міста і формуванням справжнього міського середовища може бути достатньо великим.

Останніми роками життя міст і міських населених пунктів в Україні змінюється, індустріальний тип забезпечення процесів відтворення міського життя поступається місцем постіндустріальному. Формується різноманіття міст за рівнем їх адаптації до реформ: від міст, які є успішними (із розвитком третинного та четвертинного секторів економіки) до деградуючих міст. Паралельно з цим співіснує, хоч і в змінений формі, інститут реєстрації, хоча оптимізація економічних наслідків урбанізації, як і контроль за нею, повинні залежати від розуміння змін в структурі зайнятості, умовах життя людей і відштовхуватися насамперед від інтересів людини, а не можливостей держави закріпити людей за певними місцями проживання. Адже люди, які змінюють місце життя в пошуках вищої освіти та роботи – це не найгірший потенціал соціально-економічного зростання країни. Через це, актуальність оцінки міграційних аспектів урбанізації дедалі зростає.

1990-ті роки і сьогоднішній період на пострадянському просторі відзначаються розширенням геоурбаністичних досліджень в напрямку аналізу проблемного кола питань, пов’язаних з екологічними проблемами розвитку міст [65, 221], соціально-економічними та іншими проблемами розвитку малих міст [155, 274] та інших аспектів урбанізаційного розвитку, що свідчить як про трансформацію функцій і ролі міст у перехідному суспільстві, так і про існуючі дефіцити в осмисленні взаємопов’язаності урбанізаційного і регіонального розвитку в цілому, системному дослідженні взаємодії людини з природою і соціальним середовищем.

В Росії в перехідний період якісним аналізом урбанізації вже активно цікавляться географи, деякі з них говорять про відставання ознак якості урбанізації від її офіційного визнаного рівня, про існування і відмінність так званої «побутової» урбанізації, про причини, які були основою для розвитку нових міст у віддалених і кліматично суворих районах РРФСР і сьогоднішні наслідки цього процесу [61, 122, 169]. Тим не менш, відомий російський географ Г.М.Лаппо, полемізуючи з колегами, говорить про те, що рівень урбанізації слід оцінювати за найвищими її досягненнями, не затіняючи найбільш виражені риси урбанізації явищами і властивостями, що притаманні переважно «ар’єргарду урбанізації» – сільськими рисами, низьким благоустроєм, нерозвиненістю сфери обслуговування тощо [130]. Він говорить про важливість інтегрального показника урбанізації, який відображає її багатогранність і, у першому наближенні, називає в якості такого показника частку населення великих міст, яка найбільш кореспондується з результатом урбанізації.

В Україні і досі відчувається дефіцит досліджень якісних аспектів урбанізації, її соціально-територіального «супроводження», особливо в період уповільнення її темпів і при врахуванні властивих їй сьогодні рис. Це актуально

не тільки в зв'язку з особливою гіпертрофованою «промисловою спадщиною», особливо на південному сході країни, але в зв'язку з сучасними реаліями і потребами розвинутого суспільства, випадінням багатьох розвинутих міст України з числа конкурентоспроможних міст-лідерів.

Зарубіжні фахівці сьогодні активно звертають увагу на такі аспекти як соціально-територіальна диференціація і дезінтеграція населення, бідність в міському середовищі, проблеми іммігрантів тощо [318]. Урбаністична проблематика в інших сучасних працях нерідко пов'язується із розвитком мегаполісів, формуванням так званих світових центрів. Зокрема, можна навести приклад дослідження, здійсненого англійцями П.Тейлором і М.Хойлером [330]. Ними було виявлено чотири групи міст, які претендують на роль світових центрів. На відміну багатьох своїх попередників, автори проаналізували не концентрацію виробництва і не рівень ВВП регіону, а зосередження офісів, що продукують сервіс у таких галузях як бухгалтерський обіг, реклама, банківська і фінансова справа та юриспруденція. Автори об'єднали міста α -рівня, вага яких в європейській економіці є вирішальною, у першу групу, β -рівня – у другу групу, γ -рівня – в третю і т.д. за значенням міст [234]. Київ, який на загальноукраїнському фоні виглядає супермістом, за їх методикою потрапив лише в четверту групу, що свідчить про незавершеність і несформованість його як постіндустріального, фінансового центру, проте і про перспективи, які він має в плані розвитку, якщо урбаністична політика буде правильно осмислена фахівцями і політиками.

Підсумовуючи зазначене, виділимо найважливіші, з точки зору ЯЖН, риси, на які спираються науковці у сучасних оцінках урбанізації:

- 1) звернення уваги на просторову концентрацію населення, економічної та соціальної активності, що проявляється в цілком конкретних формах агломерування поселень;
- 2) виділення специфічної (міської) діяльності (характеру зайнятості) несільськогосподарського характеру, зазначення відмінних рис цієї діяльності – інтенсивна, різноманітна, диференційована тощо);
- 3) виділення міського способу життя – особливого типу життєдіяльності населення і умов цієї життєдіяльності;
- 4) зазначення особливого місця міст в системі розселення, їх статусної позиції;
- 5) підкреслення специфічності міського середовища як системи локалізованої і потужної взаємодії природного, економічного, соціального середовища.

3.2. Багатогранність урбанізації і специфіка її результатів в Україні

Урбанізацію можна назвати всевітнім і майже природним процесом, характерним для ХХ-ХХІ століть. У минулому столітті весь світ став переселятися у міста, а вже з початку 1960-х рр., з поширенням у сільській місцевості міських зручностей і масовою автомобілізацією, у розвинутих країнах спостерігаються

зворотні тенденції – так звана субурбанізація, пов'язана з перміщенням населення у передмістя. У країнах, що розвиваються, окремих західних країнах і країнах з перехідною економікою процес переміщення населення у міста триває і домінує серед інших видів внутрішнього механічного руху населення, особливо у напрямку найбільших міст. Водночас, характерною рисою багатьох пострадянських країн стає абсолютне і, в окремих регіонах, відносне зменшення міського населення.

Якщо коротко визначити суть «кризи урбанізації» в Україні, то вона полягає у тому, що демографічний ресурс зростання міського населення вичерпується набагато швидше, ніж потенціал переваг поширення міського способу життя. Життя висуває нові вимоги до якості середовища, і міста, як і раніше, продовжують відігравати особливу роль у формуванні цієї якості. Тому, незважаючи на важливість і самоцінність професійних географічних завдань, пов'язаних з аналізом територіальної організації розселення, формуванням агломераційних форм і т.д., на перший план сьогодні висуваються завдання дослідження людини та умов її життя у міській і сільській місцевостях, а також нерівномірність цих умов, яка підсилюється процесом відтоку населення у міста.

У літературі існує чимало визначень урбанізації. Більшість географів, незважаючи на природне переважання досліджень просторово-розселенського плану, що пов'язані із акцентом уваги на територіальних особливостях зростання міст, функціональній типізації поселень і формуванні агломерацій, – схиляються, тим не менше, до широкого трактування урбанізації, яка внаслідок глибоких соціальних і просторових змін несе з собою якісні зміни життя, його розмаїття, облаштованість, розвиток культури і суспільства, прогрес. За Є.Н.Перциком, урбанізація – багатогранний глобальний соціально-економічний процес, пов'язаний з різким посиленням в епоху науково-технічної революції розвитку і концентрації продуктивних сил і форм соціального спілкування, з поширенням міського способу життя на всю мережу населених пунктів [204]. О.С.Пчелинцев визначив урбанізацію як процес, який розгортається в самому суспільстві і пов'язаний зі зміною структури діяльності, способів спілкування, норм і системи цінностей [231]. За О.Г.Топчієвим, урбанізація – це історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, зростання міського населення, випереджаючих темпів розвитку великих міст [278]. Прикладом більш традиційного «розселенського» формулювання є, наприклад, визначення Я.Г.Машбіца, який вважає, що процес урбанізації включає «зростання чисельності, питомої ваги і значення міського населення, розвиток міст різних типів і розмірів, формування систем і районних підсистем міських центрів» [148]. Група відомих радянських дослідників урбанізації на чолі з Г.М.Лаппо ще в 1976 р. зазначала: «Розрізняючи розвиток урбанізації вшир і вглиб, географ покликаний встановити наявність і ступінь прояву одного та іншого, а також співвідношення між ними у кожній країні, кожному районі, що суттєво для визначення конкретного характеру урбанізації і ступеню урбанізованості тієї чи іншої території» [66]. При цьому перше означає виникнення «осередків» урбанізації на нових територіях. Друге проявляється в ускладненні форм систем розселення в межах вже охопленої

урбанізацією території. Розгляд урбанізації з широких соціальних позицій означає, за думкою авторів, не розгляд самого процесу, а осмислення його результатів у кожній конкретній країні.

В основі розуміння сутності урбанізації у російського економіста Г.А.Гольца знаходиться уявлення про урбанізовану культуру. В одній зі своїх монографій він зазначає: «Наша урбанізація, яка визначається в статистичних довідниках як частка міського населення в його загальній чисельності, зовсім неспівставна з аналогічними показниками в розвинутих країнах, оскільки за цими показниками скрита неспівставна різниця в якості різноманіття» [61].

Російські експерти О.С.Кривов та Ю.В.Крупнов, відомі як співавтори сучасного проекту демографічної доктрини Російської Федерації, який активно обговорюється російською громадськістю, зазначають, що «урбанізація є способом і типом міського розвитку». Більше того, створення масових модернізованих поселень садибного типу чи котеджних містечок в умовах сучасної Росії також «являє собою урбанізацію, тому що передбачає в якості основного завдання збереження і нарощування складного міського життя, інтенсивного спілкування і зручності комунікацій» [120]. Ці автори доволі жорстко критикують однобічну урбанізацію індустріального типу, яка відбулася в СРСР з 1930-х рр. і визначають її в якості причини депопуляції населення. «На сучасному етапі процеси урбанізації даного типу не тільки не послаблюються, але різко посилюються і, на додаток, поєднуються з процесами деградації базових інфраструктур життєзабезпечення і ключових систем діяльності, що зрештою призводить до зосередження основної частини населення в небагатьох «розбухаючих» мегаполісах і швидкому спустошенню провінції і села. Мегаполісний тип урбанізації підсилює негативні наслідки індустріальної урбанізації: перетворення повноцінної сім'ї на малодітну, різку інтенсифікацію праці поруч з зростанням часових витрат на отримання мінімально необхідного доходу і забезпечення побуту, несприятливу екологічну обстановку в місці проживання, індивідуалізацію і різноманітне відчуження індивідів і родин один від одного з порушенням сусідства, сусідських громад, безпосереднього спілкування і багатоманітності способів взаємного визнання. Убогість і безперспективність урбанізації такого типу очевидна...» [121]. Процеси, які відбуваються в Україні зараз, є дуже подібними до російських, хоча ми і не в змозі назвати нашу урбанізацію мегаполісною – єдиним постійно зростаючим центром у нас є столиця держави.

Всі ці міркування наводять нас на думку, що географія повинна повернутися у бік широкого осмислення результатів урбанізації. При цьому необхідно зробити дуже важливе методологічне зауваження – розвиток міст оцінюється в цілому як *позитивний* в житті суспільства процес, хоча і з притаманними йому негативними рисами. Зокрема, майже визнаним є факт зосередження в урбанізованих регіонах великої кількості соціально-екологічних екстремальних процесів і явищ [106]. На етапі постановки завдання важливо знайти ті значимі аспекти, які дозволяють перейти від одномірних моделей розвитку міст до багатомірного аналізу, який би

надав інформацію для прогнозного опису частки міських поселень в тих чи інших регіонах України.

З другого боку, процес урбанізації є історичним процесом, який має початок і кінець. За думкою географів, «завершенням урбанізації можна вважати досягнення такого стану, за якого осередки високоурбанізованого середовища фактично перекривають зонами безпосереднього впливу всю (чи всю економічно активну) територію країни, а майже все населення проживає або в великих містах і агломераціях, або в зонах їх безпосереднього впливу. Розвиток великих міст і міських агломерацій при цьому не завершується, форми розселення продовжують ускладнюватися, урбанізованість набуває все нових рис – і позитивних, і негативних. Але навряд чи логічним буде розглядати це як подальшу урбанізацію. Аналогічно цьому не всякий розвиток промисловості є індустріалізацією. Індустріалізація країни – це шлях її перетворення з аграрної в індустріально-аграрну чи індустріальну, що знаходить відображення у відповідних показниках структури народного господарства; подальший розвиток промисловості вже не трактується як індустріалізація» [66]. Географи пов'язують зрілість урбанізації найчастіше зі стабілізацією розвитку міст і населення, оформленістю ієрархічної структури міст. Але з точки зору міждисциплінарного підходу до вивчення процесу, зрілість урбанізації на сучасному етапі вже не можна пов'язати тільки з цим – вона повинна бути пов'язана зі структурою економіки, з умовами життя і цілим комплексом соціокультурних досягнень.

Як зазначає Є.Н.Перцик, особливості сучасного етапу розвитку міст потребують нетрадиційних підходів до їх дослідження і проектування. Серед цих особливостей – уповільнення темпів росту міського населення посилення диференціації урбанізаційних процесів, виникнення ринку землі і нерухомості, посилення соціальної неоднорідності і зростання контрастності у забезпеченні різних соціальних груп, зміни в структурі зайнятості, складні процеси реструктуризації містоутворюючої бази, поява безробіття, посилення різниці в інвестиційній привабливості міст, розвиток міграційних процесів тощо [205].

З урбанізацією пов'язаний регіонально конкретний тип формування соціального простору, в якому активна роль людської діяльності, тенденція перетворення первісного фізичного простору (і часу) в специфічний соціальний (соціально-культурний) простір – час, отримує чіткий предметний вираз [231].

Реальна і глибока урбанізація регіону відбувається тоді, коли формується єдине соціально-культурне середовище, в якому як міське, так і сільське населення отримує можливість максимально ефективно реалізувати свої потреби і інтереси. Існуючі дослідження найчастіше охоплюють однобічний розгляд «міських» та «сільських» проблем і процесів, хоча іноді на процес регіональної урбанізації слід дивитися комплексно. Урбанізація є проекцією всесвітньо-історичного процесу відтворення всього життя суспільства, його закономірностей на територію, на простір [20]. Вона виступає як механізм якісних зрушень в суспільстві, на території через накопичення в фокусах розвитку інтелектуального потенціалу, подальшого

поширення комфортних умов життя на все суспільство, в т.ч. на сільські території. Міста в Україні поки що не стали центрами демократії, свободи, підприємництва, тому що вони формувалися і розвивалися, насамперед, як провідники державної економічної політики. Ті умови, які вдалося створити в містах за короткий час (і протягом радянських п'ятирічок і зараз), не поширювалися на сільську територію, яка позбавлена сучасної інфраструктури, шляхів сполучення, тим більше – новіших інформаційних комунікацій. Середовище найбільших міст є набагато більш розвинутим і привабливим.

Останні десятиріччя ХХ століття поставили на порядок денний проблему відсутності в Україні осмислених форм міського облаштування. Відома за радянських часів теза про «подолання різниці між містом і селом» була сприйнята в науці і містобудівній практиці, проте, на нашу думку, не до кінця обґрунтована з соціокультурної точки зору. Смісл зрівняння різних чітких сутностей (сільських і міських) в одному аморфному загальному типі проявився в невиразності і убогості, незбалансованості розвитку як сіл, так і багатьох українських міст.

Найбільшого розвитку за радянських часів отримали дві моделі, що пов'язані з відносинами «місто – село»: створення міст-супутників за межами великих міст з типовою багатоповерховою панельною забудовою і ліквідація «неперспективних» та укрупнення «перспективних» сіл з метою побудови на їх основі агромістечок. Перша модель, а разом з цим, і уявлення про панельно-централізовану урбанізацію взагалі, була достатньо представлена як в публікаціях, так і в практиці містобудування і матеріалізувалась в тих містах, які ми зараз маємо. Друга модель була описана значно менше, особливо з соціально-культурних і соціально-інфраструктурних позицій. Однак, від цього вона стала не менш живучою: зокрема, колишній досвід побудови агромістечок доволі успішно відтворюється (але на принципово новому рівні) в пострадянській Білорусі зараз [67]. Принципово відміною сьогоденної практики побудови агромістечок є та, що в основу самої ідеї цих поселень покладено не виключно виробничу, а містобудівну, соціо-інфраструктурну і соціокультурну основи. Нові поселення розглядаються як ядра нових укладів життя і вузлів нових інфраструктур, і вже потім – як центри виробництва. Йдеться про нові транспортно-інфраструктурні ринково та архітектурно організовані елементи, певну незалежність населення від зовнішніх факторів шляхом індивідуалізації систем життєзабезпечення, використання природного потенціалу, збереження якісних характеристик «сільського домобудівництва» з відповідними господарськими приміщеннями, приміщеннями для одягу і т.д., тобто в цілому зовсім «іншу», у порівнянні з радянською традицією планування у райцентрах і великих селах парадних площ з адміністративними будівлями і будинком культури, а також типових п'ятиповерхівок, урбанізацію.

Якщо містобудівна концепція раніше більшою мірою спиралася на обслуговування процесу проектування і раціоналізацію територіальної організації міст, то зараз слід звернути увагу і на те, що регіони України, як цілісні утворення, які у різних пропорціях складаються з сільської і урбанізованої частин, відрізняються

за історичною глибиною урбанізації, функціональною насиченістю, соціальною значимістю міст і міських поселень, ступенем їхнього благоустрою тощо. Це доволі об'єктивний процес, з яким не можна не рахуватися і він надалі буде більш помітним.

Важливим показником рівня урбанізації країн і регіонів є показники структури виробництва і питома вага зайнятих у несільськогосподарських секторах. Саме домінування виробництва і зайнятості в промисловості, зокрема в основному – в високотехнологічних галузях, а сьогодні, в першу чергу, і в сервісних галузях, дозволяє виділити міський спосіб життя як окремий тип життєдіяльності, принципово відмінний від сільського – «відірваний» від землі.

Межа тисячоліть співпала з переходом людства до постіндустріальної стадії розвитку, яка супроводжується стрімким зростанням сфери послуг і питомої ваги галузей, які забезпечують створення, передачу і використання інформації. Міста знаходяться у фокусі глобальних змін, за яких оновлюються всі традиційні види діяльності, зокрема, промисловість і сільське господарство. Зайнятість населення у сферах, пов'язаних з тією чи іншою формою продукування послуг та обробки інформації є, на сьогодні, свідченням реального піднесення міського способу і стилю життя.

Для розуміння і обрання шляхів розвитку сучасного постіндустріального суспільства всі ці спостереження мають сенс, тому що саме урбаністична культура і ментальність породили зростання сфери послуг, а потім і всі мережеві феномени – Інтернет, мобільний зв'язок і інші форми послуг інформаційної інфраструктури. Саме міський тип споживання, де попит на послуги зростає швидше, ніж на промислові товари, обумовлює якісно відмінні потреби і інтереси населення. Проте, якщо цей процес розвивається тривалий період виключно локально (у найкрупніших містах) і не поширюється на сільську місцевість, малі міста, то це говорить про невикористаний потенціал урбанізації країни на шляху гармонізації соціального розвитку різних регіонів і формування належної ЯЖН.

У «міській», за часткою міського населення, Україні на сьогодні існує не зовсім «міська» структура ВВП, а в окремих східних регіонах – зовсім «неміська» структура ВРП – з високою часткою добувних галузей і металургії, відносно високою питомою вагою сільського господарства. Така невідповідність вкотре дозволяє зробити припущення, що обставини розвитку міст в Україні тривалий час були сильнішими за безпосередньо міське середовище. Все це відповідним чином не могло не вплинути на ЯЖН.

Мають місце й інші тенденції. На протязі тривалого часу найбільші міста-мільйонери в Україні – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк – дуже швидко зростали, зростав і офіційний рівень урбанізації південно-східних регіонів. Однак, за період між двома останніми переписами населення і донині саме міста-мільйонери (за виключенням Києва, який, як столиця, притягує мігрантів) і, насамперед, міста південного сходу України найбільш інтенсивними темпами втрачають населення. Є загроза певного «танення» каркасу розселення, найбільші

міста відчувають подвійне навантаження, скріплюючи величезні периферійні території. Більш стабільними в своїй чисельності виявилися найбільші міста західних областей України, невеликі міста центральних областей. Значною мірою це можна пояснити тим, що процес урбанізації у західних областях України не набув тієї інтенсивності штучного, примусового, будівельно-промислового плану, яку він мав на сході країни, більшою міцністю демографічних зв'язків з сільською місцевістю, однак, також і тим, що в перехідний період населенням багатьох «непромислових» регіонів було збережено безпосередній «економічний» зв'язок з землею. Як це не дивно, але цей факт значно допоміг населенню багатьох міст вижити і утримати колишній режим відтворення життя і населення.

Тут можна згадати і про інші соціально-економічні особливості поведінки населення у перехідний період, нібито другорядні при розгляді урбанізації, а саме – відоме всім дачне господарство жителів великих міст (не відпочинок, а зайнятість сільськогосподарською працею з метою отримання додаткового доходу, здача в оренду міських квартир і проживання за межами міста тощо), городництво, особисте підсобне господарство у малих містах. Ці, далеко не самі прогресивні, «вторинні» види діяльності, які і досі використовує значна частка міських жителів, дозволили певній кількості з них утримати колишній рівень життя, частково – сформувати і характерну його якість. Яким чином охарактеризувати цей процес – як повернення до землі, чи як дезурбанізацію при збереженні міського статусу і прописки? Очевидно, цей фактор менше пов'язаний з дезурбанізацією, а більше з пошуком шляхів виживання і одночасного «оздоровлення» значної частини населення в перехідний період. Традиційна для великих міст сезонна дачна міграція, вирощування на земельних ділянках сільськогосподарської продукції, не зможе «закрити собою» територіальну чи офіційно відому картину реальної урбанізації і субурбанізації (зростання і модернізація приміських зон), однак, вона є тією реальністю, з якою живуть мешканці багатьох українських міст і яка стала невід'ємною складовою їхньої якості життя, потребою знайти на землі те, чого не змогло дати навіть найрозвинутіше місто.

Розшарування суспільства у перехідний період призвело до виникнення навколо великих міст України нової реальності – котеджних містечок і таунхаусів (наприклад, «Золоті Ворота», «Сосновий Бір», «Михайлівський сад», «Вишневе містечко» під Києвом), чи великої кількості окремих приватних особняків з централізованими і автономними системами водопостачання і водовідведення, власною інфраструктурою, торговельними і оздоровчими комплексами, охороною. В середині 1990-х рр., коли з'явилися перші замські селища у Коча-Заспі, масова поява величезних за площею будинків була стихійною, різноплановою і пов'язувалась із стрімким збагаченням «нових українців», неорганізованістю забудови, неефективністю використання землі, забрудненням оточуючої території. Зараз, у зв'язку з розширенням системи кредитування населення, певною стабілізацією на ринку праці, прагнення мати власний будинок і землю стає притаманним людям з середніми доходами. Продовжує розвиватися і суміжний, хоча більш дешевий (але

не для населення) сегмент – спорудження багатоквартирних, так званих «елітних», будинків у містах-супутниках великих міст. І те, і інше виступає першими справжніми ознаками субурбанізації і відповідає світовим стандартам і логіці розвитку міст. Це означає також, що потреби і інтереси населення змінюються разом з міським життям, а, отже, урбанізується не тільки територія, урбанізується суспільство, починаючи мислити ергономічними категоріями комфорту, зручності, екологічної чистоти, доступності.

Міська інфраструктура також переживає не найкращий період. На порядку денному давно стоїть питання оновлення і модернізації основних фондів житлово-комунального господарства. Відсутність гарячого водопостачання, відключення електроенергії залишається частим явищем сучасного побуту середнього українського міста. Зниження якості комунальних послуг, експлуатація інфраструктурних мереж за межами терміну служби зумовлює надмірне енергоспоживання та непродуктивні втрати енергоресурсів, низька платоспроможність споживачів також не сприяє виправленню ситуації. Далеко не всі міські квартири в Україні мають водоводи, обладнані каналізацією (наприклад, в такій високоурбанізованій області, як Донецька таких квартир приблизно третина, гарячим водопостачанням не обладнані 66 % житлового фонду [30]). Велика кількість міських жителів мешкає в аварійних спорудах, проблемою великих міст стає наявність великої кількості довгобудів – недобудованих споруд, які значно порушують естетичний вигляд нових міських районів.

Жодна зі спроб – рухатися назустріч місту за рахунок села чи рухатися назустріч селу за рахунок міста – не завершилася успіхом ані в радянські часи, ані пізніше через порушення двоєдиного механізму урбанізації – концентрації населення і дефіцитних форм діяльності, різних досягнень в містах та їх одночасного чи наступного поширення на сільську місцевість. Навіть зараз, у перехідний період, пов'язаний зі змінами в економіці, безробіттям, який характеризується зменшенням міського населення, міграційні потоки з села в місто в основній своїй масі продовжуються, хоча на селі і на землі вижити легше. Це означає, що урбанізація обумовила чітку ціннісно-вартісну диференціацію простору: одні території – міста – у свідомості людей мають однозначно більшу соціокультурну і соціо-економічну цінність, інші (переважно сільські поселення) – відштовхують людей.

Суть урбанізації найбільш повно може бути розкрита через той вплив – просторовий і соціально-економічний, а також екологічний (змістовний), якій вона здійснює на розвиток регіонів. Якщо просторові аспекти (які охоплюють зміни конфігурації, територіальної структури населення (розселення), господарства і природокористування) доволі глибоко досліджені суспільною географією, то «змістовні» аспекти впливу урбанізації (створення особливих умов для забезпечення комфортної життєдіяльності людей, умов для комплексного соціально-економічного і еколого-культурного розвитку населених пунктів і територій) проаналізовані фрагментарно. Внаслідок цього, рівень реальної урбанізації відрізняється від офіційно визнаного за часткою міського населення.

Водночас, просторовий (морфологічний) і змістовний аспекти урбанізації взаємопов'язані і утворюють цілісну систему (рис.3.2). Просторові зміни внаслідок урбанізації неоднозначні, масштабні і доступні зовнішньому спостереженню, нерідко вони дійсно являють собою діючу причину будь-яких соціальних змін. Однак причинно-наслідкові залежності тут є набагато складнішими, нерідко «соціальне» в свою чергу впливає на «територіальне», масові соціальні потреби і інтереси обумовлюють територіально-структурні зміни. Як зазначає Г.М.Лаппо, кількісні зміни не завжди переходять в якість, але ті стрімкі зрушення в урбаністичній структурі, які відбулися за радянських часів, свідчать про появу нової «якості розселення» [64], яка в свою чергу впливає на життєдіяльність як міського, так і сільського населення.

Об'єктивна різниця зовнішніх обставин, системно організуючих способів життя в містах і сільській місцевості, дозволяє констатувати, що якість міського і сільського життя є також не одним і тим самим і є ціла низка факторів, які специфікують ці способи і умови життя (більш високий рівень розвитку комунікацій в містах на відміну від відносної транспортної та інформаційної ізоляваності сіл, розширене у містах коло можливостей для отримання освіти, роботи, кар'єрного зростання, різні екологічні умови життя, різний рівень технологізації побуту, різна соціально-екологічна обстановка тощо).

Міське населення більш структуроване та стратифіковане, поза як самі процеси структуризації та стратифікації населення відбуваються у тісній взаємозалежності від розвитку міської мережі. Міське населення є мобільнішим і має вищий рівень освіти. Міське населення має особливі норми демографічної та соціальної поведінки. Це ті фактори (хоча й далеко не усі), завдяки яким міський житель значно швидше адаптується до змін соціальних умов проживання, тоді як консервативний сільський житель на суспільні зміни реагує повільніше. Урбанізовані регіони значно швидше пристосовуються до кардинальних соціальних та економічних змін. Зокрема, в Україні у 1990-х рр. саме урбанізовані регіони найкраще відреагували на економічні зміни, пов'язані з переходом до ринкової економіки [138].

За словами відомого американського урбаніста Л.Вірта [342], міське життя стає певним способом життя, своєрідним соціальним строем. Ступінь урбанізації за думкою цього вченого визначається не кількістю чи щільністю населення, а тим, який спосіб життя панує в тому чи іншому регіоні. При цьому спосіб життя є емким поняттям і означає і тип соціальної структури, і тип родини, і тип групової поведінки тощо. Іншими словами, простір наповнюється смислом міського контексту, він організовується так, щоб найкращим чином відповідати потребам процесу колективного споживання, однак, якщо це торкається тільки міст – тоді на виду тільки поверхневі ознаки урбанізації.

Відома на Заході стадіальна концепція процесу урбанізації, яка була запропонована в свій час Дж. Джебсом [314], констатує п'ять стадій формування

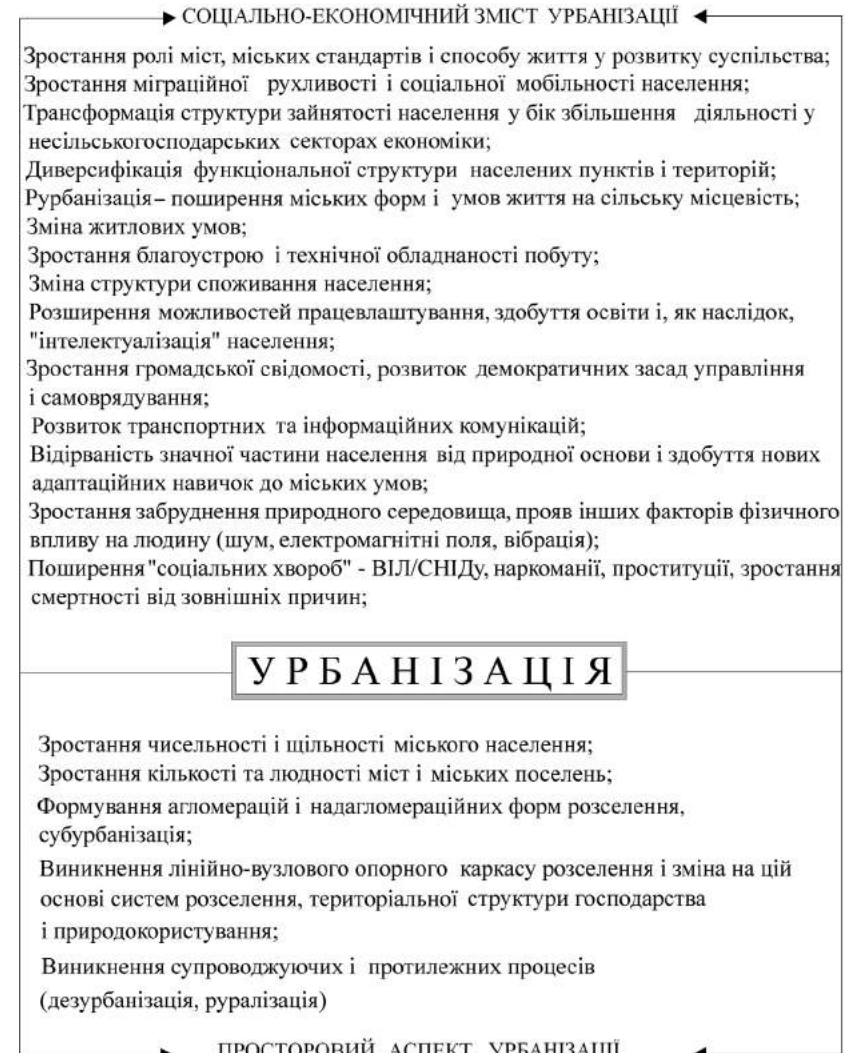

Рис.3.2. Зміст урбанізації з точки зору соціально-економічного і просторового розвитку регіонів

і розвитку міської мережі – від повільних темпів зростання міст і міського населення до бурхливого їх розвитку і, як наслідок різкого скорочення сільського населення, а потім поступового згасання темпів росту, зменшення населення у

великих містах і його деконцентрації. Фактично ця концепція відображає зрілість систем розселення за допомогою таких параметрів, як співвідношення темпів зростання населення міст, передмість і сільської місцевості. Детального наукового аналізу рівня урбанізації, досягнутого за цією концепцією, регіонами України ще не проведено, проте приблизно можна констатувати, що регіони України знаходяться десь приблизно на третій-четвертій стадії урбанізації – зростання міст продовжується, великі міста притягують до себе людські і всі інші ресурси), хоча в зв'язку із загальними демографічними тенденціями зростання міського населення припинилося в багатьох регіонах. Малі і середні міста не мають таких ресурсів зростання, як великі, вочевидь коли це трапиться, тоді мова буде йти про класичну – п'яту стадію урбанізації.

В Західній Європі урбанізація в її звичному розумінні фактично зупинилася – приросту населення на континенті не спостерігатиметься найближчі півстоліття. За думкою фахівців ООН, притік біженців з інших держав продовжується, однак, він не змінить темпів урбанізації. Водночас, європейські міста переживатимуть не кількісні, а якісні зміни: за рахунок зменшення індустріальної складової в економіці ЄС поступово поліпшується екологічна ситуація, заможні міські бюджети дозволяють швидше модернізувати інфраструктуру. Промисловість перестає бути визначальною сферою діяльності – дедалі більшого значення набувають галузі так званої міської економіки. Франція остаточно відмовилася від вугільної промисловості, Німеччина згортає атомну енергетику, але, що характерно, міст – супутників колишніх шахт та АЕС не торкнувся занепад, вони не спорожнили і не перетворилися на села [119].

Зміни у територіальному розміщенні населення, які відбуваються в Україні зараз, не можна пояснити лише демографічними тенденціями, чи зовнішньою міграцією. Люди переміщуються у міста, де є нові робочі місця, відкриваються певні економічні можливості, питома вага зайнятих у сфері послуг зростає, а, відповідно до цього, поступово модернізуються і диверсифікуються регіони. Внутрішня міграція вочевидь буде продовжуватися, при цьому процес урбанізації буде осмислюватися в усій своїй багатогранності, відповідно до цього будуть розвиватися і географічні дослідження. Внаслідок того, що в Україні досі не розвинутий ринок капіталу, виправлення успадкованих структурних деформацій буде і в подальшому відбуватися в основному за рахунок міжсекторних (міжгалузевих) і внутрішніх механічних перетоків людських ресурсів. Обидва процеси якраз характерні для урбанізації, хоча і не найвищих її стадій. Проте, і ця мобільність населення недостатньо осмислена з точки зору змін в умовах життя, якісних характеристиках самого населення. Ця мобільність зовсім не обґрунтована в плані національної безпеки, конкурентноздатності країни і розвитку сільської місцевості і сільського жителя – традиційного годувальника країни. Адже, як зазначалося, урбанізація – це не тільки міста і міські жителі.

Ці положення можуть стати складовою подальших просторових досліджень урбанізації і повинні виходити з реального комплексу життєвих умов, існуючих на території того чи іншого регіону. Акцент у розділенні урбанізованих і неурбанізованих територій обумовлений різними рисами, супроводжуваними і формуючими життєдіяльність населення: різноманіттям можливостей і задоволення потреб і інтересів, рівнем параметрів соціально-побутової інфраструктури, яка пов'язує задоволення потреб в комфорті та інтелектуальному вдосконаленні і модернізації життя, рівнем забруднення природного середовища, особливостями криміногенної обстановки тощо. Майже немає сумнівів в тому, що на основі врахування таких ознак, рівень урбанізації виявиться іншим за той, до якого ми звикли, аналізуючи рівень урбанізації регіонів України на основі тільки частки міського населення. Робота щодо опрацювання цього питання тільки починається.

3.3. Урбанізованість регіонів України за характеристиками якості життя населення

Сучасна суспільна географія вже не може обмежитись розглядом урбанізації поза рамками процесів урбанізації способу та умов життя населення. Її можна вивчати не тільки локально – в плані розвитку окремих міст або формально – з точки зору частки міського населення, але й за допомогою інших критеріїв. В Україні сьогодні це питання активно вивчають економісти [220], в Росії в перехідний період це є темою досліджень і відомих географів [10, 169, 170, 207]. Хоча теоретичну базу для таких досліджень було закладено раніше [123, 290].

Як уже зазначалося, домінуючим офіційним показником рівня урбанізації вважається частка міського населення у загальній чисельності населення, хоча в наших умовах цей показник відображає не рівень проникнення міського способу життя, міського комфорту, а рівень концентрації промислового виробництва. Пояснюється це особливостями урбанізації в Україні в ХХ ст., яка в значній мірі була викликана індустріалізацією і жорстокою колективізацією, пов'язаними із масовим переїздом сільських жителів у нові дуже швидко збудовані міста і міські поселення. Всього за декілька десятків років в Україні виникла велика кількість нових промислових міст, частина яких згодом, в перехідний період, стала втрачати містоутворюючу базу і можливості хоч певним чином модернізувати міське життя і міську економіку, інфраструктуру. Це є майже неспівставним з багатьма західними країнами, де процес урбанізації не носив такого «вимушеного» характеру, і міста, у більшості своїй, розвивались природним чином і поступово. Це не означає, що в світі немає індустріальних міст, однак різницею середнього українського промислового міста і промислового міста, скажімо, Рурського басейну у Німеччині є ступінь відповідності індустріальних тенденцій рівню урбанізації самого населення, умов і способу його життя, соціальної структури тощо. Якщо в Німеччині (внаслідок

відсутності радянської прискореної моделі індустріалізації без огляду на людину та умови її життя, природні ресурси і ресурси території) певна збалансованість в цьому плані існує (а, отже, перепрофілювання багатьох старопромислових міст проходить не так болісно) [325], то в Україні «міський індустріальний спадок» виявився не підкріпленим ані економічними можливостями, ані соціальними перспективами. В сучасних умовах постає питання нового бачення одного з найбільш яскравих процесів сучасності та його результатів в регіонах України. Головним завданням при цьому є перенесення акцентів з матеріально-просторових аспектів дослідження (географічної форми процесу урбанізації) на зміст процесу з точки зору людського розвитку.

У зв'язку з цим, при уточненні рівня реальної урбанізації регіонів України, доцільно певним чином «нейтралізувати» дію фактору «індустріалізації». Для цього скористуємось (з певними поправками на доступну статистику) підходом Г.А.Гольца, викладеним ним в у декількох публікаціях, зокрема в роботі [61]. «Реальну» урбанізацію він рекомендує обчислювати як середню геометричну наступних показників:

- 1) частка міського населення в населенні регіону;
- 2) частка міських поселень у загальній кількості поселень;
- 3) частка міст з населенням більше 100 тис. у міському населенні;
- 4) частка міст у загальній кількості міських поселень;
- 5) частка населення обласного центру у населенні регіону;
- 6) частка забудованих земель в загальній площі регіону (у Г.А.Гольца мова йде про обжиту територію).

Введення п'яти додаткових (до частки міського населення) показників урбанізації пояснюється її інтегральним розумінням як процесу зростання міських поселень і концентрації населення в них в рамках сільсько-міської розселенської структури, кращою сформованістю міських умов і середовища життя у великих містах у порівнянні з малими містами і селищами міського типу. Зокрема, традиційно вважається, що «реальні» міста з диверсифікованою сферою докладання праці, відносно розвинутою соціальною інфраструктурою, переважно міським способом життя починаються десь зі 100 тис. жителів. Хоча російські дослідники Т.Нефьодова і А.Трейвиш вказують на появу перехідний період нового «порогу» відносного благополуччя, який починається з 250 тис. жителів, тобто у групі крупних міст [259].

Показники офіційної і розрахованої на основі шести показників «реальної» урбанізації регіонів України доцільно розглядати поряд, щоб помітити ті відміни, які існують при погляді на процес формально і з залученням значно більшої кількості складових. Діапазон значень між офіційним максимальним і мінімальним значенням урбанізації (за часткою міського населення) по регіонах України у 2006 р. складає 2,4 разу, а між максимальним і мінімальним розрахунковим значенням показника реальної урбанізації – 2,08 разу. Різниця невелика, водночас картина рівня

урбанізованості регіонів є помітно іншою – як по групі лідерів і аутсайдерів, так і в серединних групах (рис.3.3, 3.4).

Обидва рисунки вказують на те, що урбанізація в Україні в територіальному плані дуже нерівномірна – міське населення зосереджується насамперед у східних інтенсивно індустріалізованих Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій і Харківській областях, а також (завдяки столиці) в Київській області. Західні і центральні регіони України значно поступаються східним за часткою міських жителів, хоча протягом останніх років ця частка повільно зростала.

Якщо доповнити традиційний показник урбанізації характеристиками особливостей міської мережі (урбанізаційної структури), тобто зробити його більш ємним, ситуація вже не буде виглядати так однозначно. Викликано це тим, що урбанізація, як суспільний процес, тісно пов'язана із структурою і людністю поселень, причому останнє не в останню чергу визначає швидкість поширення міського способу життя, міських умов. Зокрема, частка міських населених пунктів є вищою за середню по Україні в Донецькій, Луганській областях, але також і в АР Крим, Херсонській, Закарпатській, Чернівецькій областях. Висока частка населення великих (більше 100 тис. жителів) міст характерна для Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Миколаївської, Одеської, Харківської та Чернівецької областей. Останній момент став причиною того, що, наприклад, Чернівецька область, яка традиційно відноситься до найменш урбанізованих регіонів України, опинилася за обчисленням за вищенаведеними критеріями показником (рис.3.4) у групі областей із вищим за середній рівнем урбанізації – приблизно на рівні Львівської області, яка знаходиться у цій групі традиційно, за часткою міського населення у всій кількості жителів. Якщо ж зважити на частку міст у загальній кількості міських поселень, то на перший план висуваються такі області, як Чернівецька, Львівська, Черкаська, Тернопільська, Київська, де ці населені пункти переважають або складають близько половини загальної кількості міських поселень. Решта регіонів (включаючи і «гіперурбанізований» Донбас, і Придніпров'я) мають зовсім невелику питому вагу безпосередньо міст, що значно послаблює їхні позиції в рейтингу урбанізованості. Процес концентрації населення в обласних центрах, хоча й є повсюдним, також характеризується значною диференціацією, більше 40 % населення Київської, Харківської, Запорізької, Одеської, Миколаївської областей зосереджується в обласних центрах, частка населення головних міст інших регіонів України є порівняно невеликою.

Про незавершеність урбанізації в Україні можуть свідчити результати розрахунків питомої ваги населення, що мешкає в різних типах поселень (рис.3.5) по Україні в цілому. Більше 25 млн. чоловік, або 54 % всього населення країни, проживає в основному в «сільських», або «аграрно-індустріальних» умовах – в селах, селищах міського типу і невеликих містах. Значно менша частка припадає на жителів розвинутих міст з населенням більше 100 тис. чоловік. Ще 7 % населення мешкає в напівурбанізованому середовищі, з ознаками як сільського, так і міського життя [72, с.35].

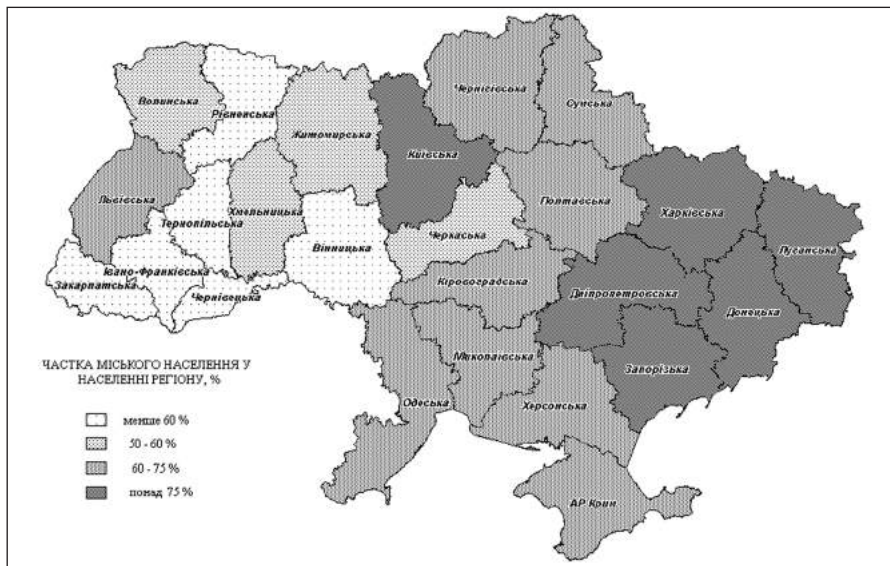

Рис. 3.3. Рівень урбанізації в регіонах України (за часткою міського населення), 2006 р.

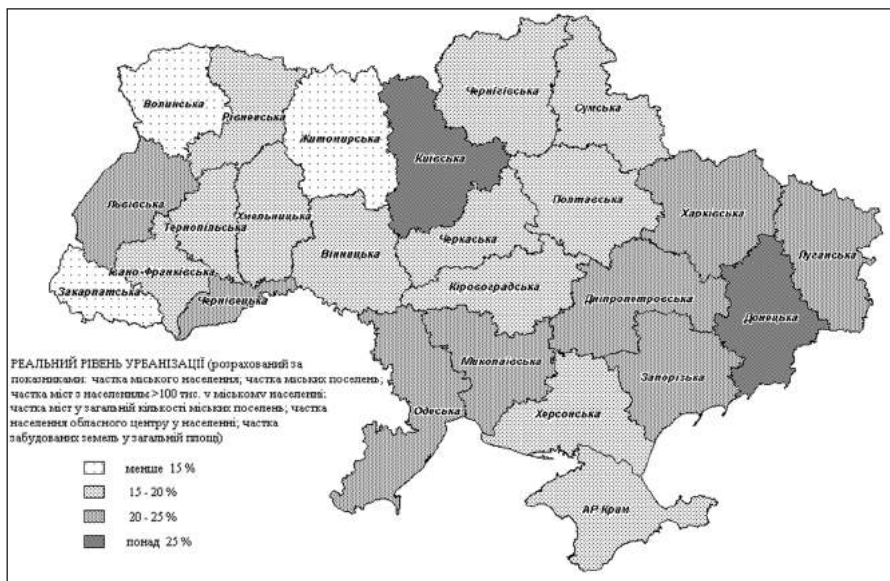

Рис. 3.4. Рівень урбанізації в регіонах України (розрахований за групою показників), 2006 р.

До числа значимих процесів, які відбуваються в зв'язку з урбанізацією, належить також зміна структури зайнятості за видами економічної діяльності. Розподіл населення за родом занять показує, що несільськогосподарське населення у 2005 р. становило 80,8% його загальної чисельності в Україні, а сільськогосподарське відповідно - 19,2%. Водночас, міське населення в цьому ж році сягало 68%, а сільське - 32%. Це означає, що велика кількість сільського населення в нашій країні зайнята поза сільським господарством, що є свідченням існування високого потенціалу соціально-професійного і територіального перерозподілу працездатних контингентів сільського населення, орієнтованого на несільськогосподарські заняття і міський тип життєдіяльності. Причому, у високоурбанізованих областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській) показники формальної частки міського населення і зайнятості в несільськогосподарських секторах є дуже близькими, а в найменш урбанізованих західних областях (Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій, Тернопільській) - контрастними, що свідчить про перспективи подальшої соціально-професійної і територіальної мобільності сільського населення (включаючи трудові маятникові міграції, в т.ч. зарубіжні).

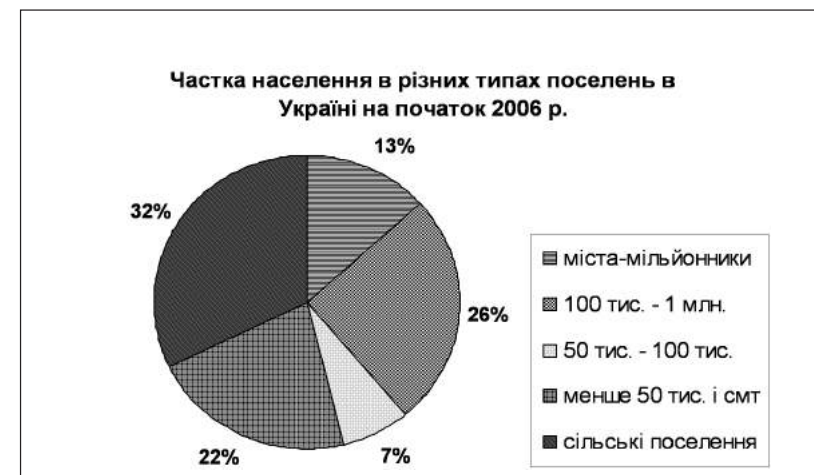

Рис.3.5. Частка населення у різних типах поселень в Україні на початок 2006 р.

Якщо ж подивитися на урбанізацію занять населення із сучасних світових позицій і виділити групи регіонів України, подібні за своєю структурою зайнятості до певних типів країн, то в Україні сформується шість основних груп регіонів:

- 1) Постіндустріальні, в яких на первинний сектор (сільське, лісове господарство, мисливство, рибальство) припадає до 5 % зайнятих, на

вторинний (промисловість і будівництво) – до 25% (як, наприклад, у Франції, Швеції, Великобританії, США, Канаді). В Україні це тільки місто Київ, хоча, якщо включити його до складу Київської області, то постіндустріальних регіонів в Україні не буде зовсім;

- 2) Гіперіндустріалізовані, в яких частка первинного сектору знаходиться в межах 5-10%, проте частка вторинного сектору більша за 1/3. Країн з такою структурою не дуже багато – це Чехія, Словаччина, Угорщина. В Україні це – Донецька і Дніпропетровська області, де в індустрії зайнято більше 35% працездатного населення;
- 3) Індустріальні, з тією ж часткою зайнятих в агросекторі, але з меншою – у промисловому виробництві. В світі це - Іспанія, Фінляндія, Австралія, Японія. В Україні це – Луганська і Харківська області;
- 4) Індустріально-аграрні, які мають показники зайнятості у первинному секторі 10-15%, у вторинному – до 1/3. Це – Естонія, Ірландія, Греція, Португалія. В Україні до цієї групи належить тільки Запорізька область;
- 5) Аграрно-індустріальні регіони, які мають приблизно середньоукраїнські показники зайнятості близько 15-30% зайнятих в агросекторі. Це – найбільш численна група областей (Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Черкаська, Чернівецька) і АР Крим. В світі аграрно-індустріальна зайнятість характерна для Польщі, Литви, Латвії, Болгарії;
- 6) Аграрні регіони, де у первинному секторі зайнято більше 30% економічно активного населення. Прикладами аграрних країн виступають Грузія, Молдова, Румунія, Албанія. В Україні такими регіонами є Вінницька, Волинська, Кіровоградська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька і Чернігівська області.

У світі зберігається тенденція зростання рівня урбанізації від аграрних до постіндустріальних країн. І хоча це співвідношення по різному проявляє себе у різних країнах, наявність взаємозалежності і відповідного тренду очевидна [165]. Найбільш урбанізованими є країни постіндустріального типу, не тільки з низькою часткою зайнятих у первинному секторі, але і з підкреслено великою кількістю зайнятих в сфері послуг, зокрема, у фінансовому, страховому та інших секторах. Те, що в Україні переважна кількість регіонів є аграрно-індустріальними чи аграрними, само по собі свідчить про неможливість вважати формально високоурбанізовану Україну по-справжньому високоурбанізованою в її західному розумінні, зокрема щодо формування сучасної міської структури зайнятості, а як наслідок, і справжніх городян – носіїв міського способу життя і культури.

У перехідний період це підсилюється тим, що велика кількість міського населення займається сільським господарством, має присадибні ділянки, які нерідко використовує для самозабезпечення продовольством. Масштаби цього явища в перехідний період тільки почали встановлювати через опитування

домогосподарств, однак, навіть приблизні дані дозволяють судити про те, що наближеність до землі дозволила вижити багатьом селянам, а також і значній кількості городян. Приблизно третина міського населення України більшою чи меншою мірою включена в агросферу і використовує значну частку робочого часу для сільськогосподарських робіт. У невеликих містах типові п'ятиповерхові будинки оточуються городами, однак особливо характерним для України є і включеність у цей процес жителів найкрупніших міст, які мають дачі чи городи і сезонно працюють на них або використовують дачу в якості вторинного житла.

У цьому зв'язку слід вказати на те, що на відміну від західних країн, де в цілому завершені два основних етапи урбанізації, пов'язані із переселенням в міста основної маси населення, зміною занять і концентрацією в великих містах, а також утвердженням міського способу життя як феномену культури і сучасної облаштованості, в Україні, як і в більшості пострадянських країн (за виключенням країн Балтії), процеси адаптації сільських жителів до міського способу життя, опанування ними міської культури, норм поведінки тощо, ще далекі від завершення. Те ж саме стосується проникнення урбанізації в села, що означає значну диверсифікованість сільської соціальної інфраструктури, торгівлі, благоустрою житла, якісні дороги, зв'язок і телебачення (бажано не з декількома, а з декількома десятками каналів). По всіх цих параметрах «наша» урбанізація дуже відрізняється від західної. Її «проникнення» нерівномірне не тільки на рівні областей, але і в межах окремих з них. Зокрема, лише близько 10-15% існуючих сільських рад в Україні мають дільничні лікарні, не більше 30% сільрад мають амбулаторно-поліклінічні заклади, тобто можуть забезпечити первинне медичне обслуговування. Працюючі заклади побутового обслуговування є лише у 20-25% сільських рад [270].

Наш досвід подорожування сільською місцевістю у Німеччині вказує на те, що остання, за рівнем охайності і розвитку соціальної інфраструктури, не дуже поступається містам. Висока щільність сучасних першокласних шляхів сполучення, які за якістю покриття не поступаються автобанам і поєднують села між собою і з містами, наявність в більшості сіл декількох кав'ярень, музеїв, великої кількості магазинчиків, Інтернет-клубів, що в наших умовах відповідає щонайменше малому, а то і середньому місту, давно стало характерним і для руральних районів Німеччини і багатьох інших західноєвропейських країн. Про спосіб життя, а, конкретно, про характер дозвілля, типового селянина ми можемо тільки здогадуватися, але наявність, наприклад, боулінг-клубу, більярду свідчить про те, що ці установи хтось (з невеликого числа мешканців або приїжджих) відвідує. Очевидним висновком від таких спостережень було те, що розвиток процесів урбанізації в сільській місцевості Німеччини всебічно стимулює життя людей там, акцентуючи увагу на екологічності і комфортності проживання, що, на жаль, не є реальністю в Україні, де життя на селі усвідомлюється як безперспективне.

Хоча слід відмітити і появу в Україні зворотних тенденцій – котеджних містечок, приміських селищ із західним обличчям і інфраструктурою. Але це ще

крапля в морі традиційного сільського життя. Основу сільського благоустрою в регіонах України складають побудовані ще за радянських часів п'ятиповерхівки, підключені до водопостачання і каналізаційних мереж. Раніше вважали, що наявність таких багатоквартирних будинків зупинить втечу людей до міст і трохи змінить стиль і умови сільського життя, але і ці будинки обростали городами, приміщеннями для худоби. Радянська урбанізація не вбила агросамодіяльності населення, а тільки розширила сферу безглузого квазі-міського способу життя [170].

З середини 1990-х рр. в передмістях найбільших міст отримали розвиток деякі види сервісу і торгівлі: будівельні магазини і склади, автомобільні ринки і автообслуговуючі підприємства, але це можна пов'язати не стільки з субурбанізацією чи споживчим попитом, скільки з більш низькими орендними і податковими ставками. Розглядати це як феномен втечі з міста можна лише через призму фінансово-економічних бар'єрів. Те ж саме стосується дач – присутність там міських жителів носить сезонний характер. Особисті спостереження в районі Київського дачного сектору району «Осокорки» взимку 2006-2007 рр. свідчать про те, що постійно заселеною є приблизно п'ята частина садових будинків і особняків. Процес субурбанізації в нашій країні гальмується низьким рівнем життя населення і відсутністю доступної системи кредитування населення; бідністю місцевих бюджетів, що перешкоджає будівництву сучасної інфраструктури і доріг; збереження інституту прописки-реєстрації в містах, затримуючого легальний виїзд городян за межі міст, неузгодженість законодавства щодо ринку землі і нерухомості тощо.

Селищна «напіваграрна» або, навпаки, «індустріалізована» сутність багатьох міст, разом з занедбаністю сіл, із фрагментарними ознаками в деяких з них міського життя, є характерною рисою урбанізації в Україні. До речі, селище міського типу – це прямий переклад з російської, поняття, яке не має тривалого історичного віку, воно виникло і набуло поширення за радянських часів. Як зазначають фахівці, за українськими традиціями сама назва «селище міського типу» асоціюється з сільською місцевістю, більш коректним було б назвати ці поселення містечками, чи поселеннями міського типу [90]. Селища міського типу, хоча і мають відокремлену і самостійну сутність, проте їх основний зміст визначається особливостями перехідної форми поселень, пов'язаними з утвердженням міських форм буття населення. Не слід забувати, що хоча частка найменших міських поселень у міському населенні і зменшується майже у всіх регіонах України, однак із значенням у 12% все рівно залишається доволі значимою.

«Перехідний» характер багатьох міст і містечок України став відповіддю на дуже високі темпи зростання міського населення, але його можна розглядати і як відповідь на намагання держави ще за радянських часів мінімізувати витрати на людину в місті, а в перехідний період – на загальне падіння рівня життя, постійний дефіцит коштів на модернізацію. Він також зумовлений об'єктивними наслідками переходу до ринку, згортанням багатьох виробництв. Недостатній рівень розвитку житлово-комунального господарства в містах, вкрай низькі стандарти обладнання

житла і інфраструктури в малих містах і селищах міського типу, а також в приміських зонах міських агломерацій і, незважаючи на це, величезні масштаби міграції сільських жителів у міста, призвели не тільки і не стільки до концентрації різноманіття в усіх формах діяльності, до високих досягнень культури, соціально-інфраструктурного забезпечення, скільки до консервації в межах нових збудованих міст напіваграрних умов життєдіяльності, нерідко монозайнятості населення, що досі перешкоджає розвитку справжньої урбанізації в її сучасному розумінні. Згадаємо недалеке минуле і ті надії, які пов'язувалися після Чорнобильської катастрофи з наймолодшим в Україні містом Славутич, побудованим в надзвичайно складних умовах і дуже швидко для працюючих на Чорнобильській АЕС робітників. Якою буде доля цього міста після дострокової зупинки енергоблоків і в результаті саморозвитку у конкурентному середовищі прогнозувати так само важко, як і сказати, якою буде урбанізація в Україні через 20 років – процесом, який докорінно змінить життя як в містах, так і в сільській глибинці, чи остаточно забере ресурси

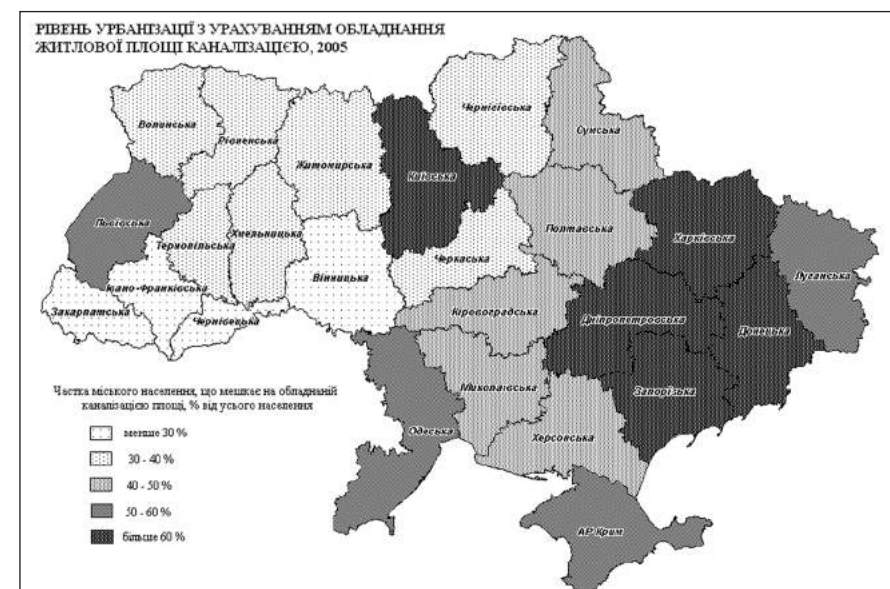

Рис.3.6. Рівень «побутової» урбанізації з урахуванням обладнання житлової площі каналізацією, 2005 р.

села і малих міст на користь, чи, навпаки, на шкоду великим містам.

Мабуть найбільш серйозним показником урбанізованості умов життя населення є побутова оснащеність, насамперед, забезпеченість міст каналізацією, ванними (душовими) тощо. Відсутність елементарних зручностей (туалет надворі і т.д.) є ознакою типово сільської забудови і відповідних умов. В розвинутих країнах

Таблиця 3.2.

Рівень благоустрою житла в регіонах України, 2005 р.

Регіон	Відсоток міського населення (від загальної кількості населення)	Обладнання каналізацією, % від загальної площі	Обладнання ванними (душовими), % від загальної площі	Міста, обладнані окремою каналізаційною мережею, одиниць		СМТ, обладнані окремою каналізаційною мережею, одиниць	
				од.	%	од.	%
Україна	67,9	75,0	71,2	379	82,9	338	38,1
АР Крим	62,9	88,5	78,5	3	18,8	16	28,6
Вінницька	47,7	61,8	53,4	17	94,4	10	34,5
Волинська	50,7	72,1	66,6	9	81,8	16	72,7
Дніпропетровська	83,4	77,1	73,9	18	90,0	18	39,1
Донецька	90,3	74,0	70,7	46	88,5	35	26,7
Житомирська	56,8	61,1	56,6	11	100,0	20	46,5
Закарпатська	37,1	73,4	69,4	11	100,0	8	42,1
Запорізька	76,2	79,4	77,1	13	92,9	7	30,4
Івано-Франківська	42,6	66,1	62,1	14	93,3	8	33,3
Київська	59,5	67,2	64,7	20	80,0	21	70
Кіровоградська	61,1	66,6	63,5	9	75,0	16	61,5
Луганська	86,4	64,9	60,9	35	94,6	39	35,8
Львівська	60,1	83,5	76,4	34	79,1	7	20
Миколаївська	67,1	72,6	67,1	8	88,9	6	35,3
Одеська	66,1	80,4	74,5	13	68,4	10	30,3
Полтавська	59,8	70,4	67,4	12	80,0	9	42,9
Рівненська	47,3	72,6	66,1	10	90,9	13	81,3
Сумська	65,9	63,3	60,5	13	86,7	4	20
Тернопільська	42,9	74,8	71,5	15	83,3	8	47,1
Харківська	79,3	78,4	76,7	14	82,4	27	44,3
Херсонська	60,5	71,5	67,5	8	88,9	12	40
Хмельницька	52,7	65,9	64,0	11	84,6	11	45,8
Черкаська	54,9	63,1	59,3	14	87,5	5	33,3
Чернівецька	41,1	58,7	51,0	9	81,8	5	62,5
Чернігівська	60,3	60,6	58,5	10	66,7	7	23,3
м.Київ	100	98,7	97,9	1	100,0	-	-
м.Севастополь	94,1	86,7	82,5	1	50,0	-	-

частка міського населення на 100 % співпадає із забезпеченістю житла каналізацією і іншими зручностями, тобто, всі міські жителі проживають в «міських» умовах.

В Україні ситуація відрізняється від зазначеної. Як показали наші розрахунки, в межах міст проживає значна кількість населення, яка не забезпечена каналізацією, і ще більша кількість людей, не забезпечених ванними (душовими) та іншими зручностями. Згідно з даними табл.3.2, в середньому кожне п'яте місто в Україні не обладнане окремою каналізаційною мережею, тобто, має переважно сільські умови життя. Якщо не враховувати сільських жителів, підключених до каналізаційних мереж, а з числа статистичних міських жителів виключити тих, чії умови життя важко назвати міськими за побутовим оснащенням, то частка міського населення, що залишилась, складе по Україні трохи більше 50%. По регіонах картина виглядає наступним чином (рис.3.6). Аналогічну ситуацію констатують у Росії російські географи [170].

В основу розрахованого показника покладено частку міських жителів, скореговану на показники благоустрою міського житла. Іншими словами, з кількості міських жителів виключені ті з них, які проживають в будинках, не підключених до каналізаційної мережі. На відміну від показника населення агломерацій, який дещо завищує оцінку урбанізації за рахунок сільських передмість, цей показник, навпаки, знижує офіційний рівень урбанізації, «виключаючи село з міста». На сьогодні ця поправка по Україні становить біля 8 млн. міських жителів, які проживають в напівсільських умовах, або четверту частину міського населення. Особливо виділяються на фоні всіх областей Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська і Вінницька, де відсоток міського населення, яке мешкає на побутово обладнаній площі (причому як щодо каналізаційного підключення, так і щодо обладнання ванними (душовими)) найменший. Однак цей показник суттєво знижує «офіційну» урбанізованість і традиційно міських областей – Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Запорізької. Навіть у Києві певний відсоток населення проживає в непідключених до централізованого водовідведення будинках. Хоча тут слід мати на увазі те, що окремі індивідуальні будинки як в містах, так і в селах обладнані сучасними автономними системами водопостачання і водовідведення.

В якості підсумку можна стверджувати, що значна частина поселень в Україні, які формально вважаються міськими, знаходяться на межі між містом і селом. Істотна частка населення проживає у міських поселеннях з напівсільськими умовами. Велика кількість людей, яку важко порахувати, із задоволенням відпочивають, працюють і живуть на дачах, причому на це особливо не впливає ні віддаленість садової ділянки чи городу від міста, ні економічна доцільність сезонного самозабезпечення продовольством. Очевидно, що сільський менталітет багатьох жителів «перекочував» в міста, що також свідчить про молодість і незавершеність урбанізації. Факт інтенсивної урбанізації в Україні та її результати ні в якому випадку не можуть заперечуватися. Однак, серйозний розгляд цього значимого для регіонального розвитку процесу має супроводжуватися і підбором різних критеріїв щодо його оцінки. Цих критеріїв може бути набагато більше за ті, на які ми звернули увагу в рамках даної роботи.

3.4. Феномен столичності у контексті якості життя населення

Згідно даних Програми ООН по населених пунктах (ООН-Хабітат), які вона оприлюднила на початку 2007 р. [193], в столицях і центральних містах світу на сьогодні проживає приблизно половина населення світу. За прогнозами фахівців, в 2030 р. своє місце в головних містах держав світу будуть шукати 5 млрд. чоловік, що має на той час відповідати приблизно 60% загальної чисельності світового населення.

Глобальна тенденція – мегаполізація урбаністичного процесу, а саме – величезна концентрація населення, економічного потенціалу, політичної і соціокультурної діяльності в найбільших містах, найчастіше в столицях, не обійшла і Україну. І хоча масштаби концентрації міського населення в Києві (табл.11) не такі величезні, як, наприклад, в європейському Парижі чи азіатській Джакарті, так званий «індекс централізації» (відсоткове відношення населення столиці до кількості міського населення держави) виріс за період з 1959 р. до 2007 р. з 5,69 до 8,55, тобто більше ніж у півтора рази, а «владний магнетизм» Києва та Київської міської агломерації за цей час набагато підсилюється, особливо в перехідний до ринкової економіки період.

Таблиця 3.3

Чисельність населення столиці і «індекс централізації», 1959-2007 рр.

Станом на:	Чисельність населення, тис.чол.			«Індекс централізації», %
	Києва	міського населення	всього населення	
15.01.1959	1104,3	19419,8	41869,1	5,69
15.01.1970	1632	25693	47136	6,35
17.01.1979	2144	30512	49755	7,03
01.01.1990	2624,4	34869,2	51838,5	7,53
01.01.2000	2631,9	33796,5	49710,8	7,79
01.01.2006	2693,2	31877,5	46929,5	8,45
01.01.2007	2718,1	31777,4	46646,0	8,55

Викликано це було не тільки зміною характеру української столиці як такої (з формальної, а насправді – провінційної в рамках Радянського Союзу, на справжню столицю незалежної держави), але й історичними змінами самого Києва: зараз він стає містом-регіоном з високим ступенем інтеграції в світову економіку, високим рівнем життя і, водночас, соціальної сегрегованості. В цих умовах інтерес суспільної географії зміщується з аналізу просторово-функціональних аспектів

формування столичної агломерації на відтворювальні, якісні ознаки феномену столичності, якому в Україні притаманні свої риси.

Столиці посідають особливе місце серед великих і надвеликих міст. Якщо великі міста значною мірою формують характер економічного і соціального простору регіонів і країни в цілому, а їхня роль прямо пропорційна розмірам, виробничим потужностям і зоні впливу, то діапазон зв'язків столиці значно ширший – вона вторгається в зони впливу міст і регіонів, значно віддалених географічно, завдяки унікальним позавиробничим функціям, привабливим передумовам для розвитку бізнесу, зосередженню органів управління, іноземних представництв тощо. Не важко помітити, що різниця в укладі, способі та рівні життя між регіонами України є значно меншою за різницю, яка існує між Києвом та рештою території, включаючи найбільші міста України. Ця різниця закріплена в диференціації рівнів влади, умов життєдіяльності населення, можливостей вибору життєвого шляху і стилю життя, доступі до різних благ. Соціологи говорять про поселенську диференціацію культурно-дозвіллевих практик населення України і виділяють, насамперед, столицю, котра відрізняється за якісним станом природних і штучно створених складових, рівнем розвиненості інформаційного обміну, характером домінуючої символіки, способами взаємодії людей тощо[252].

З позиції якості життя населення столичність являє собою набір сутнісних характеристик, що пов'язані не тільки з політичними, адміністративними, економічними функціями сучасного столичного міста, але також і з соціокультурною, соціально-екологічною, антропологічною специфікою столичного життя. В німецькій мові в слові «столиця» вказується на її «важливість» (дослівно Hauptstadt перекладається як головне, найважливіше місто), в англійській (capital) – на вищий економічний (капітал, добробут), культурний статус. Українське (як і російське) слово «столиця» веде своє походження з «престольного міста», тобто міста, де була розташована резиденція верховного правителя. Столичний простір, хоча і є дуже обмеженим територіально, завдяки більшим ступеням свободи, власній диверсифікованості і гетерогенності, а також завдяки сильному впливу на регіони ніби «розтягує» простір географічний, водночас знаходячись, так би мовити, «над ним».

Столична урбанізація є особливим проявом розвитку міст і населення: з просторової точки зору вона підсилює соціально-територіальну поляризацію в країні, з суспільної точки зору вона обумовлює відчутне домінування політики, засобів масової інформації, фінансової сфери і управління іншими (так званими «індустріальними») видами діяльності. Знаковими з точки зору територіальної організації є зміни в сегментах – розселення, землекористування, промисловість, сільське господарство, житлова сфера. Однак «наповнюючими» такі зміни в територіальній організації суспільства є певні особливості демографічних процесів, міграції, соціально-екологічна ситуація, особлива столична урбанізація, пов'язана з проникненням і закріпленням найновіших технологій, постіндустріальних тенденцій з відповідним розвитком інфраструктурних галузей.

Країни світу значно відрізняються як за системою міського розселення, так і за питомою вагою столиць в міському населенні. Якщо взяти до уваги, що, наприклад, в Ісландії біля 68% міського населення – це жителі Рейк'явіку, в Росії 10% – це населення Москви, в Німеччині 5% – це населення Берліну, то індекс «централізації» міського населення (8,5%) у Києві і не буде свідченням особливо високої зосередженості населення. Проте з урахуванням великого числа трудових і інших мігрантів, незареєстрованих осіб, цей коефіцієнт є набагато більш високим. Про обсяги всіх інших «суспільно значимих концентрацій» в столиці України годі і казати.

В багатьох країнах громадська думка не жалує столицю чи інше велике місто, якщо воно дуже виділяється на фоні країни за розміром, рівнем життя населення, можливостями і культурною багатогранністю. В сусідній Російській Федерації незадоволені домінуванням і надконцентрацією фінансово-економічних ресурсів у Москві, у Франції - в Парижі тощо. В деяких країнах, наприклад, Німеччині чи США, міська система є набагато більш диверсифікованою, і Берлін і Вашингтон, чи, навіть, Нью-Йорк (хоч він не є офіційною столицею) – не домінують однозначно і у всіх постіндустріальних сферах. Більше того, регіональна політика в таких державах спрямована на розосередження столичних функцій по двох чи декількох містах. Зокрема, в Німеччині «постіндустріальна» діяльність не зосереджується тільки в одній столиці – Франкфурт-на-Майні залишається найбільшим фінансовим, транспортним і торговим центром країни, Бонн ще залишає за собою частину управлінських функцій, в Дюссельдорфі, Мюнхені і ряді інших міст зосереджені головні представництва найбільших компаній. Це при тому, що сама німецька столиця «розширюється»: в серпні 2006 р. урядами двох земель – Берліна і Бранденбурга – було взято курс на розробку єдиної концепції регіонального розвитку столичного регіону і одночасно європейської метрополії, з опорою на традиційну тісноту інформаційної, транспортної, науково-освітньої взаємодії між ними [319]. В документах, які нам вдалося опрацювати з цього питання, не йдеться про підсилення столичної активності Берліна (столиці, яка має непросту та особливу історію), йдеться про перспективні переваги поліцентричного і диверсифікованого, інноваційно орієнтованого і екологічно безпечно розвитку столичного регіону, до речі розташованого далеко не в географічному центрі Німеччини, а на сході країни, недалеко від Польщі. Взагалі закономірність однозначної «першої скрипки» столиць спрацьовує краще в країнах з значною централізацією і вертикальністю влади – очевидно те ж саме є характерним і для України, і для зняття цієї проблеми не може існувати одного єдиного і швидкого рішення. Суспільно-географічний і культурний простір сучасної України без сумніву є круто «вертикальним»: характерними є значні контрасти між столицею і провінцією, між великими і малими містами, між містами і сільською місцевістю. І вкрай великим цей контраст є навіть в межах столичної Київської області.

Столицю нерідко переносять з одного міста в інше, керуючись політико-та економіко-географічними передумовами збалансованого розвитку країни

(нещодавно таке перенесення відбулося, наприклад, в Казахстані – з Алмати столицю перенесено в Астану; в Росії цілком відповідально говорять про делегування частини функцій до другої, так званої «культурної» столиці – Санкт-Петербурга тощо). В цьому плані столичність Києва є більш усталеною і історично, і фактично, хоча єдиним незаперечним фактом залишається значне її перевантаження і відповідна дискусія щодо напрямків розвантаження міста – шляхом винесення ряду столичних функцій за межі міста в прилеглі райони чи іншим чином.

Статусність Києва сьогодні розкривається через приналежність його соціуму до найбільших в країні змін (політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурних), а також піонерність багатьох починань. Саме тому киянами бажаною стати така велика кількість українців (і не тільки). З іншого боку, столичність і провінційність (як її біполярна складова) в широкому плані можуть співпадати в одному і тому ж самому місті. Столичність різна в усіх державах і відмінності ці часто визначаються саме географічним положенням в його широкому розумінні – політичному, культурному, економічному. Тут важлива і полімасштабність – нерідко внутрішні риси столиць визначаються зовнішніми цілями країни, яка хоче зробити столицю «фокусом» власної стратегії розвитку. І хоча Київ розташований на периферії системи європейських столиць, він є важливим центром опорного каркасу території Європи. З іншого боку, за рівнем включеності в міжнародне життя і фінансові структури, рівнем загальної глобалізованості Київ значно поступається Москві, тим більше – західноєвропейським столицям і в цьому плані є периферійним і лише таким, який наближається до постіндустріального життя. Через це, будь-яке осмислення його як головного центру держави, в т.ч. з позицій людського розвитку і якості життя населення, повинне здійснюватися на декількох рівнях: глобальному, національному, регіональному, локальному. Недаремно увага науковців приділяється двом паралельним процесам – посиленню і зміцненню міжнародних функцій і міжнародного значення Києва, а з іншого – подолання надконцентрації ресурсів і управлінських важелів в столиці.

Генеральною схемою планування території України, яка затверджена Верховною Радою України як Закон у 2000 р., підкреслюється значення стимулювання розвитку ряду дублюючих столичних функцій у розташованих у радіусі 400-500 км від Києва регіональних центрах (Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Львів), розвитку додаткових функцій в опорних містах Центрального економічного регіону, розташованих на відстані до 150 км від столиці, на перетині радіальних магістралей, що відходять від неї, із зовнішнім транспортним кільцем (Житомир, Черкаси, Чернігів, Вінниця), передачі ряду обласних функцій столиці іншим важливим центрам Київської області – Білій Церкві чи іншому місту тощо [175]. З точки зору рівномірного розподілу функцій між найбільшими містами таке регулювання може сприяти розвантаженню столиці і розвитку інших міст, проте чисто функціональний підхід до питання формування відповідної якості життя населення недостатній, він має бути доповнений історичними, економічними і соціальними особливостями соціально-економічного розвитку територій,

наявністю відповідного людського потенціалу.

«Подвійність» природи столиць забезпечує їм певну стабільність і адаптивність: з одного боку їхня роль як центрів, що забезпечують потреби населення та економіки різних регіонів держави, дозволяє утримувати більшменш стабільні темпи розвитку. З іншого боку, участь в глобалізаційних процесах відіграє роль зовнішнього «стимулятора» розвитку столиць. Порушення балансу між цими складовими може призвести або до стагнації столиці та її провінціалізації і відірваності від інших столичних міст і світових центрів, або (у випадку домінування зовнішніх джерел розвитку) – до соціально-культурного відриву від власної територіальної бази і загострення традиційного центр-периферійного конфлікту.

В Києві за роки незалежності відбулися кардинальні зміни. Нова ситуація відкритості, відновлення старих і головне – встановлення нових зв'язків, заявка на власне місце в міжнародних відносинах надали найбільшому місту України істинний блиск столиці, незважаючи на фрагментарну і відверто незадовільну облаштованість міського середовища. Зростаюча мобільність капіталу, населення, інтенсифікація інформаційних і культурних обмінів прискорюють трансформаційні процеси, забезпечуючи Києву значущі перетворення із найбільшими обсягами будівництва в країні за фантастично короткі терміни. Водночас платнею за такі суттєві зміни стає дестабілізація системи соціальних і територіальних відносин, поглиблення соціально-територіальної нерівності між столицею і регіонами, цілий пласт екологічних проблем. І хоча причину цього найчастіше пов'язують з несправедливістю просторового перерозподілу інвестицій, доходів і витрат на користь центру, конфлікт має не тільки виключно політичну чи фінансово-економічну, але й об'єктивну соціально-культурну природу.

Столиці, як міста, які включені в інтенсивні і глобальні взаємовідносини з іншими світовими центрами, вимушені в першу чергу відповідати новим стандартам сучасного життя і нерідко порушувати ті традиції, які були характерними для життя населення ще декілька десятиліть тому. Швидка зміна умов життя, змісту і результатів праці означає для людей не менше, ніж власні доходи. Не завжди уявлення людей і життєва практика співпадають з новою реальністю і прискореною модернізацією, яка відбувається у столицях. Урбанізація самого населення та його діяльності, зближення гендерних ролей, підвищення загальної інтенсивності життя не відразу сприймається в консервативному українському соціумі, який живе за законами домобудівництва з пріоритетом сімейних цінностей і родинного спокою, збереженням традицій відтворення життя, культури тощо. Для догматичного індустріального суспільства, яке визнає єдино вірним і достойним способом життєдіяльності населення виробництво матеріальних цінностей, розростання третинного і четвертинного секторів економіки та їх зосередження в столичному місті також може викликати своєрідне неприйняття. В цьому плані столичним містам приписують всі гріхи «зради» традиційній системі цінностей, способу життя, уявленням і навіть манері одягатися, вказують на їх «споживацький»

характер, тому їм прийдеться відчувати на собі весь тягар «супротиву» базової культури і нелюбові глибинки [41].

В сучасній Україні сформувалися своєрідні «центри зростання», до яких, крім столиці, належать і інші міста-мільйонники. Всі вони характеризуються багатостороннім і потужним потенціалом і вигідним суспільно-географічним положенням. Сила і ступень їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіонів України примножується міськими агломераціями, які сформувалися навколо них. Структура економіки великих міст є диверсифікованою, із значною часткою сфери послуг, а зона соціокультурного впливу нерідко поширюється на декілька сусідніх областей. Ці міста майже завжди виділяють в окрему групу для аналізу через те, що вони являють собою особливу предметно-територіальну форму соціокультурної інтеграції населення, для якої більшою мірою, ніж для дрібніших міст, характерна соціально-економічна та екологічна гетерогенність, орієнтація на інноваційний розвиток. Яскравим свідченням особливого статусу Києва є його абсолютне лідерство не тільки на загальноукраїнському рівні, але й домінування на фоні інших найкрупніших міст, які також володіють широким спектром соціальних та економічних ролей. Залишаючи поза увагою різні функціональні риси цих міст та їх значення в економіці країни, звернемо увагу на той контраст, який існує між цими містами і столицею по окремих показниках (рис.3.7).

Незважаючи на значну роль всіх крупних міст України як вузлів економічного розвитку, Київ залишається єдиним в Україні містом з перехідним до постіндустріального типом економіки – майже 68% його валової доданої вартості

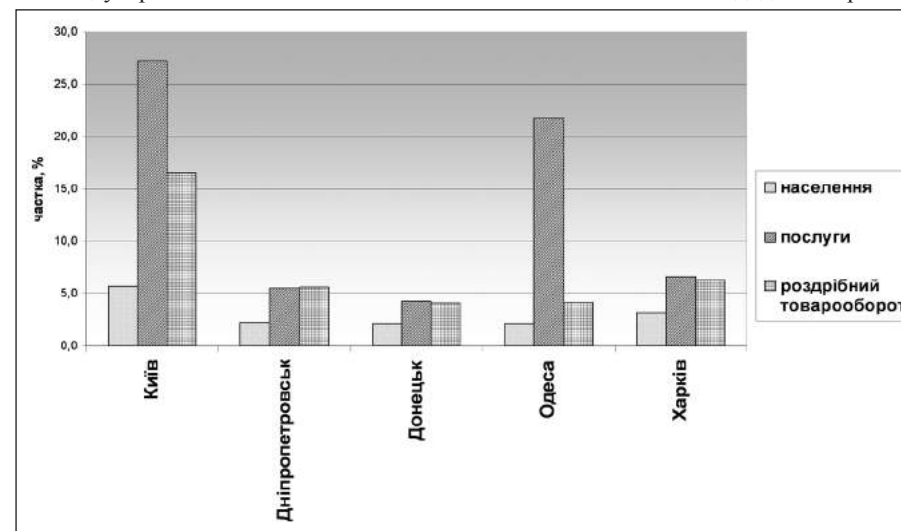

Рис.3.7. Питова вага Києва та інших міст-мільйонників в окремих соціально-економічних показниках розвитку України у 2004 р.

створюється у сфері послуг, у т.ч. у сфері державного управління, фінансовій сфері, освіті. Надзвичайно високим є рівень концентрації торгівлі в столиці – 16,6 % від її обсягу в Україні, сфери послуг – 27,2% (однак тут є і конкурент - приморське місто Одеса з її вагою в 21,8%). Іншими словами, частка міст-мільйонників в обсязі послуг і роздрібному товарообороті є в середньому не набагато більшою, ніж їхня частка в населенні України, чого не можна сказати про Київ.

Сферу матеріального виробництва в столиці вже тривалий час поступово витісняє третинний і четвертинний сектор, пов'язані із торгівлею, комунікаціями і обслуговуванням, а також сферою консультаційних, освітніх, дослідних, ділових послуг, які характеризуються більш високим рівнем оплати праці і привабливістю з точки зору працевлаштування. Частка Києва в загальному ринку житлової і комерційної нерухомості в Україні в грошовому виразі, за різними оцінками, становить від 15 до 25 %. Структура інвестицій в основний капітал Києва у 2004 р. тільки підтверджує цю тенденцію (рис.3.8).

Наближеність столиці до постіндустріальних тенденцій в економіці фактично визначає і принципово інший характер зв'язку між розселенням і розміщенням найбільш ефективних видів економічної діяльності. Тепер не населення концентрується в зоні освоєння нових виробничих потужностей, а нові галузі економіки виникають там, де населення характеризується необхідними професійно-кваліфікаційними, освітніми характеристиками. Відповідно до суті цієї тенденції формуються і міграційні потоки в столицю – наймасовіший вид механічного руху населення в Україні. Трудові мігранти орієнтуються не

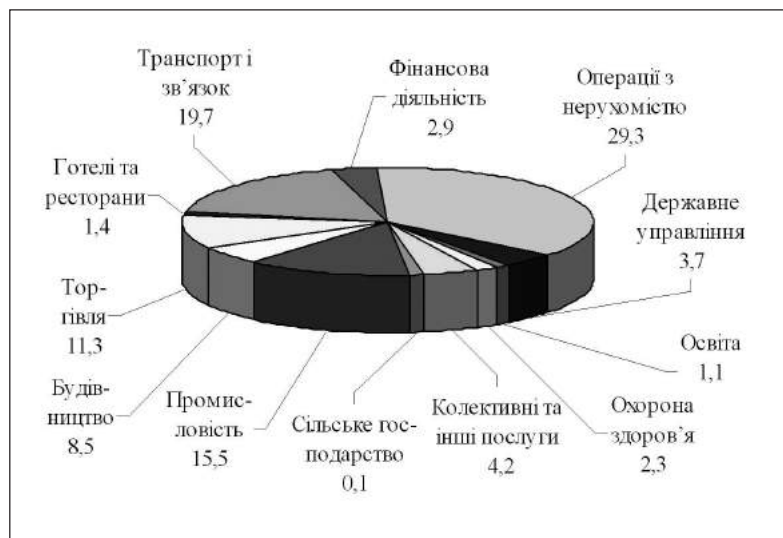

Рис. 3.8. Структура інвестицій в основний капітал м. Києва за видами економічної діяльності, %, 2004 р.

стільки на попит з боку виробництва, скільки на потреби висококваліфікованого і забезпеченого населення, яке має кимсь поповнюватися, кимсь обслуговуватися. Ринок праці в столиці постійно розширюється, виникають різні форми первинної і вторинної зайнятості, в сучасних умовах нерідко легальної і тіньової. А попит на окремі професії (особливо у сфері будівництва, обслуговування) продовжує перевищувати пропозицію.

Відміни Києва від решти регіонів можна прослідкувати в усіх сферах і по різних показниках. Саме тому Київ часто виключають з розгляду чи порівнянь з іншими адміністративними одиницями. В плані вивчення особливостей людського розвитку доцільно також наголошувати на окремому розгляді його відстані по всій кількості показників від регіону з максимальними (для стимуляторів – мінімальними) значеннями у формуванні складових рівня та якості життя населення (розділ 2). При цьому цікавим є й аналіз причин поляризації соціальних умов і можливостей.

Столичність – як суспільно-географічний феномен вивчається не один рік. Сьогоднішня зацікавленість у вивченні столиць пов'язана з їхньою новою роллю не тільки в державі, але й в світі. Формування і розвиток столиць все більше пов'язується із загальносвітовими тенденціями урбанізації, глобалізації, а не тільки із внутрішньою логікою розвитку столиці в країні з притаманними їй столичними функціями. Географи схильні аналізувати столичність, дотримуючись просторового ряду ознак, який спирається на місцезоташування (центральність), територію впливу столиці тощо [156, с.14]. І досі вважається, що цей феномен визначається тільки функціонально-типологічними особливостями міст-столиць, достатньо врахувати ряд ознак столичності (лідерства) і ключ до пізнання столиць – в кишені. Але положення столиць – далеко не завжди центральне, а вплив столиці не є прямопропорційним відстані від неї. Сама столичність також не закінчується переліком тих функцій, яке виконує столичне місто. Населення країни ще має визнати за цим містом його переваги, тобто його особливий статус, а також тривалий час підтримувати цей імідж.

Питання про територіальний вплив столичності також неоднозначне. З одного боку, немає сумнівів в тому, що відстань від Києва і дійсно відіграє велику роль у житті населення і розвитку регіонів. Найбільше тяжіння до Києва є характерним насамперед для столичної області, сусідніх Житомирської, Черкаської, Чернігівської областей. Центри цих регіонів є стабільними «донорами» столиці як мінімум з радянських часів. Їх соціальний капітал постійно залучається і використовується столицею, паралельно з цим послаблюючи і уповільнюючи зростання відповідних обласних центрів. Дуже показовим є факт, що населення жодного з названих регіональних центрів не перевищує 300 тис. чол. З іншого боку, вплив столиці відчувається і у значно віддалених від неї регіонів.

Спроба перейти на рівень аналізу столичності з точки зору якості життя населення передбачає, на наш погляд, розгляд цього феномену в різних ракурсах. З одного боку, відміни столиці від решти території і інших міст мають

чисто ресурсний характер – це особливість середовища життєдіяльності людей і зростання потенційних можливостей реалізації потреб і інтересів (інформаційних, статусно-рольових, суспільно-структурних, соціокультурних). З іншого боку, існує і образ території, який закріплюється за нею, відтворюється в культурі, міграціях, сподіваннях людей, спирається на ті властивості, які приписані цьому просторовому фокусу життя.

Київ як столиця є безумовним лідером за потужністю зосередженого тут трудового і інтелектуального потенціалу, основним управлінським і фінансовим центром країни. Столиця є центром високої життєздатності соціуму, який є імміграційним за своєю природою – його відтворення відбувається переважно за рахунок міграції. Тому всупереч демографічній кризі, яка загострюється, Київ залишається одним з небагатьох міст України із зростаючою кількістю населення. Від початку нового тисячоліття щороку в Києві стає більше на 15-18 тис. осіб. В столицю України приїжджають активні люди з усіх регіонів з надією на кращу роботу, більші доходи, доступ до цінностей культурного і водночас модернізованого світу, освітянського і наукового потенціалу столиці, зрештою – просто на комфорт. Формування цього процесу почалося ще за радянських часів і масовий приток мешканців інших регіонів не був зупинений ані системою прописки, ані іншими регламентуючими чинниками.

Дуже важливим для розвитку Києва в сучасних умовах є те, що він виступає безперечним лідером у банківській діяльності. В столиці сконцентровано найбільшу кількість фінансових установ (97 з 163), де станом на кінець 2005 р. розміщено 32,2% вкладів населення, а також надано 29% всіх кредитів з найнижчими для країни процентними ставками.

Що підтверджує високу життєздатність соціуму в столиці? Відзначимо, що фактично це означає підвищену здатність суспільства в даному місті зберігати структуру і основні особливості як соціально-біологічної системи при зміні умов існування, в т.ч. внаслідок як урбаністичного впливу, так і впливу надскладних для країни трансформаційних процесів. Для індикації комплексного показника життєздатності можна використати систему з декількох складових – очікувана тривалість життя, статево-вікова структура населення, міграційне сальдо, сальдо прийомів на роботу і звільнень, рівень самогубств, рівень доходів (як матеріальна основа підтримки здоров'я і добробуту) тощо. За всіма цими показниками ситуація в Києві є значно кращою у порівнянні з іншими містами і адміністративно-територіальними областями України.

Проте надмірна чутливість столиці до змін – соціальних, технологічних, культурних – і відповідна швидка реакція на це керівних органів призводить до того, що столиця «відривається» від решти території і починає еволюціонувати далеко не в унісон з нею. Це, в свою чергу, призводить до розбалансованості соціуму і економіки і занепаду периферійних регіонів країни. Хоча периферія (чи провінція) в такому випадку – це необхідна інерційна частина цілого (країни), котра забезпечує в тому числі і виживання столиці в умовах швидкої зміни внутрішніх

і зовнішніх умов розвитку, економічної трансформації. Яким чином може бути оцінений цей процес?

Не перший рік ієрархічна будова суспільно-географічного простору найбільш ефективно інтерпретується за допомогою моделі «столиця – периферія», між якими протягом десятиріч відтворюються суб'єкт-об'єктні відносини. В суспільно-географічному аналізі такий ракурс дозволяє трохи відійти від регіональної (горизонтальної) мозаїчності простору і поглянути на країну в більш дрібному і одночасно більш генералізованому вигляді – як на систему локалізованих соціально-територіальних спільностей, які посідають різні місця в системі вертикальних зв'язків зі столицею.

Столиця – це місто, звідки здійснюється управління всіма економічними, політичними і соціальними процесами, де знаходяться уряд, головні фінансові установи і медіа-центри, зарубіжні представництва. Останнім часом, поняття столиці стало поширюватися і на регіональні центри – вузли транспортних магістралей, промислові, освітньо-культурні та фінансові центри і агломерації. Тенденція розвитку постіндустріального суспільства полягає в тому, що великі міста, столиці сьогодні не тільки формують внутрішньодержавну регіональну політику, але і активно «позиціонують» країну на міжнародному рівні.

Вважається, що ступінь вираження міського способу життя в місті збільшується по мірі зростання його розмірів, що зрештою, сприяє формуванню думки про столицю як еталон міста як такого. Оскільки сьогодні столиці – це міста з багатьма рисами «глобалізованості» і «вестернізованості», то самі ці риси і вважаються такими, що визначають ступінь урбанізованості, в чому б вони не виражалися.

За словами А.І.Трейвиша, столиці, репрезентуючи свої країни, вбирають в себе, крім іншого, і притаманне культурі відношення до простору [280]. Фактично, з позиції якості життя населення, столиці на фоні решти територій сприймаються як простір різних рівнів соціальних перспектив людей.

І дійсно: в процесі виробництва людина перетворює природне середовище і зрештою опиняється в штучному середовищі, створеному свідомими і несвідомими діями багатьох поколінь людей. Ця друга природа виступає зовнішнім, об'єктивним фактором соціальної диференціації територіальних спільностей так само, як природні умови чи, наприклад, мінеральні ресурси. В цьому плані важливе значення має тип населеного пункту, як тип штучного середовища, в якому формується і живе людина, хоче з нього вибратися, залишитися в ньому або туди потрапити. Кожен тип поселення – це особливий різновид штучного середовища, який має різні можливості для соціалізації, для вибору роботи, для створення нових виробництв і розвитку різних видів діяльності, отримання освіти, задоволення фізичних і духовних потреб. Так склалося, що в Україні масштаб та інтенсивність соціальної взаємодії, можливості і соціальна мобільність населення визначаються насамперед розмірами населених пунктів, а відповідно – ступенем диверсифікації їх соціально-економічного середовища. Індустріальне і постіндустріальне

суспільство спираються на великі міста. Той тип суспільної активності, який є характерним для таких міст, потребує великої концентрації населення на невеликій площі для мінімізації витрат на транспорт і зв'язок, що дозволяє створювати більш дешево, конкурентноздатну продукцію. Крім того, міське середовище дозволяє концентрувати на невеликій території значну і конкурентноздатну робочу силу, установи для її перепідготовки – ця гнучкість зміцнює потенціал таких міст в умовах економічної кон'юнктури, яка також постійно змінюється, коливань попиту і пропозиції на ринку праці, товарів і послуг. Зокрема в столицю держави прибуває робоча сила в кількості, значно перевищуючій попит на неї, що дозволяє керівникам підприємств, фірм і кампаній відбирати найбільш вигідних для них працівників (в одних випадках – найбільш кваліфікованих, в інших – найбільш поступливих з огляду на безвихідність пошуку роботи в іншому місті чи, тим більш, сільській місцевості).

Успіхи постіндустріального розвитку потребують великих вкладень в людський капітал, причому не тільки з точки зору освіти і кваліфікації, але і насамперед з точки зору умов життя людей. Обсяги споживання в столиці і дійсно великі. Критеріями добробуту жителів тут стають не просто наявність квартири, машини чи дачі, а ексклюзивність (неповторність) окремих складових якості життя, престиж району проживання, місця роботи тощо. Індустрія дозвілля є мабуть однією з найрозвинутіших в країні – в столиці вона пропонує всі види послуг і є найбільш доходним видом економічної діяльності. Такі серйозні ціннісні відміни були значною мірою «сплачені» самими людьми завдяки їх прагненню розширення власної свободи вибору, і лише частково суспільством - через систему соціальних програм і соціального забезпечення.

Фактори розвитку міст-центрів, до яких належать і столиці, різні – насамперед, це статусні позиції, які обумовлюють локалізацію фінансових і управлінських ресурсів, без сумніву це і чисельність населення міст, а також пов'язана з нею концентрація платоспроможного населення з відповідними характеристиками стану самого населення. Наявність кращої соціально-культурної інфраструктури, закладів дозвілля створюють передумови для залучення населення до духовного життя, сприяють повноцінному і насиченому спілкуванню, проведенню відпочинку. Найкращою в столицях, як правило, є оснащеність побутових предметами тривалого користування, культурного вжитку, що впливає на швидкість і ефективність виконання домашньої праці, доступність інформації, а також є проявом включеності людини до певних сфер культурного життя і рекреації. Відповідно до цього формуються і особливі потенційні пріоритети дозвіллевих занять столичних жителів, які відрізняються від пріоритетів побуту і відпочинку жителів інших міст і тим більше – сільської місцевості. Культурний простір країни таким чином диференціюється у сфері конкретних побутових, культурно-рекреаційних та інших життєвих практик, де найширший вибір мають столичні жителі, водночас вибір більшості населення обмежений об'єктивними причинами, в тому числі нерозвиненістю сфери культури і відпочинку.

Особливостями більшості столиць в світі, в т.ч. і Києва, є формування навколо них агломерацій на основі міст-супутників і потужного Столичного регіону в межах однієї чи декількох адміністративно-територіальних одиниць мезорівня. Навколо столиць формуються інтегровані форми розселення – міське і сільське населення об'єднується на відносно невеликій, але щільно заселеній території. Київ не є виключенням. В межах столичної агломерації є реальні можливості максимального зближення умов життя, причому не тільки за рахунок поширення міського способу життя в сільську місцевість, але і за рахунок перетоку частини населення в найближчі сільські райони, його залучення до «неміських» видів діяльності і відпочинку. Прискорюється процес подолання відокремленості села через зростання культури, освіти і рівня доходів жителів, розширення можливостей вибору роботи, форм проведення відпочинку, доступу до медіа-центрів, центрів соціокультурної та науково-технічної інформації. Найважливіший наслідок цього – максимальна соціальна інтеграція суспільства [160, с.73] в столичному регіоні.

Як відомо, головні зрушення в географії міського розселення в останній міжпереписний період пов'язані з еволюцією розселення в столичному регіоні, пов'язаного з масовим переїздом населення в Київ. При цьому зросла як чисельність його жителів, так і чисельність населення міст, які є його супутниками. Пов'язується це не з так званою субурбанізацією (що відповідає наступній стадії урбанізації в західних країнах і означає по суті пошук комфорту і затишку за межами міста), а з прибуттям населення з інших регіонів і купівлею (орендою) більш дешевого житла у містах, які розташовані поблизу Києва. Низькі характеристики притоку населення в Україну, а також загальне скорочення демографічного потенціалу є для Києва своєрідним контрастним фоном, на якому особливо помітна протилежність столичних тенденцій (рис.3.9): при катастрофічному зменшенні людського потенціалу, Київ продовжує «затягувати» небувалий кадровий потік.

Зворотною стороною цього процесу є поступове заміщення корінного населення столиці. Майже з початку 1990-х рр., за виключенням найбільш кризових 1994–1995 рр., міграційний приріст перекривав природне зменшення населення, іншими словами відбувалось постійне «оновлення» демографічного потенціалу Києва. Тому логічно говорити про тривале скорочення корінного населення Києва (населення в другому, третьому коліні) в сучасній кількості його жителів, хоча офіційна статистика по цій проблемі відсутня.

Система розселення столичної області відчуває на собі найбільший вплив Києва як моноцентру, чітко вираженим залишається і центр-периферійний градієнт зниження щільності населення і людності поселень. Сільська місцевість Київщини, особливо ближньої до Києва зони, поступово втрачає сільськогосподарські функції, населення значною мірою залучено до маятникових міграцій і вже не є типово сільським за способом життєдіяльності. З кожним роком зростає рекреаційна популярність оточуючих столицю територій, зокрема інтенсивність активного «дачного» відпочинку і навіть сезонної міграції населення у передмістя – переселенням різнодоходних категорій громадян на дачі

чи в будинки котеджного типу, які використовуються ними як вторинне постійне житло. Це не є субурбанізацією в її традиційному західному розумінні, це просто є реальністю сьогодення в Україні, яка дозволяє (в разі, наприклад, тимчасової здачі міської квартири в оренду) і мало-, і високодоходним групам населення отримати додаткове джерело доходів.

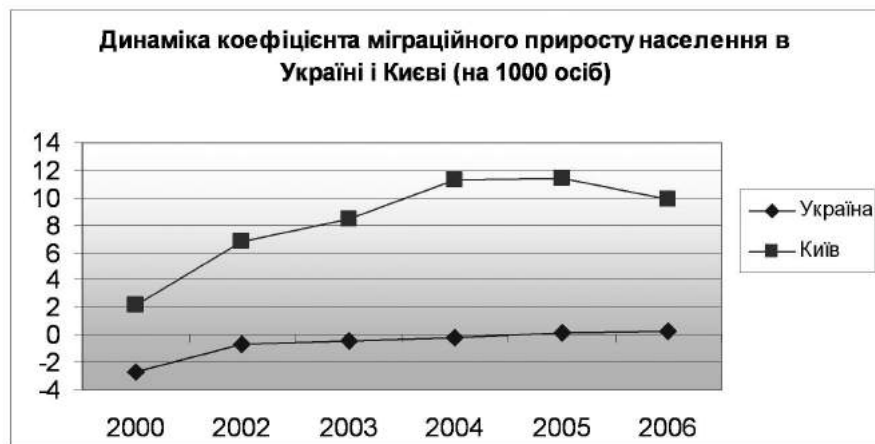

Рис.3.9. Коефіцієнт міграційного приросту населення (на 1000 осіб), 2000–2006 рр.

Масштаби безробіття в столичній області визначаються особливостями столичного ринку праці, якісними характеристиками трудових ресурсів міста і оточуючих районів і меншою мірою станом економіки. В будь-якому випадку, багатофункціональність столичного ринку праці позитивним чином впливає на показники безробіття, які менші за середньоукраїнські майже вдвічі. З віддаленням від центру безробіття зростає; зокрема зона підвищеного безробіття представлена районами периферії Київської області, де трудова маятникова міграція обмежена віддаленістю, а саме населення менш освічене і мобільне, а тому менш конкурентноздатне на столичному ринку праці.

З точки зору впливу безробіття на соціальну ситуацію в столиці і рівень життя киян особливу стурбованість викликає не стільки факт незайнятості, а те, що безробіття подекуди є скритим, доволі тривалим, зі специфічною рисою незайнятості кваліфікованого і високоосвіченого населення. В столиці доволі сильними є традиції минулого, які значною мірою призводять до надій величезної кількості людей на можливість вирішення своїх власних проблем за рахунок патерналістської підтримки держави, з іншого боку небезпідставними є і амбіції столичного населення, яке в середньому дійсно має високу кваліфікацію. На відміну від киян, населення, яке прибуває в столицю, має трохи іншу модель

економічної поведінки, більш адекватної ринковій ситуації і заснованій насамперед на індивідуальній активності, сміливості і наполегливості. Керівники багатьох фірм і підприємств із задоволенням приймають саме цю категорію працівників. Цей процес аж ніяк не фіксується статистикою, але він має вплив і на проблеми зайнятості самих киян, і на рівень зарплат, і на навантаженість робочих міст.

Що стосується рівня життя, то наближеність до столиці надає не тільки переваги, але і збільшує вартість життя. Зокрема, за відношенням доходів до прожиткового мінімуму Київська область поступається Києву майже в 2 рази. Така різниця виступає головним стимулом орієнтації працездатного населення Київщини на столицю. З урахуванням заробітків мігрантів, реальні доходи жителів Київщини є вищими, ніж ті, які фіксує статистика.

Доцільно відзначити, що райони Київської області, що межують зі столицею, утворюють навколо неї кільце «відносного добробуту»[190]. Бориспільський, Обухівський, Києво-Святошинський, Броварський та Вишгородський райони використовують своє вигідне територіальне розташування, наближеність до Києва як до ринку праці, джерела доходів та значного обсягу витрат, отримання послуг тощо. Зарплати в таких містах як Славутич, Бориспіль, Фастів, Вишгород, Обухів на кінець 2005 р. становили від 1000 до 1585 грн., що перевищувало середній обласний рівень приблизно в півтори рази, а прожитковий мінімум майже в 4 рази. Якщо в Славутичі і Борисполі це можна пояснити, крім іншого, основною спеціалізацією цих міст (як міста-супутника ЧАЕС і як міста, де зосереджено найбільший міжнародний аеропорт країни) і відповідним рівнем зарплат в цих галузях, то в інших містах – виключно високою часткою населення, яке щоденно працює в столиці і отримує столичну зарплату. Водночас рівень місцевих зарплат, а особливо - місцевий асортимент послуг, рівень розвитку освіти, культурної сфери значно відстають від київських навіть в найближчих до столиці адміністративних районах. Це примушує десятки тисяч людей щоденно чи щотижнево (навіть якщо вони не працюють у столиці) здійснювати поїздки в Київ з метою забезпечення власних періодичних потреб споживання, отримання медичних, інформаційних та інших послуг. Крім того, поширеною є практика реєстрації у прилеглих населених пунктах фірм (будівельних, обслуговуючих), які де-факто працюють на столичному ринку, привезення і продаж великої кількості продовольчої продукції, вирощеної в особистих підсобних господарствах передмістя тощо.

Так чи інакше, але географічна наближеність до Києва знаходить позитивне відображення в статистиці соціально-економічної активності у названих районах (особливо в межах зони першого поясу міст-супутників— Бориспіль, Бровари, Вишгород, Васильків, Ірпінь, Буча, Вишневе) Київської агломерації [57], де зареєстровано високі показники роздрібної торгівлі, реалізованих послуг, кількості малих підприємств тощо [238, с.41].

Столиці є, як правило, найбільшими споживчими центрами країни і переважання «споживання» над виробництвом стає одним з головних факторів формування економічної структури цих міст. Пояснюється це не тільки найвищими обсягами доходів населення і рівнем зарплат (рис.3.10), але й найбільшими

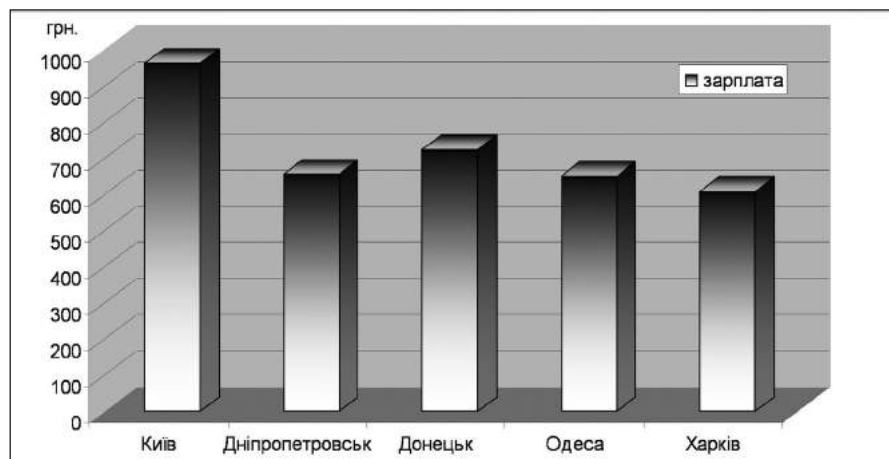

Рис.3.10. Середній рівень номінальної зарплати у містах-мільйонерах у 2004 р.

витратами, які традиційно здійснюються саме в столицях завдяки розгорнутій пропозиції товарів і послуг.

В такій країні як Україна, де більшість розвинутих регіонів є індустріальними і далекими від постіндустріальної модернізації, столичні обсяги споживання і пріоритетність «нематеріального виробництва» породжує думку про паразитарність столичної економіки на реальному секторі інших регіонів. Лояльне відношення до процесу поступового витіснення в столицях і великих містах виробництва «обслуговуючими» секторами економіки відчувається лише в разі позначення відповідних структурних змін як процесу формування «економіки знань» чи «інноваційної економіки».

Столиця не тільки знаходиться далеко попереду інших регіонів за рівнем доходів і витрат населення, але й суттєво відрізняється за їх структурою. Зокрема, значно більшу, ніж в середньому по Україні і міським поселенням, роль у сукупних ресурсах домогосподарств відіграє оплата праці – вона складає 92,1 % у киян (табл.3.4), проте значно меншими за середньоукраїнський рівень є доходи від підприємницької діяльності, грошова допомога від родичів, навпаки більшими – пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива. Значно менше коштів витрачають кияни на продовольчі товари, більші – на алкогольні напої, електроенергію, транспорт, освіту (табл.3.5). Значно збалансованішою є структура харчування киян (табл.3.6).

Столичність примушує нас переосмислювати і традиційну конфігурацію споживчого ринку, яка раніше включала три головних стратегічних сегменти: ринок продовольчих товарів, ринок непродовольчих товарів і ринок послуг. Як правило, при розгляді столиць справедливо звертали увагу на розвиток останнього сектору. Водночас сучасна структура витрат мешканців столиці і прибуваючих

Таблиця 3.4.

**Структура сукупних ресурсів домогосподарств у 2004 р.
(у середньому за місяць у розрахунку на 1 домогосподарство,
за матеріалами обстеження умов життя домогосподарств)**

	всі домогосподарства України	міські домогосподарства	домогосподарства Києва
Всього сукупних ресурсів, грн.	911,8	931,9	1326,12
Відсотків			
Грошові доходи	85,1	88,7	92,1
оплата праці	45,2	53,5	65,1
доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	4,4	4,7	3,6
пенсії, стипендії, допомоги	22,2	21,3	19,0
грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	8,5	8,5	3,6
Вартість спожитої продукції отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	7,0	3,0	0,1
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива	0,9	1,0	1,3
Пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,9	1,1	1,2
Інші надходження	6,1	6,2	5,3

Таблиця 3.5

Структура споживчих витрат домогосподарств за основними статтями у 2004 р. (за матеріалами обстеження умов життя домогосподарств), %

	всі домогосподарства України	міські домогосподарства	домогосподарства Києва
Споживчі витрати	92,6	93,4	95,7
продукти харчування	57,5	55,1	51,1
алкоголь	1,6	1,8	2,1
тютюн	1,2	1,3	1,2
одяг і взуття	5,7	5,6	5,7
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,7	10,5	13,9
меблі, предмети домашнього побуту, побутова техніка та щоденне обслуговування житла	2,3	2,4	2,8
охорона здоров'я	2,8	2,9	2,1
транспорт	3	3,4	3,9
зв'язок	1,8	2,1	3,2

Продовження таблиці 3.5

відпочинок і культура	2,4	3	3,2
освіта	1,3	1,5	2,4
готелі, кафе і ресторани	1,6	1,9	1,9
інші товари та послуги	1,7	1,9	2,2

Таблиця 3.6

Споживання продуктів харчування у 2004 р. (на 1 особу за рік, кг)

Назва продуктів	Україна	Київ
М'ясо і м'ясопродукти	39	64,8
Молоко і молочні продукти	226	274,8
Яйця, шт.	220	252
Риба і рибопродукти	12,3	27,6
Цукор	38	37,2
Олія та інші рослинні жири	13,0	22,8
Картопля	141	87,6
Овочі та баштанні	115	104,4
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	34	67,2
Хліб і хлібні продукти	126	94,8

до неї є більш складною і більшою мірою, ніж по Україні в цілому, включає і заощадження населення, і купівлю акцій, і операції з нерухомістю, що дозволяє виділити інші важливі сегменти споживчого ринку – фінансовий ринок, ринок нерухомості, ринок землі, страховий ринок тощо. Зрозуміло, що столиця йде і буди йти попереду всіх інших регіонів з точки зору завдання відсоткової, цінової, інституційної тональності розвитку цих нових для України секторів. Поступово в столиці зростає ємкість споживчого ринку за рахунок високої кількості населення, в т.ч. гостей, високого рівня доходів і роздрібного товарообороту, але також і його наповненість (сегментація), яка репрезентує майже всі види товарів і послуг, доступних на сьогоднішній день в Україні.

З позиції якості життя населення принциповим є наголошення на особливій місії столиці, яка означає нову роль в економічному просторі України, регіональних та локальних відтворювальних процесах. Столиця є не просто особливою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу, не тільки просторова форма суспільного виробництва, але і матеріальна основа становлення нових економічних відносин, формування середовища життєдіяльності і забезпечення можливостей найкращої реалізації людського потенціалу.

Таким чином, відновлювальна функція столичної територіальної спільності людей регулює дію основних інститутів і сфер діяльності людини, в

яких відбувається її відтворення. Доступне різноманіття видів трудової діяльності, яке визначається територіальною структурою робочих місць, формує локальну професійну, а потім і соціальну структуру. Ці структури задають рамки, що обмежують соціальне відтворення індивідів, які мешкають на даній території (складно бути вченим, проживаючим в місті, де немає наукового закладу, навпаки концентрація фондів науки в столиці обумовлює і значну концентрацію тут науковців). Значним фактором відтворення, дія якого особливо помітна, є інститут освіти. Пов'язано це із локалізацією в столиці освітніх центрів, їх взаємодією з відомими міжнародними освітянськими установами, університетами і академіями. Не слід забувати, що це є важливим джерелом інноваційного розвитку економіки столиці і запорукою її майбутнього входження до мережі міст-світових лідерів.

Наприкінці 1980-х років процес столичної урбанізації йшов «за інерцією», відбувалось екстенсивне зростання виробництва, відчувався дефіцит на регіональних ринках праці, існувала ієрархія соціальних пріоритетів – освіта, кар'єрне зростання, в постачанні і розподілі дефіцитних товарів. Велика кількість з цих факторів перестала працювати на початку 1990-х рр., однак з'явилися і запрацювали нові фактори перехідної економіки, зумовивши ще більший приток людей в столицю. Якщо у далеко не заможній Україні є центр, який у порівнянні з іншими містами процвітає, то він так або інакше, з урахуванням всіх можливих негативів, буде притягувати людей.

РОЗДІЛ 4. ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ І ТИПІЗАЦІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

4.1. Демосоціальна обстановка і соціальна спрямованість економіки як ключові складові оцінки якості життя населення

З метою експрес-діагностики умов життєдіяльності та стану населення і простішого інтерпретування результатів типізації регіонів за особливостями ЯЖН доцільно зупинитися, насамперед, на ключових показниках, що її характеризують. Базова типізація має на меті виділення груп регіонів з близькими значеннями індикаторів, які в комплексі описують дві найбільш важливі з точки зору ЯЖН сторони соціально-економічного розвитку регіонів України: сприятливість демосоціальної обстановки, рівень якої визначається за допомогою ряду демографічних і медико-демографічних показників і рівень соціальної спрямованості економіки регіону. Як зазначалось у другому розділі роботи, однорідні групи регіонів виділяються за їх розташуванням у системі цих двох інтегральних координат з урахуванням стійкості такого положення (у 2004–2005 рр.).

Враховуючи досвід досліджень, виконаних в галузі опрацювання ЯЖН, нами окреслено і систематизовано декілька «тематичних» блоків показників, міжрегіональні диспропорції в яких слід враховувати в першу чергу при оцінці умов проживання населення та його життєздатності. Рівень сприятливості демосоціальної обстановки описується показниками, що характеризують: медико-соціальну ситуацію (або стан суспільного здоров'я), статево-вікову асиметрію (як ознаку гармонійності структури населення) і міграційну рухливість населення (як ознаку привабливості того чи іншого регіону). При визначенні рівня соціальної спрямованості економіки регіону складовими аспектами виступають: рівень життя населення, соціальна захищеність, продовольча безпека, доступність кредитування населення, стан на ринку праці, умови праці.

Демосоціальна обстановка. Одним з найтривожніших викликів розвитку України є зменшення середньої очікуваної тривалості життя (ОТЖ) населення (рис.4.1). За період з 1992 р. ОТЖ населення зменшилась на 2,1 %. Сьогодні за цим показником Україна посідає одне з останніх місць в Європі. Для континенту, в якому протягом тривалого часу ОТЖ населення рік від року зростала, в останні роки стала помітна стагнація цього показника. Викликана вона була саме катастрофічним зменшенням ОТЖ населення в окремих країнах Східної Європи, передусім в Росії та Україні.

Варіація між граничними (максимальними і мінімальними) значеннями ОТЖ по регіонах України є доволі стабільною і відносно невеликою, з тенденцією до зменшення. Протягом останніх років вона становила від 5,7 до 5,1 роки зі стабільно максимальними значеннями у м.Києві, мінімальними – у Херсонській, Миколаївській областях, а в 2005 р. – і в Житомирській області.

Набагато гострішою проблема зменшення ОТЖ постає під кутом зору статевих відмінностей. В Україні особливо серйозну занепокоєність викликає зменшення ОТЖ чоловіків. І хоча цей показник за останні роки не падав нижче відмітки у 60 років (саме таке мінімальне серед усіх регіонів за останні роки значення було зафіксоване у 2001 р. у Херсонській, а у 2005 р. – у Житомирській області), перспективи його швидкого зростання залишаються дуже сумнівними. Регіональні відмінності в ОТЖ чоловіків, у порівнянні із ОТЖ в цілому, за останні роки є більш суттєвими – від 7,58 у 2001 р. до 6,37 роки у 2005 р.

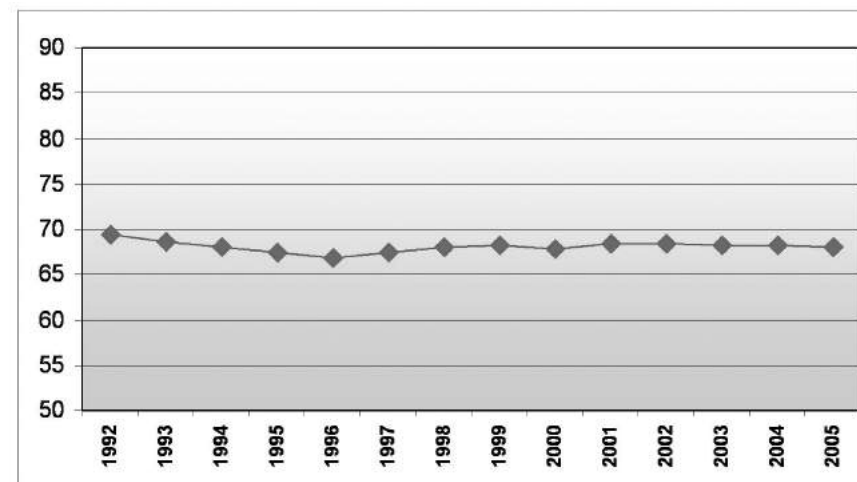

Рис.4.1. Динаміка ОТЖ при народженні (років) в Україні, 1992–2005 рр.

В усіх регіонах України ОТЖ жінок помітно перевищує ОТЖ представників протилежної статі. На відміну від розвинутих країн, ця різниця значно більша за природну чи біологічно зумовлену. Найбільш суттєвий розрив в ОТЖ між жінками і чоловіками характерний, як правило, для регіонів із низькою ОТЖ як чоловіків, так і жінок, найменший – для більш благополучних у цьому відношенні адміністративних одиниць: м.Києва, Закарпатської, Чернівецької, Івано-Франківської областей. Цей аспект видається нам дуже важливим з огляду на ЯЖН. Саме чоловіки, причому в працездатному віці, а не найменш захищені, як можна було б очікувати – діти, пенсіонери, найбільшою мірою «визначають» зростання смертності, а з нею – й ОТЖ. Це свідчить не тільки про низький рівень життя, нехтування власним здоров'ям, важкі умови праці, а й про інші причини – соціальні негаразди, асоціальну поведінку, перенапруження, сімейну нестабільність, про необлаштованість життя тощо.

Демографічна ситуація в регіонах України характеризується низкою негативних тенденцій, зумовлених низьким рівнем народжуваності, високим

рівнем смертності, а тому – високою швидкістю вимирання населення (рис.4.2), а також зростанням смертності немовлят, деформацією статеві-вікової структури населення, нерівномірними і різномасштабними міграційними переміщеннями.

Народжуваність серед сільських жителів у середньому по Україні перевищує міську. Водночас у половині регіонів народжуваність є вищою серед міських жителів (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Закарпатська, Київська, Луганська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області). Пов'язати це можна як з високою часткою міського населення в окремих областях, так і значним зниженням рівня життя і демографічного потенціалу – частки дітей і жінок фертильного віку у сільській місцевості останніми роками.

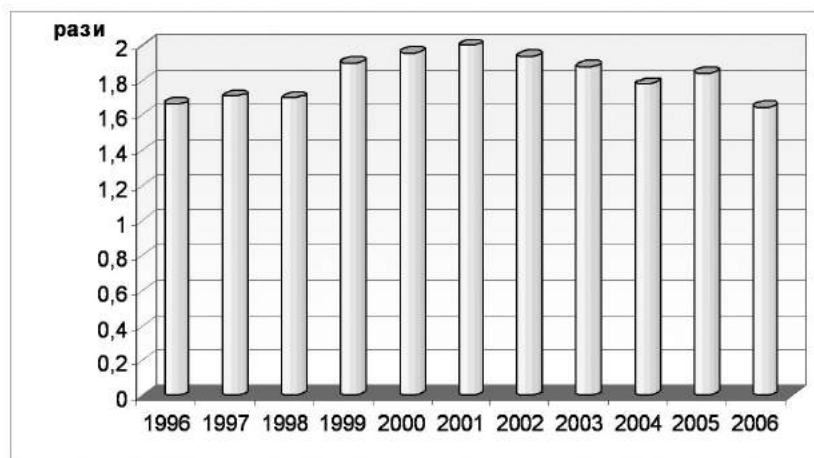

Рис.4.2. Швидкість вимирання населення (співвідношення між коефіцієнтами смертності і народжуваності, рази)

Нажаль правилом стало й те, що смертність сільського населення значно перевищує смертність міського; виключенням в Україні є АР Крим. Однак смертність селян в останні роки поступово зменшується, проте звертає на себе увагу факт, що в декількох регіонах (принаймні за 2005–2006 рр.) зростає смертність міського населення (Запорізька, Тернопільська, Хмельницька області). Інтерпретація факту зростання міської смертності є складнішою у порівнянні з сільською смертністю, де частка мешканців пенсійного віку традиційно значно вища, а, отже, ризик смертності є природно високим. Поза сумнівом, в основі зростання міської смертності криється цілий ряд причин, у тому числі, проблеми соціального та екологічного «спадку урбанізації».

Щодо статеві-вікової структури, то вона традиційно виступає однією з характеристик збалансованості регіонального соціуму і передумов його відтворення. Відомо, що, наприклад, високі значення демографічного навантаження (чисельність непрацездатних, що припадає на одного працездатного) можуть, з точки зору перспектив демографічного розвитку, інтерпретуватися по-різному, в залежності від переважання дітей, чи осіб пенсійного віку в населенні. Тому при характеристиці рівня статеві-вікової гармонійності нами використані обидва показники – навантаження особами пенсійного віку та частка дітей у чисельності населення. Найкращі показники вікової структури – низькі показники навантаження особами пенсійного віку і висока питома вага дітей – характерні для західних областей України – Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Чернівецької. Незбалансованим за віком є населення Донецької, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Черкаської і, особливо, Чернігівської областей. В останній мають місце екстремально високі показники статевого дисбалансу, зокрема висока частка жінок, що опосередковано вказує і на перспективу подальшого постаріння населення (через різницю в показниках смертності за віковими групами у жінок і чоловіків).

Загальна міграційна активність, яка визнана однією з найголовніших ознак сприятливості умов життя в цілому, може бути доволі повно охарактеризована єдиним показником – сальдо міграцій. Особливістю України виступає в середньому більш висока міграційна рухливість селян у порівнянні з переміщенням міського населення. Водночас, декілька регіонів характеризуються істотною міграційною активністю міських жителів (Дніпропетровська, Житомирська, Одеська, Кіровоградська, Чернівецька області і АР Крим). Центрами крайнього міграційного неблагополуччя, або своєрідними «донорами» трудових ресурсів останніми роками виступають Кіровоградська і Херсонська області. Центрами притоку населення є області з великими і розвинутими центрами – Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, а також, не в останню чергу, завдяки поверненню кримських татар і міграціям представників інших етносів, і АР Крим.

Гострота та тривалість проблем скорочення населення є різною. Так, процеси депопуляції населення в Донецькій та Луганській областях характеризуються найбільшими абсолютними втратами, хоча за відносними показниками інші регіони вже багато років поспіль випереджає Чернігівська область. Разом з цим, показниками суспільного здоров'я виступають не тільки природне відтворення і ОТЖ населення, але й низка інших індикаторів, що характеризують фізичне і, головне, соціальне здоров'я. Вони об'єднані нами у групу так званих індикаторів «соціальних втрат здоров'я».

На одному з цільних місць в цій групі знаходяться проблеми збереження здоров'я жінок, що тісно пов'язані із проблемою відтворення здорових поколінь. Негативною тенденцією для України є значна кількість абортів, яка припадає на 100 пологів. Не зупиняючись на духовних і релігійних аспектах цієї проблеми, відзначимо її великий «вклад» у порушення репродуктивного здоров'я жінок,

їхнього фізичного і психологічного самопочуття, що не може не відображатися на сімейному благополуччі, ефективності праці тощо. Високий показник кількості абортів є ознакою низької контрацептивної культури населення, бездіяльності держави в галузі планування сім'ї і розповсюдження методів сучасного (без наслідків для здоров'я) контролю за народжуваністю, зниження у населення відповідальності за стан власного здоров'я, певну соціально-психологічну напруженість як на рівні окремих сімей, так і на рівні соціуму в цілому, а в кінцевому підсумку – про низький рівень життя. Україна продовжує виділятися на фоні інших країн низьким рівнем запобігання, проте високим рівнем переривання вагітності, що самим негативним способом відбивається на стані здоров'я населення. Територіальна диференціація показника кількості випадків штучного переривання вагітності на 100 пологів є дуже значною із загальною тенденцією зростання із заходу на схід: найменшою (29,9 абортів на 100 пологів) у 2005 р. вона є в Закарпатській і Тернопільській областях, найбільшою (95,5) – у Луганській. Очевидними є різні культурно-духовні та релігійні переконання і репродуктивна культура населення, які визначають відношення до народження або відмови від народження дітей.

В останні роки дедалі зростає інвалідність населення. Регіональна специфіка інвалідності в останні роки доволі стійка: максимальний рівень відмічається на території Чернігівської області, мінімальний – на території Закарпатської, що свідчить про вплив на цей показник вікової структури населення. При цьому коефіцієнт регіональної варіації цього показника складає 38%, що свідчить про відносну однорідність України у плані зареєстрованої інвалідності, яка контролюється. Головними причинами інвалідизації населення в Україні є хвороби системи кровообігу, новоутворення, також травми, отруєння та інші наслідки зовнішніх чинників [234].

Проблемами, які, за оцінками медиків і соціологів, будуть в наступні роки значно впливати на демографічну ситуацію і суспільне здоров'я населення в Україні, є стрімке поширення так званих «соціальних хвороб». Зокрема, з середини 1990-х рр. ситуація із захворюваністю на ВІЛ/СНІД, а також на активний туберкульоз в Україні набула ознак епідеміологічного процесу. За захворюваністю на ці види хвороб Україна посідає одне з перших місць у списку неблагополучних країн світу. Якщо в Західній Європі кількість зареєстрованих випадків ВІЛ-інфекції за останні роки лише подвоїлась, то в країнах Східної Європи, включаючи Україну, цей показник зріс майже у 10 разів. На рис.4.3 наведено динаміку зареєстрованих випадків ВІЛ-інфікування за 1987–2006 рр. Наведені цифри значно занижують фактичний масштаб поширення хвороби, оскільки вони відображають число інфекцій тільки серед осіб, які встановили прямий контакт з установами, що проводять тестування. Доводиться констатувати, що в Україні не залишилось регіону, вільного від смертоносної інфекції: ВІЛ-інфекцією охоплені всі адміністративні області (рис.4.4). В п'яти областях (Донецька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська і АР Крим з м. Севастополь), які являють собою в основному економічно розвинуті урбанізовані регіони, де зосереджено великий капітал або розвинуту

наркоспоживання, а також розташовані на шляхах наркотрафіку, зареєстровано 65% всіх випадків ВІЛ/СНІДу. Відносно спокійною залишається ситуація в західних областях – Закарпатській, Івано-Франківській і Тернопільській, хоча поширеність ВІЛ-інфекції вже зростає і там. Загрожує ситуація із поширенням туберкульозу склалася в Херсонській (174,9 хворих на 100 тис. населення), Миколаївській, Луганській, Донецькій та Кіровоградській областях – у 2005 р. там відзначено найвищі значення захворюваності на цю хворобу.

За даними ВООЗ, здоров'я населення на 50-55% визначається способом життя, на 20-25% – станом навколишнього середовища, на 15-20% – генетичним ризиком і на 10-15 % – станом системи охорони здоров'я [168, с.312]. Одним з вагомих і специфічних чинників, який здійснив і продовжує здійснювати вплив на стан здоров'я населення України, є наслідки Чорнобильської катастрофи. Особливо відчутними вони є в найбільш забруднених областях, де зосереджується найбільша кількість постраждалих – Київській, Рівненській, Житомирській, Волинській, Черкаській. Саме тому показник розподілу постраждалого населення, яке в цілому характеризується послабленим здоров'ям, є одним з коригуючих загальну оцінку суспільного здоров'я в цілому.

Суб'єктивна оцінка населенням стану власного здоров'я є дуже різною, і хоча за 2004–2005 рр. в загальній самооцінці є позитивні зрушення («як поганий» оцінила стан свого здоров'я кожна восьма особа України), в окремих регіонах велика частина населення вважає себе нездоровою (Чернігівська, Черкаська, Сумська, Вінницька області). Ці регіони характеризуються незбалансованою віковою структурою і низьким рівнем життя населення. Відносно краще оцінюють свій стан мешканці окремих західних областей (Івано-Франківська, Рівненська, Львівська). Порівняння самооцінки здоров'я серед міського та сільського населення свідчить, що серед останніх в усіх статеві-вікових групах частка осіб, які почували себе добре, вища. Це пов'язано зі значно меншим негативним впливом несприятливих екологічних, техногенних факторів, психоемоційних перевантажень, притаманних способу життя мешканців сучасних міст, особливо великих [249].

Підсумовуючи зазначені аспекти аналізу трьох комплексних складових, котрі характеризують демосоціальну обстановку в регіонах України, доводиться констатувати наявність більш-менш сприятливої ситуації в чотирьох західних областях (Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій) і у м.Києві. Навпаки, кризова (за комплексом проаналізованих складових) ситуація склалася в семи областях (Чернігівській, Сумській, Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Донецькій і Луганській) (рис.4.5).

Соціальна спрямованість економіки. Індекс соціальної спрямованості економіки в Україні повинен являти собою інтегральний показник, який достатньою мірою відображає здатність регіональної соціогеосистеми здійснювати розширене відтворення життя в умовах переходу до ринкової економіки і перебудови її структури. Зосереджуючи увагу на показниках, які прямо не відносяться до структурних та інших особливостей регіональної

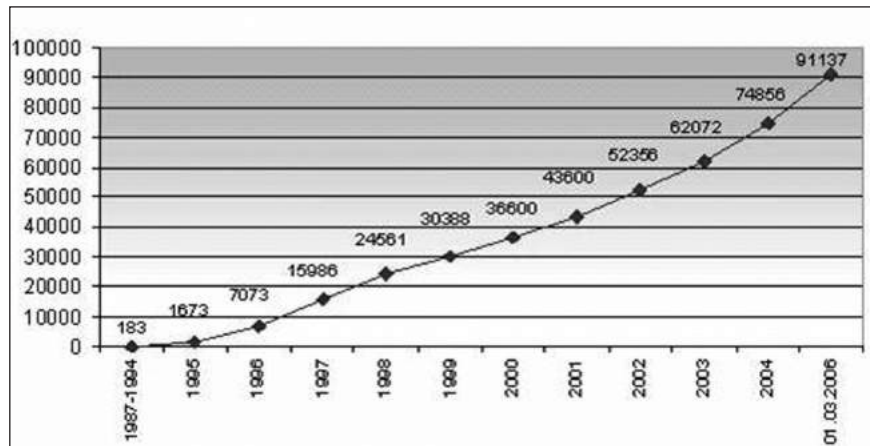

Рис.4.3. Динаміка зареєстрованих випадків інфікування ВІЛ, 1987–2006 рр.

економіки, водночас більш пов'язані із проблемами забезпечення базових основ соціального розвитку, слід відзначити ряд найважливіших складових, що характеризують територіальні нерівномірності в можливостях реалізації тих або інших соціальних потреб населення, в т.ч. матеріальних, продовольчих, соціальної захищеності, забезпечення належних умов функціонування трудового потенціалу.

Для оцінки найголовнішої складової – рівня життя населення – нами обрано 13 найбільш репрезентативних, у плані регіональних порівнянь, показників (додаток Е). Однак, те, що регіональні відмінності в рівні життя населення в Україні мають місце можна побачити одразу, від'їхавши від Києва на декілька сотень, а іноді, і десятків кілометрів. Обчислити цю різницю непросто – дані статистики надають дуже відносно уявлення про те, як саме формується цей рівень життя. Існують об'єктивні причини його недооцінки через існування тіньового сектору економіки і тіньових зарплат, додаткових доходів, неможливості врахувати внесок особистих підсобних господарств у бюджет сімей, різницю в цінах на товари та послуги. Необхідно мати на увазі існуючі заощадження і накопичену власність – рухому і нерухому, що значною мірою формує споживання. І, головне, доцільно брати до уваги і суб'єктивну оцінку власних доходів самими жителями, адже доход, який вважається достатнім мешканцю села, приміром, в Житомирській області може сприйматися сусіднім столичним жителем як крайня бідність не тільки через різницю в цінах, але й внаслідок зовсім іншого стандарту споживання, який склався у столиці.

За показниками середніх доходів і витрат на душу населення найбільш заможними регіонами є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська,

Полтавська, Харківська області і м.Київ. За відношенням середніх доходів до прожиткового мінімуму лідирують також Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області, натомість населення деяких західних областей (Закарпатської, Тернопільської, Чернівецької) в 2005 р. мали середньодушові доходи нижчі за прожитковий мінімум (рис.4.6). Масштаби і географія бідності змінюються дуже

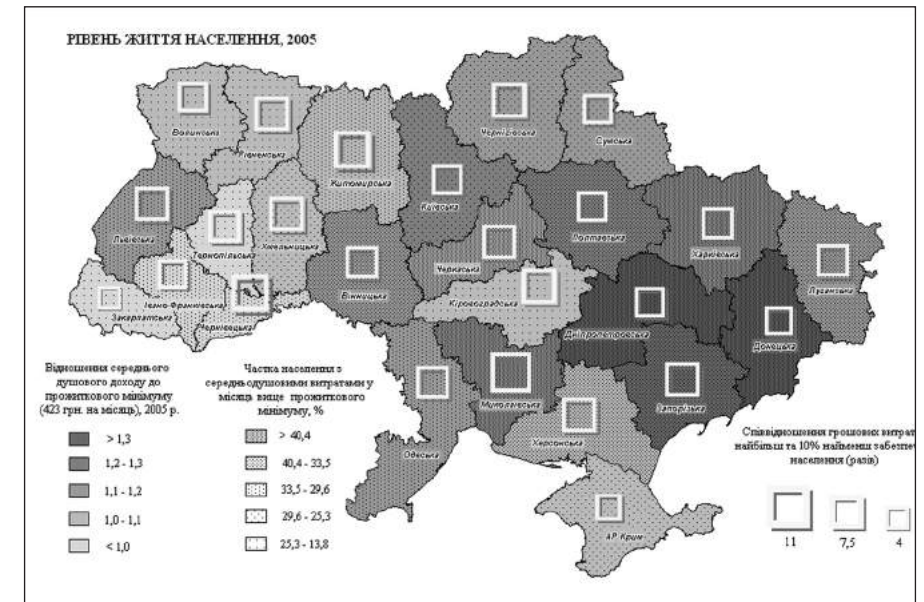

Рис.4.6. Україна. Рівень доходів і витрат населення, 2005 р.

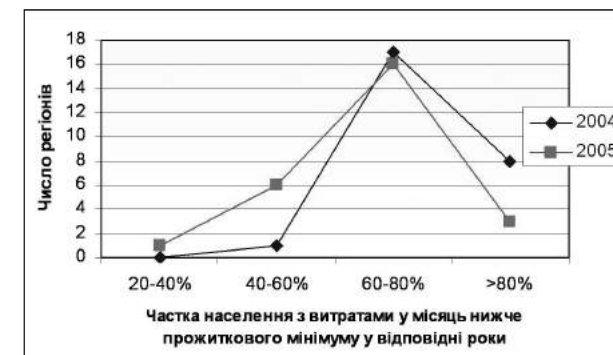

Рис.4.7. Розподіл регіонів за часткою населення з витратами, нижчими за прожитковий мінімум, 2004–2005 рр.

швидко. Лише протягом 2004–2005 рр. при загальному зменшенні частки бідних (з середньодушовими витратами, нижчими за прожитковий мінімум) на 9,8%, на 7,2 % зросла регіональна варіація цього показника. Розподіл числа регіонів, які потрапили в ці роки в різні групи за рівнем бідності ілюструє рис.4.7.

Непростим для пояснень територіальної диференціації, залишається показник, який характеризує соціальну диференціацію витрат (співвідношення грошових витрат 10% найбільш і 10% найменш забезпеченого населення) у регіонах. У 2005 р. найбільшим це співвідношення було у Миколаївській (11,1) і найменшим у Закарпатській області (4,1). У 2004 р. цей показник був в середньому по Україні більшим, при цьому найбільшу диференціацію витрат було зафіксовано у Хмельницькій області (14,5), найменшу – у Закарпатській і Донецькій (4,6). Хоча поляризація населення за рівнем витрат в Україні має тенденцію до зменшення, вона все ще залишається неприпустимо високою, що свідчить про значне розшарування населення.

Позитивною тенденцією є зростання заощаджень населення, котре виступає ознакою підвищення рівня життя. Найбільшими обсягами залучення коштів на рахунки фізичних осіб у 2004–2005 рр. характеризуються м.Київ, Дніпропетровська та Львівська області.

Щодо суб'єктивної оцінки населенням рівня життя, то тут спостерігається погіршення ситуації в цілому по Україні і в більшості регіонів на протязі навіть одного року. Причому в окремих регіонах різниця в частці тих, хто відносить себе до бідних, зросла на десятки відсотків (Кіровоградська, Одеська, Тернопільська, Херсонська області). І хоча даний показник не може характеризуватися щорічною стійкістю, його врахування при оцінці рівня життя в цілому дає підстави наблизити аналіз до реальності справжнього соціального становища значної кількості людей.

Інтегральний індекс рівня життя населення виявив таких лідерів: Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Полтавська області і м.Київ. В аутсайдері у 2005 р. потрапили Тернопільська, Рівненська, Одеська, Кіровоградська, Закарпатська, Волинська, Чернігівська області. Те, що, наприклад, Одеська область увійшла в групу регіонів з низьким рівнем життя, пояснюється крім іншого вкрай негативною суб'єктивною оцінкою населенням власного положення, порівняно високою часткою витрат населення на харчування, низьким відношенням середніх пенсій до прожиткового мінімуму, низькою забезпеченістю приватним автотранспортом тощо. З іншого боку, те, що найвища за рівнями зарплат і пенсій, відношенням середніх доходів до прожиткового мінімуму Донецька область не потрапила в групу лідерів за рівнем життя, можна також пояснити дуже низькою самооцінкою населенням рівня власного життя, а водночас характерними для цієї області і взятим до уваги незбалансованим співвідношенням зарплат чоловіків і жінок в економіці (завдяки характерній структурі економіки і порівняно високому рівню оплати праці у добувних галузях) і найнижчою в Україні часткою домогосподарств, забезпечених земельними ділянками, що є на сьогодні ознакою не стільки заможності, скільки додаткової можливості збереження рівня життя.

Індекс соціальної захищеності населення, розрахований на основі агрегування трьох показників, позиціонує Вінницьку і Кіровоградську області як лідерів (завдяки більш високому співвідношенню зарплат і пенсій і високій питомій вазі людей, що отримали житло у 2005 р.), а Львівську та Харківську області (завдяки низьким відповідним показникам) – в аутсайдері. Значною регіональною диференціацією характеризується також показник середнього рівня витратків місцевих бюджетів на одну особу.

Крім збільшення реальних доходів населення, в Україні гостро стоїть проблема забезпечення населення продуктами харчування, особливо вітчизняного виробництва та підтримки належного рівня продовольчої безпеки. І хоча на сьогоднішній день в країні не існує голоду і спостерігаються позитивні тенденції щодо задоволення потреб у калорійності харчування, споживанні тваринного білка (по цих показниках ще десятиріччя тому мало місце значне відставання від норм раціонального харчування майже в усіх регіонах), проблема збалансованості і якості продуктів харчування, недостатній асортимент товарів вітчизняного виробництва і заміщення їх імпортованими, зростання цін на продовольчу продукцію і об'єктивно існуюча різниця в обсягах сільськогосподарського виробництва і, зокрема, виробництва зерна, призводять до помітної диференціації у рівнях продовольчої безпеки в регіонах.

На великій відстані від інших регіонів за рівнем продовольчої безпеки знаходиться Вінницька область, яка посіла це місце завдяки високому коефіцієнту покриття імпорту продовольства, виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, енергетичній і білковій цінності харчування населення. Найнижчий рівень характерний для АР Крим і м.Києва, де існує певний дефіцит продовольства, зокрема вітчизняного, і найменшою є енергетична цінність харчування населення. Взагалі, розрахунки вказують на скорочення пропозицій продовольства і зменшення його фізичної доступності, як це не парадоксально виглядає, оскільки на перший погляд дефіциту товарів немає. Виражається це, насамперед, у відносно низьких (у порівнянні з початком 1990-х рр.) показниках виробництва валової продукції сільського господарства, хоча останніми роками воно почало зростати. Для декількох регіонів характерним є низький рівень самозабезпечення продовольством (Донецька, Київська, Львівська, Одеська, Сумська, Харківська, Чернігівська області) і висока залежність від імпорту продовольчих продуктів. Це негативним чином позначається на продовольчій безпеці не тільки з точки зору розвитку власного виробника, а й суто з економічних причин, адже одним з головних джерел оплати за імпортовану агропродовольчу продукцію є кошти від її експорту.

Оцінка структури раціону харчування в Україні свідчить про існуючу досі незбалансованість споживання харчових продуктів. Значне недоспоживання існує за групою рибних продуктів (воно є меншим за рекомендовані норми в чотири рази), м'ясних продуктів (вдвічі меншим), а також молока і молочних продуктів, хліба. Потрібна добова калорійність харчування досягається за рахунок надмірного споживання цукру (воно є втричі більшим за рекомендовані норми),

картоплі, олії. Якщо оцінити раціон харчування населення за продуктом, який має найгірші (найбільші) відхилення від норм в середньому по Україні, зокрема щодо споживання риби і рибопродуктів, то найнезбалансованішою структура харчування виявиться в Закарпатській, Івано-Франківській і Тернопільській областях, а помірно сприятливою – у приморських Одеській і Миколаївській областях.

Однією з найважливіших підсистем забезпечення належного рівня життя населення є його кредитування. За різних причин цей процес не набув таких обсягів, якими вони давно є в розвинутих країнах. Водночас стрімке зростання позик населення останніми роками дозволяє зробити висновок про їх зростаючу роль у формуванні і реалізації потреб населення у високоякісних послугах, житлі, транспортних засобах та інших товарах тривалого використання.

За даними Національного банку України, упродовж останніх років внаслідок зростання платоспроможного попиту з боку населення, темпи нарощування кредитування фізичних осіб були доволі високими. Водночас, із 33,5 млрд. грн. кредитів, наданих банками фізичним особам на кінець 2005 року, 24,7 млрд. грн. становили кредити у поточну діяльність і лише 6,9 млрд. грн. — іпотечні кредити. Незважаючи на істотне зростання доходів населення та соціалізацію бюджетних видатків, рівень доходів переважної частини населення ще далекий від тієї позначки, яка давала б змогу отримувати кредити для купівлі житла і товарів високої вартості. Дані преси говорять про те, що на сьогодні лише близько 10% населення може розраховувати на отримання іпотечного кредиту. Проте, зростає попит на товари зі значною імпоротною складовою (комп'ютери, побутову техніку, автомобілі як імпортного виробництва, так і вітчизняного складання з імпортованих вузлів). Зокрема, у 2005 р., за оцінками автодилерів, 40% реалізованих автомобілів в Україні було продано саме в кредит.

Починаючи з 2002 р., банківські установи дедалі активніше нарощують кредитні вкладення у сектор домогосподарств. Згідно з даними табл.4.1, темпи нарощування кредитів домогосподарств перевищують темпи кредитування нефінансового сектору економіки. Відповідно змінюється і структура банківських кредитів за інституційними секторами економіки: питома вага кредитів домогосподарствам у загальному обсязі вимог банків за кредитами в економіку України за підсумками 2005 р. зросла до 24,9%, тоді як ще п'ять років тому ледве перевищувала 5% [80].

Найзначніші обсяги кредитів населенню банки надавали у великих промислових центрах і регіонах, де сконцентровано населення з вищим рівнем доходів. У 2003 р. на столицю, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Харківську, Львівську, Запорізьку області і АР Крим припадало 74,8% сукупного обсягу кредитів фізичним особам. При цьому киянам банки надали 37,2% кредитів, позичальникам Дніпропетровської області – 9,7%, Донецької області – 7,8%. За підсумками 2005 р. питома вага вказаних регіонів дещо знизилась – до 70,7%, що зумовлено гальмуванням динаміки кредитування населення столиці – питома вага кредитів у Києві скоротилася до 29 %, хоч на Дніпропетровщині збільшилася до 10,6%, Донеччині –

Таблиця 4.1

Кредити банків за окремими секторами економіки, 2001–2005 рр.*

Показники	01.01.2002	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006
Кредити нефінансовому сектору, млрд. грн.	26,60	38,15	57,40	71,59	106,08
Відсоток до загального обсягу кредитних вкладень	93,8	90,8	84,6	80,8	74,0
Кредити домогосподарствам, млрд. грн.	1,56	3,66	9,89	16,13	35,66
Відсоток до загального обсягу кредитних вкладень	5,5	8,7	14,6	18,2	24,9

* Укладено за даними [40, с.101].

до 8,4%. Загалом останніми роками простежується тенденція нарощування обсягів кредитування фізичних осіб у регіонах. Так, якщо в середньому по Україні за 2003–2005 рр. обсяги кредитів населенню зросли в абсолютному вираженні у 3,7 разу, то в Дніпропетровській області – у 4,1, Донецькій – 4,0, Одеській – 4,4, Харківській – 4,2, Львівській – 4,3, Запорізькій – 4,5, в АР Крим – у 3,7, м.Києві – у 2,9 разу. При цьому темпи кредитування перевищували темпи зростання середньомісячної заробітної плати.

Активізація кредитування населення криє у собі як позитив, так і певний негатив, особливо за сучасних умов незбалансованості кредитування діяльності в різних секторах економіки, коли через надмірне вкладення в «споживче кредитування» окремі з них фактично позбавляються грошових позик. В умовах падіння виробництва, зростання бюджетних витрат соціальної спрямованості, швидке зростання кредитування населення може перетворитися на додатковий інфляційний чинник. В Україні даний процес активізується в умовах існування тінювих доходів у значній частині населення, що є проблемою як для самих банків, так для досягнення цілей ЗР країни в цілому.

Проблеми сфери зайнятості і ринку праці в Україні є доволі складними. Донедавна головними характеристиками ринку праці виступали стійке зниження попиту на робочу силу і зростання обсягу пропозиції, інтенсивний перерозподіл робочої сили з державного в приватний сектор, зниження рівня реальної заробітної плати і заборгованості у її виплаті, негативні умови праці. Невпевненість у стабільній зайнятості і незадоволеність умовами праці породжують такі значущі для демографічного розвитку рішення як: відмова від народження дітей, відкладення народжень, аборти, негативна динаміка шлюбності і розлучуваності, загострення криміногенної обстановки, суїциди і погіршення стану здоров'я.

Одним з факторів, який визначав напруженість на ринку праці в 1990-ті рр., був фактор зростання чисельності працездатного населення в умовах скорочення попиту на робочу силу. Останніми роками ситуація на ринку праці дещо змінилася, економічне поживлення вплинуло на розширення попиту на робочу силу, що в комплексі зі скороченням населення у працездатному віці вплинуло на зростання зайнятості і зменшення безробіття. Разом з цим в економіці України склався невисокий середній рівень оплати праці при значній його диференціації (в т.ч. гендерній), що негативним чином відбивається на повноцінному відтворенні робочої сили, її незбалансованому розподілі за секторами економіки і територіально. Регіони України внаслідок існуючих територіальних відмін у рівнях розвитку та спеціалізації господарської діяльності характеризуються певними особливостями організації працересурсного потенціалу та розвитку сфери докладання праці.

Головною тенденцією на ринку праці останніми роками є стійке зниження рівня безробіття, яке розпочалося у 2000–2001 рр., а з 2002 р. доповнилося скороченням довготривалого безробіття. Кількість безробітних, визначених за методологією МОП, у віці 15–70 років у цілому по країні у 2005 р., порівняно з показником у 2004 р., скоротилася на 305,9 тис. осіб, або на 16,0% і становила 1,6 млн. осіб. Найвищим показник безробіття залишався в Житомирській, Черкаській, Чернівецькій областях – по 9,8%, а найнижчим – в Одеській області (5,4%). Однак, незважаючи на те, що проблема безробіття в Україні загострюється завдяки своїм специфічним рисам (приховане безробіття, самозайнятість населення тощо), рівень безробіття є далеко не самим високим в Європі, зокрема, майже вдвічі меншим, ніж у Польщі чи Словаччині. (рис.4.8).

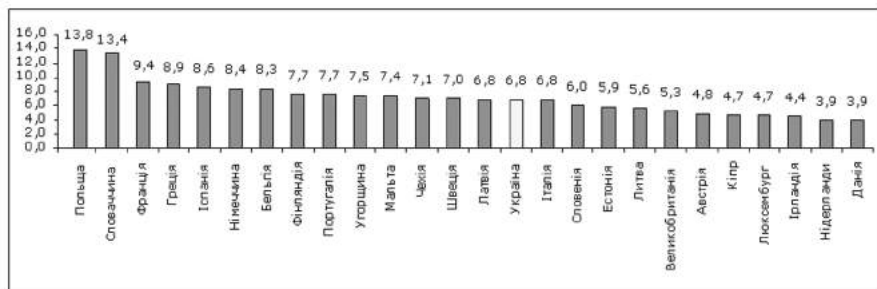

Рис.4.8. Рівень безробіття населення в країнах Євросоюзу і в Україні, 2006 р. (% до ЕАН у віці 15–74 років, для України – у віці 15–70 років) [185].

Для всіх областей України у 2005 р. характерним було зростання зайнятості населення. Найвищий рівень зайнятості спостерігався у м.Києві (63,3%), а найнижчий – в Івано-Франківській області (51,6%). Навантаження на одне вакантне місце в 2004–2005 рр. найменшим було у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Київській та Харківській областях, найбільша варіація між пропозицією

робочої сили та попитом на неї спостерігалась у Черкаській, Тернопільській та Рівненській областях, де цей показник коливався від 27 до 20 осіб на одне вільне робоче місце.

Дані щодо безробіття за методологією МОП демонструють, що чоловіче безробіття в Україні є вищим за жіноче у більшості регіонів. Частково це пояснюється меншою вимогливістю жінок щодо характеру праці і рівня її оплати, швидкою згодою на зміну соціально-професійного статусу та іншими причинами, пов'язаними з традицією закріплення «домашньої» і «виховної» функції переважно і насамперед за жінками. Гендерні відміни безробіття в регіонах не завжди мають очевидне пояснення, на них впливає безліч факторів. Тим не менше, проглядаються два типи регіонів, де рівень жіночого безробіття є порівняно високим:

- 1) аграрні області півдня і центру (Херсонська, Миколаївська, Черкаська, Тернопільська області), де при достатньо напруженій ситуації на ринку праці в цілому і високій конкуренції за робочі місця жінки обирають стратегію виживання за рахунок праці в особистому підсобному господарстві, торгівлі, однак офіційно вважаються безробітними;
- 2) індустріально розвинуті і видобувні регіони з високою «чоловічою» зайнятістю і дефіцитом «жіночих» робочих місць (Донецька, Дніпропетровська, Луганська і Сумська області).

Особливо гостра ситуація з жіночим безробіттям склалася у Херсонській, Миколаївській та Черкаській областях, порівняно благополучними на фоні інших регіонів виглядають у цьому відношенні м.Київ та Одеська область. Жінки в Україні продовжують складати більшу частку серед вивільнених працівників, яка коливається від 51,76% у Львівській до 63,92% у Донецькій області у 2005 р. (у 2004 р. від 51,2% у Чернівецькій до 69,3% у Луганській області).

Регіональний аналіз доводить, що в рівні зайнятості гендерна нерівність мінімальна, однак це не означає, що за цим не стоїть горизонтальна (за галузями економіки) і вертикальна (за статусним положенням) сегрегація жінок, результатом чого виступають значні диспропорції в оплаті праці між жінками і чоловіками. На жаль, в регіональній статистиці такі дані відсутні.

В перехідний період на перший план в українській економіці вийшли сировинні та екологічно небезпечні галузі (зокрема металургія). При такій структурі економіки в багатьох регіонах неможливо вирішити іншу гостру проблему – високу зайнятість населення на підприємствах зі шкідливими умовами праці. В цілому по Україні в таких умовах працює більше чверті зайнятих, при цьому регіональні відміни визначаються спеціалізацією економіки: у видобувних регіонах і регіонах з розвинутою металургією в небезпечних для здоров'я умовах працює більше 30% зайнятих. Підвищена зайнятість жінок в шкідливих умовах праці є також проблемою, насамперед, видобувних і металургійних регіонів (Донецька, Луганська, Дніпропетровська і Запорізька області). Прикро констатувати, але умови праці в регіонах України дедалі погіршуються, разом з цим зростає незадоволеність населення цими умовами (включаючи рівень оплати

праці та інші причини), що видно з динаміки показника плінності працівників (звільнень-приймів на роботу).

Підсумовуючи викладене, за підсумками 2005 р., можна виділити п'ять груп регіонів за рівнем соціальної спрямованості економіки (рис.4.9):

- 1) регіони з низьким рівнем соціальної спрямованості економіки (Донецька, Луганська, Сумська області) – при більш високих зарплатах і пенсіях «асоціальність» регіональної економіки тут визначається, насамперед, вкрай незадовільними умовами праці населення, зокрема високим травматизмом, низьким рівнем продовольчої безпеки і доступності кредитування населення;
- 2) регіони з нижчим за середній рівнем соціальної спрямованості економіки (Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Харківська, Черкаська області), які характеризуються негативною ситуацією на ринку праці, низьким рівнем продовольчої безпеки (за виключенням Черкаської обл.), в західних областях – низьким рівнем надання соціального житла;
- 3) регіони з середніми показниками соціальної спрямованості економіки - найчисленніша група з десяти областей (Волинська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська), для яких при контрастних (найвищих і найнижчих) показниках рівня життя характерні середні показники всіх інших складових індексів;
- 4) регіони з вищими за середні показниками соціальної спрямованості економіки – Закарпатська, Херсонська області і АР Крим, ситуація в яких характеризується сприятливістю умов праці і найнижчим травматизмом, порівняно сприятливим станом на ринку праці і у сфері кредитування населення;
- 5) регіони з високою соціальною спрямованістю економіки (Вінницька, Одеська, Чернівецька обл. і м.Київ) зі сприятливими тенденціями розвитку на ринку праці, сприятливими умовами праці, кращою доступністю кредитування населення. При цьому м.Київ знаходиться на значній відстані від трьох зазначених областей, особливо виділяючись на їх фоні за рівнем життя і індексом соціальної захищеності).

Типи регіонів України за співвідношенням показників, що характеризують сприятливість демосоціальної обстановки і соціальну спрямованість регіональної економіки. За позицією регіонів України у системі координат «демосоціальна обстановка – соціальна спрямованість економіки», а також з урахуванням змін, які відбулися за 2004–2005 рр., нами окреслено декілька типів регіонів, однорідних чи таких, що наближаються один до одного за співвідношенням показників. Для цього бралось до уваги як безпосереднє положення регіону в одному з квадрантів з відповідними індексами ефективності регіонального розвитку, так і тяжіння окремих областей, які мають несталі положення в цій системі координат, до певної типової групи з урахуванням поглибленого аналізу первинних показників.

Як можна побачити з рис.4.10, більшість областей не змінили своє положення у чотирьох зонах, умовно визначених нами як зони відносної соціальної сприятливості розвитку, призупиненого розвитку, кризова і зона експлуатації здоров'я населення. Достатньо стійкою виявилася позиція лідерів і аутсайдерів за

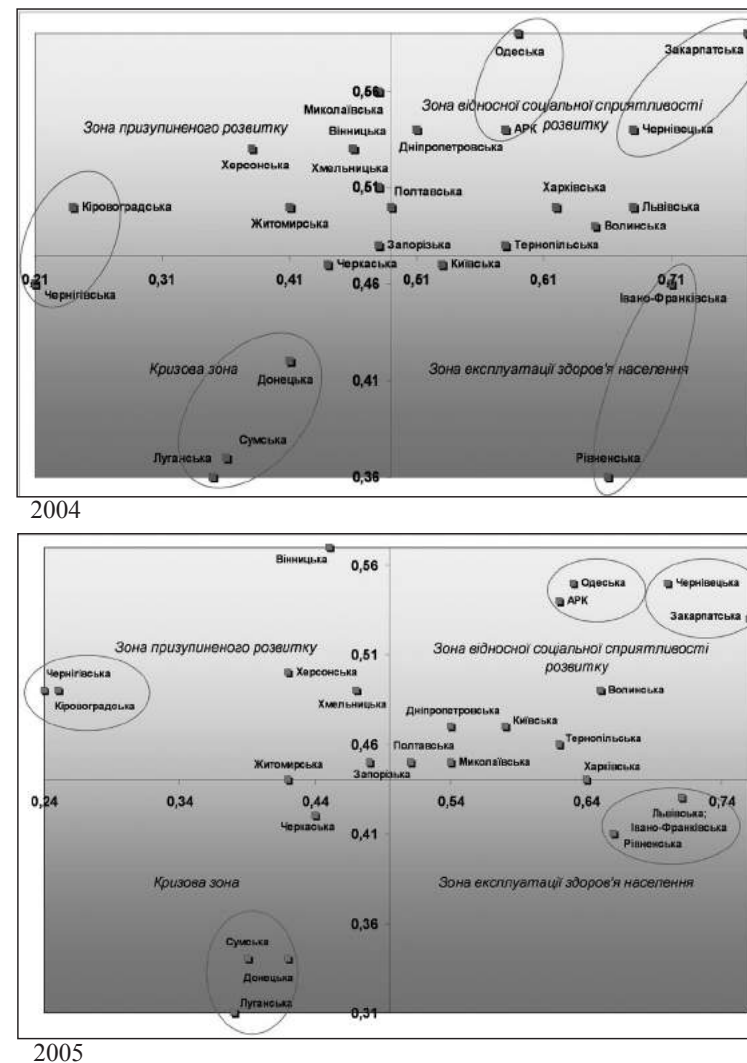

Рис.4.10. Позиціонування регіонів України (за виключенням м.Києва) у системі координат «Рівень сприятливості демосоціальної обстановки – рівень соціальної спрямованості економіки», 2004 і 2005 рр.

рівнями розвитку відповідних комплексних складових. Вони окреслені червоною лінією. І хоча деякі області змінили позицію у системі координат, більш глибокий аналіз часткових показників, завдяки зміні яких це відбулося, дозволило приєднати ці «стрибаючі» адміністративні утворення до певних типів більш стійких у даному співвідношенні регіонів. Найбільша складність, як завжди, полягала в об'єднанні і роз'єднанні регіонів серединної групи. Критеріями тут виступав вже не стільки кількісний аналіз математичних відстаней, скільки якісний аналіз стійкості тенденцій і можливих передбачуваних змін. За основу було взято позиції регіонів в тому чи іншому квадранті, однак деякі типи об'єднали області, які потрапили в різні «зони», водночас їх об'єднанню сприяла подібність складових комплексних характеристик. Значення обчислених індексів наведено у додатках Д-Е.

Якісний аналіз розподілу регіонів України по двох найважливіших комплексних складових ЯЖН дозволив виділити вісім типів регіонів з близькими показниками, що характеризують демографічну ситуацію та стан суспільного здоров'я населення і тих, які характеризують рівень життя, соціальну захищеність, сприятливість тенденцій на ринку праці та інші показники соціальної спрямованості регіональної економіки. Назви типів є умовними і включають оцінку ключових специфікуючих ці типи рис.

Розрахунок комплексних індексів сприятливості демосоціальної обстановки і рівня соціальної спрямованості регіональної економіки підтверджує існування великої регіональної диференціації окремих складових і комплексних індексів. При можливому діапазоні від 0 до 1 регіональні індекси за сприятливістю демосоціальної обстановки в 2005 р. розрізнялися від 0,24 у Чернігівській до 0,76 в Закарпатській області (додаток Д), за рівнем соціальної спрямованості регіональної економіки – від 0,31 у Луганській до 0,57 у Вінницькій області (додаток Е). Положення Києва розраховано окремо як відстань від лідерів завдяки його передбачено кращому становищу за обома комплексними показниками.

Тип 1. Регіони відносно соціальної сприятливості розвитку з високим рівнем суспільного здоров'я населення, кредитування населення і кращими умовами праці. До цього типу належать Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Волинська, Тернопільська області. Дані регіони характеризуються найгармонічнішим за статеві-віковими характеристиками соціумом (високою часткою дітей і невисоким демографічним навантаженням на працездатне населення, значно більшою кількістю жінок, яка припадає на 1000 чоловіків), найкращими в Україні показниками, що характеризують природне відтворення населення, стан його фізичного (за виключенням відносно високого рівня дитячої смертності) і суспільного здоров'я. Відносна гармонійність соціуму, яка має місце в цих областях, сприяє зміцненню сімейних зв'язків, зменшенню злочинності. Не таким високим на цьому позитивному фоні є рівень життя, зокрема середні рівні зарплат і пенсій, а також продовольчої безпеки, водночас високими є показники безробіття. Доволі висока частка населення протягом 2004–2005 рр. відносить себе до категорії бідних. Водночас показники доступності кредитування (обсяги наданих кредитів і

відсоткові ставки) говорять про наявність значних інвестицій населення у майбутній добробут. Хоча умови праці населення, внаслідок відсутності небезпечних виробництв, можна оцінити як найкращі в Україні (низька плинність працівників, виробничий травматизм та частка працюючих у шкідливих умовах), вони (через відсутність альтернатив зайнятості, низькі зарплати тощо) не задовольняють прошарок найбільш активних, рухливих, що прагнуть до нового молодих людей, які мігрують у пошуках роботи в регіони з менш збалансованими соціальними (в т.ч. демографічними) системами, де вони легше працевлаштовуються. Аналізуючи складові індексів соціальної спрямованості економіки доходимо висновку, що високий рівень здоров'я і сприятлива демографічна обстановка в даному типі регіонів України якнайменше пов'язується з теперішнім рівнем життя і станом справ на ринку праці, а пояснюється зовсім іншими причинами.

Тип 2. Регіони відносно соціальної сприятливості розвитку з високою міграційною атрактивністю (привабливістю) і сприятливістю на ринку праці. В цю групу входять Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька області і АР Крим. Ознакою високого положення за індексом сприятливості демосоціальної обстановки цих регіонів є, насамперед, їхня висока міграційна привабливість, яка в останні роки майже всюди виступає «компенсатором» природного скорочення населення. Міграції стали чітким індикатором соціально-економічних переваг і ознакою високого рівня життя в зазначених областях, хоча в окремих випадках (репатріація кримських татар в АР Крим) міграційні мотиви носять комплексно-історичний характер. В будь-якому випадку, вибір мігрантів корелює з такими об'єктивними критеріями, як рівень доходів і бідності, стан на ринку праці, умови праці. Водночас міграції формують в основному локальні ареали притоку населення в зонах найбільших міст, що сприяє підсиленню територіальної диференціації в межах областей, де розташовані такі міста, а також розширенню зон міграційних втрат. Інші характеристики демосоціальної ситуації є менш позитивними: індекс гармонійності соціуму має низькі значення, стан суспільного здоров'я можна оцінити як середній із великим потенційним «вкладом» у його погіршення «соціальних» захворювань – СНІДу, самогубств тощо.

Тип 3. Регіони «експлуатації» здоров'я населення з катастрофічним станом на ринку праці. До цього типу включені Рівненська, Івано-Франківська області. Високому рівню суспільного здоров'я, зокрема низьким показникам демографічних втрат і статеві-віковій гармонійності соціуму, суперечать низькі офіційні показники рівня життя і вкрай негативна ситуація на ринку праці, зокрема низький рівень зайнятості, жіночої зайнятості і безробіття, а також навантажень на вакантні місця. Низьким є рівень продовольчої безпеки і соціальної захищеності населення. Існує ситуація «експлуатації» здоров'я: при порівняно сприятливій медико-демографічній ситуації не відчувається навіть номінальних вкладень в підтримку позитивних демографічних тенденцій, здоров'я. З іншого боку, сприятливість демосоціальної обстановки не означає її використання для подолання негативних тенденцій на ринку

праці, що може призвести в т.ч. до «експорту» цієї демосоціальної сприятливості в інші регіони, з кращими умовами працевлаштування і високим рівнем життя. Незважаючи на це, головною відмінною даного типу регіонів від типу 1 є значно позитивніша оцінка населенням рівня свого життя: бідними тут вважає себе в середньому майже вдвічі менша частка осіб, ніж в інших західних областях, котрі за оцінкою соціальної спрямованості регіональної економіки посіли кращі місця і увійшли у відносно соціально сприятливу зону.

Тип 4. Регіони демосоціальної і соціально-економічної кризи. До даного типу потрапили Луганська, Донецька, Сумська області. Незважаючи на відмінність складових, які визначають вищий за середній рівень життя і соціальну захищеність населення по цій групі регіонів (а саме: високий рівень зарплат в Донецькій і Луганській областях, позитивність самооцінки власного рівня життя населення у Сумській області), для даного типу об'єднуючим є яскраво виражена соціальна непрогресивність економіки, яка породжена складною низкою причин – від незадовільних показників продовольчої безпеки, доступності і поширеності кредитування населення до найнебезпечніших умов праці і високого травматизму. Група цих областей характеризується найнезбалансованим за статеві-віковими характеристиками соціумом, низькою ОТЖ, значною поширеністю ВІЛ-інфекції і самогубств, високою смертністю немовлят і значними демографічними втратами. Це яскравий приклад регіонів «граничної незбалансованості», де існуючі номінально високі рівні зарплат зовсім не відповідають стану суспільного здоров'я, зокрема очікуваній тривалості життя, демографічним тенденціям тощо.

Тип 5. Регіони середнього рівня демосоціальних втрат і негативної ситуації на ринку праці. Дана група об'єднує Житомирську і Черкаську області. Ці дві області об'єднані в один тип на основі математичної близькості інтегральних індексів, проте вклад складових в ці інтегральні індекси є дуже різним як по групі демосоціальних, так і по групі показників соціальної прогресивності економіки. Єдиним чітко об'єднуючим чинником тут є найвищі з поміж інших областей показники безробіття, в т.ч. жіночого безробіття, що компенсується середнім рівнем життя, досягнутим за рахунок забезпеченості земельними ділянками і кращим співвідношенням зарплат жінок і чоловіків.

Тип 6. Регіони катастрофічної депопуляції населення. Даний тип формують дві області – Чернігівська і Кіровоградська. Вони найбільшою мірою втрачають населення – природним (Чернігівська) і механічним чином (Кіровоградська обл.). Незважаючи на порівняно високі показники соціальної прогресивності економіки (окрім доступності та обсягів кредитування інші показники знаходяться на вищому за середній рівні), вони (як і в областях, віднесених до типу 4) жодним чином не відображаються на зміні демографічної ситуації та зменшенні депопуляції населення, а дисгармонія статеві-вікової структури тільки посилюватиме негативні тенденції в майбутньому.

Тип 7. Регіони «призупиненого розвитку» з низьким рівнем суспільного здоров'я. До цієї групи потрапили Вінницька, Хмельницька, Херсонська

області, а також Миколаївська область, яка протягом 2004–2005 рр. змінила своє положення, увійшовши до «зони відносної соціальної сприятливості розвитку» через зростання ОТЖ. Ці регіони, незважаючи на порівняно високу соціальну спрямованість економіки, зокрема у сферах продовольчої безпеки та умов праці, характеризуються значним рівнем скорочення населення, низькою ОТЖ, високим рівнем захворюваності на соціальні хвороби, негативністю оцінок стану свого здоров'я, що свідчить про існування загроз комплексного плану, які виходять за рамки суто рівня життя чи стану на ринку праці, а стосуються інших сфер життєдіяльності населення.

Тип 8. Багатий аттрактор населення – столиця. Цей тип формує один єдиний регіон – м.Київ, для якого характерний найвищий рівень життя і соціальної захищеності населення, найкращі умови праці та найвищі рівні зайнятості і, відповідно, найбільший механічний приток населення. Незважаючи на значний відрив Києва від решти регіонів за інтегральними показниками, окремі індикатори стану суспільного здоров'я і рівня статеві-вікової гармонійності населення є нижчими за середні по країні, що можна пояснити високою інтенсивністю «обмінних процесів» з іншими регіонами та відповідними наслідками. Слід відзначити порівняно «більш віддалене» положення Києва за індексом соціальної спрямованості економіки за рахунок, насамперед, домінуючого в Україні положення за обсягами видатків місцевих бюджетів, окремими показниками рівня життя і умов праці, і «менш віддалене» положення за сприятливістю демосоціальної обстановки, яка (за виключенням найбільших в Україні значень ОТЖ та меншої статевої різниці в ній, а також помірно сприятливих показників соціально-психологічного стану населення) відрізняється від сприятливих за медико-демографічними показниками регіонів України лише тим, що столиця має надзвичайно високий і дедалі зростаючий міграційний приріст населення і традиційно менший, завдяки якісному медичному обслуговуванню, показник смертності немовлят.

Розподіл регіонів за типами наведено у табл.4.2. Як бачимо, реальна їх кількість значно більша за ту, яку передбачає побудована нами система координат. На великій відстані від інших регіонів за обома характеристиками знаходиться лише столиця. Істотна частка регіонів є «перехідними» і займають проміжне положення між окресленими зонами. Уточнення щодо віднесення регіонів до тих або інших типів проводилися з урахуванням географічного розташування, можливої актуалізації існуючих проблем розвитку (зокрема по Миколаївській області у зв'язку з поширенням тут епідемії СНІДу та туберкульозу та можливого негативного впливу на демосоціальні показники).

Співставлення двох координат продемонструвало, що прямого чи оберненого зв'язку між типами регіонів за сприятливістю демосоціальної обстановки і рівнем соціальної спрямованості економіки немає. Проведені розрахунки щодо кореляційної залежності між окремими складовими інтегральних індексів (табл.4.3) підтверджують цей висновок. Суттєвою тісністю зв'язку і, відповідно високими значеннями коефіцієнту кореляції Пірсона характеризуються

Таблиця 4.2

Базова типізація регіонів України за особливостями якості життя населення

№ типу	Основні характеристики типів регіонів	Адміністративні одиниці
Тип 1.	Регіони відносної соціальної сприятливості розвитку з високим рівнем суспільного здоров'я населення, кредитування населення і кращими умовами праці	Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Волинська, Тернопільська області
Тип 2.	Регіони відносної соціальної сприятливості розвитку з високою міграційною атрактивністю (привабливістю) і сприятливістю на ринку праці	Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька області, АР Крим
Тип 3.	Регіони «експлуатації» здоров'я населення з катастрофічним станом на ринку праці.	Рівненська, Івано-Франківська області
Тип 4.	Регіони демосоціальної і соціально-економічної кризи	Луганська, Донецька, Сумська області
Тип 5.	Регіони середнього рівня демосоціальних втрат і негативної ситуації на ринку праці	Житомирська, Черкаська області
Тип 6.	Регіони катастрофічної депопуляції населення	Чернігівська, Кіровоградська області
Тип 7.	Регіони «призупиненого розвитку» з низьким рівнем суспільного здоров'я	Вінницька, Хмельницька, Херсонська, Миколаївська області
Тип 8.	Багатий атрактор населення – столиця	м.Київ

міграційна атрактивність і рівень життя, міграційна атрактивність і соціальна захищеність населення, що не потребує додаткових пояснень і є зрозумілим – регіони з високим рівнем життя і соціальною захищеністю населення в Україні, як і в інших країнах, приваблюють мігрантів.

Водночас, якщо подивитися на взаємозв'язок, наприклад, сальдо міграцій з окремими показниками – безробіття, рівня зарплат тощо, то він не встановлений, тобто причини міграцій непрості і більш широкі, ніж поліпшення власного матеріального становища чи пошук роботи. Пояснити це можна тим, що мотивація міграції більш складна і пояснюється синергетикою та агрегованим впливом всіх складових рівня життя.

Таблиця 4.3

Коефіцієнт кореляції між окремими складовими демосоціальної ситуації і рівня соціальної спрямованості економіки

Складова	Індекс міграційної атрактивності (сальдо міграцій)	Індекс гармонійності регіонального соціуму за статевіковими характеристиками	Індекс суспільного здоров'я
Індекс рівня життя	0,858	-0,101	0,273
Індекс соціальної захищеності	0,770	-0,013	0,317
Індекс продовольчої безпеки	-0,433	-0,256	-0,291
Індекс доступності кредитування населення	0,498	0,616	0,568
Індекс стану на ринку праці	0,579	-0,183	-0,015
Індекс умов праці	0,417	0,531	0,553

Проведений аналіз засвідчує, що сприятливість демосоціальної обстановки якщо і залежить від сучасної соціальної спрямованості економіки, то дуже опосередковано, і зв'язок цей, можливо, проявляється певною мірою (разом з іншими факторами, які зазвичай відрізняють столицю від решти території) тільки в м.Києві.

Оцінка сучасної демосоціальної обстановки і соціально-економічної ситуації в регіонах України неоднозначна. Демографічна ситуація залишається катастрофічною, зменшується рівень суспільного здоров'я, а зростання окремих соціально-економічних показників, зокрема зарплат і пенсій, автоматично не означає позитивних тенденцій природного відтворення населення. Очевидно, що в країні і регіонах існують інші ресурси демографічного розвитку і поліпшення здоров'я, зростання ОТЖ, які виходять за рамки показників рівня життя чи ситуації на ринку праці. Проведена типізація регіонів за основними показниками, що зазвичай закладаються в аналіз рівня та якості життя, рівня соціальної безпеки, рівня людського розвитку продемонструвала, що увагу слід звернути і на інші аспекти (структурно-економічні, екологічні, духовні, соціально-інфраструктурні)

формування здорового суспільства і шукати основні важелі впливу на соціальний розвиток саме там.

4.2. Інтегральна оцінка якості життя населення в регіонах України

4.2.1. Особливості економічного розвитку регіонів України

З точки зору ЯЖН стан економіки в регіонах оцінюється не стільки її потужністю (зокрема, обсягами виробництва), та кількісним насиченням базових потреб, скільки збалансованістю соціально-економічного розвитку, можливостями регіонів «генерувати» постійно зростаючі реальні доходи населення і життєві стандарти, досягати певних природоохоронних цілей і спрямовувати зусилля на економіку інновацій. Основні риси територіальної структури економіки України сформувались в умовах планової централізованої економіки. Перехід до ринкових умов значно змінив розклад чинників, що впливають на регіональний розвиток, трансформував мотиви руху товарів, інвестицій, матеріальних, фінансових та інформаційних ресурсів. Зростання внутрішнього ринку, споживчого попиту та імпортозамінюючих виробництв останніми роками після занепаду виробництва у 1990-х рр. з одного боку, і значна частка сировинних і небезпечних галузей в структурі економіки деяких областей з другого, неоднаковий рівень розвитку підприємницького середовища, різна інноваційна активність в регіонах України визначають конкурентні переваги (дефіцити) та рівень економічної безпеки в них.

Рівень економічного розвитку виступає однією з головних диференціюючих ознак економіки регіонів в перехідний період, причому обрані для його характеристики індикатори повинні розглядатися як цілісна підсистема, яка достатньою мірою характеризує інтенсивність виробничої діяльності, рівень інфляції, експортну активність і фінансову забезпеченість. Зрозуміло, що розмежування соціально-економічних та суто економічних показників розвитку є доволі умовним. В практиці оцінки рівня економічного розвитку регіонів нерідко застосовують і показники середніх зарплат, і показники безробіття тощо, котрі в даній роботі відокремлені в окрему групу так званих соціально-економічних характеристик.

Регіони України, як відомо, значно відрізняються за інтенсивністю та обсягами виробничої діяльності, особливо за обсягами виробництва ВРП, продукції промисловості. Якщо ж включити в ознаки розвитку регіональних економік показники, що визначають сучасність і прогресивність економіки, її інноваційність і рівень розвитку підприємницького середовища, тобто те, що більшою мірою, ніж тільки валовий продукт, формує ЯЖН, то позиції територій за таких установок будуть зовсім іншими за традиційно відомі групування регіонів України за рівнем економічного розвитку. Розрив у рівнях економічного розвитку, при агрегуванні зазначених показників у зведений індекс за такою методикою, хоч і зменшиться, але все рівно буде залишатися значним. Проте змістовне навантаження індексу

Таблиця 4.4

Виробництво національного доходу і ВРП на душу населення у регіонах України в 1990, 2004 та 2005 рр.*

Регіон (області, АРК і м.Київ)	Національний дохід на 1 особу в 1990 р., руб.	Виробництво ВРП на 1 особу в 2004 р., грн.	Виробництво ВРП на 1 особу в 2005 р., грн.
АР Крим	2274**	4951	6460
Вінницька	2031	4701	5966
Волинська	2119	4771	6285
Дніпропетровська	2448	8609	11909
Донецька	2198	9713	12490
Житомирська	2021	4397	5554
Закарпатська	1792	4238	5373
Запорізька	2842	8093	10683
Івано-Франківська	2170	5238	6916
Київська	2102	6652	8673
Кіровоградська	2087	5123	6394
Луганська	2291	5973	8131
Львівська	2471	5396	6657
Миколаївська	2381	6424	7801
Одеська	2366	7028	8619
Полтавська	2626	8841	11574
Рівненська	1956	4817	6269
Сумська	2213	5009	6497
Тернопільська	1893	3516	4603
Харківська	2528	7182	9025
Херсонська	2258	4546	5713
Хмельницька	1861	4549	5764
Черкаська	2366	4853	6681
Чернівецька	2021	3589	4654
Чернігівська	2269	5163	6474
м.Київ	2561	23130	28780

*Розраховано за даними Держкомстату і [233]

**Дані за 1990 р. розраховувалися разом із м.Севастополь

розвитку економіки зміщується з обсягів і потужності регіонального виробництва в бік врахування відтворювальних процесів в економіці, вдосконалення структурних пропорцій, формування ринкового середовища, що відображається на узагальненій картині розподілу областей за станом розвитку економіки, представленій на рис. 4.11.

ВРП на душу населення справедливо лишається головним узагальнюючим індикатором економічного розвитку регіону. Регіональна асиметрія за цим показником у 2005 р. була досить значною. І хоча протягом 2004–2005 рр. вона трохи знизилась, без урахування Києва варіація склала 2,7 разу, а з урахуванням столиці – 6,3 разу. Якщо порівняти сучасні регіональні відмінності з 1990 р., коли в розрізі регіонів розраховувався не ВРП, а національний дохід (в 1990 р. в Україні він був меншим за ВВП на 30 % і там не були враховані результати діяльності невиробничої сфери і відрахування на амортизацію ОФ), то регіональна асиметрія протягом перехідного періоду значно поглибилась (табл.4.4).

Звертає на себе увагу і значення самого виробленого національного доходу на душу населення, який, наприклад, у 1990 р. був максимальним не в Києві, а в Запорізькій області. «Завищення» показників в столиці сьогодні має свої пояснення завдяки розташуванню головних офісів підприємств, банків, а отже й їхньої консолідованої звітності саме там (хоча прибуток фактично перерозподіляється нерідко між кількома регіонами). Цей факт не є унікальним і має місце в інших країнах. Більш наочними є інші тенденції. Так величини обсягів доходу, виробленого, приміром, в Львівській та Дніпропетровській областях в 1990 р. були майже співставними, на сьогодні ці обсяги розрізняються у 2 рази. У 2005 р. найбільшими обсягами ВРП на душу населення характеризуються Донецька, Дніпропетровська, Полтавська та Запорізька області, найменшими – Тернопільська і Чернівецька.

Найважливіша для України галузь – промисловість, яка характеризує країну як індустріальну, після тривалого спаду у 2005 р. відзначалась зростанням обсягів виробництва, котрі становили в цілому по Україні вже 95% від рівня 1990 р. У восьми областях (Волинська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Миколаївська, Одеська, Черкаська) та м.Києві промислове виробництво в згаданому році перевищило рівень 1990 р.

Як і щодо виробництва ВРП, територіальна варіація показника реалізації продукції промисловості на одну особу залишається гіпертрофовано великою і сягає у 2005 р. 15 разів з максимальним рівнем у Донецькій і мінімальним – у Чернівецькій області. Найпотужнішими в індустріальному відношенні є промислові гіганти – Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області, які забезпечують лівову частку українського експорту завдяки сприятливій світовій кон'юктурі на чорні метали та залізну руду та збільшенню попиту з боку будівництва. Водночас дуже великою залишається залежність цих регіонів і економіки України в цілому від коливань попиту на сталь, прокат та вироби з нього на світовому ринку. До того ж, будь-які протекціоністські заходи урядів країн світу

по відношенню до України можуть суттєво вплинути як на економічну ситуацію в регіонах, так і на національну економіку. Проблема «експортних» регіонів полягає в переобтяженні «базовими» галузями, які за радянських часів орієнтувалися на «внутрішньосоюзне» та в межах РЕВ споживання продукції чорної металургії, основної хімії, важкого машинобудування, а також низькій конкурентоспроможності «технологічних» виробництв, передусім машинобудування, тому за індексом прогресивності структури економіки вони посідають останні місця. З другого боку, деякі західні регіони (Закарпатська, Волинська області), посідаючи далеко не перші місця за обсягами ВРП на душу населення і обсягами промислової продукції, характеризуються високою несировинною часткою продукції в обсягах виробництва та експорту, що просуває їх далеко вперед при загальній оцінці економічного стану.

Структура економіки України характеризується високою часткою сировинних галузей промисловості та високою матеріаломісткістю промислового виробництва. Так, на сировинну продукцію в загальному обсязі реалізованої продукції добувної та обробної промисловості у 2005 р. припадало 66,7%, у той час як на інвестиційну продукцію – 13,3%, а на товари тривалого користування – лише 1,3%. При цьому, на металургію та оброблення металу припадало 25,2% обсягу реалізованої промислової продукції, харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів – 15,7%, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води – 13,4%, добувну промисловість – 9,1%, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки – 9,3%, хімічну та нафтохімічну промисловість – 6,7%. Водночас частка машинобудування склала всього 12,8%. Наявна залежність виробничої структури промисловості від сировинних ресурсів та дешевої робочої сили впливає на галузеву структуру виробництва, в якій переважають низько- та середньотехнологічні продукти, що означає закріплення за Україною статусу країни-експортера сировинних та низькотехнологічних товарів. Рівень присутності українських виробників на високотехнологічних ринках, що визначають перспективи світової економіки, незначний (за даними Департаменту економічної стратегії Мінекономіки України частка продукції високих технологій в структурі експорту промислових товарів складає лише 5%). Показник співвідношення доходної і витратної частини місцевих бюджетів (навіть після відповідних міжбюджетних трансфертів), що характеризує бюджетну забезпеченість, говорить про те, що чотири області у 2005 р. (Донецька, Луганська, Харківська і Рівненська) та м.Київ мають доходи, які є меншими за їхні видаткові потреби. Це особливо несприятливо з огляду на те, що місцеві бюджети за своєю функцією є соціальними, з них фінансується практично вся дошкільна та шкільна освіта, первинна та більша частка спеціалізованої медичної допомоги, переважна частка програм соціального захисту населення. В той же час профіцитними у 2005 р. були місцеві бюджети більшості областей (найбільший обсяг профіциту спостерігався в Одеській області), що означало прогресивні зрушення у порівнянні з попередніми роками, які були в більшості регіонів дефіцитними.

Про інноваційні складові регіонального розвитку можна судити через показники інноваційної активності. Внутрішній ринок науково-технічної продукції України деградує через низький попит на інноваційні розробки, неплатоспроможність споживачів, які мають потреби у високотехнологічній продукції, недостатню конкуренцію на внутрішньому ринку; прагнення зарубіжного замовника без істотних інвестицій використати наявні наукові чи технологічні результати виробничої сфери. Про екстенсивність процесів інновацій свідчить те, що інноваційна продукція освоюється шляхом використання наявних основних засобів і технологій. Рівень інноваційної активності найбільш розвинених у промисловому відношенні областей в цілому перевищує аналогічний показник по інших регіонах. Це зумовлено наявністю науково-технологічної бази великих підприємств у таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Харківська та м. Києві. Безумовними лідерами в інноваційній сфері виступають м.Київ (столиця, вузол концентрації та подальшого перерозподілу ключових виробничих ресурсів – інформаційних, інтелектуальних, фінансових, центр прийняття рішень) та Харківська область (один з провідних розвинутих регіонів і визнаний лідер у високотехнологічних секторах, особливо в машинобудуванні), які мають найвищі значення індексу інноваційної активності (відповідно 1,32 і 0,83). Останні позиції за інноваційною активністю посідають Вінницька, Волинська, Львівська, Рівненська, Хмельницька, Черкаська області.

Ситуація насамперед структурно-технологічної кризи, яка має місце в більшості регіонів України, була викликана об'єктивними причинами – не минуло ще і двадцяти років з того часу, як українські регіони та їхня економіка були глибоко інтегрованими в народногосподарський комплекс СРСР. У 1990 р. лише 7 % промислової продукції в Україні вироблялось поза рамками загальносоюзних міністерств. Особливо значним був ступінь кооперації в машинобудівному комплексі: в автомобільній та авіаційній промисловості більше 80% комплектуючих поступало з інших республік СРСР, в основному з Росії [131].

Формування економіки України за часи незалежності відбувалось на базі деформованих виробничо-технологічних структур, а головне – без жодних стратегічних орієнтирів на збалансований розвиток, без управління структурними зрушеннями, які здебільшого відбувались стихійно, під впливом поточних макроекономічних конкурентних переваг. Це призвело до зростання міжгалузевих і міжрегіональних перекосів з відсутністю в окремих областях розвинутого і конкурентоздатного виробництва і з домінуванням в інших регіонах низькотехнологічних, енергоємних та екологонебезпечних галузей, які забезпечують високі показники ВРП. Головною причиною економічної кризи 1990-х рр., а також повільного економічного поступу зараз, слід вважати не стільки само по собі падіння обсягів виробництва, скільки повне виключення науково-технічного і інноваційного фактора зі стратегії і тактики реформування економіки України, внаслідок чого лише найбільш розвинутих регіонам вдалося певним чином адаптувати наявний потенціал певних нововведень і модернізації

Таблиця 4.5

Динаміка складових індексів оцінки економічного розвитку регіонів України, 2004-2005 рр.*

	Індекс рівня економічного розвитку		Індекс рівня прогресивності структури економіки		Індекс інноваційної активності		Індекс розвитку підприємницького середовища		Індекс розвитку економіки	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
АР Крим**	0,36	0,32	0,51	0,51	0,42	0,46	0,72	0,73	0,51	0,50
Вінницька	0,34	0,27	0,57	0,55	0,21	0,16	0,33	0,34	0,36	0,33
Волинська	0,30	0,39	0,76	0,65	0,19	0,19	0,28	0,27	0,38	0,37
Дніпропетровська	0,67	0,92	0,11	0,12	0,42	0,50	0,46	0,45	0,42	0,50
Донецька	0,75	0,68	0,15	0,12	0,42	0,56	0,30	0,29	0,41	0,41
Житомирська	0,26	0,24	0,38	0,39	0,20	0,29	0,35	0,46	0,30	0,34
Закарпатська	0,50	0,29	0,69	0,71	0,45	0,22	0,56	0,58	0,55	0,45
Запорізька	0,57	0,64	0,29	0,27	0,46	0,52	0,50	0,54	0,46	0,50
Івано-Франківська	0,53	0,42	0,07	0,07	0,35	0,43	0,26	0,32	0,30	0,31
Київська	0,44	0,36	0,35	0,31	0,19	0,23	0,41	0,47	0,35	0,34
Кіровоградська	0,22	0,28	0,59	0,60	0,50	0,43	0,38	0,43	0,42	0,44
Луганська	0,60	0,50	0,07	0,06	0,22	0,29	0,07	0,07	0,24	0,23
Львівська	0,35	0,40	0,45	0,42	0,13	0,17	0,74	0,75	0,42	0,44
Миколаївська	0,32	0,41	0,60	0,64	0,16	0,37	0,51	0,48	0,40	0,48
Одеська	0,41	0,57	0,34	0,35	0,19	0,29	0,59	0,61	0,38	0,46
Полтавська	0,59	0,56	0,38	0,34	0,23	0,39	0,36	0,35	0,39	0,41
Рівненська	0,27	0,26	0,16	0,19	0,09	0,05	0,30	0,32	0,20	0,20
Сумська	0,26	0,38	0,84	0,88	0,25	0,48	0,41	0,41	0,44	0,54
Тернопільська	0,26	0,29	0,35	0,36	0,22	0,26	0,31	0,33	0,29	0,31
Харківська	0,34	0,35	0,84	0,80	0,61	0,83	0,70	0,74	0,62	0,68
Херсонська	0,27	0,37	0,63	0,65	0,23	0,35	0,44	0,50	0,39	0,46
Хмельницька	0,24	0,35	0,51	0,54	0,06	0,12	0,32	0,30	0,28	0,33
Черкаська	0,29	0,27	0,43	0,39	0,11	0,19	0,32	0,29	0,29	0,29
Чернівецька	0,31	0,21	0,46	0,43	0,48	0,31	0,43	0,43	0,42	0,35
Чернігівська	0,19	0,37	0,42	0,43	0,24	0,23	0,40	0,38	0,31	0,35
м.Київ	0,72	0,79	0,54	0,40	1,11	1,32	2,75	2,88	1,28	1,35

*Таблицю укладено за даними [263, 264]

** Дані без урахування м. Севастополь

на вирішення проблем економічного розвитку.

Створення сприятливого ділового середовища є також однією з пріоритетних задач реформування економіки України. Найбільш адаптивною і мобільною формою підприємницької активності виступає розвиток малого бізнесу, який в цілому характеризує діловий клімат в регіоні, а також роздрібний товарооборот, який здійснюється за сучасних умов значною мірою через малі підприємства. Найбільш розвинутим підприємницьке середовище виявилось в АР Крим, Львівській, Одеській, Харківській областях та м.Києві. Найнижчу позицію за агрегованим індексом розвитку підприємницького середовища у 2005 р. посіла Луганська область. Звертає на себе увагу факт, що розвиток малого бізнесу визначається наявністю в регіоні великих міст, а також прикордонним положенням в зоні основних зовнішньоторговельних потоків і «човникової» торгівлі. На відміну від інших індикаторів сприятливість підприємницького середовища відображає мікроекономічну складову конкурентноздатності і характеризує умови для вільної конкуренції і розвитку малих підприємств і фірм в тому чи іншому регіоні. Розвиток малого бізнесу забезпечує гнучкість і індивідуальність виробництва, мобілізує фінансові ресурси і ресурси населення, трудові і сировинні, які за його відсутності не були б використані.

Підсумовуючи зазначене, зауважимо, що узагальнені показники розвитку (за авторською методикою) свідчать про результативність і відносну пропорційність економічного розвитку Харківської області і Києва (рис.4.11), які хоч і не є лідерами за обсягами виробництва (мають середні індекси рівня економічного розвитку), однак при цьому характеризуються найсприятливішими показниками прогресивності структури економіки, високою інноваційною активністю і розвинутим підприємницьким середовищем (табл.4.5). Вищий за середній індекс економічного розвитку мають також Сумська, Дніпропетровська, Запорізька області і АР Крим. В Дніпропетровській та Запорізькій областях він зумовлений значними обсягами виробництва, в т.ч. промислового, в Сумській області – високим рівнем прогресивності економіки, а в АР Крим – розвинутим підприємницьким середовищем.

Як це не дивно, але до групи із середніми показниками розвитку економіки потрапили Донецька, Полтавська, Кіровоградська, Одеська, Львівська, Закарпатська, Миколаївська, Херсонська області. Зумовлено це різними факторами: в Донецькій області – край не прогресивною структурою виробництва та експорту та невисокими показниками розвитку підприємницького середовища; в Кіровоградській – низькими показниками рівня економічного розвитку; Херсонській, Миколаївській, Львівській, Закарпатській – невисоким індексом інноваційної активності.

Найгіршим у 2005 р., згідно із запропонованими показниками, слід вважати економічний стан трьох областей, які належать до різних економічних районів України – Рівненської, Луганської та Черкаської. В Луганській області її низьке положення визначають крайня непрогресивність структури виробництва

та експорту і найнижчий в Україні рівень проникнення інновацій; в Рівненській – низькі значення всіх складових за виключенням індексу розвитку підприємницького середовища, який має середні значення; в Черкаській області – низьким рівнем економічного розвитку і недостатньою інноваційною активністю. Решта областей мають нижчі за середні показники стану економіки (додаток Ж).

Основні результати виконаних розрахунків інтерпретуються наступним чином. Якщо індекс рівня економічного розвитку за запропонованою методикою узагальнює більше успадковані від колишніх часів результати господарської діяльності, то інші індекси впорядковують регіони у відповідності з потенційними можливостями їх розвитку в умовах становлення ринкових відносин (з орієнтацією на прогресивну структуру економіки, можливості розвитку економіки з точки зору більш сприятливого для ведення бізнесу середовища, інноваційний розвиток). Зважаючи на це, слід констатувати, що деякі індустріально розвинуті регіони, насамперед Донецька та Луганська області, виявляються значно «переоціненими» за іншими методиками відносно стану розвитку економіки: за обсягами виробництва вони традиційно знаходяться далеко попереду від позиції, яку вони посідають внаслідок зведених порівнянь, що враховують чинники потенціалу інновацій та економічної безпеки. Ці регіони характеризуються доволі вузьким, але розвинутим набором галузей, налаштованих на інтенсивне використання місцевих природних ресурсів і працюють в основному на вивіз. Однозначні лідери за обсягами виробництва, вони значно відстають за більш широким набором характеристик. З другого боку, існують і недооцінені регіони, зокрема окремі західноукраїнські та південні регіони, загальний потенціал яких (в т.ч. інноваційний, підприємницький) є потужнішим за існуючі соціально-економічні показники. В силу історичних умов вони вважаються менш розвинутими економічно і такими, що недостатньо використовують свій позаекономічний потенціал (місцезалягання, природні умови, населення), хоча саме ці фактори поза сумнівом стануть їх очевидними конкурентними перевагами при прямуванні України до більш диверсифікованої економіки.

Існуюча диференціація у розвитку економіки регіонів України ускладнює формування єдиного економічного простору держави. Незважаючи на пожвавлення економічного життя в усіх регіонах в останні роки, внутрішня консолідованість країни послабилась, не в останню чергу через те, що індустріально розвинуті регіони спрямовують свою активність на зовнішній ринок, а зовнішньоекономічні зв'язки поступово замінюють міжрегіональні зв'язки всередині країни. В умовах загального спаду промислового виробництва, розриву сформованих зв'язків споживачів і постачальників, зменшення міжрегіонального товарообороту, непослідовності державної політики кризові явища перехідного періоду призвели не тільки до перебудови власне економіки регіонів, але й до кардинальної зміни умов життєдіяльності, а також деформацій у суспільній свідомості, способі життя тощо. Фахівці говорять про зародження в Україні «грабіжницького капіталізму», неконтрольований державою спекулятивний підхід до управління реальним

сектором економіки, який є деструктивним і соціально небезпечним, спирається на логіку швидкого і беззастережного отримання прибутку, а, отже, сприяє розширеному відтворенню кримінального бізнесу [234]. В той же час різні рівні економічного розвитку регіонів обумовлюють різний ступінь участі у наповненні державного бюджету, а також наявність кращих соціально-економічних показників (рівня доходів населення, зайнятості), що не може не впливати на виникнення регіональних протиріч.

Існування такої ситуації обумовлено, з одного боку, зростанням впливу успадкованих від радянського періоду факторів – ступеню освоєння території, структури економіки і зайнятості населення, з другого – появою нових факторів, з якими насамперед пов'язується розвиток економіки за ринкових умов – фактору приватної власності, інфраструктурного (роль якого зросла на порядок), політичного (пов'язаного з формуванням регіональних політичних еліт, тісно пов'язаних з крупним і середнім бізнесом) тощо. Ці системні зміни не можуть не враховуватися в регіональній політиці.

Якщо співставити результати базової типізації регіонів за особливостями ЯЖН з показниками потенціалу економічного розвитку, то слід відзначити, наприклад, що надії на швидке зростання рівня життя населення і соціальної ефективності економіки в Рівненській області навряд чи здійсняться в найближчому майбутньому через значне відставання економіки області за всіма показниками – обсягами виробництва, прогресивністю структури, інноваційною активністю і розвитком підприємницького середовища. Покращення демосоціальних показників в Донецькій і, особливо, в Луганській області, також навряд чи можливе через домінування в структурі виробництва нетехнологічних екологонебезпечних галузей, несприятливий клімат для розвитку малого бізнесу, а, значить, і відсутність альтернатив для зайнятості і самозайнятості населення. Несприятливою за тією ж сукупністю показників слід вважати ситуацію в Черкаській області. Натомість положення, наприклад, Сумської області в кризовій зоні за демосоціальними характеристиками і характеристиками соціальної прогресивності економіки поки що не відповідає її порівняно високій оцінці за обраними економічними показниками (область виділяється на фоні інших найкращими в Україні показниками прогресивності структури економіки). Водночас вплив чинників зростання індексу прогресивності структури виробництва та експорту, інноваційної складової вочевидь буде позитивним чином впливати на людський розвиток в області, хоча позитивні тенденції помітні вже зараз: протягом 2004-2005 рр. Сумська область поліпшила своє положення як за індексом розвитку економіки, так і за показниками демосоціальної обстановки і соціальної прогресивності економіки.

Таким чином, непрогресивна структура виробництва в багатьох регіонах України, сировинна спрямованість експорту і різна інноваційна активність визначають неоднорідність економічного простору України з позицій участі регіонів у міжнародному та міжрегіональному поділі праці і ця неоднорідність, за нашим переконанням, носить усталений характер. Синтез показників, які характеризують

різні сторони економічного розвитку в регіонах дозволяє глибше розкрити зміст конкретної ситуації. Зокрема, інноваційна діяльність як процес зародження нововведень і їх вбудову в реальну економіку потребує специфічних знань про те середовище, в якому ці нововведення можуть бути реалізованими. При цьому зміст інноваційних господарських систем полягає не тільки в тому, що в структурі виробництва повинні переважати наукоємні і складні галузі, створюватися і запроваджуватися нові технології. Економіка може бути названа інноваційною, коли в усіх її секторах – добувному, переробному, аграрному, сфері послуг, транспортній сфері тощо – присутній динамізм, готовність до конкуренції, активність в освоєнні нових ринків. Крім засвоєння нових технологій, це включає і своєчасну гнучку диверсифікацію виробництва, підвищення екологічної ефективності діяльності конкретних виробництв, швидкий виклик на зростаючий попит з боку населення, розвиток ринкової інфраструктури і малого підприємництва тощо.

4.2.2. Інфраструктурна забезпеченість населення та житлові умови

Соціальна інфраструктура і житлові умови населення є важливими складовими, які формують умови для відтворення і раціональної організації всіх видів життєдіяльності населення – трудової, суспільно-політичної, культурної та сімейно-побутової. Інтегруюча роль цих підсистем життєзабезпечення в Україні в цілому, і на мезорівні зокрема, значно зростає в умовах переходу до ринкових умов, що проявляється в узгодженні інтересів розвитку економіки із завданнями комплексного розвитку території, інфраструктурного забезпечення з метою залучення інвестицій, формування достойних умов життя населення і розвитку людського капіталу.

З одного боку, соціальна інфраструктура і житлові умови населення в Україні багато в чому успадковані з радянських часів. Система медичних, соціально-культурних і побутових закладів виявилась протягом перехідного періоду недостатньо мобільною і не відрізнялась високою конкурентноздатністю. Це створило умови для існування тіньового сектору, до процесу надання послуг активно долучились комерційні структури, а держава за різних причин значно відсторонилась від контролю і сприяння розвитку соціальної сфери. Внаслідок такої державної «інерції» інфраструктурна ланка, в якості відправного механізму соціальної політики, майже не розглядається або розглядається в останню чергу, хоча це не є вірним.

З другого боку, ринок житла, як і ринок послуг, є одними з найбільш динамічних, не в останню чергу тому, що потреби та інтереси, ціннісні установки населення постійно еволюціонують. Внаслідок соціального розшарування населення, різниці у вікових, сімейних та інших характеристиках, виключається можливість одноманітного підходу до організації як житлової політики, так і сфери обслуговування в регіонах. На географію забезпеченості населення житлом і соціальною інфраструктурою в Україні на сьогодні значно впливає фактор міграції населення, зокрема трудової.

На четвертій конференції міністрів охорони навколишнього природного середовища і охорони здоров'я у Будапешті (2004 р.) наголошувалося на надзвичайно важливій ролі житлових умов у формуванні здоров'я населення. У робочих матеріалах зустрічі йшлося про те, що «соціальний капітал, ... який забезпечує цілісність громади, зростає, якщо житлові умови і навколишнє середовище є безпечними і зручними для життя, а природне середовище і планувальна структура сприяють спілкуванню. Ці позитивні результати носять не тільки гуманістичний характер, вони також заощаджують засоби, які спрямовуються на охорону здоров'я і складають значну частину бюджету будь-якої країни».

Важливі складові соціальної інфраструктури – медична, соціально-культурна, транспортна і рекреаційна – також знаходяться у сфері найбільших інтересів і потреб населення, виступають фактором їх формування та реалізації. Разом з цим і зростання виробництва нерідко гальмується навіть не відсутністю виробничої інфраструктури, а саме дефіцитами соціально-інфраструктурної складової, які не дозволяють надходити значним обсягам інвестицій, а головне – реалізуватися соціальній мотивації людей. Регіональна нерівномірність і незбалансованість житлової та інфраструктурної забезпеченості та благоустрою деформує відтворення соціальних послуг просторово, звужуючи можливості задоволення потреб і інтересів населення і сприяючи механічному переміщенню населення у регіони з більш високим рівнем комфортності проживання.

Оцінити ступінь розвитку інфраструктури і житлової забезпеченості, а тим більше – задоволеності умовами облаштованості життя, на сьогоднішній день надзвичайно важко. Споживання соціальних послуг в умовах тотального формування ринкових відносин і обмежених ресурсів для реалізації соціальних програм знаходиться в ситуації поширення платних або змішаних (платної і безплатної) форм обслуговування населення. З оглядів преси відомо, що зростання тарифів на житлово-комунальне обслуговування в Україні має регіонально нерівномірний характер, подорожчання послуг в окремих регіонах є слабо обґрунтованим, а офіційна статистика поки що не дає вичерпних даних для регіонального аналізу реальної вартості житлово-комунальних послуг для населення. По-різному можна оцінювати якість обслуговування і задоволення ним, існує велика різниця між особливостями розвитку ринку житла та реальною зміною житлових умов населення.

Перехідний період ознаменувався непростими тенденціями розвитку соціальної сфери в Україні. При високому, в середньому, кваліфікаційному рівні працівників сфери охорони здоров'я, послуг, освіти, високій забезпеченості населення лікарями, середнім медичним персоналом тощо, вкладення в ці ключові сектори залишаються непристойно малими.

Інфраструктурна забезпеченість. Узагальненим показником розвитку соціальної інфраструктури на сьогоднішній день є зростання обсягів платних послуг населенню. В 2005 р. обсяг реалізованих населенню платних послуг склав в середньому по Україні 556 грн. на одну особу або більше 26 млрд.грн. Різниця

за цим показником між регіонами становить майже чотири рази. Це пояснюється тим, що соціальна інфраструктура, як підсистема економіки, працює на різних рівнях – існують галузі і підприємства загальнодержавного (зокрема транспортна, рекреаційна інфраструктура), регіонального і місцевого значення, чим пояснюються великі обсяги реалізації послуг в м.Києві, АР Крим, Одеській області.

Розвиток соціальної інфраструктури в перехідний період відбувався при (в основному) збереженні мережі установ охорони здоров'я, відпочинку, культури, обмеженості введення нових і погіршенні стану існуючих установ. Поступове формування недержавного сектору в цій сфері, як правило, не супроводжувалось адекватним розвитком його матеріальної бази: медичні клініки, театри, клуби і центри дозвілля тощо – розмішувалися на базі вже існуючих, і дуже рідко – у новозбудованих приміщеннях. Зняття підприємств охорони здоров'я, культури, побуту з балансу великих підприємств, на якому вони знаходились за радянських часів, викликало, крім іншого, значне їх скорочення.

Система охорони здоров'я в регіонах України, незважаючи на певні зміни, характеризується розгалуженою мережею лікувально-профілактичних установ, яка поступово зростає, великою кількістю лікарняних ліжок і числом лікарів. Стандартні статистичні показники – забезпеченість лікарняними ліжками, амбулаторно-поліклінічними закладами і лікарями – надають лише приблизне уявлення про доступність медичних послуг в регіонах. Сучасна мережа медичних закладів в Україні охоплює 2,9 тис.лікарняних закладів з 445 тис. лікарняними ліжками та 8 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів з ємністю у 211,7 відвідувань за зміну на 10 тис.населення. В цілому потужність закладів нестационарної і профілактичної медичної допомоги західних областей України є значно меншою у порівнянні із східними і центральними областями.

Забезпеченість лікарями залежить не тільки від рівня розвитку регіону, але і від системи розселення, демографічної ситуації. На цьому фоні показник Києва майже вдвічі більший за середньоукраїнський (87,6 проти 47,9 лікарів на 10000 населення). Важливим щодо протистояння дитячій захворюваності і смертності є показник забезпеченості дітей лікарями-педіатрами, регіональна варіація цього показника в Україні є в півтора рази вищою, ніж варіація показника забезпеченості лікарями в цілому, що в принципі свідчить не стільки про значні дефіцити кваліфікованої медичної допомоги дітям, скільки про особливості демографічної структури населення в різних областях. Саме тому західні Рівненська, Волинська, Закарпатська області, у віковій структурі населення яких частка дітей значно більша, є найменш забезпеченими педіатричною допомогою.

Забезпеченість населення основними трансляційними радіоточками в Україні, як ознака базового інформаційного забезпечення населення, щороку зменшується. Водночас ця проблема певним чином згладжується завдяки швидкому проникненню в регіони ефірного мовлення, кабельного і супутникового телебачення, мобільного зв'язку. Радіомовлення продовжує відігравати ключову роль у задоволенні оперативних інформаційних потреб населення, однак на

сьогодні воно трансформується – спостерігається зменшення провідного способу розповсюдження сигналу (як і відповідних трьохпрограмних радіоприймачів, а також нових будинків, обладнаних радіоточками) і значне зростання обсягів мовлення станцій, що працюють в FM діапазоні. Тим не менше, забезпеченість радіоточками максимальна в Києві та Полтавській області (287 і 211 радіоточок на 1000 населення відповідно), мінімальна – у Закарпатській області (24 точки на 1000 населення).

В умовах становлення в Україні ринкових відносин, головним принципом яких є конкуренція, соціально-культурна сфера (зокрема бібліотечна справа і бібліотеки, клубна діяльність) мала б швидко переорієнтуватися і слідувати за кон'юктурою інформаційно-освітнього ринку і культурними подіями, як вітчизняними, так і глобальними, перейти від мислення категоріями виробництва чи ідеології до філософії якості життя, зорієнтованої на потреби та запити споживачів. Але цей процес відбувається дуже повільно. Культурне обслуговування населення в Україні в 2005 р. здійснювали 19149 закладів клубного типу, при цьому на Львівську, Вінницьку та Хмельницьку області припадало майже 20 % клубів України, останні дві області характеризувалися і найбільшою кількістю місць для глядачів на 100 населення – 21 і 23 відповідно. Через нестачу коштів мережа клубних закладів скорочується майже в усіх регіонах України.

Ще один тривожний симптом – в Україні щорічно зменшується кількість бібліотек, при тому, що вони є найбільш масовим та доступним джерелом інформації для населення. Лише протягом 2004–2005 рр. мережа бібліотек скоротилася на 139 одиниць. В результаті на 10 тис. населення сьогодні в середньому працюють лише чотири бібліотеки, а в урбанізованих Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій областях та м.Києві десятитисячне населення обслуговують менше трьох бібліотечних закладів. Книжковий фонд бібліотек у перерахунку на 100 осіб населення характеризується найбільшими обсягами у Рівненській, Вінницькій і Харківській областях – відповідно 1091, 1043 і 1033 примірників.

ЯЖН визначається також таким елементом благоустрою, як автомобільні шляхи. Цікавим є факт наявності прямого кореляційного зв'язку між щільністю автомобільних шляхів з твердим покриттям і ОТЖ населення в регіонах України (коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,71). В Україні забезпеченість автомобільними шляхами з твердим покриттям є нерівномірною і коливається від 172 км на 1 тис. км² у Херсонській області до 374 км у Львівській (рис.4.12).

Щодо інфраструктури відпочинку та оздоровлення населення, то першість в Україні має найпотужніший рекреаційний регіон – АР Крим. Він є лідером за трьома обраними показниками розвитку – місткістю підприємств готельного господарства, забезпеченістю населення місцями в санаторіях та пансіонатах з лікуванням і кількістю місць в дитячих оздоровчих закладах. На значній відстані від нього за показниками розвитку рекреаційної інфраструктури знаходяться Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Львівська області і м.Київ. Найменш «насиченою» об'єктами відпочинку та лікування в Україні є Кіровоградська область.

Рис. 4.12. Щільність автомобільних шляхів з твердим покриттям в регіонах України, 2005 р. (км на 1000 км²)

Житлові умови. Житлові умови є одним з найбільш важливих соціальних параметрів розвитку всіх без виключення країн, однак в країнах з розвинутою економікою вони майже повністю визначаються доходами населення (сімей) з одного боку, а з другого – складом чи розмірами сімей. В умовах ринкової економіки населення за певних фінансових можливостей пристосовує свої житлові умови до конкретної сімейної ситуації. Зміни у складі родини чи рівні доходів, як правило, майже автоматично викликають зміну житла на більше або менше. І хоча в розвинутих країнах частина населення має незадовільні, за стандартами західних країн житлові умови, житлова проблема є безпосередньою похідною від матеріальної проблеми, тобто від рівня життя, і населення в більшості своїй здатне доволі швидко цю проблему вирішити.

В колишньому СРСР житловій проблемі належало особливе місце. Практика надання безкоштовного житла державою враховувала демографічний фактор, але не рівень доходів. І високодоходні, і низькодоходні (за радянськими мірками) сім'ї найчастіше отримували житло за єдиною формулою: число кімнат дорівнює числу членів родини мінус одиниця. На квартирній черзі стояли сім'ї, в яких число квадратних метрів на одну особу не перевищувало певні санітарні норми, які хоч і зростали згодом, однак все рівно були замалими. Квартири з кількістю кімнат більше трьох–чотирьох майже не будувалися. Невеликі доходи більшості населення не дозволяли родинам купувати житло самостійно, а ті сім'ї, які мали кошти на кооперативні квартири також не могли придбати їх вільно: існували хоч і менші, але доволі тривалі черги. Як правило, отримати житло в ті часи було можливо один раз і на все життя. При цьому зовсім не враховувався факт

неминучих змін сімейних обставин населення протягом життя – при одруженні, при народженні дітей, при відділенні дорослих дітей від батьків, після смерті одного з членів подружжя, при розлученні тощо. При низьких доходах більшості населення, практика безкоштовного надання житла державою мала свої переваги – в країні не було бездомних, квартирна плата була низькою і за її несплату нікого не виселяли. Однак вона зовсім не була пристосована до життєвого циклу людей і недостатньо враховувала зміни сімейних обставин на різних етапах цього циклу.

У перехідний період практика безкоштовного отримання житла була значно скорочена, хоча черги на отримання житла існують і досі. Щастя отримати так зване «соціальне житло» в Україні сьогодні випадає дуже невеликій кількості людей. Низькі доходи є основою для надання житлових субсидій і причиною того, що істотне число сімей проживає в складних умовах, а змінити ці умови самостійно можуть далеко не всі. Питання продажу квартири з метою наступної купівлі меншого чи більшого житла є важко здійсненим через високі і непропорційні ціни, особливо в найбільших містах, і, одночасно з цим, – болючим питанням для багатьох, у кого це житло залишається найбільшою і нерідко єдиною матеріальною цінністю. Пострадянська дійсність сприяє і тому, що при наявності у родичів декількох квартир чи інших житлових приміщень, люди свідомо з'їжджаються з метою здачі в оренду однієї з квартир і поповнення сімейного кошика. На фоні низького рівня життя, існування проблем безробіття, економічної нестабільності, всіляких пропозицій оренди, проблема недостатньої житлової забезпеченості на рівні домогосподарств трохи втратила свою гостроту, принаймні у порівнянні з радянськими часами.

Беручи це до уваги, при характеристиці як житлової, так і інфраструктурної забезпеченості населення регіонів доцільно відштовхуватися як від традиційних показників, які свідчать про рівень і потенціал розвитку даних життєво важливих сфер, так і показників вибіркового обстежень домогосподарств, важливих для розуміння реального положення населення.

Всупереч відомій думці щодо погіршення житлових умов населення, дані державної статистики засвідчують, що в Україні в перехідний період, принаймні в кількісному вимірі, не можна констатувати такого погіршення. Навпаки, середня забезпеченість населення житлом щороку зростає. Пояснюється це не тільки інтенсивним житловим будівництвом, зокрема у містах, але, насамперед, – значним скороченням населення. В середньому у 2005 р. на 1 мешканця країни припадало 22 м² житла, тоді як у 1990 р. цей показник складав лише 17,8 м². Сільські мешканці в середньому краще забезпечені житлом – на одного жителя села припадає 24,6 м² проти 20,8 м² – для городян.

Житлова забезпеченість помітно відрізняється за регіонами (рис.4.13). Найбільшою вона є в Київській, Вінницькій, Черкаській областях (більше 25 м² на одну особу), найменшою – в АР Крим, Волинській, Львівській областях (менше 20 м²). Хоча на м. Київ припадає 15,7 % житла, яке введено в Україні у 2005 р., він відстає від середнього рівня житлової забезпеченості через великий приток

мігрантів. Поруч з цим, дані вибіркового обстежень умов життя домогосподарств свідчать про те, що в 41,5% домогосподарств на одного проживаючого припадає площа, менша за санітарну норму у 13,65 м², 3,2% домогосподарств проживають у комунальних квартирах і гуртожитках, причому в окремих регіонах цей відсоток є досить значним: 9,8% – у Волинській, 9% – у Чернігівській, 8,4% – у Кіровоградській області. Це означає, що значна частка населення проживає в умовах, недостатніх для нормальної організації та відтворення сімейного життя, побуту і відпочинку.

Дані вибіркового обстежень домогосподарств на початку 2006 р. свідчать про незадовільний рівень забезпеченості населення житлом в регіонах України, згідно з яким 57,7% населення України незадоволені або не зовсім задоволені своїми житловими умовами [253]. Серед регіонів найнижчий ступінь задоволення житловими умовами був повідомлений домогосподарствами Закарпатської, Херсонської і Житомирської областей, а найвищий – домогосподарствами Івано-Франківської та Чернівецької областей (додаток 3).

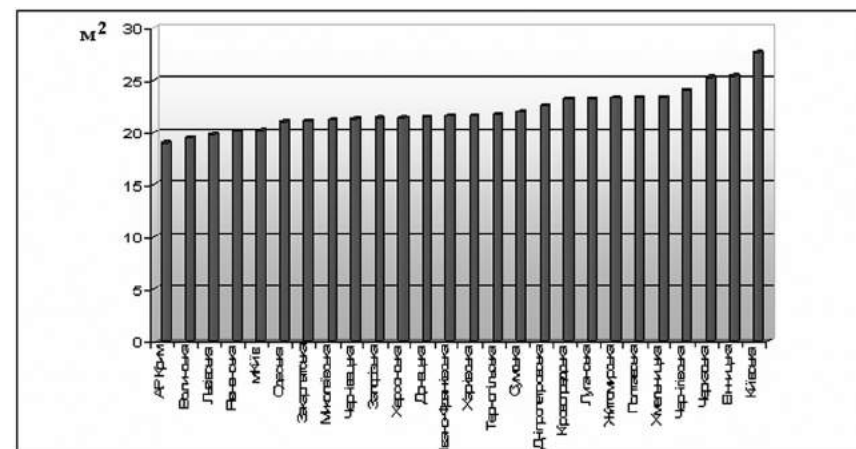

Рис.4.13. Середня площа житла в розрахунку на 1 жителя в регіонах України, 2005 р.

Актуальною проблемою в Україні є катастрофічні зміни (або загрози змін) якості житла та умов користування ним. Поруч із необґрунтованим подорожчанням самого житла і комунальних послуг слід брати до уваги значне постаріння житлового фонду і комунікацій. Відомо, що в масовому будівництві 1960-х рр. переважали будинки, що розраховані на 30-40 років експлуатації, і за відсутністю постійних амортизаційних відрахувань вони вже перетворились на «бомбу повільної дії». Так житло кожного четвертого домогосподарства в країні було збудоване до 1960 р. (у містах – кожного п'ятого домогосподарства, в селах – кожного третього). Житловий фонд 69% домогосподарств був збудований у 60-х–

80-х роках (72% – міських домогосподарств та 62% – сільських). У новому житлі, збудованому у 1991р. і пізніше, мешкали лише 7% домогосподарств (7% – у містах та 6% – на селі). Серед домогосподарств, які мешкають у житлі, збудованому до 1970 р., майже половина повідомила, що капітальний ремонт їх будинків жодного разу не проводився [253].

Однак, якщо постаріння будинків та їхня потенційна аварійність в масі поки що залишаються вірогідними (певні зусилля щодо поліпшення стану все ж таки здійснюються), то порушення нормального забезпечення житла гарячим водопостачанням, електроенергією через позапланові і планові відключення, ветхість комунальних мереж вже давно стали реальністю життя у багатьох регіонах України. У порівнянні з тісністю чи відсутністю житла, відносно нетривалі перерви в комунальному обслуговуванні виглядають не так катастрофічно (хоча в окремих регіонах, зокрема в Луганській області, останніми роками неподання тепла дуже легко виводить із нормального стану всю комунальну мережу і перетворюється на справжню біду). Подібно до того, як невплата зарплати, що, у порівнянні з інфляцією, набагато менше впливає на рівень життя, а психологічно сприймається набагато гостріше, ніж зростання цін, так і постійні відключення гарячої води, світла, аварійність ліфтів тощо можуть теж стати джерелом соціальної напруги. Якщо не призупинити цей процес, то комунальна сфера набуватиме рис, які є характерними для історичних періодів воєн чи катастроф. Так, аналіз по регіонах України продемонстрував, що аварійність (зношеність) водопровідних мереж в Україні коливається від 16,5% у Волинській до 52,7% у Луганській області [159].

Офіційна статистика має дані про рівень благоустрою житла, однак вони не можуть засвідчити, наскільки часто в тих або інших містах та регіонах відключають гарячу воду, наскільки теплими є батареї взимку. В цілому, рівень благоустрою житла міських домогосподарств є вищим, ніж сільських: у містах водопроводом і каналізацією на початок 2006 р. було обладнано житло кожних чотирьох з п'яти домогосподарств, на селі – лише кожного п'ятого домогосподарства. Регіональні відмінності у благоустрої, наявності централізованого водопостачання і водовідведення залежать від рівня урбанізації, економічного розвитку регіонів. Зокрема, найнижчий рівень обладнання житла каналізацією характерний для Житомирської, Вінницької та Чернівецької областей, найвищий – для м.Києва та Донецької області.

Узагальнююча оцінка інфраструктурної забезпеченості і житлових умов побудована на основі інтегрального індексу комфортності проживання населення (рис.4.14), який розраховується кумулятивним методом на базі 20 показників розвитку окремих галузей житлово-комунальної та інфраструктурної сфери (додаток 3). Вона показала, що регіони України значно диференційовані за його рівнем. Ці відмінності відображають, з одного боку, різний ступінь урбанізованості регіонів, особливості розселення тощо, з іншого – специфіку економічного розвитку, різні обсяги інвестицій, вкладених у минулому в соціальну сферу. Виявлено існування прямої кореляційної залежності між індексом економічного

розвитку, розрахованого у попередньому підрозділі, і станом інфраструктурної та житлової забезпеченості у 2005 р. (коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,78). В економічно розвинутих регіонах в основному спостерігається високий рівень розвитку соціальної інфраструктури і житлової забезпеченості. Потужним виявився також і зв'язок між рівнем соціальної прогресивності економіки (особливо рівнем життя) і рівнем розвитку соціальної інфраструктури і житлової забезпеченості (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,75). Проте статистично достовірного зв'язку між рівнем розвитку соціально-інфраструктурної і житлової сфери і сприятливістю демосоціальної обстановки на рівні регіонів України не знайдено.

4.2.3. Екологічна ефективність виробництва та екологічна ситуація

Екологічні інтереси населення в регіонах мають специфічний зміст. Вони не обмежуються прагненням до забезпечення екологічно безпечного життєвого середовища, і включають еколого-господарські аспекти розвитку регіональних утворень, пов'язані з використанням і збереженням ресурсного потенціалу території, енергії. Передусім йдеться про ресурсоємність господарювання і ефективність використання природних ресурсів.

Слід констатувати, що Україна ввійшла у XXI століття з вкрай низькою ефективністю використання ресурсів, що унеможливило збалансований розвиток регіонів, створює значні перешкоди на шляху міжнародних інтеграційних процесів, але головне – є причиною зростаючого прямого і опосередкованого тиску на природу і населення. Хибні засади невичерпності природних ресурсів, відмова від врахування їхньої реальної вартості, нехтування глобальним характером виникаючих проблем, відмова від оцінки віддалених у часі наслідків призвели до того, що ресурсоємність кінцевого продукту в Україні у 5–8 разів більша, ніж у розвинутих країнах. Все це свідчить, крім іншого, про низький рівень опанування країною сучасних науково-технічних досягнень, що загрожує вже не тільки екологічній, але й соціальній безпеці людей. Україна на сьогодні використовує лише фактори класичної конкурентоспроможності (базуючись на дешевизні робочої сили та використанні наявних виробничих фондів), хоча має всі передумови для розвитку на базі інших пріоритетів, серед яких екологічна ефективність економіки відіграє чи не найголовнішу роль.

Сукупність параметрів оцінки територіальних особливостей «екологічності» господарювання ґрунтується на системі з п'яти індикаторів (додаток І): обсягів забруднення від різних джерел на одиницю ВРП, частки неперероблених відходів виробництва і споживання в загальному обсязі утворених відходів, енергоємності ВРП, а також двох індикаторів навантаження на водоресурсний потенціал – використанні свіжої води на виробничі потреби на одиницю ВРП і витоків та неврахованих втратах води у комунальних мережах водопостачання.

З рис. 4.15, на якому зазначені показники об'єднані в єдиний образ, видно, що найменш «екологічним» (відповідно найбільш ресурсоємним) є виробництво

і комунальне господарство чотирьох східних (Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської) областей і однієї західної (Івано-Франківської) області. Для цієї групи областей характерний низький технологічний рівень виробництва, який прослідковується майже по всіх складових, взятих до уваги. Відносно сприятливою є еколого-економічна ситуація в трьох західних (Львівська, Волинська, Рівненська) областях, Кіровоградській і Херсонській областях, які, насамперед, характеризуються найнижчими показниками забруднень на одиницю ВРП та його енергоємністю.

Важливою ознакою технологічної ефективності регіонального виробництва є ступінь повторного використання відходів і обсяги їх утилізації.

Частка відходів, які були повністю використані для одержання продукції або знешкодовані у загальному обсязі утворених відходів в Україні, за останні роки коливалась від 34,7 до 48,6 % (рис.4.16). Перші позиції за показником частки перероблених відходів в загальних обсягах утворених за 2005 р. відходів в Україні посіли Закарпатська, Запорізька, Житомирська, Одеська, Харківська області і АР Крим – тут вона скрізь вища 80%. Найкращою ситуація з переробкою відходів була у 2005 р. у Львівській області.

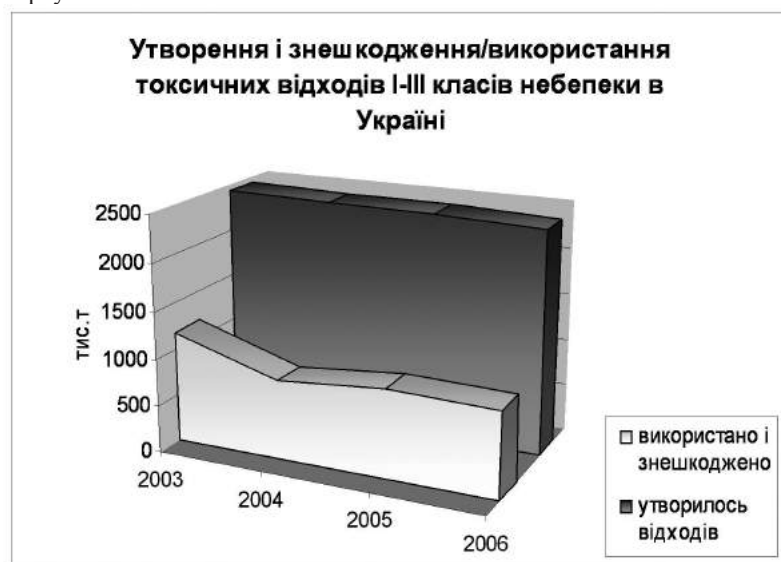

Рис. 4.16. Динаміка утворення і знешкодження/використання токсичних відходів I–III класів небезпеки в Україні у 2003–2006 рр.

Енергоспоживання – процес, від якого залежить ефективність економіки та забезпечення потреб розвитку соціальної сфери. Недоліки в енергозабезпеченні економіки і населення України викликані не тільки дефіцитом енергоносіїв

власного видобутку, підвищенням цін на них на світовому ринку, але значною мірою недосконалою структурою економіки, а також низькою культурою енергоспоживання. За цих обставин проблема енергозабезпечення споживачів України може бути розв'язана за рахунок впровадження енергоефективних (енергоощадних) техніки і технологій та широкомасштабного використання нових (нетрадиційних) і поновлюваних джерел енергії.

На сьогодні максимальні значення енергонасиченості виробничих процесів спостерігаються у Луганській області. Взагалі висока енергоємність виробництва характерна для областей Донбасу і Промислового Придніпров'я внаслідок наявності тут потужного металургійного виробництва, хімічної промисловості і енергетичної інфраструктури. Разом з цим, технічна відсталість, зношеність основних фондів і обладнання обумовлює застиглість технологій на рівні 60–70-х рр. минулого століття. Зношене і морально застаріле обладнання на підприємствах, а також на об'єктах енергопостачання загалом не відповідає сучасним вимогам щодо енергетичної ефективності, економічності, екологічності та раціонального природокористування, не кажучи про надійність та якісні показники енергозабезпечення виробництва і населення. В останні роки відбувається зниження енергоємності ВРП майже в усіх областях України. Пояснюється це структурними змінами економік областей, а саме зростання частки у ВРП неенергоємних галузей, зокрема сфери послуг. Тривалі негативні наслідки має прогресуюча невідповідність техніко-технологічного рівня практично всіх

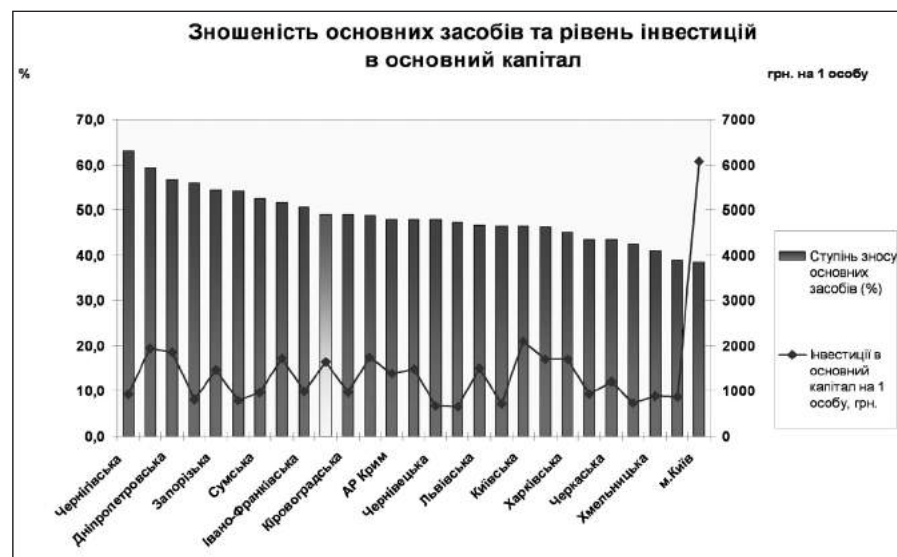

Рис.4.17. Зношеність основних засобів та рівень інвестицій в основний капітал, 2005 р.

галузей економіки сучасним вимогам технічного прогресу. ОФ промисловості відображають застарілі технологічні уклади третього і, в основному, четвертого покоління. Наведені на рис.4.17 дані свідчать про надзвичайну зношеність фондів (більше 50%) в 9 областях України, хоча в деяких з них (Чернігівська, Вінницька, Херсонська, Сумська, Івано-Франківська) рівень інвестицій в основний капітал в 2005 р. складав лише 50-60% від середньоукраїнського рівня. Найгармонічніша у співвідношенні показників зносу і витрат на відновлення ОФ ситуація – у Києві і Київській області, в більшості ж інших областей можна говорити про технологічну відсталість господарства.

Тенденція змін форм власності також впливає на еколого-економічні показники: з'являються нові власники підприємств, нерідко іноземні компанії, з власними інтересами, які не завжди співпадають з інтересами населення того чи іншого регіону. Їх наміри вирішувати накопичені протягом багатьох років еколого-економічні проблеми можна охарактеризувати лише як декларативні.

Головними факторами, що визначають інтенсивність антропогенного навантаження в регіонах України, є концентрація промислового виробництва і кількість промислових підприємств, густа мережа комунікацій і транспорту, сільськогосподарська освоєність, що в комплексі обумовлює в окремих регіонах високу щільність викидів шкідливих речовин в повітря, забруднення вод і високий рівень водоспоживання, утворення великого обсягу токсичних відходів, значну антропогенну зміненість ландшафтів. При цьому тип антропогенного впливу значною мірою визначається галузевою структурою виробництва, рівнем урбанізації. Дані статистичного аналізу засвідчують значну нерівномірність антропогенного навантаження, зумовлену існуючими регіональними диспропорціями у розміщенні продуктивних сил. Наприклад, тільки викиди шкідливих речовин у повітря у розрахунку на 1 км² території розрізняються на порядки – від 2,2 т у Херсонській області до 70,3 у Донецькій області і 275,6 т у м.Києві (додаток К).

Щорічно у навколишнє природне середовище країни надходить від 60 до 100 млн. т небезпечних для здоров'я речовин. Слід відзначити, що недавня тенденція до скорочення атмосферних викидів останніми роками змінилася на протилежну – кількість їх зростає як в абсолютному, так і у відносному вимірі у половині областей і в цілому по Україні. У 2005 р. забруднюючі повітря викиди в країні здійснювали 10921 промислових підприємств, від яких в атмосферу надійшло 4,4 млн.т шкідливих речовин (це на 0,3 млн.т, або на 7,2% більше, ніж у 2004 р. та у 2,1 разу менше порівняно з 1990 р., що говорить про пожвавлення промислової діяльності і відповідне зростання викидів від стаціонарних джерел) та більше 2 млн.т – від автотранспорту. В Києві та інших великих містах викиди від автотранспорту складають 84 %, більшу частину викидів від пересувних (а не стаціонарних) джерел мають також регіони з відповідною спеціалізацією в загальнодержавному поділі праці і вигідним транспортно-географічним положенням (наприклад, АР Крим має у 2,5 разу більше викидів від автотранспорту у порівнянні зі стаціонарними

джерелами завдяки розвинутій курортно-рекреаційній діяльності і географічним особливостям півострова; Закарпатська, Волинська та деякі інші західні області – у 3-4 разу більше викидів від автотранспорту завдяки наявності магістральних автодоріг і меншій потужності промисловості).

У розрахунку на душу населення найбільшими обсягами викидів від різних джерел відзначаються Донецька і Дніпропетровська області, їх рівень там є відповідно в 3–4 рази більшим у порівнянні з середнім по Україні. Частка цих двох областей складає понад 48 % обсягу шкідливих викидів в атмосферне повітря України. Хоча в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській та Харківській областях знаходиться приблизно третина підприємств, які мають викиди в атмосферу, саме їх вплив на стан навколишнього природного середовища країни є визначальним – від них у повітря надходить близько 80% забруднюючих речовин. Найменший вклад в обсяги забруднення повітря у 2005 р. внесено підприємствами та автотранспортом західних Чернівецької, Закарпатської, Тернопільської та Волинської областей.

Основними забруднювачами природного середовища України в 2005 р. були підприємства обробної та добувної промисловості (відповідно 38% та 23% шкідливих викидів) та підприємства-виробники електроенергії, газу та води (32%).

Водні ресурси країни формуються за рахунок притоку транзитних річкових вод з інших країн, місцевого стоку і підземних вод. Лише чверть потенційних ресурсів річкових вод (52,4 км³) формується в межах України, решта (157,4 км³) – приток транзитного річкового стоку, який надходить з Російської Федерації, Білорусі, Румунії. Цей фактор сам по собі говорить про наявність транскордонного перенесення забруднених вод, особливо відчутного в басейні Дунаю і Дніпра. Прогнозні ресурси підземних вод в Україні становлять 21 км³. За даними Управління державного екологічного моніторингу Мінприроди України, наша держава вважається однією з найменш забезпечених країн в Європі за запасами місцевих водних ресурсів (на душу населення в Україні припадає 1 тис.м³ води, тоді як у Швеції, Німеччині – по 2,5 тис.м³, Франції – 3,5, Великобританії – 5, Європейській частині Росії – 5,9 тис.м³). І хоча споживання прісної води в Україні щороку зменшується, питомі показники водоспоживання на 1 особу залишаються високими і коливаються від 578,2 м³ у Запорізькій до 35,3 м³ у Закарпатській області 2005 р. Особливо високим є споживання свіжої води на душу населення в Херсонській, Київській та Дніпропетровській областях.

Вплив водокористування на водні ресурси зумовлюється на тільки безповоротним водозабором, але і потужним скиданням забруднених стоків у водні об'єкти. Найбільше забруднених вод у 2005 р. було скинуто водокористувачами Дніпропетровської області – 703 млн.м³, Донецької – 735 млн.м³, Луганської – 269 млн.м³, Запорізької – 498 млн.м³, Львівської – 193 млн.м³, Одеської – 198 млн.м³ та м. Києва – 437 млн.м³. При цьому душові викиди забруднених стічних вод найбільші в Запорізькій та Дніпропетровській областях – відповідно 267,6 та 203,9 м³ на 1

особу. В галузевому відношенні основними забруднювачами води є підприємства металургії, електроенергетики та житлово-комунального господарства.

Внаслідок інтенсивної промислової діяльності на підприємствах країни протягом 2005 р. утворилось близько 2,4 млн.т відходів I-III класів небезпеки. Із загальної кількості утворених відходів приблизно половина розміщується у місцях організованого складування, а саме на полігонах, у спеціально відведених комплексах, спорудах, ділянках надр. Ліва частина (біля 90%) сумарної кількості невикористаних і неутилізованих промислових відходів країни зберігаються на полігонах Донецької, Дніпропетровської, Запорізької та Луганської областей. Основними джерелами утворення відходів є підприємства гірничопромислового, хіміко-металургійного, машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, целюлозно-паперового та агропромислового комплексів. Продовжується накопичення золи та золошлакових відходів, основними джерелами яких є теплові електростанції. Рівень використання цих відходів залишається низьким. За обсягами накопичених токсичних відходів в розрахунку на душу населення перші позиції посідають Запорізька і Донецька області, найменшу кількість накопичених відходів на душу населення мають Тернопільська і Чернівецька області.

Стан використання земельних ресурсів є одним з найголовніших показників антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище. Земельний фонд України характеризується дуже високою сільськогосподарською освоєністю – сільгоспугіддя становлять більше 72% площі країни. При цьому сільськогосподарська освоєність коливається від 35,6% в Закарпатській до 83% в Кіровоградській області. Екстенсивне землекористування, властиве сільському господарству України, аж ніяк не поліпшує екологічну ситуацію, що склалася, і може призвести до подальшого процесу деградації і зменшення родючості ґрунтів. Це потребує удосконалення структури земельного фонду в бік збільшення частки лісів та лісовкритих площ, у тому числі розширення площ природоохоронних угідь за рахунок зменшення питомої ваги сільськогосподарських, зокрема розораних угідь.

Після зведення в індекс антропогенного навантаження п'яти складових показників (додаток К) відзначимо, що найбільшим рівнем антропогенного навантаження характеризуються індустріальні Запорізька, Донецька, Дніпропетровська області, при цьому для першого з цих регіонів характерним є найінтенсивніший прояв майже всіх складових антропогенного навантаження (за виключенням викидів шкідливих речовин), включаючи і рівень сільськогосподарського освоєння. Мінімальні в Україні рівні антропогенного навантаження характерні для Закарпатської і Волинської областей.

Однією з головних умов сталого розвитку держави, поліпшення добробуту і здоров'я її населення є забезпечення питною водою належної якості і в достатній кількості. Якість води виступає специфічним індикатором, важливим в аналізі ЯЖН через його значущість у формуванні здоров'я і відсутності спалахів різного роду захворювань. Правові, економічні та організаційні засади функціонування системи питного водопостачання, спрямовані на гарантоване забезпечення

населення якісною та безпечною для здоров'я людини питною водою, закріплені у Законі України «Про питну воду і питне водопостачання» (№2918-III, 10.01.02). Перебуваючи у несприятливих умовах щодо водних поновлювальних ресурсів, Україна реалізує Загальнодержавну програму «Питна вода України» на 2006–2020 рр. з метою збереження й ощадливого використання її запасів. Специфіка питного водопостачання в Україні полягає в тому, що воно майже на 80% ґрунтується на поверхневих водних джерелах і лише 20 % – на підземних, тобто якість води у поверхневих водних об'єктах є вирішальним чинником санітарного та епідемічного благополуччя населення. Станції очистки підземних та поверхневих вод в Україні проектувалися і будувалися за типовими проектами згідно з колишніми нормативами, і на сьогодні вони вже не спроможні (без удосконалення технології та застосування нових високоефективних реагентів) запобігти доступу в питну воду шкідливих речовин. Існуючі водопровідні очисні споруди перебувають у критичному стані і не можуть забезпечити якісну фільтрацію води, тому забруднюючі речовини потрапляють у питну воду. Внаслідок цього населення багатьох регіонів України піддається небезпеці розвитку інфекцій, що пов'язані зі споживанням недоброякісної води [158]. Особливо несприятлива ситуація із забрудненням питної води склалася в Харківській, Луганській областях – саме в цих регіонах у 2005 р. спостерігалась найбільша частка порушень санітарних норм на об'єктах централізованого водопостачання і найбільша частка порушень Держстандарту за санітарно-бактеріологічними показниками. Відносно краща ситуація щодо якості питного водопостачання спостерігалась в 2005 р. в Чернівецькій, Волинській і Херсонській областях.

На території України присутній цілий комплекс природних і техногенних факторів, що можуть негативно вплинути на рівень захищеності населення і територій від надзвичайних ситуацій (НС) природного та техногенного характеру. Для оцінки природно-техногенної безпеки ми обрали лише частину з них – кількість зареєстрованих потенційно небезпечних об'єктів у розрахунку на 100 тис.осіб; частку населення, що мешкає у зонах можливого хімічного зараження; кількість НС за 1997-2006 рр. в регіонах; кількість загиблих і постраждалих від НС за 1997-2006 рр. і частку територій, забруднених цезієм-137 з щільністю більше 20 кБк/м² у загальній площі регіону. Після агрегування цих показників встановлено, що найбільший рівень природно-техногенної безпеки характерний для Донецької і Луганської областей. Їх «лідерство» в цьому плані пояснюється найбільшою кількістю НС і найбільшою кількістю постраждалих людей (тобто найбільшими соціальними збитками) за останні десять років. Житомирська, Запорізька та Черкаська області мають підвищений ризик природно-техногенної безпеки завдяки високому показникові небезпечних об'єктів, яка припадає на 100 тис.осіб, зокрема, у Черкаській області завдяки великій частці населення, яка мешкає в районах можливого хімічного зараження. Положення Київської та Житомирської областей суттєво погіршує фактор наявності значних площ, забруднених радіоцезієм понад 20 кБк/м² (40 і 47% відповідно). На територіях Рівненської, Черкаської та

Чернігівської областей рівні радіоактивного забруднення вдвічі менші, водночас площа забруднення понад 20 кБк/м² є доволі великою і складає відповідно 46,3, 31,2 та 16,3%.

З рис. 4.18 видно, що за інтегральним показником сприятливості екологічної обстановки, який об'єднав індекс антропогенного навантаження, індекс якості питної води та індекс природно-техногенної безпеки, регіони України значно відрізняються один від одного. Території з найгіршою екологічною ситуацією розташовані на сході країни: до них після агрегування запропонованих показників нами віднесено Луганську, Донецьку, Запорізьку і Харківську області. Високий рівень інтенсивності антропогенного навантаження в цій групі областей зумовлений значною потужністю практично усіх джерел впливу. Саме в цих районах сконцентрована більша частина промислових підприємств і транспортних шляхів. Приєднання до цієї групи Харківської області пояснюється найнижчою якістю питної води, яка фіксується останніми роками лабораторіями санепідстанцій в Україні.

Несприятливу екологічну ситуацію (індекс сприятливості – від 0,5 до 0,7) мають Вінницька, Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Сумська області і АР Крим. У Вінницькій, Одеській, Миколаївській і Сумській області негативна екологічна обстановка пояснюється порівняно низькими значеннями показників якості питної води, у Дніпропетровській області – високим індексом антропогенного (промислового і сільськогосподарського) навантаження.

Шість областей України (Київська, Черкаська, Полтавська, Рівненська, Львівська, Закарпатська) можна віднести до так званої «перехідної» зони із середнім рівнем екологічної сприятливості. Ці регіони характеризуються значно меншим антропогенним навантаженням на навколишнє середовище, проте частина з них є радіоактивно забрудненими, частина (Черкаська та Львівська області) мають порівняно низький рівень природно-техногенної безпеки, Полтавська область характеризується порівняно низькою якістю питної води.

Відносно незначного антропогенного тиску зазнають п'ять областей – Івано-Франківська, Тернопільська, Житомирська, Чернігівська, Кіровоградська. Хоча слід відзначити, що окремі з них характеризуються високою сільськогосподарською освоєністю і підвищеною природно-техногенною небезпекою. Найбільш сприятлива в екологічному плані ситуація характерна лише для чотирьох областей України – Волинської, Чернівецької, Хмельницької, Херсонської. За виключенням об'єктивно значних обсягів водоспоживання у Херсонській області (на зрошення та інші цілі), по цій групі областей всі розглянуті складові екологічної ситуації мають найкращі значення.

4.2.4. Соціально-культурні умови розвитку населення

З позиції ЯЖН нами окреслено п'ять найважливіших складових, на які слід насамперед звернути увагу при оцінці регіональних особливостей формування

умов соціокультурного розвитку (додаток Л). Зазначимо, що особливості релігійної ситуації, етнічні та мовні особливості були винесені за рамки дослідження, хоча вони являють собою дуже сильні фактори, що впливають на особливості життя і поведінки населення. Разом з цим, є цілий ряд характеристик, які формують більшу або меншу сприятливість соціокультурних (сучасних цивілізаційних) умов розвитку, спрямованих на розвиток інтелектуального потенціалу, інформаційного простору, громадянського суспільства в Україні та її регіонах. Саме на стимулятори і дестимулятори такого розвитку звертається першочергова увага.

Соціально-освітній статус населення і умови його відтворення розглянуті нами як найважливіші диференціюючі чинники, які ґрунтуються не стільки на матеріальних критеріях забезпеченості, скільки і передусім - на умовах і особливостях інтелектуального і кар'єрного розвитку людей. На жаль, статистика не володіє всіма показниками, які б свідчили про вікові, гендерні, регіональні особливості професійного зростання. Об'єктивно це обумовлено спотворенням нормальної картини зайнятості в Україні на сьогоднішній день, високим ступенем мобільності населення не тільки в територіальному, вертикальному, але й у професійно-кваліфікаційному плані.

Найпотужнішим освітнім потенціалом характеризуються м.Київ, Харківська, Тернопільська і Одеська області. Високому положенню перших двох регіонів сприяв високий індекс розвитку системи вищої освіти, а також кількість аспірантів і докторантів. Охоплення дітей дошкільними закладами в цілому більш повне в східних і менш повне в західних областях. Та ж сама тенденція прослідковується і щодо загальноосвітніх закладів. Пояснити це можна не стільки розвитком системи дошкільної освіти, скільки різницею в чисельності населення та кількості (питомій вазі) дітей. Найслабшим потенціал освіти виявився в Луганській області: за виключенням дошкільної освіти, всі показники в цьому регіоні характеризуються низькими значеннями. Таким чином, здатність регіональних соціумів продукувати, використовувати знання, інтелектуально розвиватися в Україні є суттєво різною – індекс освітнього потенціалу відрізняється у три рази.

З метою врахування самооціночних характеристик населення щодо його належності до середнього класу, який вважається володарем найоптимальніших з точки зору збалансованого розвитку статусних позицій в суспільстві, в оцінку умов відтворення соціального положення в суспільстві було введено показник динаміки самоідентифікації населення за 2004-2005 рр. в регіонах. Частка осіб, яка відносила себе до середнього класу по Україні в цілому за ці роки зменшилась, проте регіональна картина була дуже різною. Так, у Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Хмельницькій, Чернігівській областях та м.Києві частка людей, які відносять себе до представників середнього класу, значно збільшилась, що у підсумку сприяло зростанню індексу умов відтворення соціального статусу населення в цих регіонах. Натомість зменшення частки населення, яке відносить себе до середнього класу, в Одеській, Херсонській і Тернопільській областях, навпаки, погіршило загальну картину оцінки умов відтворення соціально-статусних позицій.

Показники культурної активності населення, стану розвитку засобів інформування та книговидання об'єднані нами в єдину групу через взаємопов'язаність аспектів культурної самореалізації і задоволення духовних та інформаційних потреб. Ситуація в Україні в цьому плані не є втішною. Окремі сектори (друковані ЗМІ, книговидання, бібліотечний, кінематографічний та інші комплекси) національного інформаційного простору не відповідають стандартам розвинених країн і відповідно викликають скорочення культурної активності населення.

За узагальненим індексом культурної активності населення, стану розвитку засобів інформування та книговидання перші позиції належать Києву, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській областям та АР Крим. Останні місця посідають Івано-Франківська та Сумська області. Україна має вагомий матеріально-технічний та адміністративний фундамент, аби забезпечити вільний доступ всіх своїх громадян до культурних цінностей, активне і розмаїте культурне життя суспільства. Практично у всіх обласних центрах існують театри, краєзнавчі, історичні та художні музеї, філармонії, а в найбільших містах (Львів, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ) – оперні театри та симфонічні оркестри. Попри значні втрати і бюджетні дефіцити протягом перехідного періоду, в регіонах в основному було збережено мережу державних та комунальних закладів культури (клуби, будинки культури, бібліотеки тощо). Водночас роль культурно-просвітницького сектору в громадському житті істотно трансформувалася. Значно знизилася відвідуваність музеїв та театрів, що свідчить про зміни у структурі культурних потреб населення. У зменшенні кількості відвідувань театрів та інших культурних закладів криється не лише економічна причина. Інтерес населення і, насамперед, молоді до виставочних експонатів та різноманітних шоу спортивного та розважального характеру зростає, особливо коли мова йде про виступи відомих зірок. Одночасно розвиток телебачення та домашніх відеотехнічних пристроїв, як і Інтернету, поступово замінили традиційні потреби культурного відпочинку на можливість поспілкуватися, отримати найновішу інформацію, зробити покупки, подивитися кінофільм віртуально, відсунувши потребу у традиційному відвідуванні культурних закладів на другий план.

На великій відстані від інших регіонів за показниками культурної активності населення знаходяться АР Крим і м.Київ. Це пояснюється просторово-часовою зосередженістю і популярністю відвідувань культурних закладів населення інших регіонів у період відпочинку і наявності великої кількості іноземних туристів у головному рекреаційному регіоні держави і в столиці – одному з найвідоміших культурних центрів Європи і світу. Відносно збалансованою за видами і вищою за середню є культурна активність жителів Одеської, Львівської та Чернігівської областей, що також пов'язується з їх потужним культурно-рекреаційним потенціалом і організованою там рекреаційною діяльністю.

Різниця в параметрах розвитку сфер мас-медіа і книговидання, що сформувалася в регіонах України, не відповідає принципам ЗР, соціалізації

особистості і забезпечення інформаційної безпеки населення. Сьогодні це можна розцінювати як загрозу подальшому розвитку суспільства, позбавлення людей прав на всебічне інформування з різних джерел. Більша інформаційна та комунікативна ізоляція жителів окремих регіонів зашкоджує їхньому розвитку, опосередковано сприяє відтоку населення.

Особливу увагу необхідно звернути на показники розвитку видавничої справи, зокрема на тиражі періодичних видань та видань книжок, які набагато нижчі у порівнянні з докризовим періодом. І хоча тиражі книжкової продукції поступово зростають (рис.4.19), вони залишаються одними з найнижчих в Європі. Неприпустимість цієї ситуації стає ще очевиднішою, якщо врахувати, що в Україні в період її становлення як незалежної держави, спостерігається підвищена потреба у різного роду літературних, наукових, просвітницьких, енциклопедичних, картографічних та інших виданнях. Специфіка ринку книговидання на сьогодні характеризується малими тиражами і високою собівартістю, а разом з цим низькою купівельною спроможністю більшості населення. Це призвело до перекосів у репертуарі видань з орієнтацією на сьогоденний попит. Нерозвинутість каналів розповсюдження книжкової продукції (зокрема, послуги «книга-поштою», замовлення через Інтернет, регіональні книжкові ярмарки) робить ситуацію з придбанням книжок проблемною навіть у випадках, коли гроші і бажання придбати друкований товар є. Головним місцем отримання книжкової продукції стають не книжкові магазини, а ринки, в малих поселеннях і сільській місцевості книжкова торгівля нерідко взагалі відсутня. Наукова, виробнича, дитяча література дуже повільно просувається від виробника до споживача в регіони через відсутність державної економічної підтримки розповсюдження цих видів літератури.

Серйозною проблемою регіонального книговидання є те, що в областях дуже мало видавничих комплексів, де книга проходить весь шлях – від підготовки рукопису до безпосередньо видання. Лише найбільші центри (міста) України мають видавництва з повним набором штату редакторів, художників, коректорів, поліграфістів тощо. За радянських часів і видавництва і типографії входили до єдиного поліграфічного комплексу. Хоча в усьому світі ці два різних види бізнесу з різною технологією управління існують окремо. Тепер і в Україні більшість видавництв – це комерційні фірми, які не мають власної типографської бази, а виконують свої замовлення у типографіях, що мають ліцензію на видавничу діяльність. Звісно, про великі тиражі не може бути і мови – видавництва намагаються, насамперед, збільшити кількість найменувань видавничої продукції і зменшити таким чином темпи обороту коштів.

Сімейний статус є характеристикою, яка впливає на різні сторони життя населення і вважається запорукою збереження певного соціального статусу, соціально-психологічної стабільності і духовного розвитку. За «перехідні» роки співвідношення між кількістю зареєстрованих шлюбів і розлучень на 1000 жителів (показник усталеності сімей) змінилося з 2,5 до 1,8 разів і склало у 2005 р. відповідно 7,1 шлюбів і 3,9 розлучень на 1000 населення. Найкраща тенденція

найбільшими значеннями характеризуються і всі інші показники криміногенної ситуації, взяті для аналізу – кількість постраждалих від злочинів, рецидивна (повторна) і підліткова злочинність. Найкраща ситуація – в західних областях, тут майже всі показники мають найнижчі значення, а індекси – відповідно високі. Можна констатувати наявність прямого кореляційного зв'язку між поширенням злочинності і рівнем сімейного розвитку населення регіонів в Україні. З показниками рівня життя, рівня розвитку економіки статистично достовірного зв'язку не встановлено.

Зростаюча стурбованість соціальними та моральними проблемами, пов'язаними з питаннями громадського порядку, людських цінностей та нерідко суперечливими потребами задоволення суспільних інтересів та прав особистості, призводить до переоцінки суспільної ролі безпосередньо системи покарань за злочини і самих ув'язнень. У багатьох країнах Західної Європи показник завантаженості тюремної системи – кількість осіб у місцях позбавлення волі із розрахунку на 100 тисяч населення – становить 80-120 осіб. На першому місці знаходяться США – там більше 700 осіб, не набагато менше в Росії. В Україні на початок 2006 р. у 182 установах кримінально-виконавчої системи знаходилося 167,3 тис. осіб. Засуджені складають близько 0,4% населення країни, яке постійно зменшується. Це означає, що на сьогодні чотири особи з кожної 1000 жителів України перебувають у місцях позбавлення волі, під слідством чи тимчасово затримані. Така ситуація підсилює той негативний імідж, який склався в світі щодо криміналізації українського суспільства, а також створює додатковий тягар для працюючих платників податків, соціальної сфери суспільства та самої пенітенціарної системи. Кількість громадян, які пройшли кризу в'язниці за роки незалежності України, наближається до мільйона. А це 3-4 % працездатного населення. Взв'язавши ж до уваги той факт, що в багатьох із них є батьки, родини, діти, то так чи інакше причетними до тюремних проблем стали близько 10% населення. Тобто, кожний десятий громадянин нашої держави стикався із проблемами пенітенціарної системи, серед яких і проблеми поширення соціально небезпечних хвороб, і знущання над особистістю, і нелюдські умови утримання, і відсутність нормальної медичної допомоги тощо [224]. Все це впливає на умови життя, статусні позиції і дотримання прав людини не тільки засуджених, але й оточуючих їх осіб.

Розвиток громадянської ініціативи в Україні, що бурхливо розпочався з проголошення незалежності, активізував створення і відродження багатьох громадських об'єднань, зокрема екологічних, правозахисних, жіночих. *Громадська активність* населення виступає необхідним елементом формування громадянського суспільства у перехідний період в Україні і здійснюється через суспільні інститути, певні організації і сітки і участь громадян у суспільному житті. Діяльність цих організацій спрямована на людину і громадянина, на захист певних прав і свобод, наявність і активна праця таких об'єднань характеризує потенційну можливість виражати і відстоювати власні інтереси представниками різних професій, статей, спілок тощо. Незважаючи на певні упередження щодо діяльності цих організацій останніми роками (внаслідок їх залежності від міжнародних донорів), їхній вклад

в закріпленні демократичних основ розвитку суспільства слід вважати дуже великим. Постійне збільшення кількості неурядових організацій, як місцевих, так і всеукраїнських, говорить про стрімкий розвиток третього сектору в Україні – передумови оновлення суспільства.

В залежності від території, на яку розповсюджується діяльність громадських організацій, законодавство України вирізняє об'єднання громадян з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом. Біля 40% організацій поширюють свою діяльність на територію одного міста чи району, а всеукраїнський та міжнародний статус мають лише 8%. Цей факт вказує на високу зацікавленість у вирішенні регіональних і місцевих проблем, в облаштуванні найближчого життєвого простору, що відкриває широкі перспективи для співпраці громадського сектору та органів місцевого самоврядування.

У 2005 р. в Україні реально діяли 110827 громадських організацій. У більшості областей України нараховується кілька сотень організацій громадянського суспільства – переважно кількість організацій коливається від 300 до 700. На цьому тлі дуже помітним є м.Київ – його частка в загальній кількості організацій становить майже 58%, що пояснюється реєстрацією в столиці більшої кількості всеукраїнських об'єднань. На другому та третьому місцях знаходяться Сумська та Вінницька області (в цих регіонах реально діє більше 3000 організацій). Об'єднання цих саме регіонів мають і найбільшу кількість членів. До лідерів також можна віднести Донецьку, Дніпропетровську та Львівську області, які вирізняються бурхливим громадським життям [68].

Водночас зазначимо, що для нинішнього стану розвитку неурядового сектору характерні радше формальні ознаки і, відповідно, потенціал на перспективу, ніж реальне й практичне втілення оптимальної моделі впливу на суспільно-політичні процеси в Україні. Однак, поступовий розвиток свідчить про те, що в недалекому майбутньому громадяни України все ж таки отримають цей важливий засіб для участі у політичному житті країни.

Підсумовуючи викладене, слід зробити висновок про різницю в рівні сприятливості соціально-культурного розвитку населення за обраними показниками. Найкращими умовами характеризуються шість регіонів: Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Вінницька, Сумська області і м.Київ (рис.4.21). В західних областях високе значення індексу зумовлене наявністю кращої криміногенної і шлюбної ситуації, в Сумській області – кількістю зареєстрованих тут громадських об'єднань, в Києві – індексом культурної активності, розвитком засобів інформації і книговидавництва і громадською активністю населення. Негативними умовами соціокультурного розвитку населення характеризуються Кіровоградська, Запорізька, Луганська і Херсонська області. В Запорізькій і Луганській областях пелюсткові картодіаграми (рис.4.21) чітко фіксують негативність криміногенної ситуації, а в Херсонській та Кіровоградській – дефіцити громадської активності.

Нижчий за середній рівень сприятливості соціально-культурному розвитку населення мають Миколаївська, Полтавська, Донецька області і АР Крим.

Це пояснюється, як правило, незадовільною сімейною і криміногенною ситуацією, низькою громадською активністю. Решта областей входять в групу із середнім рівнем сприятливості соціокультурному розвитку населення.

4.2.5. Фактори впливу на якість життя населення в регіонах України

Як відомо, Україна в цілому має вигідне СГП. Водночас порівняльна оцінка потенціалу впливу СГП регіонів України на ЯЖН свідчить про природну відмінність формуючих його складових. Розглянемо найважливіші з них.

Простір України сповнений транспортними системами, які мають транзитний і трансконтинентальний характер. На сьогоднішній день доля багатьох поселень значною мірою залежить від їх положення по відношенню до головних транспортних артерій. Особливе значення в майбутньому зберігатиметься за МТК, які можуть надати значний імпульс розвитку прилеглих територій і вплинути на швидкість матеріально-інформаційних переміщень, що матиме особливе значення в умовах переходу до постіндустріальної економіки. Це заплановано відповідними міжнародними і національними документами після Критської зустрічі Міністрів транспорту у 1994 р., відповідає цілям України щодо тісної співпраці, зокрема формування зон вільної торгівлі, з країнами-сусідами. З другого боку, з огляду на наслідки, які несе з собою будь-який транзит, проходження територією МТК може суттєво вплинути на екологічну ситуацію в прилеглих містах і районах. З метою регулювання негативних наслідків збільшення транзитних обсягів в Україні діє Комплексна програма утвердження України як транзитної держави у 2002-2010 рр., затвердження якої було зумовлене необхідністю проведення єдиної транзитної політики на національному і регіональному рівнях.

Важливим стратегічним чинником “включеності” регіону у соціально-економічне життя, його модернізації є активізація повітряного сполучення – наявність *аеропортів*, насамперед, міжнародних, що відкриває додаткові можливості розвитку сучасних мультимодальних транспортних комплексів, швидких переміщень товарів і, насамперед, населення. Критерієм раціональності використання цього специфічного ресурсу є соціально-економічна віддача в її широкому розумінні – завдяки підвищенню статусу окремих регіонів, рівня транспортної доступності тощо.

За проходженням територією автомобільних МТК і наявністю діючих міжнародних аеропортів найвигідніші позиції посідають Київська, Одеська області, в групу областей з високим транзитним потенціалом увійшли також Львівська, Миколаївська і Рівненська області. Решта областей на сьогоднішній день мають значно менші перспективи повноцінного ефективного використання переваг наявності об’єктів міжнародного транспортного значення. Значною мірою це обумовлено відсутністю аеропортів, зокрема міжнародних, здатних обслуговувати значні обсяги пасажиро- і вантажопотоків (цей фактор обмежує транзитні можливості Вінницької, Волинської, Сумської та деяких інших областей).

Найважливішим фактором, що впливає на ЯЖН у великому числі регіонів України і країни в цілому є *вихід до Чорного та Азовського морів*. Окремий перелік додаткових переваг в плані стратегічного покращення ЯЖН через потенціал економічного, транспортного, екологічного, рекреаційного розвитку і міжнародного співробітництва мають шість регіонів, життєдіяльність яких пов’язана з розташуванням їх у басейнах Чорного та Азовського морів. Роль приморського положення цих регіонів суттєво змінилася після розпаду СРСР: вони стали безпосередніми носіями природно-ресурсних, рекреаційних, туристичних, природоохоронних, транспортних і геополітичних інтересів України в зоні Азово-Чорноморського басейну з врахуванням перспектив його подальшого освоєння. Функція цих територій як своєрідних «шлюзів», що посилюють морську зв’язаність України зі світом, є ключовою і повинна чітко фіксуватися як джерело можливих змін умов життя населення.

Одним з найголовніших чинників, які впливають на інтенсивність і спрямованість багатьох соціальних процесів, є їхня *наближеність (віддаленість) від столиці*, де сконцентрована соціально-економічна діяльність, наявні постіндустріальні тенденції, модернізоване життя. Різниця між „столицею і периферією”, яка була описана Т.Хегерстрандом в теорії «дифузії інновацій», має ресурсний характер – це нерівність середовища буття людей і тих потенційних можливостей (інформаційних, статусно-ролевих, соціокультурних, економічних), яке воно має, зокрема нерівність поширення різних нововведень. В такому вигляді регіони, віддалені від Києва, відстають у комфорті, розмаїтті, модернізованості життя через велику відстань до нього, а люди, які проживають на периферії, мають витратити значно більше сил, коштів і часу, щоб дістатися столиці і отримати унікальні послуги, товари чи інформацію, які, поки що, зосереджені саме там. Із зростанням частки населення, яка має доступ і можливості використовувати сучасні комунікаційні технології, і у зв’язку із розвитком різних видів електронного обслуговування людей, цей фактор буде поступово зменшуватися. Проте за сьогоднішніх реалій статусність Києва має місце, хоча підтримується значною мірою штучно. В нашому випадку балами оцінюється просторова відстань від столиці – більшу кількість балів має столична область і сусідні з нею регіони. Хоча принципово – це відстань не від конкретної точки, а відстань від того рівня життя і тієї ЯЖН, яку уособлює в собі столиця за різних об’єктивних причин.

Є ще один важливий аспект географічного положення, що здійснює вплив на ЯЖН – положення регіонів по відношенню до Державного кордону. Більшість адміністративних областей України є *прикордонними територіями*, тобто такими, в яких накопичення капіталу людського і соціально-економічного розвитку відбувається у тісному зв’язку з географічним фактором. Специфіка цих регіонів не закінчується врахуванням їхньої ролі у зовнішньоторговельних зв’язках, туризмі, розбудові прикордонної інфраструктури. Існує цілий ряд проблем, не властивих центральним областям, однак важливих в плані формування відповідної ЯЖН українського прикордоння. Причому стосується це не тільки західних

прикордонних територій, які прийнято відрізнати від північних та східних завдяки історичним особливостям формування самого кордону, це стосується всіх без виключення регіонів, які безпосередньо межують з іншими державами. До цього переліку проблем у попередньому вигляді можна включити проблеми міграції, зокрема таких її видів як трудової і нелегальної, специфічний прояв злочинності (контрабанда, торгівля людьми тощо), проблеми екологічні і природоохоронні, пов'язані з необхідністю об'єднання зусиль сусідніх держав для їх розв'язання, проблеми культурної та релігійної взаємодії, зрештою, навіть проблеми політичних уподобань. Дуже вагомими характеристиками є: наявність етнокультурних і духовних зв'язків із сусідніми державами, здатних долати державні кордони; спільне історичне минуле, оскільки у багатьох випадках ті чи інші прикордонні території сучасної України входили до колишніх, вже не існуючих державних утворень або інших держав. Багато з таких прикордонних територій продовжують мати так звані „спірний статус”.

Особливості економічного розвитку України в перехідний період вказують на те, що близьке розташування кордону і низькі транспортні витрати неоднозначно впливають на регіон. Прикордонний статус сприяє тому, що значна кількість експортно-імпортних вантажів часто проходить транзитом через прикордонний регіон, але не використовується і не переробляється в ньому. В умовах транскордонної взаємодії більшість факторів внутрішньорегіонального розвитку стають предметами пильної міжнародної уваги, від якої значною мірою залежить те чи інше положення цього типу регіонів в світовій системі координат. Зокрема, зручність транспортного обслуговування і наявність міжнародних «переходів» є суттєвим фактором при розрахунках витрат на перевезення (Волинська, Львівська області); показники використання Інтернету – важливі критерії інформаційної відкритості регіонів, а розвинуте наукове товариство, наявність наукових шкіл і освітньо-наукових закладів визначають потенційні можливості співробітництва регіону з іншими в різних галузях (Львівська, Харківська області); обсяг послуг, які можуть надавати банки своїм клієнтам, в т.ч. з використанням іноземної валюти, свідчить про ступінь зрілості фінансового сектору для виконання міжнародних проектів (Одеська область); кількість і якість музеїв та інших об'єктів рекреаційної сфери впливає на інтерес до регіону з точки зору туризму (Чернігівська обл.) тощо.

За участю прикордонних територій впроваджуються в практику нові моделі міжнародного співробітництва. Зразком цього є Єврорегіони, де здійснюється пошук найкращих форм кооперації з сусідніми державами. Діяльність в них регулюється національними законодавствами двох або більшої кількості держав, нормами міжнародного права. Ці території мають можливість розробляти спеціальні комплексні програми економічної, культурної та гуманітарної взаємодії, реалізувати конкретні транскордонні економічні проекти, вирішувати проблеми зайнятості, інфраструктури, екології [89]. Кордон у такому випадку поступово позбувається свого класичного тлумачення як бар'єру законів, влади, власності,

культури, традицій; навпаки, він стає фокусом контактів і прогресивної взаємодії. Без сумніву, цей процес має певні етапи розвитку [158], але еволюційність ця є цілком зрозумілою.

Прикордонні території є форпостом української державності як на сході, так і на заході країни, при цьому традиційно міцніші стосунки прикордонних областей з суміжними країнами можуть дозволити активізувати місцеву регіонально-політичну діяльність в плані формування конструктивних рекомендацій щодо регулювання міжнародних відносин України з сусідами. Незважаючи на наявність першочерговості загроз різного плану саме на прикордонних територіях (спалахи серйозних захворювань, наслідки нелегальної міграції тощо), позитивний потенціал наближеного до кордону розташування, за умов адекватної особливостям цих регіонів державної політики, не викликає сумнівів.

Продовжуючи думку і уникаючи надмірної політизації, слід все ж таки зважати і на те, що населення прикордонних областей, чи міст, які мають специфічний статус (наприклад, м. Севастополь), через ряд обставин більше за інші регіони сприймає специфіку представників інших держав і культур. Тому свідомість населення таких регіонів більшою мірою здатна ідентифікувати себе, свій рівень та якість життя населення з рівнем та якістю життя в сусідніх державах. Ця ситуація породжена як географічними факторами, так і стійкими економічними і культурними зв'язками, що історично склалися протягом тривалого періоду, що також може відобразитися на суб'єктивних показниках самопочуття і добробуту населення.

Віддаленість від столиці і Державного кордону розуміється як просторово-часовий обмежувачий фактор, який дозволяє чи не дозволяє, в разі потреби, швидко і максимально ефективно використати столичний (соціально-економічний, управлінський) і прикордонний (транспортно-економіко-соціальний) потенціал. Прерогатива у використанні розмаїття столичних функцій належить Київській і сусіднім Житомирській, Вінницькій, Черкаській, Полтавській, Чернігівській областям. Потенціал впливу прикордонного положення розповсюджується на 15 з 25 областей, які мають безпосередній вихід на державний сухопутний кордон України. Найбільші імпульси від прикордонного положення відчують ті області, які межують з більш ніж однією державою: Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Одеська, Чернігівська.

Підсумовуючи на основі бального методу складові СГП (які є значимими для ЯЖН в Україні) зазначимо, що за інтегральним показником потенціалу СГП (рис.4.22) лідерами виступають дві області: Київська і Одеська. Для першої не викликає сумніву взаємне підсилення ролі двох складових потенціалів – транзитності і столичності, для другої – факторів транзитності через вихід до Чорного моря. Високим (щодо ЯЖН) потенціалом СГП характеризуються також Донецька, Львівська, Рівненська і Миколаївська області. Найнижчий потенціал СГП мають внутрішні Тернопільська, Хмельницька, Дніпропетровська і Кіровоградська області. Слабкість потенціалу їх СГП пояснюється наявністю лише однієї з

розглянутих складових, здатних вплинути на ЯЖН.

До стратегічно важливих факторів, які відображають не тільки ступінь освоєності території, але і разом з цим ступінь сприятливості природних та соціально-економічних умов життя населення, належить щільність населення. Позитивність чи негативність цього показника щодо окремих складових умов життя і стану населення визначити зовсім непросто. Низька щільність населення – це відсутність інтенсивного відтворення життя і виробництва, послуг, належної підтримки інфраструктурного каркасу регіону, високої мобільності населення, товарів, інформації. Натомість висока щільність населення означає цілу низку соціо-еколого-економічних проблем концентрації людей і, насамперед, дефіцит фундаментального ресурсу розвитку населення – просторового, тобто ресурсу території. У порівнянні з іншими країнами, Україна характеризується високою щільністю населення. Територія є дуже освоєною і являє собою дефіцитний ресурс. Найбільш забезпечене територіальними ресурсами населення Чернігівської, Житомирської і Херсонської областей, відповідно ці регіони характеризуються найменшою щільністю населення. Навпаки, дуже густо заселеними (територіально «дефіцитними») є Донецька, Київська, Львівська і Дніпропетровська області (рис.4.22).

Фактор рівня урбанізації регіонів, який у даному випадку обмежений агрегуванням двох показників – щільності міських поселень і частки великих (>100 тис.осіб) міст у загальній чисельності населення, є для регіонів України чи не найважливішим, який демонструє істотний кореляційний зв'язок з більшістю складових умов життя і стану населення. Докладно питання взаємодії між урбанізацією та ЯЖН розглянуто в даній роботі в окремому розділі. В загальних рисах потенціал урбанізації в Україні (як процесу концентрації міського способу життя і відповідних атрибутів благоустрою та забезпеченості, але також цілої низки негативних проблем – несприятливої екологічної, криміногенної обстановки, низького стану здоров'я) нерівномірний. Він є максимальним у східних Донецькій та Луганській областях, столичній Київській, індустріальних Дніпропетровській та Запорізькій областях, а також в АР Крим, де частка населення великих міст складає 58,6%, що більше у порівнянні з середньоукраїнським рівнем. Це означає, що населення цих регіонів має кращий доступ до послуг вищого рівня, зосереджених у великих містах. Найменш урбанізованими по двох зазначених показниках є Сумська, Закарпатська, Волинська, Кіровоградська області (додаток М). Частка населення великих міст у всьому населенні в цих регіонах порівняно невелика, що вказує на вищий рівень «соціально-територіальної дискримінації» людей, які мають докладати більше зусиль і коштів для того, щоб отримати пакет послуг, який мешканці великих міст і прилеглих територій отримують швидше і дешевше [78, с.181].

Надзвичайно важливим аспектом формування ЯЖН є «зовнішні» фактори впливу на українське суспільство, зокрема *глобалізація* економіки, фінансової сфери і *рівень інформаційної озброєності* суспільства. Вхідження України в

глобалізований простір фактично співпало з періодом глибокої трансформації національної економіки і життя людей і на сьогоднішній день глобалізованість тих або інших регіонів по суті означає ту відстань, яку вони подолали на шляху побудови ринкової економіки, розвитку міжнародної торгівлі, створення відповідної сучасної інфраструктури тощо. При цьому як ніколи проявилися фантастичні за розмірами міжрегіональні контрасти, які мають зовсім неєвропейські масштаби, і ця фрагментація внутрішнього простору після відкриття кордонів для торгівлі і інвестицій тільки поглиблюється.

Дослідження зв'язку між процесом глобалізації і якістю життя населення на рівні країн світу показало наявність останнього. Зокрема, спроба порівняти між собою ранги країн за індексом глобалізації, який публікує міжнародна консалтингова компанія А.Т.Kearney¹ та індексом якості життя населення, який розрахований міжнародною організацією Economist Intelligence Unit у 2005 р. і опублікований як додаток до журналу The Economist “The World in 2005”², виявилася доволі вдалою. Вона показала наявність прямого і сильного кореляційного зв'язку (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дорівнює 0,8) між цими двома інтегральними характеристиками життя людей (рис.4.23). Лідери глобалізації (за розрахунком 2005 р. це – Сінгапур, Ірландія, Швейцарія, США, Нідерланди, Канада, Данія, Швеція, Австрія, Фінляндія) демонструють також високий рівень життя, високий рівень здоров'я, низьке безробіття, політичну і сімейну стабільність, гендерну рівність [74].

Встановлення відповідного зв'язку на рівні регіонів України продемонструвало, що активні в економіко-інтеграційному відношенні регіони України (Дніпропетровська, Запорізька, Донецька області і м.Київ) відзначаються найбільшими обсягами ВРП на душу населення, порівняно більш високим рівнем доходів населення, низькими показниками безробіття. Існує додатна кореляція між часткою прямих іноземних інвестицій у ВРП та рівнем безробіття. Це вказує на перехід інвестиційних потоків в легальну економіку, перспективи створення робочих місць. А от зв'язок рангів регіонів за економічною інтеграцією і такими показниками як співвідношення зарплати жінок і чоловіків, а також викидами забруднюючих речовин в атмосферу на душу населення є статистично значимим, але прямо протилежним.

В умовах зростаючої масштабності, відкритості, диверсифікації, лібералізації та інтеграції міжнародних потоків у світовому економічному просторі на перший план висувається фактор глобальних фінансових змін. Він означає лібералізацію фінансового простору, що має як позитивні наслідки для країн-учасниць цього процесу, так і негативні. Зокрема, приплив іноземного капіталу дає змогу повніше задовольнити потреби суб'єктів господарювання і населення у

¹ Індекс якості життя побудований на основі 9 складових: матеріальна забезпеченість, здоров'я населення, політична стабільність і безпека, сімейне життя, громадське життя, природно-географічні умови, ринок праці, політичні свободи, гендерна рівність.

² Індекс якості життя побудований на основі 9 складових: матеріальна забезпеченість, здоров'я населення, політична стабільність і безпека, сімейне життя, громадське життя, природно-географічні умови, ринок праці, політичні свободи, гендерна рівність.

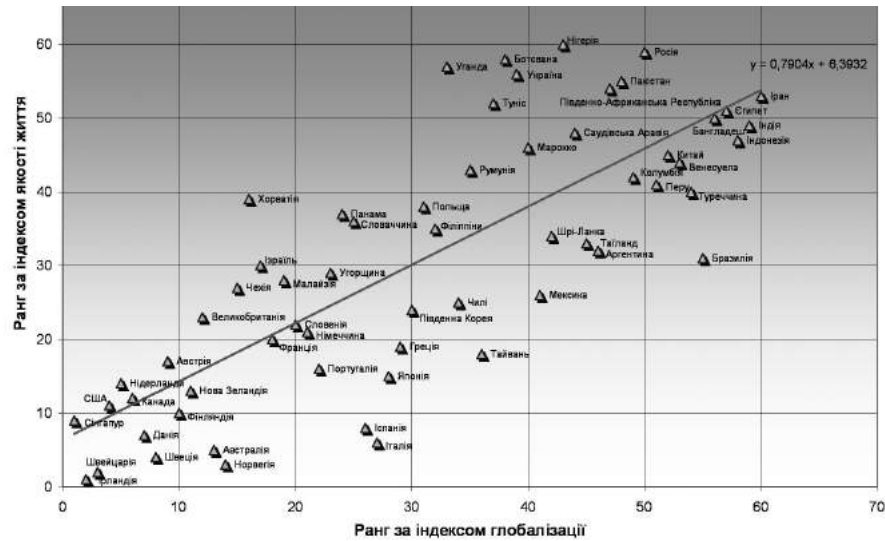

Рис.4.23. Позиціонування країн в рейтингах за індексом глобалізації та індексом якості життя населення

фінансових ресурсах та стимулює інвестиційний процес, з другого – ускладнюється утримання стабільного обмінного курсу, підвищується вразливість економіки до зовнішніх негативних факторів впливу, обмежуються можливості Національного банку здійснювати незалежну монетарну політику.

Іноземна валюта в перехідний період в Україні стала своєрідним буфером, що стримує вплив чергової кризи влади, виборів та інших чинників на добробут населення та економіку в цілому. Основною перевагою доларизації і наступної евроізації стала своєрідна незалежність суб'єктів господарювання і населення від політико-економічних процесів у самій Україні. Позитивні риси зростання як валютних кредитів, так і валютних депозитів полягають в передбачуваності реальних доходів населення за валютними інвестиціями, хоча стабільність гривні останніми роками не викликає сумнівів. І хоча показники частки валютних депозитів і кредитів не є головними при оцінці рівня фінансової глобалізації, вони надають уявлення про більше або менше «проникнення» іноземної валюти в життя людей. Всі ознаки високого рівня валютних заощаджень і валютного кредитування як населення, так і суб'єктів господарювання, мають Одеська, Закарпатська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька області, де обсяги валютних кредитів серед усіх кредитів, які надані населенню і суб'єктам господарювання, перевищують 50%, а валютних депозитів – 40%.

Ступінь інформатизації та інформаційної забезпеченості суспільства також виступає важливим показником його розвитку, економічного потенціалу

та соціальної захищеності. В усьому світі інформаційні та телекомунікаційні технології породжують далекосяжні наслідки. Інтенсивне і постійно зростаюче застосування ІКТ і поширення Інтернету у різних країнах, поруч із вдосконаленням традиційної телефонізації, озброїли населення надзвичайно могутніми засобами. Результатом цього стали зміни у внутрішній організації підприємств та владних структур, у кваліфікаційних вимогах до організації виробничої діяльності, у міжособистих стосунках тощо. Поруч з простором географічним в Україні щонайменше десятиліття співіснує простір віртуальний.

На жаль, стан регіональної інформатизації в Україні бажає бути значно кращим. Впадає в очі суттєва нерівномірність у забезпеченості населення областей домашніми телефонами, комп'ютерною технікою, мобільними телефонами. Так, при середньому рівні забезпеченості домогосподарств комп'ютерами у 2005 р. на 8,9%, Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Закарпатська області мали вдвічі менші рівні. Визнаними лідерами у цьому плані на протязі декількох років залишаються економічно розвинуті Харківська, Донецька, Одеська області і м.Київ.

Забезпеченість мобільними телефонами відрізняється більшою рівномірністю: максимальна вона в Закарпатській, Миколаївській областях та м.Києві. Дотого ж, швидкість поширення мобільного зв'язку є надзвичайно високою: за даними Держкомстату України, за період 2002-2005 рр. структура абонентської бази різко змінилася: з 2004 р. користувачів мобільного зв'язку в Україні стало більше, ніж стаціонарного. Це було викликано як зростанням доходів населення і зміною його потреб, так і численними акціями різних операторів мобільного зв'язку. В результаті мала місце ціла низка нових підключень, внаслідок чого звичайною стала практика користування людьми декількома стартовими пакетами одночасно, що вплинуло на статистику підключень. Рівень проникнення мобільного зв'язку (частка абонентів мобільних операторів у загальній чисельності населення) у 2005 р. в Україні склав приблизно 65%, при чому темпи цього проникнення в останні роки були дуже високими, набагато більшими, ніж в окремих країнах Європи (рис.4.24).

Свідченням інформаційної інтеграції є розширення особистих контактів, яке опосередковано описується кількістю міжміських та міжнародних телефонних розмов. Процес зростання місцевих телефонних переговорів спостерігається в усьому світі, не в останню чергу завдяки зниженню цін на міжнародні і міжміські розмови і появою нових пристроїв. В Україні найбільшою кількістю міжнародних та міжміських телефонних розмов на 1 особу у 2005 р. характеризується м.Київ та Одеська область, найменшою – Луганська область.

В умовах глобалізації світових інформаційних процесів важливим є доступ до різних каналів інформації, інтеграція телерадіоінформаційної інфраструктури держави до світового інформаційного простору, запровадження і подальший розвиток новітніх цифрових технологій. І хоча доступ до «розширеного пакету» соціальних послуг, приміром таких, як кабельне телебачення чи Інтернет, на

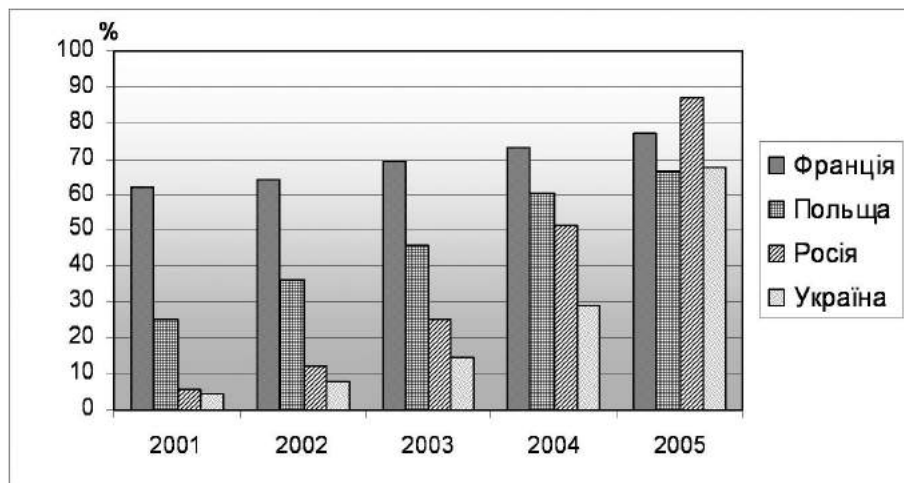

Рис.4.24. Порівняльна динаміка проникнення мобільного зв'язку в окремих європейських країнах [183]

сучасний момент в Україні прив'язаний більше до рівня доходів тієї чи іншої сім'ї, він також значною мірою залежить від «цифрових», оптово-волоконних та інших інфраструктурно-технологічних досягнень чи, навпаки, прогалин в тих чи інших регіонах.

Географія аудиторії, яка використовує одночасно і кабельне телебачення та Інтернет, характеризується, за даними Держкомстату України, значною нерівномірністю: на 1000 населення в Україні в середньому припадає 70 абонентів, при цьому в м.Києві їх 311, Дніпропетровській і Сумській областях відповідно 115 та 90. За аналітичною інформацією компанії Bigmir-Internet [188], аудиторія українських користувачів Інтернету щороку зростає дуже інтенсивно і становила на початок 2007 р. вже 4,7 млн.осіб, тобто 10% населення України. При цьому частка Києва і столичної області в загальній кількості українських користувачів Інтернету складає 60,1%, в той час як активність користувачів Житомирської і Чернівецької областей оцінюється лише у 0,27 та 0,26% відповідно.

За загальним індексом інформатизації лідерські позиції зберігаються за регіонами, де є міста-мільйонники та столицею держави. Закарпатська, Кіровоградська, Івано-Франківська і Рівненська області утворюють групу областей, де фактор інформатизації (внаслідок низької інформаційної забезпеченості) ще мало відображається на умовах життя населення. Це значно звужує можливості інноваційного розвитку цих регіонів і забезпечення соціальної безпеки в її широкому розумінні.

4.2.6. Багатомірна типізація регіонів за специфікою якості життя населення

Результати базової типізації регіонів, що викладені у підрозділі 4.1, дозволили виділити типи регіонів за індексом сприятливості демосоціальної обстановки та індексом соціальної спрямованості економіки. В її основу були покладені хоч і ключові, але не всі індикатори умов життя і стану населення, тому така оцінка потребує розширення і уточнення на основі статистичного об'єднання більш численної системи показників. У такому випадку враховуються як дві, використані для базової типізації групи показників, так і п'ять інших, розглянутих в підрозділах 4.2.1–4.2.5 роботи.

На основі попередньої агрегації даних, що відображають сім різних комплексних складових умов життя і стану населення, виконаної на основі технологічної процедури, описаної у підрозділі 2.4, за допомогою універсальних інструментальних засобів пакету Statistica, що реалізують алгоритм Уорда, було сформовано дендрограму багатомірної ієрархічної кластеризації регіонів України (рис.4.25). Аналіз цієї дендрограми дозволив виділити сім типів регіонів за специфікою ЯЖН.

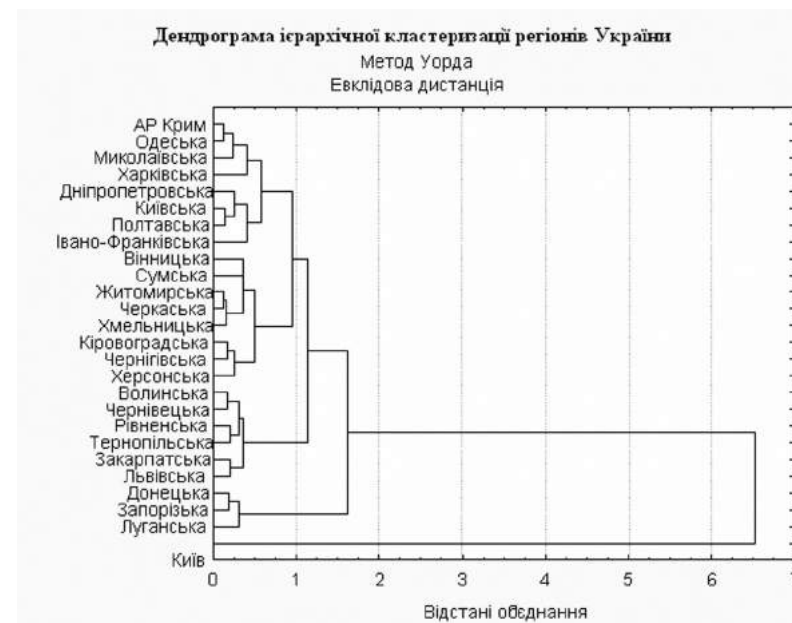

Рис.4.25. Дендрограма ієрархічної кластеризації регіонів України

Результати типізації представлені в табл.4.6. Зазначимо, що вона є дещо умовною і окремі регіони не повною мірою уособлюють в собі всі без виключення ознаки типу, тобто мають перехідний характер. Водночас, слід відзначити, що ситуація в різних сферах і співвідношення між складовими носить усталений характер, що обумовлює можливість використання даної типізації для розробки стратегій розвитку регіонів. З метою деталізації в таблицю включено графічні пелюсткові діаграми, які формують «профіль ЯЖН» регіонів за особливостями семи складових ЯЖН, оцінених через відповідні часткові індекси. Пелюсткові діаграми використані також в якості картодіаграм на рис.4.26.

В табл.4.7 наведені середні «типові» значення розрахованих часткових індикаторів. За обраною методикою, чим вищими є їхні значення, тим більш сприятливою за тією чи іншою комплексною ознакою є ситуація чи рівень розвитку. Для сильних регіонів (які вже володіють певним потенціалом збалансованості) характерною є наявність високих індикаторів по більш ніж двом напрямкам розвитку населення (складовим ЯЖН).

Таблиця 4.7

Середні значення часткових індикаторів за даними 2005 р.

Індикатор	Тип регіонів						
	1	2	3	4	5	6	7
Розвиток економіки	1,35	0,38	0,35	0,37	0,42	0,53	0,39
Соціальна прогресивність економіки	1,14	0,37	0,48	0,45	0,49	0,50	0,46
Демосоціальна обстановка	1,25	0,43	0,68	0,43	0,30	0,60	0,59
Інфраструктура і житловий благоустрій	0,84	0,41	0,38	0,46	0,42	0,46	0,49
Сприятливість екологічної ситуації	0,98	0,41	0,79	0,70	0,78	0,61	0,71
Ресурсоемність виробництва і комунального господарства	0,79	0,32	0,69	0,64	0,71	0,65	0,45
Сприятливість соціально-культурному розвитку	3,66	0,28	0,50	0,44	0,31	0,38	0,39

Перший тип регіонів формує одне єдине місто – столиця України, яка характеризується самим високими значеннями індексів по всіх складових компонентах ЯЖН. Відстань столиці, а отже умов життя і стану населення в ній, від решти регіонів є підкреслено великою, що дуже чітко видно на дендрограмі, а також відповідній пелюстковій діаграмі, значення на якій, на відміну від інших регіонів, коливаються не в межах від 0 до 1, а від 0 до 4. Табл.4.6 містить характеристику типу, однак вона лише поверхнево вловлює ті аспекти незбалансованості розвитку Києва, які, поруч з великою кількістю столичних соціальних переваг, мають місце та є доволі стійкими. В економічній сфері йдеться, насамперед, про резерви прогресивності структури та інноваційної діяльності, особливо в сферах реалізації та експорту продукції. При високому рівні життя і найбільшій зосередженості заможного населення, в столиці зберігається суттєва соціальна диференціація, зокрема за показником співвідношення грошових витрат найменш і найбільш забезпечених, а також низьке відношення пенсій до середнього рівня зарплат, що свідчить про суттєве падіння рівня життя населення при виході його на пенсію. Низькою є продовольча безпека населення, що пояснюється і ціновою політикою в столиці і великою залежністю її від імпорту продовольства, але також і показниками якості харчування, які є чи не найгіршими в Україні. Звертають на себе увагу і статеві-вікові дисбаланси населення, а також низька оцінка громадянами стану свого здоров'я. Зрештою, Київ продукує величезну кількість атмосферних і водних забруднень, а при загальній найбільшій сприятливості соціально-культурному розвитку і високому освітньому статусі населення столиця характеризується несприятливою криміногенною ситуацією.

Другий тип регіонів формують індустріально розвинуті, зорієнтовані на експорт регіони – Донецька, Запорізька, Луганська області. Ці щільно заселені урбанізовані регіони характеризуються високим рівнем досягнутих економічних показників – ВРП та реалізованої промислової продукції на душу населення, високою часткою експорту у ВРП, високими зарплатами (хоча і значною гендерною різницею в їх рівні) поруч з помітно низькою самооцінкою населенням рівня свого життя. Продовольча безпека – на нижчому за середній рівні, незадовільною слід визнати і доступність кредитування населення. Шкідливими і небезпечними є умови праці населення. Економіка цих індустріальних областей має яскраво виражений сировинний характер і є дуже ресурсоемною, що обумовлює антропогенне навантаження на територію і населення і загальну напруженість екологічної ситуації. Соціум в цьому типі регіонів характеризується статеві-віковою незбалансованістю, незадовільним станом суспільного здоров'я, низькими індексами соціально-освітнього статусу населення та умов його відтворення та напруженою криміногенною ситуацією. Це єдиний тип регіонів серед усіх виділених з відсутністю високих індексів у жодній з семи складових ЯЖН.

Третій тип регіонів об'єднує західні області України – Волинську, Закарпатську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку – з низькими

показниками обсягів економічної, зокрема промислової діяльності, зниженими показниками житлової забезпеченості та інфраструктурного благоустрою, проте – з найсприятливішою демосоціальною обстановкою, зокрема найповільнішим скороченням населення, найкращими показниками суспільного здоров'я, статевовікової гармонійності. Рівень доходів населення є низьким, однак і рівень розширення населення також невисокий. Особливо низькими значеннями характеризуються розміри пенсій. Продовольча безпека знаходиться на нижчому за середній рівні, а доступність кредитування населення – на вищому. Звертають на себе увагу в цілому високі показники безробіття населення, хоча умови праці є чи не найсприятливішими в Україні. Внаслідок розвитку переважно нересурсоємних виробництв, даний тип характеризується низькими показниками антропогенного навантаження і сприятливою екологічною обстановкою. За підсумком аналізу соціокультурних особливостей розвитку і умов відтворення, цей тип виявляє позитивні риси у формуванні шлюбної ситуації і загальної криміногенної обстановки.

Четвертий тип, сформований за подібними рисами «профілю ЯЖН», об'єднує Вінницьку, Житомирську, Черкаську, Сумську і Хмельницьку області. Особливістю цього типу є наближеність основних показників до середнього серед регіонів України рівня, за виключенням низьких показників промислового навантаження, які обумовлюють сприятливість екологічної ситуації, а також низькі показники фіксації правопорушень і злочинності. Загалом даний тип слабоурбанізованих регіонів характеризується невисокою інноваційною і підприємницькою активністю, низьким потенціалом зовнішньоекономічної інтеграції. Вищою за середню (за виключенням Сумської області) є продовольча безпека населення, і частка населення, що має земельні ділянки. Ситуація на ринку праці є строкатою, особливо негативними рисами вона відзначається в Черкаській області, проте умови праці слід оцінити як сприятливі в усіх областях даного типу.

Найбільш яскравою ознакою регіонів **п'ятого типу** (Херсонська, Кіровоградська, Чернігівська області) є помітний міграційний відтік населення, який додатково сприяє зменшенню не тільки кількості, але і щільності населення, яка є в цьому типі регіонів і так є найменшою в Україні. Ці області характеризуються невисоким рівнем економічного розвитку, хоча і доволі прогресивною структурою економіки з розвинутим підприємницьким середовищем. Низькі показники самооцінки власного рівня життя населенням збігаються з офіційно низькими даними про середні зарплати і пенсії населення. Демографічні показники несприятливі, особливо у Чернігівській та Кіровоградській областях (статевовікова незбалансованість, інтенсивне скорочення населення, низька ОТЖ, велика різниця в ОТЖ між жінками і чоловіками). В сукупності з низькою забезпеченістю лікарями, найнижчою забезпеченістю інфраструктурою відпочинку та оздоровлення, низькою соціально-культурною і шлюбною активністю населення, це дозволяє охарактеризувати цей тип регіонів як «соціально нездоровий». Додаткові імпульси

від впливу процесів глобалізації (економічної, фінансової, інформаційної) незначні – регіони не належать до інвестиційно привабливих і не відзначаються високою інформаційною забезпеченістю населення.

Шостий тип (АР Крим, Одеська, Миколаївська, Харківська області) об'єднує території з середнім рівнем потужності економіки, але загалом прогресивною її структурою, розвинутим підприємницьким середовищем, вищим за середній рівнем соціальної спрямованості економіки. Потенціал впливу факторів економічної, фінансової та інформаційної глобалізації слід оцінити як високий. Теж саме стосується і СГП даних регіонів, яке сприяє і сприятиме можливій зміні якісних характеристик життя населення. Водночас, незважаючи на порівняно низький ступінь антропогенного навантаження, даний тип регіонів впродовж останніх років характеризується низькою якістю питної води. На низькому рівні залишається громадська активність населення, хоча ці регіони відіграють особливу роль у політико-економічному просторі України.

Останній **сьомий тип** (Дніпропетровська, Івано-Франківська, Київська, Полтавська області) поєднує розвинуті регіони, які, при високій участі у виробництві ВВП України і, навіть, наявності високотехнологічних галузей промисловості, загалом характеризуються недостатньо прогресивною структурою економіки, але високим рівнем життя населення, низькою продовольчою безпекою, але високим рівнем житлової забезпеченості і благоустрою, а також порівняно високим рівнем природно-техногенної безпеки. За виключенням Івано-Франківської області, регіони цього типу не втрачають населення внаслідок міграцій. Включеність цих регіонів у процес економічної, фінансової інтеграції без сумніву відображається на різних складових ЯЖН, висока інформаційна забезпеченість населення виступає потужним додатковим стимулом соціально-економічного розвитку.

Як бачимо, має місце розкиданість значень індикаторів в межах окремих регіонів. Використовуючи табл.4.6 і 4.7, можна виділити як регіони-ядра, які відображають профіль свого типу найкращим чином, так і регіони, які мають ознаки інших типів. Наприклад, в другий групі Запорізька область виділяється більш прогресивною структурою економіки, розвинутим підприємницьким середовищем, кращими умовами праці і доступністю кредитування. Івано-Франківська область носить на собі більшість ознак третього типу регіонів, маючи, перш за все, сприятливу демосоціально ситуацію, але має кардинально відмінну від них ситуацію з ресурсоємністю економіки. Можна навести й інші приклади, які підкреслять розмитість типів, однак, як і надмірна територіальна диференціація окремих показників розвитку, така розмитість і накладення одного типу на інший являє собою характерну рису соціально-економічного простору України.

Отримана типізація говорить про те, що соціально-економічна політика оптимізації ЯЖН в Україні має бути адаптованою щонайменше до семи різних типів регіонів. На жаль, жоден з регіонів України, навіть благополучний Київ, не позбувся ознак соціальних чи соціально-економічних «хвороб». Однак, «лікування» цих «хвороб» у різних типах регіонів має носити принципово різний характер з

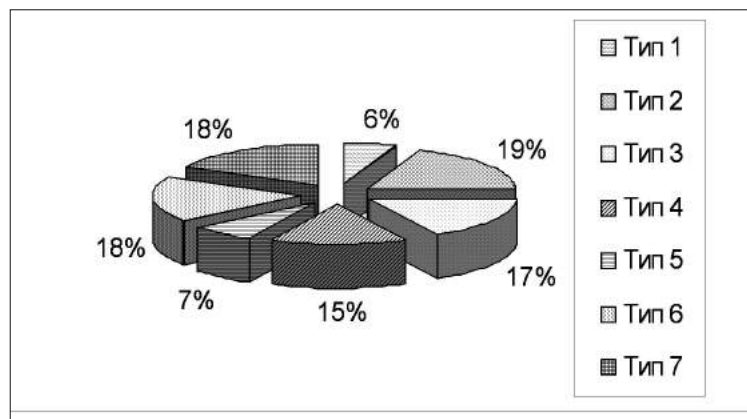

Рис.4.27. Частка населення України, яка проживає в регіонах виділених типів, станом на 2005 р.

усвідомленням єдиного суцільного пріоритету – людського здоров'я і нормального самопочуття, що протягом тривалого часу відсувається на задній план показниками ВРП, зростанням рівня доходів і споживання.

Характерною рисою ЯЖН в регіонах України є незбалансованість розвитку окремих складових. Пелюсткові діаграми доволі яскраво підкреслюють цю тенденцію – більшість регіонів України, в т.ч. «благополучний» Київ мають зовсім несиметричні відхилення часткових індексів в той чи інший бік. Зокрема столиця, маючи абсолютні переваги у сприятливості соціокультурному розвитку населення і виступаючи аттрактором населення з усієї України, тим не менш не володіє такими ж самими чітко вираженими перевагами по всіх шести інших аспектах ЯЖН. Західні області України, маючи «запас міцності» по демосоціальній обстановці та екологічній ситуації, відстають за індексом розвитку економіки, інфраструктурній і житловій забезпеченості, показниками рівня зарплат тощо. Провідні ресурсно-індустріально регіони відрізняються протилежними тенденціями – індекс розвитку економіки і рівень зарплат тут значно випереджає всі інші складові життєзабезпечення. Найбільші розбіжності між показниками характерні для Києва, а також Рівненської, Чернігівської, Херсонської та Кіровоградської областей. Діагностика такої незбалансованості дозволяє виявити «слабкі ланки» і сконцентрувати зусилля на вирішенні першочергових завдань розвитку окремих регіонів, а не простого їх вирівнювання.

Певні «макрориси» ЯЖН в Україні за вектором «захід-схід» формуються у сполученні еколого-географічного і соціально-економічного факторів, хоча варіабельність у профілях ЯЖН є наслідком взаємодії всіх семи складових. Тим не менш, регіонам з ідентичними чи схожими соціально-економічними рисами

притаманні і близькі риси демосоціального розвитку, тенденції формування екологічної ситуації.

Слід вказати, що реальна картина специфіки ЯЖН проглядається не тільки через число регіонів, що потрапили до того чи іншого типу, а й через кількість мешканців, які проживають в цих регіонах, а отже – виграють чи програють від наявності тієї чи іншої регіональної ситуації. Розподіл населення України, що мешкає у семи виділених за специфікою ЯЖН типах регіонів, ілюструє рис.4.27. Хоча такий розподіл є вельми приблизним (в рамках кожного регіону населення дуже відрізняється за доходами і витратами, а також за умовами життя), він дозволяє оцінити, для якої частини населення існують чи відсутні конкретизовані за допомогою типізації регіональні умови розвитку людського потенціалу.

РОЗДІЛ 5. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

5.1. Пріоритетні напрями покращення якості життя населення в різних типах регіонів України

Державна політика в соціальній сфері в Україні меншою мірою, ніж в інших сферах діяльності, зорієнтована на територіальний аспект. Тим не менш, ЯЖН в тих або інших формулюваннях на сьогоднішній день дедалі частіше згадується у законодавчих актах, програмах діяльності уряду. Зокрема, підвищення рівня ЯЖН визнається найважливішим результатом реформування економіки, системи соціальних послуг (наприклад, Концепція реформування системи соціальних послуг, що схвалена розпорядженням КМУ від 13 квітня 2007 р. № 178-р). В окремих нормативних документах ЯЖН визнається важливим чинником міжрегіональної диференціації процесів, зокрема – демографічної ситуації (Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 р., затверджена постановою КМУ від 24 червня 2006 р. № 879). Водночас директивні документи, пов'язані із різними сферами державного регулювання соціального розвитку регіонів і України в цілому, мають суттєві дефіцити, пов'язані з:

- відсутністю розуміння характеру кінцевого продукту територіальної економіки – матеріальних і нематеріальних умов життя, споживачем яких є населення;
- відсутністю техніки структурування ЯЖН, що дозволяє визначити «стратегічну нішу» регіону в соціальному просторі держави і, як наслідок, штучною універсалізацією критеріїв соціального розвитку.

Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2015 р., що затверджена постановою КМУ №1001 від 21 липня 2006 р., визначені принципи політики регіонального розвитку, серед яких з точки зору ЯЖН особливо заслуговують на увагу три:

- 1) принцип ЗР, який зумовлює диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов;
- 2) поляризованого розвитку, згідно з яким передбачається формування «опорних регіонів» (полюсів зростання), в яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, з подальшим поширенням інноваційної активності на інші регіони;
- 3) єдності, яким передбачається забезпечення суспільної єдності, що полягає у зменшенні відмінностей між окремими регіонами у використанні людських ресурсів та рівні життя населення; економічної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей в економічному розвитку між регіонами; просторової єдності, яка полягає у створенні інфраструктурних умов для розвитку периферійних регіонів. Досягнення єдності в усіх трьох вимірах проголошено метою регіонального розвитку та регіональної політики.

В цьому плані запропоновану в роботі типізацію регіонів України за специфікою ЯЖН можна розглядати як інструмент стратегічного планування регіонального розвитку. Вона дозволила окреслити напрями, по яких доцільно проводити управлінські заходи, в т.ч. інвестиційні. При цьому слід визнати, що в регіонах з давно сформованою господарською структурою, чи усталеними характеристиками соціально-демографічної обстановки надзвичайно складно вплинути на базові, формуючі господарство чи соціум, параметри. Вочевидь, слід шукати ті ланки, які, з точки зору «опорних» характеристик відповідних регіональних систем, виступають периферійними, зі змінами в яких можна буде пов'язати і оптимізацію соціальної ситуації. Хоча стратегічно будуть виправдані будь-які управлінські дії, спрямовані на одночасний чи узгоджений розвиток чотирьох основних підсистем – виробничої, соціальної, екологічної та соціокультурної сфер.

Пріоритетні напрями покращення ЯЖН з відповідними соціальними ефектами від них систематизовані у табл.5.1. Як бачимо, при типізації політики у галузі покращення ЯЖН використано «галузевий» критерій, який передбачає формулювання її напрямів, виходячи з особливостей співвідношень між заходами, спрямованими на вирішення різних проблем. Конкретний тип політики в галузі ЯЖН може бути визначений лише тоді, коли враховано специфіку соціально-економічної, екологічної, соціокультурної ситуації в країні та певних типах регіонів в конкретний часовий період. Особливості цих видів ситуацій, в свою чергу, визначають принципові вимоги до формулювання засад державної політики в галузі ЯЖН і напрямів її міжрегіональної диференціації.

При цьому слід зазначити, що окремі індикатори (криміногенна обстановка, відношення доходів до прожиткового мінімуму тощо) можуть бути інтерпретовані цілком однозначно, а, отже, зміни на краще вимагають розробки і реалізації конкретних заходів боротьби зі злочинністю, бідністю тощо. Деякі комплексні індикатори в розширеній типізації регіонів України за особливостями ЯЖН характеризуються тим, що висновки про позитивність чи негативність їх фактичних значень не можуть бути сформульовані без комплексної оцінки ситуації в регіонах. Відповідно, цілепокладання в частині обрання пріоритетних напрямів покращення ЯЖН носить неоднозначний та активний характер. Прикладом у цьому зв'язку може слугувати такий індикатор ЯЖН, як сальдо міграцій. Не володіючи знанням про стан економіки, ринку праці, соціальної сфери, екологічної та соціокультурної ситуації не можна наполягати на однозначній позитивності чи негативності механічного притоку населення в регіон, тим більше – обґрунтовувати заходи покращення ЯЖН.

Головним засобом реалізації цілей регіональної політики у галузі покращення умов життя і стану населення має стати ЗР України. Слід визнати, що в Україні склалися різні умови для формування базових засад відтворення і розвитку населення внаслідок відмінностей в рівнях розвитку інфраструктури

Таблиця 5.1.

Напрями покращення якості життя населення в регіонах різних типів

Тип за специфікою ЯЖН	Регіони	Пріоритети та стратегічні цілі покращення ЯЖН	Соціальний ефект від досягнення цілей
1.	м. Київ	<ol style="list-style-type: none"> узгодження економічного, соціального, екологічного та соціокультурного аспектів розвитку столиці з особливим увагою до проблеми постаріння населення, покращення санітарно-гігієнічного стану і зменшення антропогенного навантаження, зміцнення продовольчої безпеки, розвитку інфраструктури і житлового благоустрою, зменшення злочинності; легалізація трудових мігрантів та підвищення ефективності управління міграційними процесами; підтримка конвертації соціокультурних ресурсів столиці в людський капітал; зменшення гіперцентралізації функцій столиці. 	<ul style="list-style-type: none"> - стимулювання ЗР м.Києва; - поліпшення умов розвитку людського потенціалу і реалізації трудових можливостей; - нормалізація екологічної обстановки; - зменшення «соціальної відірваності» столиці від решти регіонів.
2.	Донецька, Запорізька, Луганська області	<ol style="list-style-type: none"> реалізація демографічної політики, спрямованої на збереження суспільного здоров'я, профілактику ВІЛ/СНІД, туберкульозу, дитячої смертності; забезпечення продовольчої безпеки; зменшення ресурсоемності економіки та її диверсифікація у напрямку зростання частки високотехнологічних галузей; зменшення антропогенного навантаження, оновлення основних засобів; розвиток ринку фінансових послуг і кредитування населення; покращення умов праці і мінімізація виробничих та інших загроз життю; покращення якості життя і комунальної інфраструктури; сприяння доступу населення до культурних надбань, створення умов щодо задоволення духовних та інформаційних запитів, покращення умов розвитку освіти, протидія злочинності. 	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація управління - демографічним розвитком; - поліпшення здоров'я і подолання негативних медико-демографічних тенденцій; - забезпечення ефективного використання ресурсів і оздоровлення економіки; - зміцнення безпеки життя і праці; - зниження соціальної напруги.

Продовж. табл.5.1

Тип за специфікою ЯЖН	Регіони	Пріоритети та стратегічні цілі покращення ЯЖН	Соціальний ефект від досягнення цілей
3.	Волинська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області	<ol style="list-style-type: none"> забезпечення економічного розвитку на основі активізації інноваційного потенціалу і підприємницької активності; зменшення безробіття і вирішення проблем зайнятості, детинізації ринку праці і контроль трудової міграції; підвищення рівня матеріальної забезпеченості населення; покращення житлових умов та інфраструктурного забезпечення; сприяння розвитку інформаційно-комунікаційного простору; створення умов для розвитку громадської ініціативи і об'єднань. 	<ul style="list-style-type: none"> - збереження та розвиток людського потенціалу; - покращення матеріальних умов життя; - подолання житлово-інфраструктурних дефіцитів; - створення умов для інформаційного забезпечення населення і розвитку зв'язку; - формування інститутів громадянського суспільства.
4.	Вінницька, Житомирська, Черкаська, Сумська, Хмельницька області	<ol style="list-style-type: none"> реалізація демографічної політики, спрямованої на зменшення смертності населення; підвищення конкурентоспроможності і реалізація експортного потенціалу; посилення інноваційної та підприємницької активності як сектору потагашення безробіття; розвиток інфраструктури культури та розбудова інформаційно-комунікаційного простору. 	<ul style="list-style-type: none"> - поліпшення здоров'я і статевовікової збалансованості населення; - забезпечення інвестиційної привабливості та якісного економічного зростання; - створення умов для інформаційного забезпечення населення і розвитку зв'язку.
5.	Херсонська, Кіровоградська, Чернігівська області	<ol style="list-style-type: none"> реалізація комплексної демографічної політики, спрямованої на мінімізацію природного і механічного скорочення населення і підтримку сімейного розвитку; зменшення безробіття і вирішення проблем зайнятості, детинізації ринку праці; розвиток доступу освіти; сприяння доступу населення до культурних надбань, створення умов щодо задоволення духовних та інформаційних запитів; створення умов для розвитку громадської ініціативи і об'єднань. 	<ul style="list-style-type: none"> - поліпшення демографічної обстановки і контроль за процесом механічного відтоку населення; - підняття рівня освіченості населення; - створення можливостей для кращої реалізації духовних потреб та інтересів населення; - підвищення громадської активності.

Продовж. табл. 5.1.

Тип за специфікою ЯЖН	Регіони	Пріоритети та стратегічні цілі покращення ЯЖН	Соціальний ефект від досягнення цілей
6.	АР Крим, Одеська, Миколаївська, Харківська області	<ol style="list-style-type: none"> 1) сприяння підвищенню іміджу регіонів як території, привабливих для інвестування та співробітництва, розвитку туризму; 2) профілактика соціальних хвороб; 3) забезпечення продовольчої безпеки; 4) поліпшення і оновлення інфраструктури, зокрема комунальної та рекреаційної; 5) нормалізація питного водопостачання; 6) створення умов для розвитку громадської ініціативи і об'єднань. 	<ul style="list-style-type: none"> - підняття статусу привабливості територій для активної інноваційної, туристичної діяльності; - забезпечення ефективності функціонування агропромислового комплексу і покращення якості харчування населення; - зняття соціальної напруги; - поліпшення якості питного водопостачання; - підвищення громадської активності.
7.	Дніпропетровська, Івано-Франківська, Київська, Полтавська області	<ol style="list-style-type: none"> 1) диверсифікація економіки в бік збільшення високотехнологічних галузей економіки; 2) забезпечення продовольчої безпеки; 3) поліпшення соціально-інфраструктурного забезпечення; 4) створення безпечних умов праці; 5) впровадження ресурсозберігаючих технологій і забезпечення екологічної безпеки. 	<ul style="list-style-type: none"> - стимулювання ЗР; - забезпечення ефективного функціонування агропромислового комплексу і підвищення якості харчування; - покращення соціального обслуговування населення; - нормалізація екологічної обстановки.

(включаючи ринкову та інформаційно-комунікаційну її складові), у ступенях реалізації інноваційного та підприємницького потенціалу, в сприятливості екологічної обстановки, в рівнях і тенденціях соціокультурного розвитку. Нами виділені регіони, які в ході історичного розвитку оволоділи певним власним набором ключових характеристик умов життя і стану населення. Тип і структура природокористування, господарства і соціуму в цих типах регіонів можуть відрізнятися більшою мірою, ніж це має місце між різними державами одного континенту, а це неодмінно означає і велику різницю в умовах життя. Специфічні риси ЯЖН лише умовно «вкладаються» в існуючі схеми адміністративно-територіального поділу, економіко-географічного районування. Це не так важливо для збору статистичної інформації і вирішення внутрішньорегіональних проблем, однак має значення при вирішенні макроекономічних і соціальних завдань, оскільки реакція регіональних соціумів, відмінних за умовами життя, рівнем життя і станом населення на одні і ті ж самі управлінські дії може бути різною.

У складі виділених пріоритетів (соціальних завдань щодо регулювання окремих сфер соціального життя, які на даному етапі розвитку регіонів слід визнати найбільш актуальними і такими, що потребують вирішення) враховані особливості географічного і соціально-економічного положення областей, їх окремі дефіцити і переваги з точки зору ЯЖН. Природно, що аспекти, пов'язані з пріоритетними напрямками покращення ЯЖН (специфічними особливостями регіонів) мають суттєві відмінності. Хоча зустрічаються і «наскрізні» (по відношенню до всіх регіонів) напрями соціально-економічної політики, важливі для покращення ЯЖН у кожному регіоні. Зокрема, в Донецькій, Луганській та Запорізькій областях покращення ЯЖН пов'язується з управлінською активністю в сфері охорони суспільного здоров'я і протидії соціальним хворобам, забезпечення продовольчої безпеки, зменшення ресурсоемності економіки та її диверсифікації, питанням екологізації виробництва. У Волинській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях увага концентрується на таких аспектах як: активізація інноваційного потенціалу та малого підприємництва, зменшення безробіття, детінізація ринку праці і контроль трудової міграції, підвищення рівня життя населення і сприяння проникненню інформаційних технологій і розширенню комунікацій.

Єдиної політики цілей і взаємодії між різними типами регіонів в представленій таблиці не простежується, що пов'язано не тільки з диференційованим «портфелем умов і ресурсів», але й підкреслює можливу різницю у підходах регіональних адміністрацій до вирішення тих або інших проблем. Вибір напрямку інвестування в ЯЖН – це творчий процес, який відбувається в режимі постійного діалогу науковців, представників владних структур, підприємців. В багатьох випадках інвестори орієнтуються не на досягнення соціального ефекту від будь-яких проектів, а на отримання вигоди (і не завжди матеріальної, але також політичної,

іміджевої тощо) для себе чи своєї представницької структури. В цих випадках наш підхід до виявлення пріоритетних напрямів покращення ЯЖН також може бути використаний, але вже для конкретизації обрання регіонів для здійснення певних проектів.

Важливо звернути увагу на те, що медико-демографічні, соціально-культурні, соціально-інфраструктурні особливості українських регіонів повністю не осмислити, якщо не володіти цілісним баченням України як складної геосоціосистеми, на яку впливають зовнішні процеси. Тому покращення ЯЖН в регіонах пов'язане не стільки з діями у вузько соціальній сфері, скільки з напрямками діяльності в інших сферах життєдіяльності людини, що визначають той чи інший соціальний клімат. Ключовим принципом управління соціально-економічним розвитком виступає розуміння властивостей, притаманних всій геосоціосистемі, а не кожному окремому з її елементів. Найважливішою з цих властивостей виступає прагнення геосоціосистеми до існування і ЗР, тобто, збереження її здатності відтворювати умови життєдіяльності населення і саме населення при будь-яких змінах у зовнішньому середовищі. При цьому мова не йде про вирівнювання всіх без виключення соціально-економічних показників, що в принципі неможливо. Більше того, на наш погляд, ЗР України взагалі можливий за умови збереження не тільки природного, а і соціально-економічного різноманіття. Мова повинна йти про зобов'язання держави щодо компенсації тих дефіцитів і стимулювання тих переваг, які супроводжують збереження і розвиток неоптимізованих регіональних геосоціосистем.

5.2. Стратегічні передумови формування політики якості життя населення

Відчутне ігнорування ролі суспільно-географічного, соціально-економічного, природно-господарського та інших видів районування, як і ролі різних видів географічної типізації територій, не може не мати негативних наслідків. Органи управління вочевидь мають труднощі при розробці і впровадженні своїх рішень, адже поширені зараз рейтинги регіонів за різними показниками дозволяють показати лише загальне місце регіону серед інших, але не дозволяють вирішувати комплексні завдання організації виробництва і суспільного життя на конкретній території.

Врахування суспільно-географічного фактору в управлінні регіональним розвитком передбачає, насамперед, врахування властивостей геосистем та їх використання в якості безпосередньо предмету державного регулювання розвитку. Ми підтримуємо думку провідних економіко-географів, які виділяють геосоціосистеми, справедливо акцентуючи увагу на значній ролі соціальної складової у формуванні багатьох властивостей геосистем, цілеспрямованій взаємодії регіонального соціуму з середовищем для задоволення власних потреб,

розглядають умови перебігу складних процесів у геосистемах [276]. Регіони України – це цілісні територіальні утворення, які формуються складним переплетенням природних, екологічних, демографічних, виробничих та інших факторів. Саме в такому вигляді вони набувають властивостей, які забезпечують соціальну комфортність, технологічність і збалансованість розвитку. Геосистемність поєднує природні, соціальні та економічні (а сьогодні вже зрозуміло - і духовні) основи життєдіяльності населення і послідовно відзначає роль природного і соціального капіталу для розвитку суспільства.

В нове тисячоліття Україна увійшла з неоднорідним економічним і соціальним простором, з великою кількістю внутрішніх деформацій і протиріч, з негативним досвідом ринкових перетворень, що з кожним днем все більше актуалізує потребу у встановленні справжніх, а не підмінних ціннісних орієнтирів ЗР на стратегічний період в ХХІ столітті.

Філософія покращення ЯЖН. На сьогодні в Україні відбувається становлення багаторівневого середовища життєдіяльності населення в умовах, коли для кожної держави значимими стають проблеми світового розвитку, а для нашої країни актуальними залишаються ще й аспекти ринкових трансформацій і переходу від однієї системи планування до іншої, риси якої лише проглядаються, але остаточно не зрозумілі. Цілком очевидно, що напрями активізації регіональної політики залежать від методології вирішення проблеми узгодженості між механізмом адаптації держави до зовнішніх впливів, національним і регіональним рівнями управління. При цьому один і той самий об'єкт управління, яким є регіон як адміністративно-територіальна одиниця, виступає об'єктом для відмінних за цілями функцій управління на різних ієрархічних рівнях. Якщо на національному рівні найгострішою проблемою залишаються регіональні диспропорції розвитку, то на регіональному рівні цільовою функцією виступає актуалізація ресурсного потенціалу регіону, тобто його конкурентний розвиток по відношенню до інших регіонів з максимальним використанням внутрішнього потенціалу. На міждержавному і глобальному рівнях конкурентний розвиток країни і повне використання її інтегрального потенціалу також є прерогативою розвитку і визначає місце соціуму країни в глобальному світі. Основою для узгодження управлінських функцій різного рівня і змін філософії управління може стати концепція ЯЖН, яка повинна розглядатися крізь призму регіональної конкурентоспроможності, соціальної безпеки і ЗР.

Ідея про те, що людина є мірою всіх речей і вона має право на безпечне і здорове життя, достойний життєвий рівень, закріплена в конституціях всіх демократичних держав, в т.ч. в Конституції України (ст. 48, 50 та ін.). Водночас для управлінської практики вона не є вже такою очевидною. Поліпшення ЯЖН означає узгодження між собою економічного (економічні вигоди і конкурентоспроможність), соціального (досягнення соціальної користі для населення), екологічного (забезпечення безпеки розвитку суспільства) і соціокультурного (забезпечення умов для духовного розвитку) аспектів. Відмінною рисою виступає соціальна

орієнтація управління соціально-економічним розвитком – вплив векторів кількісних параметрів регіональних ситуацій на умови, спосіб життя і стан населення. Фактично політика покращення ЯЖН – це система організації і контролю структурних змін, які забезпечують реалізацію нових цілей, завдань та пріоритетів в соціально-економічному розвитку регіонів. Мається на увазі саме розвиток, а не функціонування регіонів, а це означає оперування, насамперед, факторами постіндустріального зростання, соціальної безпеки і меншою мірою традиційними (праця, капітал, земля) чинниками.

У табл. 5.2 наведені риси, які відрізняють існуючий підхід до управління соціально-економічним розвитком регіонів і бажаний підхід до управління з позицій ЯЖН. Як можна побачити, підходи відрізняються і за принципами організації управління, і за видом організаційної структури. Політика покращення ЯЖН в регіоні – це цілеспрямований вплив на об'єкт з метою надання йому нової якісної визначеності, при цьому суб'єкт, об'єкт, цілі, засоби і методи управління знаходяться у системному взаємозв'язку. І, не зважаючи на те, що використання програмно-цільового методу в регіональному управлінні виходить з необхідності надання цілям якомога більшої конкретності, кількісної визначеності, у випадку покращення ЯЖН він допускає постановку цілей в якісному формулюванні, достатньому для того, щоб встановити орієнтири розвитку і необхідну спрямованість програмних дій.

Аналіз досвіду досліджень з опрацювання категорії ЯЖН за радянських часів, а саме, значний дефіцит у теоретичному її осмисленні, не означає того, що у радянській практиці було відсутнє обґрунтування стандартів і умов життя. І хоча достойна ЯЖН укладалась у рамки світлого комуністичного майбутнього, яке уявлялось масштабним і повним, з забезпеченням всіх сімей квартирами і автомобілями, товарами широкого вжитку, ідеальний стандарт ЯЖН був доволі простим для сприйняття: якнайбільше всім, однаково і порівну, майже все – безкоштовно. Система ціннісних орієнтацій трансливалась ЗМІ і закріплювалась в стійких стереотипах про радянський спосіб життя в умовах соцреалізму. При всіх відомих недоліках системи, в СРСР в деформованому вигляді, але існувало поняття про систему якості. І хоча в ній не було місця безпосередньо ЯЖН (вона була ретрансльована через інші поняття і показники), існували і нормативи розвитку інфраструктури, і інших галузей, яких чітко дотримувались.

Поглянувши на ситуацію в Україні сьогодні, слід констатувати розвал системи забезпечення стандартів життєдіяльності населення і фрагментарність виконання діючих норм у різних сферах життя людей. Досі відсутнє розуміння стандартів забезпечення життєдіяльності населення як сукупності вимог до структури, обсягу, ефективності використання демографічного, територіального, економічного, екологічного і, в цілому, інтегрального потенціалу певної території. На фоні динамічних і неоднозначних змін в українському суспільстві є потреба у принципово новому визначенні достойної ЯЖН та підходів до регулювання соціально-економічних процесів, які її формують. В науковому товаристві

Таблиця 5.2

Відмінні риси підходів в різних моделях управління розвитком регіону

Атрибути управління	Існуюча система управління соціально-економічним розвитком регіону	Система управління з позицій ЯЖН в регіоні
Домінуючий принцип організації управління	Галузевий	Територіальний
Вид організаційної структури управління	Функціональна ієрархічна	Програмно-цільове управління розвитком регіону
Погляд на ресурси розвитку	Ресурси – лімітуючий чинник розвитку	Ресурси – джерело змін якості життя
Домінуючий погляд на планування	Тактичний	Стратегічний
Процес цілепокладання	Цілі встановлюються, виходячи із досягнутих на сьогодні показників	Цілі являють собою бажані умови життя і стан населення

обговорюється думка про те, що діяльність у галузі покращення ЯЖН – це стратегія (але також і тактика) розвитку і процвітання суспільства в цілому, конкретних регіонів, кожної людини. Однак вся складність в тому, що ідеальна для кожної людини чи населення регіону якість життя не може бути єдиною і стандартною. Більше того, кожна людина і кожен регіональний соціум має право на ту якість життя, яка вважається ним найбільш комфортною і сприятливою для розвитку.

В суспільстві немає чіткого уявлення про те, що таке «достойна» ЯЖН, і тому необхідною умовою розвитку концепції ЯЖН є саме різноманіття уявлень окремих людей, соціально-територіальних спільностей про їх власну та унікальну достойну якість життя, які ґрунтуються на уявленнях про достойну ЯЖН в інших країнах і регіонах. Це доволі важливий постулат, він означає, що єдиного суб'єкту управління соціально-економічним розвитком регіонів також не існує. Його здійснюють як органи регіонального і місцевого управління, так і лідери громадського суспільства – ініціативні громадяни, науковці, експерти, політики, які доносять принципи концепції ЯЖН до населення, а також безпосередньо кожна людина.

Таким чином, з точки зору філософії управління, ЯЖН є всеохоплюючою мультидисциплінарною концепцією, яка передбачає «соціалізацію» принципів ранжування цілей розвитку і покладає відповідальність у створенні можливостей розвитку не тільки на владні структури, але і на саме населення.

Якість економічного зростання. Подолання кризи в будь-якій сфері життєдіяльності населення безпосередньо пов'язане із рівнем економічного

розвитку. Соціальний розвиток, хоч і має певну самостійність, значною мірою визначається ресурсними можливостями, які створюються в процесі виробництва, є їх наслідком. Через це, тільки розвиваючи економічну активність можна здійснити прориви в житті населення, підняти рівень життя, що зрештою буде слугувати цілям збереження нації і визначить успіх тієї чи іншої соціально-економічної політики. В цьому плані особливого значення, в умовах загострення міжнародної конкуренції і глобалізації самих стратегій розвитку держав, набувають проблеми інерційності структури економіки в Україні та її слабкої диверсифікованості в галузевому і територіальному відношеннях. В зв'язку з цим, одним з пріоритетних завдань розвитку, в т.ч. розвитку соціального, є поступовий перехід від структури економіки, яка базується на добувних галузях і галузях первинної обробки до розгалуженої структури з високою часткою високотехнологічних видів діяльності.

Перехід країни до високих технологічних укладів можливий лише за умови певної якості економічного зростання, яка передбачає орієнтацію на науково-технічний прогрес, новітні досягнення, підкріплені підприємницькою діяльністю і активністю (яка є джерелом нестандартних, але часто адекватних потребам ринку і населення рішень). Проблема забезпечення відповідної внутрішнього потенціалу якості економічного розвитку має для України особливе значення за рядом причин. Зростання ВВП останніми роками означає фазу інтенсивного поживлення економічної активності після тривалого її спаду у 1990-х рр. Реалістична оцінка

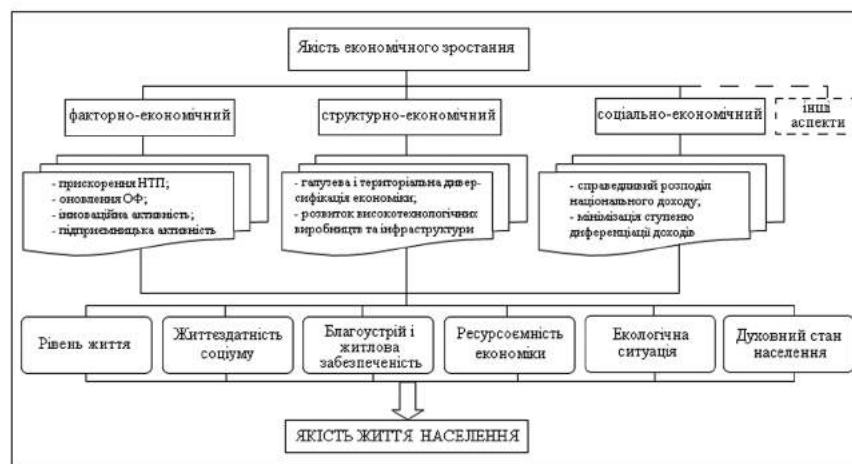

Рис. 5.1. Вплив якості економічного зростання на якість життя населення

резервів і факторів такого зростання на сьогодні вкрай важлива не тільки для вироблення адекватної пріоритетам часу регіональної політики. Він має стратегічне значення з точки зору забезпечення достойних умов життя населення. Якщо вчасно не зреагувати на виклики часу, «несоціальне» зростання ВВП може і негативним

чином вплинути на суспільний розвиток, і сприяти поглибленню корупції, фінансовому збідненню країни і подальшому розшаруванню населення. На рис.5.1 відображено розгорнуту схему впливу якості економічного розвитку на ЯЖН. Як бачимо, ефективність економічного зростання, а не саме по собі зростання ВВП, впливає через основні свої «зрізи» (факторно-економічний, структурно-економічний, соціально-економічний та можливі інші) на всі складові ЯЖН. При цьому сила впливу різних якісних факторів економічного зростання в кожному регіоні може бути своєю.

Вибір стратегії соціально-економічного розвитку пов'язаний із стратегією територіальної організації (ТО) суспільства. Якщо політика орієнтується на розстановку пріоритетів на користь підтримки галузей сировинної орієнтації, то проблеми ТО якнайменше цікавлять державу – вважається, що їх вирішення забезпечується ринковими відносинами. Якщо ж соціально-економічна політика зорієнтована на інноваційний розвиток і вкладення в інтелектуальний потенціал, то питання ТО суспільства, створення достойних умов життя, випереджаючий розвиток інфраструктур, які сприяють зростанню науково-технічного і соціокультурного потенціалу, набувають актуального значення.

Подолання негативних економічних тенденцій повинно бути пов'язаним з економічним зростанням в обробній промисловості та інвестиційній сфері, процесом імпортозаміщення і політикою регулювання просторового розвитку, гармонізацією системи розселення, сприянням становленню і розвитку інтеграційних форм просторової організації шляхом формування міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії, міжрегіональних фінансово-промислових груп.

Регіональна конкурентоспроможність у вирішенні проблем якості життя населення. Незважаючи на недоопрацьованість терміну «регіональна конкурентоспроможність», немає сумнівів у необхідності врахувати у її визначенні здатність економіки зберігати і покращувати ЯЖН у регіоні. Після опрацювання літературних джерел і проведення типізації регіонів України за особливостями ЯЖН, доцільно зробити ряд висновків щодо взаємозв'язку конкурентоспроможності регіональної економіки та ЯЖН, які дозволяють оцінити ступінь орієнтованості економічного розвитку на майбутнє:

1. Незважаючи на існуючий взаємозв'язок між економічним розвитком та ЯЖН, було б невірним припускати, що всі життєві блага забезпечуються лише факторами матеріального порядку. Зростання конкурентоспроможності економіки – це лише один з напрямків покращення ЯЖН.

2. Постіндустріальна економіка є більш конкурентоспроможною у порівнянні з індустріальною і аграрною. Вона забезпечує більш високий рівень і кращі умови життя. Тому конкурентоспроможність визначається структурою економіки: чим більш інноваційною в широкому плані вона є, тим кращою є ЯЖН. Водночас можуть бути і виключення. Окремі регіони можуть достатньо довго зберігати позитивну динаміку економічних показників за рахунок інтенсивного розвитку лише одного з секторів, а також забезпечувати порівняно високий рівень

життя населення. Однак умовами прогресу в такому випадку є випереджуючий розвиток виробництва по відношенню до зростання населення, екологічна безпека і реальна участь населення регіону в розподілі ВРП. Важлива не тільки структура економіки, але її соціальна продуктивність (прогресивність) і природосмність.

3. Опора на один, хоч і унікальний, ресурс може забезпечувати конкурентоспроможність регіону на протязі десятиріч, однак рано чи пізно моногалузева економіка зазнає стагнації і наступної деградації. У зв'язку з цим, регіон повинен прагнути до постійної акумуляції конкурентних переваг, які можуть бути виражені не тільки в диверсифікованій структурі, але у вигляді різноманітних і все більш якісних факторів матеріального і нематеріального виробництва. Особливого значення в посиленні конкурентних переваг набувають фактори навколишнього середовища – природного і соціально-економічного, які впливають на стан населення, витрати на виробництво, розподіл доходів тощо.

4. Економіка будь-якого регіону не може в сучасних умовах обмежуватися нарощуванням лише внутрішніх переваг, слід розвивати «надрегіональну» активність з вигідним залученням зовнішніх факторів виробництва і пошуком зовнішніх ринків збуту як продукції, так і послуг.

З точки зору ЯЖН, конкурентоспроможність регіону – це продуктивність використання регіональних ресурсів, насамперед, трудових ресурсів і капіталу, у порівнянні з іншими регіонами, яка підкріплена належними умовами життєдіяльності населення і позитивними характеристиками його стану.

Територіальний маркетинг і імідж регіонів. Велику роль в управлінні ЯЖН в регіоні має відігравати створення і поширення, а також забезпечення визнання позитивного образу України та її регіонів. В число інструментів покращення ЯЖН повинен входити територіальний маркетинг, який в загальному вигляді означає певний спосіб мислення і дій регіональних органів управління в їх взаємодії з підприємствами, спрямований на задоволення потреб населення як в даному регіоні, так і за його межами. Він передбачає системне вивчення стану і тенденцій розвитку територій з метою впровадження рішень щодо підтримки привабливості і престижу регіону і зосередженого в ньому потенціалу можливостей. Використання територіального маркетингу означає перетворення територіальних органів влади на партнерів підприємств, здатних не просто враховувати специфіку власного регіону, але й здійснювати безпосередню взаємодію між органами влади, виробниками, споживачами, інвесторами, місцевими жителями, туристами тощо.

Хоча територіальний маркетинг є недостатньо розробленим інструментом управління, окремі його сторони вже мають відображення в теорії і активно використовуються на практиці. Прикладом може виступати маркетинг іміджу – залучення інвестицій і активна туристична діяльність на основі створення і розповсюдження через ЗМІ позитивної картини регіону.

Імідж регіону – сукупність раціональних та емоціональних уявлень про регіон, яка формується на основі співставлення всіх ознак території, власного досвіду людей і думок, які впливають на створення певного образу. Іншими словами,

як і в ЯЖН, в оцінці іміджевих характеристик території значну роль відіграють дві складові – об'єктивна і суб'єктивна. Імідж регіонів може поєднувати і переваги і недоліки як дві сторони однієї медалі. Наприклад, конкурентні переваги такого регіону як АР Крим визначаються його географічним і, зокрема, геополітичним положенням на Чорноморському узбережжі, доволі багатим природним і, зокрема, рекреаційним потенціалом, які доповнюються високим освітнім рівнем населення, розвитком відповідних сфер діяльності. З дією цих саме факторів пов'язана і наявність в Криму конкурентних недоліків, які обмежують можливості населення і виробників даного регіону у порівнянні з іншими територіями: відірваність від центру і відповідні витрати на транспортування, подачу електроенергії, газу і води, природно-кліматичні особливості, що визначають більшу витратність землекористування, недостатній розвиток і зношеність інфраструктури, сезонну активність значної частини населення, що пов'язана з прийомом туристів і відносно низький рівень доходів в холодний період року тощо.

Важливо вказати на те, що «споживачами» іміджу регіону, з точки зору концепції ЯЖН, є не тільки підприємці або населення інших регіонів, а, насамперед, місцеве населення. Територіальний маркетинг повинен відіграти особливу роль в позиціонуванні території, визначенні стратегії діяльності органів влади і населення для розвитку переваг регіонів і мінімізації дефіцитів. Вважається, що це досить низькозатратний аспект, оскільки він не вимагає радикальних змін інфраструктури, формування інших реальних факторів привабливості, а концентрує зусилля переважно на поліпшенні комунікативних аспектів, інформації і пропаганді вже існуючих, раніше створених переваг тих або інших територій. За думкою П.Ю.Беленького [34], яку ми схильні поділити, параметрами, що визначають позитивний образ (імідж) регіону є:

- умови життя населення (змінено мною – *І.Г.*) – наявність житла для різних соціальних груп населення, соціальні послуги, якість харчування, споруди для відпочинку, рівень і доступність освіти, лікування;
- кадрові ресурси – підготовка, підвищення кваліфікації, адаптація до нових умов і вимог;
- інфраструктура – транспорт, зв'язок, засоби передачі даних, готелі, побутові послуги та ін.;
- високі технології – здатність території розвивати і підтримувати високотехнологічні галузі, оновлювати існуючу базу;
- капітал – маса капіталу, сконцентрована на території у вигляді власних і запозичених засобів;
- контролюючі органи – раціональність, мобільність, ефективність, чесність, відсутність бюрократизму;
- інфраструктура бізнесу – доступність і рівень послуг у галузі консалтингу, аудиту, реклами, права, інформації, зв'язків з громадськістю, інституційні умови здійснення операцій з титулами власності;

- влада – команда осіб, компетентність її членів, нестандартність ідей, стиль ухвалення рішень, прозорість законотворчої діяльності, ставлення до соціальних проблем.

Регіональна статистика і ГІС. Орієнтація державного регулювання регіонального розвитку на загальні умови життя населення, комплексний розвиток регіонів потребують адекватного статистичного забезпечення. Якість і обсяг регіональної статистики ще не повністю відповідає потребам моніторингу умов життя і стану населення, а також оцінці ефективності соціально-економічного розвитку. Хоча слід відзначити, що регіональна статистика останніми роками суттєво змінилася: розраховуються показники ринкової економіки, в т.ч. в їх розподілі за формами власності, індекси цін, статистично фіксуються доходи і витрати населення тощо. Водночас такі важливі поняття як «якість життя населення», «життєвий мінімум», «споживчий кошик» все ще потребують статистичної конкретизації. Незважаючи на широке розповсюдження в науці і на практиці терміну «інфраструктура», він і досі не має окремого чіткого відображення в статистиці. Інтеграція даних по різних об'єктах соціальної і виробничої інфраструктури (транспорт, зв'язок, ЖКГ тощо) залишається актуальним завданням. Важливими напрямками покращення регіональної статистики якості життя є оцінка і конкретизація рівня бідності, відображення динаміки реальних (не номінальних) доходів населення, доступності житла на ринку нерухомості і ряд інших показників, що дозволяють зробити реальні висновки про умови життя людей. Регулярно не фіксуються в регіональній статистиці і такі показники як якість роботи комунальних служб (водопостачання, каналізація, опалення), транспорту.

Важливим джерелом інформації про ЯЖН на сьогоднішній день виступає вибіркове обстеження домогосподарств, яке щорічно проводиться Держкомстатом України з початку 1999 р. Незважаючи на те, що воно є доволі репрезентативним і спирається на досконалу методику, сама практика проведення опитувань в Україні є такою, за якою в опитування потрапляють не всі верстви населення – там майже не представлені заможні верстви, водночас через невелику, але можливість заробити існує перевага на користь біднішого населення, що безумовно відображається на показниках рівня життя, задоволеності, визначенні рівня соціальної диференціації тощо. Однак таким обстеженням все рівно немає альтернативи, особливо в періоди між Всеукраїнськими переписами населення, які дають загальне уявлення про положення домогосподарств.

Як ланка в системі покращення ЯЖН регіонів, моніторинг ЯЖН передбачає щонайменше:

- системність для всебічного відображення процесів і явищ;
- адекватність даних реальному стану регіональної геосистеми;
- регулярність з метою виявлення динаміки показників і тенденцій розвитку;
- оптимальність витрат на отримання інформації.

Ринкові умови потребують перегляду концепції обробки інформації для

переходу до нових інформаційних технологій, створення моделей інформаційного моніторингу ЯЖН, які потрібні для збереження комбінованих масивів даних, їхньої фільтрації і аналізу, створення систем обробки даних, отримання нових знань з наявної інформації, прогнозування регіонального розвитку з використанням сучасних програмних продуктів. Це дозволить перевести обробку і збереження інформації на якісно новий рівень.

Робочими інструментами державного управління соціально-економічним розвитком регіонів виступають технології геоінформаційних систем (ГІС) і оновлена регіональна статистика з їх опорою на теоретико-методологічні напрацювання в галузі суспільної географії та соціально-економічної картографії. Більш ніж 30-річний досвід використання ГІС в територіальному управлінні багатьох країн, в т.ч. в останньому десятиріччі – і при укладанні Генеральної схеми планування території України, засвідчує, що достовірна і географічно прив'язана інформація виступає критичним елементом управління. ГІС передбачає збір, введення, збереження, обробку і поширення даних про інтегральний потенціал території та співвідношення його складових. Доповнена статистичними даними і оснащена методами математичної статистики ця система повинна являти собою єдиний механізм, який діє на електронній основі і дозволяє вирішувати завдання покращення умов життя і стану населення.

ГІС-технологія надає інструменти моделювання ресурсів, виявлення взаємозв'язків, залежностей, загроз і ризиків життєдіяльності людей. Інтеграція просторових і непросторових даних дозволяє використовувати цю технологію в якості базової платформи для інтеграції діяльності різних відомств в масштабах регіональних владних органів.

У цьому зв'язку слід наголосити на важливості і своєчасності робіт зі створення Національного Атласу України, які проведені вченими України на базі Інституту географії НАНУ. Завдяки системному підходу у Національному Атласі забезпечено всебічний картографічний аналіз природних, суспільних і природно-суспільних систем, їх структури, прямих і залежних зв'язків між елементами всередині елементарних геосистем та між ними [164]. Концепція створення Атласу спирається на об'єктно-географічну модель, яка є найбільш зручною для комплексного тематичного картографування. Головними принципами розробки змісту карт, діаграм, текстів виступали географічність, динамічність і часова визначеність. Атласні дані, зокрема по блоках «Населення» та «Економіка», включають показники, укладені в той час, коли Україна вже перейшла до міжнародних стандартів статистичних класифікацій, а також на їхню динаміку з 1990 р. – для характеристики системних трансформацій економіки і соціуму в регіонах [243]. Тому цю унікальну працю величезного колективу вчених, яка була зорієнтована на вирішення не стільки технологічних, скільки концептуально-змістовних проблем, слід вважати важливим джерелом комплексних інтегрованих даних про стан природи, населення і економіки для потреб формування належної ЯЖН. Тим більше, що діяльність з актуалізації атласної інформації продовжується.

5.3. Якість життя населення в умовах постіндустріальних змін і становлення ринкових відносин

Сучасні системні зміни, які супроводжуються трансформацією способу життя людей – праці, побуту, споживання, рівня та умов життя, мають бути розглянуті в контексті широких соціокультурних, цивілізаційних перетворень, на зламі епохи індустріальної цивілізації і постіндустріального періоду розвитку. Формування постіндустріального суспільства відбувається по-різному, в залежності від історії освоєння країн, географічних та соціально-економічних умов. При цьому за різних «вихідних» умов, в світі відбуваються подібні зміни структури виробництва і праці, в результаті чого зростає значення не стільки кількісних, скільки якісних показників розвитку трудових ресурсів в умовах зростаючих трудових міграцій, глобальної і регіональної диференціації в рівнях оплати праці, інфраструктурної забезпеченості.

Тенденції розвитку західних країн переконливо свідчать про те, що роль людини у сучасній господарській системі суттєво відрізняється від тієї ролі, яку вона відігравала в період індустріальної економіки. Творчі можливості особистості, її здатності до генерування нових і нестандартних ідей стають ресурсом майбутнього. Змінюється характер умов, мотивів і стимулів, що визначають повсякденну діяльність людини: із зовнішніх (прагнення до зростання матеріального благополуччя) вони трансформуються у внутрішні, що породжені прагненням до самореалізації і особистого зростання.

В постіндустріальному суспільстві докорінним чином трансформується структура суспільної праці – відбувається зменшення живої праці в промисловості, сільському господарстві, будівництві при постійному зростанні обсягів продукції. Навпаки, зайнятість в науково-інформаційній, фінансовій, торгівельній інфраструктурі, на транспорті і в системі управління зростає, змінюється і кваліфікація працівників. В свою чергу, зростання масової культури, освіченості, соціально-психологічний розвиток, роблять необхідним зростання життєвого рівня і збільшення частки людей з потребами вищого рівня. Розширення та ускладнення потреб, їх диверсифікація стають самовідтворюючими і самопідтримуючими процесами. Якщо ще декілька десятиліть тому добробут пов'язувався з кількісним споживанням матеріальних благ, то тепер категорія ЯЖН не існує без врахування стану навколишнього природного середовища, характеру соціального обслуговування, ризиків життєдіяльності, громадської відповідальності і впевненості в майбутньому. Значення цих факторів в постіндустріальну епоху актуалізується, зростає і видозмінюється. Особливо швидко зростає роль інфраструктурного фактору – з обслуговуючої ланки інфраструктура перетворюється на ресурс розвитку, що змінює її положення з периферійного на основне.

Особливістю глобалізаційного процесу є не протистояння країн і регіонів, які вступають в договірні відносини з метою економічної інтеграції, а спільний пошук шляхів входження в нову постіндустріальну стадію розвитку світу в цілому.

В соціальній сфері окремих держав і регіонів відбувається якісне зростання ролі зовнішніх факторів, таких як міжнародна конкуренція, стабільність фінансових ринків, продовжує свою еволюцію і сама категорія ЯЖН. Попри те, що глобалізація об'єктивно викликає потребу розвивати колективні інтернаціональні основи забезпечення миру і стабільності, намагання вирішити проблеми в односторонньому порядку, лобювання окремих національних адаптаційних стратегій без урахування інтересів інших держав все ще мають місце і впливають на розвиток України.

Значним фактором трансформації змісту та структури повсякденного життя в Україні, як і інших країнах, стають інформаційно-комунікаційні технології. Їхній розвиток сприяє докорінній реорганізації простору, виникненню абсолютно нових секторів діяльності, змінам в існуючих сферах діяльності (запровадження дистанційних методів навчання, віддалених медичних консультацій, виникнення електронної торгівлі, віртуального банківського обслуговування тощо).

Процеси глобалізації, як відомо, спочатку проявляються в економічній та фінансовій сферах, поширенні інформаційних технологій, а країни і регіони поступово долучаються до цього процесу за законами класичної конкуренції. Лише пізніше відбувається оцінка і відбір соціальних (в т.ч. людських), природних та інших ресурсів, починається гра за новими «глобальними» правилами. Однак, якщо країни відстають за технологічно-інформаційним, фінансовим рівнями розвитку, то вони і не володіють новими інструментами впливу на соціальну трансформацію, вирішення екологічних проблем у суспільстві, що само по собі вже є загрозою соціально-економічному розвитку. Управління в умовах глобалізації зміщується з державного сектору, чітко прив'язаного до адміністративно-територіальних утворень, на громадський сектор – бізнес-структури, профспілки, громадські об'єднання і рухи, церкву, які мають більш адекватну процесам глобалізації структуру і є менш контрольованими з боку держави. Відбувається поступове вторгнення зазначених структур в життєву сферу населення, причому воно відбувається в режимі нормального функціонування, без конституційних або революційних змін. Працює вільне експортування робочих місць туди, де є найсприятливіша інфраструктура, а витрати на оплату праці і податки – низькі. Все це відбувається на базі не завжди просторового, але інформаційно-технічного наближення до будь-якої точки світу і поділу праці, який дозволяє розосереджувати виробництво продуктів і товарів, надання послуг по різних частинах світу. Слід мати на увазі, що будь-які дії уряду України в напрямку побудови соціальної держави і ефективної соціальної політики можуть бути суттєво скореговані зазначеними тенденціями.

Тут слід знову відзначити велику роль концепції ЗР. При всіх стилістичних розбіжностях у перекладі терміну *sustainable development*, стійкість, збалансованість в жодному разі не є синонімами нерухомості. Нерухомі системи, звісно, стійкі і стабільні доки вони не зносяться і не зруйнуються. Однак геосоціосистеми, як складні системи, підтримують своє існування саме за рахунок внутрішніх якісних переходів, які забезпечують адаптацію і розвиток. Іншими словами, мова йде про динамічну збалансованість і динамічну стійкість геосоціосистем різного рівня

– міста, району, регіону, країни, континенту, світу. ЗР являє собою діалектичну єдність стійкості природного середовища в умовах техногенного впливу, соціальної стійкості і стійкості економіки як об'єкту управління в процесі господарської діяльності і відтворення життя.

Суть стратегічного бачення покращення ЯЖН в умовах сучасних змін полягає в наступному: регіон розглядається як геосоціосистема, зовнішнє середовище якої (національне, глобальне) стає не менш, а в деяких випадках більш важливим, ніж внутрішнє. Але зовнішнє середовище характеризується невизначеністю і наявністю процесів, які можуть стати загрозою регіональній соціальній безпеці. Для того, щоб розвиватися в умовах такої невизначеності, слід мати розроблений образ майбутнього регіону і шляхи його досягнення, враховуючи внутрішні та зовнішні фактори.

Стратегічна діяльність, у галузі покращення ЯЖН, являє собою специфічний напрям управлінської діяльності, який полягає в розробці стратегічних рішень і формуванні цілей, реалізація яких забезпечить ефективне функціонування суспільно-географічного комплексу на тривалий період і швидко адаптацію населення до умов зовнішнього середовища, які постійно змінюються. Йому притаманні риси, які відрізняють його від традиційного територіального управління і планування за радянських часів: 1) адаптаційність, тобто здатність бачити проблеми соціального розвитку в комплексі інших проблем розвитку території, в термінах концепції ЗР, а також з точки зору конкурентоспроможності країни і безпеки населення; 2) врахування впливу на населення різних внутрішніх і зовнішніх факторів – як позитивних, так і негативних. Об'єкт управління – адміністративно-територіальна одиниця країни мезорівня – області. Суб'єктно-функціональний підхід до управління регіоном дозволяє дотримуватися трактування регіону як територіального утворення, яке має адміністративні кордони і органи управління, де відбувається відтворення ЯЖН, «забезпечуються...умови ведення і розвитку підприємництва, використання, відтворення і оновлення територіального потенціалу (природно-ресурсного, економічного, соціального, науково-технічного, інноваційного, культурного) в інтересах сьогодишнього і майбутніх поколінь і в рамках єдиного національного простору» [295]. При цьому врахування глобалізаційного впливу означає, що межі регіону як об'єкту управління стають більш прозорими за рахунок дії зовнішнього фактору.

XXI століття вимагає від людини і суспільства відповіді на виклик часу з метою збереження життя як такого. Обмеження і виклики діяльності людини з'явилися як результат, з одного боку, різкого розширення виробничих конструктивних і деструктивних можливостей, з іншого – як небажання швидко та ефективно змінити форми соціального життя для того, щоб мінімізувати соціальні протиріччя і зробити майбутнє більш передбачуваним. Виробнича і невиробнича діяльність набула такого розмаху, за якого наслідки техногенних перетворень починають визначати саму можливість продовження життя, тому екологічна безпека стає найважливішою умовою людського розвитку, а, разом з цим, і фактором територіальної організації суспільства.

Говорячи про глобальні соціальні зміни, слід визнати, що останні два десятиріччя відбувається трансформація величезної частини соціально-економічної реальності – світу країн колишнього соціалістичного табору. Ця трансформація мала величезний вплив на умови життя людей в групі «перехідних країн», у т.ч. і в Україні – вона докорінно змінила характер глобальної етики. Якщо раніше глобальна етика вибудовувалась на принципах мирного співіснування двох світів, а в 1960-80-ті рр. окреслились всі яскраві контури «холодної війни», то сьогоднішня глобальна етика нерідко характеризується як «холодний мир» з практикою нав'язування сильними та розвинутими в економічному плані державами свого бачення світу, розвитку освіти, споживання, способу життя, наслідком чого нерідко виступає поглиблення диспропорцій соціального розвитку в так званих перехідних країнах, відсутність кореляції між економічним зростанням та рівнем життя на фоні послаблення соціальних функцій політичних інститутів і держав.

Перехідний період викликав появу і дію в Україні нових факторів, які раніше не бралися до уваги в суспільно-географічних дослідженнях умов життя населення, однак сьогодні повинні бути враховані. Серед таких факторів слід відзначити, насамперед, фактор появи приватної власності, який призводить до помітних зрушень в системі господарських зв'язків, характері природо- і ресурсокористування, політичний фактор, який пов'язаний із формуванням регіональних політико-економічних еліт, що здійснюють вплив на інвестиційні рішення, фактор існування і зростання значення громадської думки тощо. Якісні зміни у відносинах власності впливають на розширення можливостей людей щодо вибору індивідуальної сфери діяльності, реалізації власних духовних і фізичних сил, знань. Формується принципово інша мотивація до праці, самостійність і відповідальність за її результати. Безумовно все це не може не впливати на уклад і спосіб, а отже – і на ЯЖН. Ще в середині минулого століття відомий російський філософ І.О.Ільїн зазначав: «Мати приватну власність і витікаючу з неї господарську самостійність є великим благом. Чим менша кількість людей позбавлені цього блага, тим краще. Чим більше людей відірвано від власності, тим несправедливішим є суспільний лад, тим менш життєздатна держава...» [244]. З другого боку, збереження державної участі у пріоритетному праві на використання стратегічних (в першу чергу природних) ресурсів та ефективна реалізація цієї участі на різних рівнях координації економічної політики дозволяє багатьом розвинути країнам (наприклад, Норвегії) зберігати перші позиції у міжнародних порівняльних оцінках за рівнем людського розвитку. Проте ефективність використання власності залежить не від форми власності, а від системи управління економікою, оптимальних фінансово-економічних механізмів, які дозволяють окремим країнам мати значні накопичення для сьогоднішніх і майбутніх інвестицій в соціальну сферу.

Основна особливість процесу управління соціально-економічним розвитком в Україні в нових ринкових умовах полягає в тому, що встановлені завдання і пріоритети соціально-економічного розвитку, природоохоронної

і соціокультурної діяльності здійснюються не в площині суто державного управління, а в регіональному середовищі і повинні враховувати інтереси конкретних власників, суб'єктів господарювання. Розповсюдженою є думка про те, що незалежні фірми і підприємства не хочуть підпорядковуватися будь-якій стратегії управління, якщо це зменшує їх прибуток чи порушує їх режим діяльності. З другого боку, саме від державної влади залежить, які підприємства і фірми можна залучити для виконання тих або інших програм розвитку, зробити опорними чи, навпаки, реструктурувати і де знайти важелі для цього. Іншими словами, мова йде про примирення і збалансування інтересів не тільки різних сфер – економічної, соціально, екологічної, духовної, але й різних суб'єктів господарювання, окремі з яких представлені у табл.5.3.

Беззагальної системної Концепції покращення ЯЖН України ефективність зусиль окремих регіонів в напрямку покращення умов життя і стану населення буде малою. В її основу повинні бути покладені дослідження фахівців у галузі регіонального розвитку, зокрема українських економіко-географів, економістів, екологів, демографів, соціологів. Концепція має являти собою систему офіційних поглядів на роль категорії ЯЖН в реалізації національних інтересів України, на мету і напрямки державної регіональної політики в галузі формування належних соціальних умов розвитку людей.

В якості основи при взаємодії органів управління і різних суб'єктів господарювання при розробці конкретної регіональної Концепції (а потім і стратегії) покращення ЯЖН і заходів щодо її покращення, пропонуємо використовувати схему, укладену нами за аналогією зі сценарною схемою процесу розробки стратегії розвитку суб'єкту Російської Федерації [91] (рис.5.2).

У рамках підготовки Концепції покращення ЯЖН у регіонах відповідні підрозділи в центральних Міністерствах і, насамперед, у Міністерстві регіонального розвитку та будівництва України (департаментів розвитку регіонів і взаємодії з регіонами) у співробітництві з науково-дослідними організаціями проводять комплексні дослідження і діагностику умов життя і стану населення в регіоні, спрямовані на виявлення соціальних та інших проблем стратегічного характеру.

В процесі дискусій у центральних міністерствах обговорюються основні проблеми формування належних умов життя населення і шляхи їх подолання, сценарні умови функціонування регіонів з урахуванням впливу внутрішніх і зовнішніх чинників. Напрацьовані матеріали передаються в регіони, регіональним органам управління, які формують попередні варіанти тез до Концепції з урахуванням «національного» (загальнодержавного) погляду на проблеми регіону. Регіональними органами влади визначаються потрібні заходи для подолання визначених проблем, а також ступінь участі всіх суб'єктів управління процесами, що впливають на ЯЖН, в процесі їх здійснення.

Далі формуються попередній і заключний варіанти Концепції, після чого документ передається на затвердження в регіональні органи влади. На цьому етапі передбачаються експертні консультації з науковцями, підприємцями, і, якщо потрібно, відбувається уточнення цілей і завдань покращення ЯЖН. Слід відзначити, що така

Таблиця 5.3

Зацікавлені в управлінні процесами, що впливають на ЯЖН, суб'єкти та їх очікування

Зацікавлені групи	Очікування від управління процесами, що впливають на ЯЖН
Населення	Зростання рівня життя, розвиток соціальної інфраструктури, зниження безробіття, покращення екологічної обстановки, криміногенної ситуації
Підприємства і організації різних форм власності	Сприятлива податкова і амортизаційна політика, привабливий інвестиційний клімат, сприятлива кредитна політика, зростання доходів від діяльності, можливість отримати правову, фінансову, інформаційну підтримку з боку держави
Фінансові і страхові організації	Сприятлива податкова політика, гарантії фінансовим установам в кредитній політиці, правова підтримка з боку держави, інтенсивний розвиток фінансової і страхової діяльності
Регіональні органи управління	Зростання конкурентоспроможності регіону, проникнення на міжнародні товарні ринки і ринки послуг, зміцнення бюджетної бази регіонів, підтримка соціальної та екологічної безпеки
Органи управління національного рівня	Виконання законів і програм розвитку, зростання соціально-економічної стабільності, зростання престижу країни в Європі і світі
Громадськість	Розвиток суспільства через зростання добробуту окремих громадян, інноваційний шлях розвитку економіки, зниження ресурсоемності економіки, зміцнення інтелектуального потенціалу регіонів і країни, становлення громадянського суспільства, формування механізму взаємодії між владою, бізнес-структурами і населенням

схема передбачає відмінну від існуючої культуру управління і взаємодії влади з наукою і громадськістю. Необхідним етапом запровадження регіональної Концепції покращення ЯЖН можуть стати пілотні «геосистемозберігаючі» проекти, які розробляються в якості

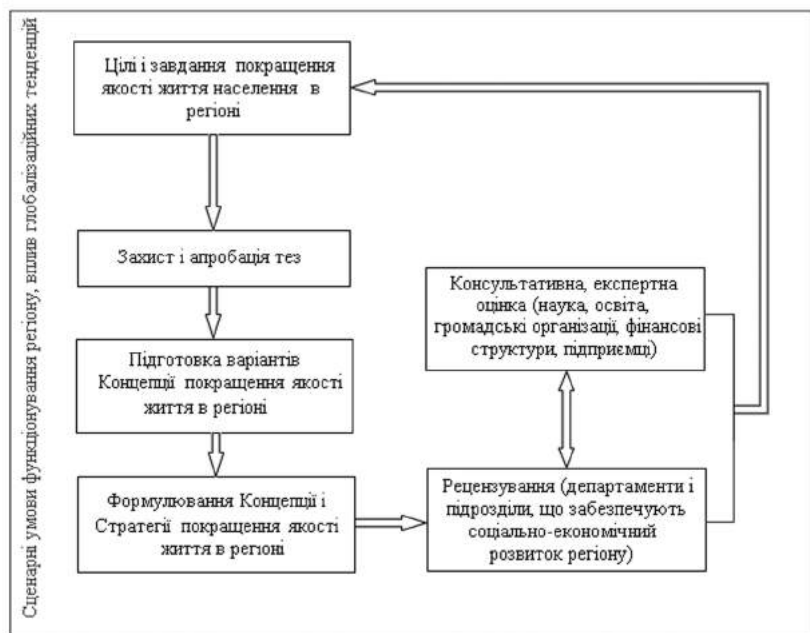

Рис.5.2. Схема розробки Концепції покращення ЯЖН в регіоні

засобів досягнення в певний період часу потрібного стану умов життя і населення, і на основі акумуляції та актуалізації різних груп ресурсів (управлінських, фінансових, науково-дослідних, виробничих, освітніх тощо) сприяють розбудові системних зв'язків між різними рівнями влади, наукою і виробництвом.

Проблеми покращення ЯЖН в регіонах потрібно розглядати в системі інтересів різних рівнів: світовому (проголошення боротьби з бідністю, подолання проблем гендерної нерівності, мінімізація поширення соціальних хвороб, раціонального використання енергії і ресурсів, забезпечення питною водою тощо, – тобто як Цілі розвитку третього тисячоліття); національному (побудова інформаційного суспільства, зростання конкурентоспроможності держави, перетворення наявних потенціалів – інтелектуального, транзитного, природно-ресурсного та інших на затребуваний інтегрований ресурс розвитку України); міжрегіональному (досягнення розумного балансу в розподілі ВДВ, що виникає внаслідок використання природного фактору та ін.); регіональному (на якому формулюються напрями розвитку регіонів, однак не приділяється достатня увага корпоративним механізмам розвитку, які повинні бути адекватними властивостям регіональних геосоціосистем). За логікою системного розгляду синтез інтегральної ідеї покращення ЯЖН повинен пов'язуватися з виділенням фундаментальних рис

(обмежень і переваг) розвитку регіону як соціо-економіко-екологічної цілісності, на що і спрямовані типізації регіонів за демографічною ситуацією, різними параметрами умов життя, рівнем людського розвитку та ЯЖН в цілому.

Державне регулювання при цьому повинно відігравати роль соціального механізму, який задає певні рамки для спонтанних процесів, які відбуваються в суспільстві внаслідок трансформаційних, глобалізаційних та інших тенденцій, а також спрямовує ці процеси в напрямку покращення ЯЖН в цілому, не припускаючи антагонізму між ЯЖН окремих соціальних і соціально-територіальних груп.

Функціями державної політики у галузі ЯЖН є:

- розробка цілісної концепції і стратегії покращення ЯЖН в Україні, визначення пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку окремих регіонів з точки зору поліпшення умов життя і стану населення;
- державна підтримка досліджень та інших видів творчої діяльності, спрямованих на визначення цільових еталонів ЯЖН, розрахованих на певний період, включення їх в довгострокові програми розвитку країни;
- організація і забезпечення функціонування державної системи контролю і прогнозування змін ЯЖН і запровадження єдиної системи моніторингу ЯЖН;
- експертиза проектів законів, державних і регіональних програм розвитку на їх відповідність стратегічній меті покращення ЯЖН України.

Реалізувати концепцію повинні як інститути державної влади, органи регіонального і місцевого управління, так і громадські організації і, зрозуміло, саме населення. Здатність населення, як колективу людей, працювати в напрямку покращення власного індивідуального, сімейного, а потім і спільного життя значною мірою визначається рівнем його соціально-психологічного потенціалу. Ядром цього потенціалу є активне прагнення людини до соціально позитивних досягнень, яке повинно отримувати всіляку підтримку суспільства.

Винесення ідеї ЯЖН на рівень національної ідеї є необхідним щонайменше через наступні причини:

1. Системний характер формування ЯЖН на території. ЯЖН територіальної спільності людей – системне поняття, формування і управління процесами, що впливають на ЯЖН, не здійснюється в рамках однієї галузі чи сфери, зокрема соціальної.
2. Репутація країни в питаннях ЯЖН – дуже важливий фактор її успіху, в т.ч. конкурентоспроможності, інвестиційної привабливості тощо. Тому концепція покращення ЯЖН має бути основою соціально-економічної політики України.
3. Належне використання і розвиток людського потенціалу. Затребуваність наукових працівників, освітян та інтелектуальної еліти. Рух до постіндустріального суспільства.

Перед Україною стоять складні «кількісні» завдання, пов'язані з процесами

інтегрування у різні міжнародні організації, які відсувають проблему ЯЖН на задній план. Однак, слід зрозуміти і інше: без осмислення якісних характеристик життя людей в Україні не можна вирішити будь-яке амбіційне соціально-економічне чи геополітичне завдання.

З метою забезпечення ЗР регіонів і покращення ЯЖН, доцільними, окрім розробки Концепції, слід вважати наступні заходи:

- розробка і реалізація цільових регіональних програм покращення ЯЖН (формування організаційно-управлінського механізму, який забезпечує збереження і покращення ЯЖН в регіоні; завдання – зростання ОТЖ і покращення демографічної ситуації; формування сприятливих умов для проживання, збереження здоров'я і самореалізації людей);
- паспортизація і типізація регіонів і населених пунктів за інтегральними компонентами ЯЖН, їх врахування в схемах розселення населення і розміщення продуктивних сил;
- удосконалення регіональної соціальної статистики, особливо за напрямком постійного покращення методології і методики обстеження домогосподарств;
- вдосконалення міжбюджетних відносин і актуалізація ролі місцевих органів влади.

Для практичної реалізації даних завдань є потреба у створенні регіональних центрів, які б об'єднали діяльність таких суб'єктів управління соціально-економічним розвитком як: адміністрації АР Крим, областей і м.Києва, науково-дослідні та освітні установи в якості координаційно-методичних рад з дослідження регіональних проблем розвитку, регіональні управління статистики і громадські об'єднання соціально-правового, екологічного та інших напрямів діяльності.

Метою соціально-економічної політики України в галузі покращення ЯЖН є формування і відтворення людського потенціалу, кількісні та якісні характеристики якого дозволять сприяти модернізації економіки і суспільства як окремих регіонів, так і країни в цілому.

ВИСНОВКИ

У представленій монографії обґрунтовані теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження ЯЖН як категорії, яка має просторово-часовий вимір і є засобом акумуляції і трансляції змісту і результатів розвитку країни та її регіонів. Це дає підстави сформулювати висновки теоретико-концептуального, методичного та науково-практичного спрямування, що підтверджені просторово-структурованою інформацією, щодо оцінки ЯЖН в Україні на сучасному етапі.

1. Міждисциплінарна взаємодія, активна гуманізація і екологізація економічної географії впродовж останніх десятиріч, призвели до необхідності обґрунтування впорядкованої системи понять, які відображають логіку суспільно-географічного аналізу умов життя і стану населення. З позицій суспільної географії у дисертації сформульоване визначення ЯЖН як категорії, що **характеризує умови життєдіяльності та стану населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства**. Під ЯЖН розуміється соціо-еколого-економічна визначеність умов життя населення та характеристик його стану у певному регіоні і певний час. Такі поняття як «рівень життя», «умови життя», «спосіб життя» є значно більш вузькими, які можна розглядати як формуючі ЯЖН категорії. Значущою рисою ЯЖН є її геопросторова обумовленість.

Опрацювання ЯЖН в рамках суспільної географії закономірне – це продукт внутрішньонаукової інтеграції різнопланових досліджень, енергетичним джерелом для виникнення яких є дослідження умов життя і стану населення, конкретно-регіональних умов прояву цієї нерозривної єдності. При цьому «якість» розуміється не як ступінь добротності життя чи відсутності недоліків і вад, а як сукупність характеристик, які свідчать про те, що конкретні особливості життєдіяльності населення, умови проживання і стан населення є саме такими, а не іншими. Акцент на другому філософському тлумаченні «якості» та обґрунтування доцільності його застосування при оцінці саме якості життя населення в географії являє собою стрижень розроблених засад дослідження та методики оцінки ЯЖН в регіонах України.

2. Оцінка ЯЖН має спиратися на існуючі сучасні концепції і теорії, які пояснюють процес соціально-економічного розвитку та його результати. Найважливішими серед них слід визнати: концепцію ЗР (геосистемний підхід), гео економічний і геостратегічний підходи. Основними принципами оцінки є: комплексність, системність, динамічність, врахування відкритості регіонів і соціуму, підбір універсальних показників, врахування і відображення окремих особливостей перехідного періоду, а також інтегрування гендерно-вікового підходу з метою кращого осмислення соціальної специфіки розвитку.

3. Проведений ретроспективний аналіз досліджень у проблематиці ЯЖН дозволив констатувати, що накопичений науковий досвід у визначенні змісту ЯЖН є відображенням певних домінант досліджень у межах різних

галузей знань, насамперед, в економіці і соціології, а також у різних країнах, які характеризуються специфічними особливостями освоєння території і способом життя людей. Оцінка ЯЖН в Україні на сьогоднішній день має базуватися на побудові системи комплексних показників, підбір яких співвіднесений зі стратегічними напрямками розвитку України – збереженням її соціального та природного капіталу, забезпеченням економічної, соціальної та екологічної безпеки і підвищенням конкурентоспроможності. Слід з великою обережністю застосовувати до України критерії і методики оцінки, розроблені для інших країн, навіть і близьких за своїми проблемами. В них присутня опора на власні, і не завжди можливі для відтворення в українських умовах, джерела розвитку, передбачається відповідна мотивація населення до конкретного способу життя, що не дозволяє врахувати специфіку відтворення умов життя саме в Україні.

4. На основі концептуалізації ЯЖН у суспільній географії, визначення її змісту і структури, а також використання ряду методів (математичної статистики, порівняльно-географічного, просторового аналізу і географічної типізації, картографічного моделювання тощо) у дисертації було розроблено методику оцінки ЯЖН у регіонах України. Територіально-системне розуміння ЯЖН передбачає виділення в її складі економічної, соціальної, екологічної та духовних структурно-функціональних підсистем, які, у свою чергу, описуються цілим рядом складових і категорій. Кожна з них має кількісний вираз у вигляді інтегральних індексів різного рангу, порівняння яких дає підстави визначити якісні регіональні відмінності у специфіці формування ЯЖН.

5. З метою експрес-діагностики ЯЖН розроблено типізацію регіонів, яка ґрунтується на оцінці положення регіонів у системі координат двох головних диференціюючих ЯЖН інтегральних індексів – сприятливості демосоціальної обстановки і соціальної спрямованості економіки. Для детального опису результатів соціо-економіко-екологічної взаємодії, умов життя і стану населення обґрунтовано засади інтегральної оцінки ЯЖН і розширеної типізації регіонів України, в основу якої покладено 123 показники. Виділення типів при розширеній типізації здійснено за допомогою кластерного аналізу, який дозволив встановити ступінь схожості «профілів» (укладених за сьома векторами інтегральних індексів сприятливості демосоціальної обстановки, соціальної спрямованості економіки, житлової та інфраструктурної забезпеченості, ресурсоемності виробництва і напруженості екологічної ситуації, сприятливості умов соціокультурного розвитку) ЯЖН у регіонах.

6. Потенціал географічних факторів впливу на ЯЖН, зокрема, потенціал впливу СГП, має бути врахований як чинник можливої трансформації способу та умов життя шляхом врахування щонайменше: положення регіонів по відношенню до головних транспортних артерій міжнародного значення і аеропортів, віддаленості від столиці, розташування по відношенню до Державного кордону та виходу до моря. В якості інших важливих факторів формування і зміни ЯЖН слід виділити забезпеченість населення територіальним ресурсом, урбанізаційну

структуру регіону, а також ступінь проникнення глобальних тенденцій економічної, соціокультурної, інформаційної та екологічної інтеграції.

7. Обґрунтування ЯЖН у межах суспільної географії дозволяє повному поглянути на ряд суспільно-географічних процесів, зокрема не тільки на просторовий, але й на соціальний «вимір» урбанізації та її результатів в регіонах України. Будучи високоурбанізованою (за часткою міських жителів) країною, Україна відрізняється від багатьох розвинутих країн за показниками, які свідчать про поширення міського способу і умов життя – специфікою урбаністичної структури, специфікою зайнятості населення, побутовою облаштованістю життя в регіонах тощо. Значною мірою це обумовлено історичними особливостями і підходами до формування і розвитку міст і міського середовища, зокрема за часів прискореної індустріалізації, які підсилюються сьогоднішніми складнощами перехідного періоду, коли демографічний та екологічний ресурс зростання більшості міст в Україні (за виключенням столиці) вичерпується набагато швидше у порівнянні зі швидкістю поширення переваг міських умов і міського способу життя.

8. Результати проведених за двома підходами типізацій свідчать про існування в Україні щонайменше семи типів регіонів, специфічних за особливостями умов життя і стану населення, які потребують уніфікованих процедур організації і спрямування процесу управління комплексним соціально-економічним розвитком. Їх коротку характеристику наведено вище. Дослідження вказує на те, що в Україні немає такого типу, який характеризується однозначно позитивно чи негативно за всіма складовими індексами ЯЖН.

9. Характерною рисою ЯЖН у регіонах України є незбалансованість розвитку окремих її складових. Володіючи інформацією щодо однієї з суттєвих типологічних ознак, встановити якісні особливості інших не завжди можливо через специфічність взаємовпливу різних чинників. Певні «макрориси» ЯЖН в Україні за вектором «захід-схід» формуються у сполученні еколого-географічного і соціально-економічного факторів, хоча варіабельність у профілях ЯЖН залишається доволі значною. Тим не менш, регіонам з ідентичними чи подібними соціально-економічними рисами притаманні і близькі риси демосоціального розвитку, тенденції формування екологічної ситуації. Зокрема, західні області України, маючи «запас міцності» за показниками демосоціального розвитку та екологічній ситуації, відстають за індексом розвитку економіки, інфраструктурною і житловою забезпеченістю, показниками рівня зарплат тощо. Провідні ресурсно-індустріальні регіони відрізняються протилежними тенденціями – індекс розвитку економіки і рівень зарплат тут значно випереджає всі інші чинники життєзабезпечення. Найбільші розбіжності між інтегральними індексами характерні для Києва, а також Рівненської, Чернігівської, Херсонської та Кіровоградської областей. Діагностика такої незбалансованості важлива для формування завдань регіональної політики.

10. Покращення ЯЖН в Україні пов'язане із ступенем врахування регіональної і місцевої специфіки розвитку країни. Пріоритетні напрями формування

відповідної регіональної політики можуть ґрунтуватися на багатомірній типізації регіонів за особливостями формування ЯЖН. Суспільно-географічні дослідження здатні вплинути на формування регіональної статистики, геоінформаційного картографування, регіонального планування. Основою такої діяльності має бути посилення геосистемності географічних досліджень і організація моніторингу ЯЖН. До числа інструментів покращення ЯЖН повинен входити територіальний маркетинг, який, у загальному вигляді, означає певний спосіб мислення і дій регіональних органів управління в їх взаємодії з власниками, підприємцями, спрямований на задоволення виявлених потреб населення як у конкретному регіоні, так і за його межами. Це передбачає системне вивчення стану і тенденцій розвитку територій з метою впровадження рішень щодо підтримки привабливості і престижу регіону, а також зосередженого там потенціалу. Необхідно налагодити регулярний збір репрезентативної інформації (включаючи соціологічні опитування), яка відображає специфіку ЯЖН у регіонах України. Для цього має бути розроблена і затверджена Концепція покращення ЯЖН в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаджанян Н.А. Качество жизни // Глобалистика: Энциклопедия / И.И.Мазур, А.Н.Чумаков; Центр научных и прикладных программ «Диалог». – М.: ОАО Издательство «Радуга», 2003. – С.433-434.
2. Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций. – М.: ЭКМОС, 1998. – 248 с.
3. Агафонов И., Лавров С., Павчинский Б., Трубе Л. Территориально-отраслевая структура хозяйства и формирование внутриобластных систем расселения // Проблемы урбанизации и расселения. – М.: Мысль, 1976. – С.122-129.
4. Азарх Э.Д., Балыкова Н.А., Хахулина Л.А. и др. Благополучие городского населения Сибири: Проблемы дифференциации (опыт социологического изучения). – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1990. Цит.за: Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Т. Н. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука. Сиб. предприятие РАН, 1999. – 736 с.
5. Аитов Н.А. Социальное развитие городов: сущность и перспективы. – М.: Знание, 1979. – 220 с.
6. Айвазян С.А. Межстрановой анализ интегральных категорий качества жизни населения (экономический подход). – М., 2001. – 61 с.
7. Айвазян С.А. Сравнительный анализ интегральных характеристик качества жизни населения субъектов Российской Федерации / Препринт # WP/2001/125. – М.: ЦЭМИ РАН, 2001. – 65 с.
8. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
9. Алексеев А.И. Многоликая деревня (население и территория). – М.:Мысль, 1990. – 266 с.
10. Алексеев А.И., Зубаревич Н.В. Кризис урбанизации и сельская местность России // Миграция и урбанизация в СНГ и Балтии в 1990-е гг.– М., 1999. – С. 83-94.
11. Алексеев А.И., Ковалев С.А. Социально-географические исследования в современный период ускорения развития страны // Вестник Моск. ун-та, Сер.5: геогр. 1987. – №3. – С.3-7.
12. Аналітична записка щодо стану економічної безпеки та загроз економічній безпеці України за 9 місяців 2006 р. / Міністерство економіки України, – К., 2006. – 45 с.
13. Анохин А.А. Теория и методология географических исследований социальных различий в СССР: Автореф.дис...канд.геогр.наук, – Л., 1987. – 32 с.
14. Ануфриева Р.А. Роль женщины в семье. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1984. – 15 с.
15. Анучин В. А. Основы природопользования. Теоретический аспект.

- М.: Мысль, 1978. – 293 с.
16. Аракелян Г. Покаяние Нобелевского лауреата // Газета „Голос Армении”, март 2002, №30. – С.2.
  17. Арманд А.Д. География информационного века // Известия РАН. – Сер. геогр., 2002. – №1. – С.10-14.
  18. Арманд Д.Л. Нам и внукам. – М.: Мысль, 1964. –183 с.
  19. Арутюнян Л.А. Социалистический образ жизни: методологические проблемы социологического изучения. – Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1985. – 181 с.
  20. Ахиезер А. Российское пространство как предмет осмысления // Отечественные записки, 2002. – №6. – С.72-86.
  21. Ахиезер А.С. Город – фокус урбанизационного процесса. // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М., 1995. – С.21-28.
  22. Ахиезер А.С., Кочетков А.В. Урбанизация и интенсификация производства в СССР // Проблемы современной урбанизации / Под ред. Ю.Л.Пивоварова. – М.: Статистика, 1972. – С.74-93.
  23. Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Либідь, 2005. – 182 с.
  24. Баженов С.А., Маликов Н.С. Качество жизни населения: теория и практика (по результатам исследования качества жизни населения г.Белгорода) // Уровень жизни населения регионов России, 2002. – №10. – С.10-53.
  25. Балабанов Г.В., Вишневский В.В. Територіальний соціально-економічний моніторинг в Україні / НАН України; Інститут географії. – К.: Нора-Друк, 2001. – 58 с.
  26. Балашова М.А., Васильева В.А. Изменения в условиях труда и быта рабочих-текстильщиков Московской области // Вопросы труда: Вопросы повышения уровня жизни трудящихся. – М.: НИИ труда, 1959. Вып. IV.
  27. Барабаш Н.Б. Методика изучения территориальной дифференциации городской среды /Ин-т географии АН СССР – М., 1986.– 180 с.
  28. Баранский Н.Н. Избранные труды. Научные принципы географии / Редкол.: В.А.Анучин и др. – М.: Мысль, 1980. – С.167-172.
  29. Батыгин Г.С. Институционализация российской социологии: Преемственность научной традиции и современные изменения // Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. – М.: «На Воробьевых», Институт социологии РАН, 1996. – С.27.
  30. Беганська І., Садовська Н. Соціальні пріоритети українського державотворення в контексті регіональної політики // Мережа аналітичних центрів України. Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>
  31. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В.Седельника и Н.Федоровой; Послесл. А.Филиппова. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 384 с.
  32. Бестужев-Лада И.В., Батыгин Г.С., Гришаева Н.П. Категория „качество

- жизни” в современной западной социологии // Современные концепции уровня, качества и образа жизни. – М.: ИСИ АН СССР, 1978. – 198 с.
33. Бестужев-Лада И.В., Батыгин Г.С. О «качестве жизни» // США – экономика, политика, идеология. – 1978. – №1. – С.23-24.
  34. Беленький П.Ю. Дослідження проблем конкурентоспроможності // Вісн. НАН України. – 2007. – №5. – С.9-18.
  35. Бирман И. Уровень жизни: проблемы измерения // Экономическая наука современной России, 2000. – №2. – С.35-52.
  36. Білик О.І. Аналіз основних тенденцій розвитку ринку банківських послуг для фізичних осіб // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – №61. – С.29-34.
  37. Боков В.А., Лущик А.В. Основы экологической безопасности. Учебное пособие. - Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
  38. Бондаренко К., Гордієнко В., Грицак Я., Дашкевич Я., Ерстенюк М. Довідник з історії України: В 3 т. / Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка – К.: Генеза, 1993.– Т. 2 : (К-П). – 435 с.
  39. Бочаров Ю.П., Фильваров Г.И. Производство и пространственная организация городов. – М.:Стройиздат, 1987. – 254 с.
  40. Бюлетень НБУ.– К., 2006. – №3. – 175 с.
  41. Вендина О. Стратегии развития крупнейших городов России: поиск концептуальных решений // Электронная версия бюллетеня «Населения и общество» Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН ДЕМОСКОП Weekly, 2006. – №247-248. Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/2006/0247/s_map.php
  42. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 р. (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України). Стат.зб.– Ч.1.– К., 2006. – 417 с.
  43. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
  44. Власюк А.С., Яценко Л.Д. Региональное неравенство уровня жизни // Теория и практика управления, 2005. – №5. – С.7-13.
  45. Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: досвід України / Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ: ПРООН, 1995. – 84 с.
  46. Вода для людей – вода для жизни. Доклад о состоянии водных ресурсов мира. Программа оценки водных ресурсов мира. – М., 2003. – 36 с.
  47. Возьмитель А.А. Изучение качества жизни в социологическом исследовании: Метод. рекомендации. – М.: ИС АН СССР, 1986. – 51 с.
  48. Воловик Г.В. Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз. Автореферат на здоб... к-та філософ. наук. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
  49. Вопросы государства и права в материалах Пленума ЦК КПСС и сессии Верховного Совета СССР, июнь 1983 г. // Правоведение. –1983. – № 6.

- С. 3-10.
50. Воробьев Н.В. Региональная организация миграции населения в сибирских условиях. – Новосибирск: Наука, 2001. – 158 с.
  51. Гавриленко Б.Б. Соціальна екологія. – Запоріжжя: Дике поле, 2001. – 227 с.
  52. Гаврилова Т.В. Объективная характеристика качества жизни населения города Светлограда. Режим доступа: www.svetlograd.ru/doc_html/nasel.html
  53. Гаврилова Т.В. Принципы и методы исследования качества жизни населения // Технологии качества жизни, 2004. - Т.4. - №2. - С.1-11.
  54. Географическая среда и условия жизни населения Сибири / Мисевич К.Н., Рященко С.В. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд-ние, 1988. – 120 с.
  55. Герасимчук З.В. Організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії розвитку регіону: Монографія/ З.В.Герасимчук, І.М.Вахович. – Луцьк: ЛДТУ, 2002. – 248 с.
  56. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы / Под ред. Н.Н.Баранского. – М.–Л., 1930. – 247 с.
  57. Гладкий О.В. Система розселення Київської господарської агломерації // Ученые записки Таврического Национального университета, Серия: география. – 2001. – Т.14. – №1. – С.43-46.
  58. Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: Автореф. дис... канд.іст.наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.
  59. Головаха Е.И. Панина Н.В. Интегральный индекс социального самочувствия. - Киев: Институт социологии НАН Украины, 1997. – 64 с.
  60. Голубець М.А. Вступ до геосоціосистемології. – Львів: Поллі, 2005. – 199 с.
  61. Гольц Г.А. Культура и экономика России за три века, XVIII-XX вв. Том 1. Менталитет, транспорт, информация (прошлое, настоящее, будущее). – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 535 с.
  62. Гольцов А.Г. Умови життя сільського населення : Суспільно-географічна оцінка територіальних відмін (на прикладі Сумської області): Автореф. дис... канд. геогр.наук. – К., 1995. – 20 с.
  63. Горленко И.А., Руденко Л.Г., Малюк С.Н., Лебедь Н.П. Сбалансированное экономическое, социальное и экологическое развитие территории (экономико-географические аспекты). – К., 1991. – 56 с.
  64. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен: Монографический сборник. – М.: ОГИ, 2001. – 560 с.
  65. Городская среда: принципы и методы геоэкологических исследований / А. Н. Антипов, Ю. С. Малышев, В. В. Белоусов и др. – Иркутск : ИГ, 1990. – 223 с.

66. Гохман В., Лаппо Г., Маергойз И., Машбиц Я. Общие черты мировой урбанизации и ее особенности в различных странах // Проблемы урбанизации и расселения, М.: Мысль, 1976. – С.5-36.
67. Гресь И. Страна, устремленная в будущее // Киевский вестник, №126, 09.12.2006. – С.2.
68. Григорьева О.Б. Концепция формирования качества жизни в условиях устойчивого экономического роста. Автореф...к-та экон. наук.– СПб, 1999. – 20 с.
69. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. – К.: Лікей, 1995. – 223 с.
70. Громадські організації в Україні: Стат.бюлетень / Держкомстат України, 2005. – 162 с.
71. Грушин Б.А. Свободное время: Актуальные проблемы. – М.: Мысль, 1967. – 175 с.
72. Гукалова І.В. До вибору сучасних критеріїв урбанізації в Україні // Український географічний журнал, 2007. – №2. – С.33–42.
73. Гукалова І.В. До питання про роль екологічного чинника в загальній оцінці якості умов життя в Україні // Український географічний журнал, 2004. – №3.– С.83–88.
74. Гукалова І.В., Маруняк Є.О. Соціальний вимір глобалізації // Укр.геогр. журнал. – 2006. – №3.– С.38-45.
75. Гукалова І.В. Методичний досвід оцінки якості життя населення у перехідний період // Географія і сучасність: Зб.наук.праць. Національний педуніверситет ім.Драгоманова, Київ. – 2005. – Вип. 14. – С.18–27.
76. Гукалова І.В. Окремі аспекти економічної безпеки регіонів України в контексті збалансованого конкурентоздатного розвитку // Географія і сучасність. Науковий часопис Національного педуніверситету ім.Драгоманова, Київ. – 2008. – Вип.18. – С.22-29.
77. Гукалова І.В. Особливості міжнародних порівнянь рівнів людського розвитку та якості життя населення // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2006. – №3. – С.200–208.
78. Гукалова І.В. Потенціал факторів впливу на умови життя і стан населення в регіонах України // Часопис соціально-економічної географії, Харків, 2007. – Вип.3. – С.176–184.
79. Гукалова І.В. Умови, спосіб, рівень та якість життя населення: співвідношення понять // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. географія, геологія. Дніпропетровськ, 2006.– Вип.10. – С.67–78.
80. Даниленко А., Шелудько Н. Тенденції та наслідки активізації споживчого кредитування в Україні // Вісник НБУ. – 2006. – №5. – С.36-39.
81. Данилов-Данильян В.И., Завельский М.Г. Система оптимального перспективного планирования народного хозяйства. – М., 1975. – 306 с.
82. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое

- развитие: Учеб. пособие. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 413 с.
83. Демиденко Э.С. Демографические проблемы и перспективы больших городов (Урбанизация при социализме). – М.: Статистика, 1980. – 231 с.
  84. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем. – К.: Будивельник, 1991. – 184 с.
  85. Джаман В.О. Природно-ресурсні можливості як чинник розселенської ємності території // Український географічний журнал, 2006. – №4. – С.51-55.
  86. Джонсон Р.Дж. География и географы: Очерк разв. англо-амер. соц. географии после 1945 г. / Под ред. Э.Б.Алаева. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
  87. Дзюба І.В. Категорія рівня життя населення: сучасний підхід // Статистика України, 2004. – №1. – С.68-73.
  88. Довкілля України за 2005 рік / За ред. Остапчука Ю.М. – К., 2006. – 257 с.
  89. Долішній М., Беленький П. Регіональні основи транскордонного співробітництва // Регіональна економіка, 1996. – №1-2. – С.53.
  90. Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т. та ін. Розселення в Україні: проблеми і перспективи / Під ред. чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
  91. Дубовина Н.А. Структура стратегического управления социально-экономическим развитием региона // Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. – №8. – С.160-164.
  92. Егоршин А.П., Зайцев А.К. Качество жизни населения региона // Народонаселение, 2005. – №1. – С.14-27.
  93. Ефимов Б.А. Амартья Сен – лауреат Нобелевской премии по экономике за 1998 год // Экономическая наука современной России, 1999. – №2. – С.107-115.
  94. Женщина, мужчина, семья в России: последняя треть XX века. Проект «Таганрог» / Под ред. Н.М.Римашевской. – М.: ИСЭПН, 2001. – 320 с.
  95. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. – М.: ЮНИИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
  96. Жилищные условия и здоровье. Рабочий документ четвертой конференции министров по окружающей среде и охране здоровья, Будапешт, Венгрия, 23-25 июня 2004 г. EUR/04/5046267/12
  97. Заботясь о будущем. Доклад Независимой комиссии по проблемам народонаселения и качества жизни. – М.: Весь мир, 1998. – 334 с.
  98. Заець С. Рейтингова оцінка соціальної привабливості регіонів України // Статистика України, 1999. – №3. – С.22-25.
  99. Зайцев В.А., Социальная статистика в США и Канаде // США – экономика, политика, идеология. – 1986. – №3. – С.119-126.
  100. Зараковский Г.М., Пенова И.В. Система компьютерной поддержки принятия

- решений по критериям качества жизни // Стандарты и качество, 2005. – №3. – С.60-62.
101. Заславская Т.И., Беленький И.М., Бородкин С.М., Мучник И.Б. Социально-демографическое развитие села: региональный анализ. – М.: Статистика, 1980. – 343 с.
  102. Заславская Т.И., Горяченко Е.Е., Мучник И.Б. и др. Развитие сельских поселений: Лингвистический анализ социальных объектов. – М.: Статистика, 1977. – 295 с.
  103. Засоби масової інформації та книговидання в Україні у 2005 році. Стат. бюлетень. – К., 2006. – 32 с.
  104. Злочинність в Україні: Стат. зб. 2005 р. / Держкомстат України. – К., 2006. – 120с.
  105. Зубаревич Н.В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода. – М.: Едиториал УРПС, 2003. – 264 с.
  106. Ішук С.І., Гладкий О.В. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2005. – 239 с.
  107. Индикаторы конкурентоспособности и качества жизни: инструменты оценки и результативности госполитики. – М.: ТЕИС, 2004. – 37 с.
  108. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / Учеб.пособие для студентов вузов. – Москва: Логос, 2000. – 304 с.
  109. Каледин Н.В. Географическая научная картина мира: деятельность-геопространственный контекст // Вестник СПбГУ, Сер. №7, 2003. – вып.1 (7). – С.3-11.
  110. Картографические исследования природопользования (теория и практика работ) / Руденко Л.Г., Пархоменко Г.О., Молочко А.Н. и др.- К.:Наукова думка, 1991. – 212 с.
  111. Касимов Н.С., Глазовский Н.Ф., Мазуров Ю.Л., Тикунов В.С. География и образование для устойчивого развития // Вестник Моск. унив-та. Сер.5. География. 2005. – №1. – С. 38-49.
  112. Касимов Н.С., Мазуров Ю.Л., Тикунов В.С. Концепция устойчивого развития: восприятие в России // Вестник РАН, 2004. – Т.74.– №1. – С.28-36.
  113. Качество жизни: сущность, оценка, стратегия формирования. – М.: ВНИИТЭ, 2000. – 124 с.
  114. Ковалев С.А. География потребления и география обслуживания населения // Вестник Моск. ун-та, 1966. – №2. – С.3-10.
  115. Коган Л.Б. Города и политика: российские уроки. – Обнинск: Институт муниципального управления, 2003. – С. 63–72
  116. Когут А.Е., Рохчин В.Е. Региональный мониторинг: качество жизни населения. - СПб.: РАН Ин-т соц.-экон.пробл., 1994. – 87 с.

117. Корель Л.В., Тапилина В.С., Трофимов В.А. Миграция и жилище/ Отв. ред. Ф.М. Бородин; ИЭОПП СО АН СССР. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд-е, 1988.– 256 с.
118. Котляков В.М., Комарова А.И. География: понятия и термины: пятиязычный академический словарь: русский – английский – французский – испанский – немецкий / В.М.Котляков, А.И.Комарова; РАН. – М.: Наука, 2007. – 859 с.
119. Крапивенко Д. Місто Земля // Контракти. – 2006. – № 29 – С.58-62.
120. Кривов А., Крупнов Ю. Поместная урбанизация // Персональный сайт Ю.Крупнова. Режим доступа: http://www.kroupnov.ru/5/67_1.shtml
121. Кривов А.С, Крупнов Ю. В. Дом в России: Национальная идея. – М.: Олма-Пресс, 2004. – 408 с.
122. Крупные города и вызовы глобализации / Под ред. В.А.Колосова и Д.Эккерта. – Смоленск: Ойкумена, 2003. – 280 с.
123. Крупный город: проблемы и тенденции развития /В.А.Воротиллов, Н.Т.Агафонов, Жихаревич Б.С. И др. – Ленинград: Наука, 1988. – 168 с.
124. Кубенко К. Використання методів прикладних ландшафтних досліджень при оцінці геоecологічної складової якості життя людини в міському середовищі // Вісник Львів. ун-ту, Сер. географічна. 2004. – Вип.31. – С.322.
125. Кузнецова И.П., Немчинова И.И. Изменения в условиях труда и быта ленинградских рабочих-текстильщиков // Вопросы труда: Вопросы повышения уровня жизни трудящихся. – М.: НИИ труда, 1959. Вып. IV.
126. Кураев Г.А., Войнов В.Б. Валеология. Словарь терминов. – Ростов-на-Дону: РГУ, 2002. – С.26.
127. Куценко В. І., Богуш Л. Г., Опалева І. В. Соціальні наслідки економічних трансформацій в Україні. – К.: РВПС НАН України, 1998. – 49 с.
128. Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціоекономіка: Навчальний посібник для вузів. – К.:Просвіта, 1996. – С.295.
129. Лазарева И.В., Лазарев В.В., Ульмасвай М.С. Феномен столиц // Общественные науки и современность, 1999. – № 2. – С.152-163.
130. Лаппо Г.М. Российский город - симбиоз городского и сельского // Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня Население и общество. Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – 2005. – № 221-222. Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0221/analit06.php>
131. Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території (суспільно-географічне дослідження на прикладі України). Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 1995. – 24 с.
132. Лейкина К.С., Покшишевский В.В. География образа жизни как особое направление экономико-географического страноведения // Известия АН СССР, Сер.геогр., 1978. – №2. – С.136-150.

133. Ленчук Е.Б. Проблемы перехода к инновационной модели развития в странах постсоветского пространства // Проблемы прогнозирования. – 2006 – №4. – С. 126-145.
134. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения: (Опыт комплекс. регион. исслед.) / Э. М. Либанова; АН Украины, Совет по изуч. производ. сил Украины. – Киев: Наук. думка, 1991. – 197 с.
135. Лисенко С.М. Индекс людського розвитку: політекономічний аспект: Автореф. дис... канд. екон. наук. - Донецьк, 2001.– 19 с.
136. Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: Автореф. дис...д-ра геогр.наук: 11.00.02. – К., 2004. – 36 с.
137. Лісовський С.А. Основи сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку. Житомир: Полісся, 2007. – 108 с.
138. Лозинський Р. Ще раз про відставання Галичини, або чому маніпулюють свідомістю галичан // Незалежний культурологічний часопис «І». Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2002/sem21-02.htm>
139. Лопатина Я.Б., Назаревский О.Р. Оценка природных условий жизни населения. – М.: Наука, 1972. – 148 с.
140. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Власюк О.С. - К.: ПРООН, 2002. – 124 с.
141. Ляшенко Д.О. Картографічне дослідження людського розвитку України: Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 2000. – 20 с.
142. Малахов И.Н. Качество жизни: опыт экологического прочтения. – Кривой Рог: ВЕЖА, 1999. – 159 с.
143. Мандибуря В.О. Рівень життя населення та механізми його регулювання. Автореф... дисс...докт.екон.наук. – К., 1999. – 36 с.
144. Маринич А.М. Конструктивно-географические исследования региональных проблем природопользования в Украинской ССР // Изв. АН СССР, Сер. Географ. – 1982. – №6. – С.49-53.
145. Маркович Д.Ж. Глобальные проблемы и качество жизни // Социологические исследования, 1998. – №4. – С.129-132.
146. Мартынов А.С. Артюхов В.В. Виноградов В.Г. Россия как система. Комплексный аналитический Web-атлас. 1997. Режим доступа: http://sci.aha.ru/RUS/waa_.htm
147. Маслов П.П., Писарев И.Ю. Об улучшении бытовых условий рабочих и служащих и облегчении труда женщин в домашнем хозяйстве // Вопросы труда. Вып.IV. Вопросы повышения уровня жизни трудящихся. – М.: НИИ труда, 1959.
148. Машбиц Я.Г. Урбанизация и размещение производительных сил в Латинской Америке // Латинская Америка, 1975. – №6. –С.6.
149. Маяк Н.А. Методика расчета индекса развития человеческого потенциала при изучении качества жизни населения на уровне микрорайонов административно-территориальной иерархии // География, общество,

- окружающая среда: развитие географии в странах Центральной и Восточной Европы. Тез. Докл. Ч.1. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – С.144-145.
150. Медведков Ю.В. Человек и городская среда. – М.:Наука, 1978.– 214 с.
151. Медицинская география и экология человека в Сибири и на Дальнем Востоке / Б.Б.Прохоров, С.В.Рященко, А.Б.Косолапов и др. – Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2002.– 140 с.
152. Мир и Россия: материалы для размышлений и дискуссий / В.С.Автономов, А.П.Кузнецов, А.А.Мицкевич и др. – СПб.: Экономическая школа, 1999. – С.96-97.
153. Мисевич К.Н., Рященко С.В. Демографические факторы в контексте устойчивого развития регионов Азиатской России // Український географічний журнал, 2003. – №3. – С.63-68.
154. Могилевский Р.С. Проблемы качества жизни крупного города (опыт социол. исследования). – Л.:ЛГУ, 1987. – 141 с.
155. Мозговий А.А. Функціональний розвиток малих міст в регіональній системі розселення (на прикладі Подільської регіональної системи розселення): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / НАН України; Інститут географії. – К., 2004. – 22 с.
156. Московский столичный регион: территориальная структура и природная среда (опыт географического исследования) / Ред. Г.М.Лаппо // Вопросы географии, Сб.131. М.: Мысль, 1988. – 210 с.
157. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику. – М.: Конкорд, 1996. – 151 с.
158. Морозова Т.В. Альтернативные пути развития приграничных местных сообществ // Народнонаселение, 2005. – №2. – С.71-90.
159. Мялло Р.К. Региональные различия в условиях сельскохозяйственного производства и жизни сельского населения в Эстонской ССР: Автореф. дис. ... канд.геогр.наук. – Л.,1985. – 16 с.
160. Население СССР за 70 лет / А.Г.Вишневский, В.Г.Костаков, Л.Л.Рыбаковский. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
161. Наука и искусство географии: Спектр взглядов ученых СССР и США/Сост. и ред. В.В.Анненков и Дж.Д.Демко. – М.: Прогресс, 1989. – С.111-113.
162. Наумова Н.Ф. Социальная политика в условиях запаздывающей модернизации // Социологический журнал, 1994. – №1. – С. 6-21.
163. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання у 2005 р. – К., 2006. – 305 с.
164. Національний атлас України. Наукові основи створення та їх реалізація / за ред. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2007. – 408 с.
165. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989. – 372 с.
166. Наявність у домогосподарств товарів тривалого користування (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у жовтні 2005 р.). – К., 2006. – 186 с.

167. Небава М.І. Теорія макроекономіки: Навч. посібник для студ. екон. спец./ Вінницький держ. технічний ун-т. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2001. – 395с.
168. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
169. Нефедова Т. Г. Сельская Россия на перепутье. Географические очерки. М.: Новое издательство, 2003. – 408 с.
170. Нефедова Т.Г., Трейвиш А.И. Между городом и деревней // Мир России, 2002. Том XI. – №4. – С.61-82.
171. Николаенко Д.В. Методология пространственно-временного исследования эпидемии HIV/AIDS. – Санкт-Петербург: Амадеус, 2004. – 508 с.
172. Николаенко Д.В. Работы по теории социокультурных систем. Социокультурные миры. Том 8 Сочинений. Теория СКС. Очерки. 3-е издание на CD-ROM. - С-Пб.: «Амадеус», 2002. Режим доступа: <http://www.socintegrum.ru/Nikolaenko/Nm.html>
173. Николаенко Д.В. Современная западная социально-экономическая география. – Симферополь: СГУ, 1988. – Деп.Укр НИИ НТИ. 2331-88. – 107 с.
174. Ноздріна Л.В. Якість життя населення в перехідній економіці України. Автореф. дис... к-та економ. наук. - Львів, 2001. – 24 с.
175. Нудельман В.І. Передмістя столичних інтересів // Урядовий кур'єр, 29.09.2005.
176. Образ жизни: Теорет. и методол. пробл. социал.-психол. исслед. / Р.А. Ануфриева, Е.И. Головаха, Л.М. Гринченко и др.; Отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович – К.: Наук. думка, 1980. – 299 с.
177. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
178. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К.: „Знання”, 2000. – 204 с.
179. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Онтологічний статус соціальної географії // Економічна та соціальна географія – Київ: Знання, 1999. – Вип. 48. С.30-38.
180. Основные направления обеспечения безопасности человека и окружающей среды при техногенных чрезвычайных ситуациях. Методическая разработка для студентов, обучающихся по специальности “Защита окружающей среды” (инженер-эколог) / Сост. В.А. Цветков. – Ульяновск: УлГТУ, 2001. – 102 с.
181. Основы изучения человеческого развития / Под ред. Н.Б.Баркалова и С.Ф.Иванова. – М.: Права человека, 1998. – 168 с.
182. Открытие Таганрога. Интервью с Н.М.Римашевской // Газета «Труд», №40 за 07.03.2002.
183. Офіційний сайт Агенства Кредит Рейтинг. Режим доступу:

- <http://www.credit-rating.com.ua/ru/reviews.html>.
184. Офіційний сайт Агенства оцінки світових цінностей. Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/>.
185. Офіційний сайт Євростату. Режим доступу: <http://www.eurostat.eu.int/comm/eurostat>.
186. Офіційний сайт журналу «The Economist»: The World in 2005. Режим доступу: <http://www.economist.com>.
187. Офіційний сайт журналу «Foreign Policy». Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.com..>
188. Офіційний сайт компанії Bigmir-Internet. Режим доступу: <http://index.bigmir.net>
189. Офіційний сайт Міжнародної організації дослідження якості життя населення. Режим доступу: <http://www.isqols.org>.
190. Офіційний сайт недержавного аналітичного центру «Інститут реформ». Режим доступу: <http://ir.org.ua>.
191. Офіційний сайт некомерційної групи-розробника індексів GPI Atlantic. Режим доступу: <http://gpiatlantic.org/>.
192. Офіційний сайт ОЕСР. Режим доступу: <http://www.oecd.org>.
193. Офіційний сайт Програми ООН по населених пунктах ООН-Хабітат. Режим доступу: <http://www.unhabitat.org>.
194. Офіційний сайт Світового Банку: Режим доступу: <http://www.worldbank.org/derweb/english/beyond/global/chapter16.html>.
195. Офіційний сайт Статистичного відділу Секретаріату ООН. Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/default.htm>.
196. Офіційний сайт Статистичного відділу Секретаріату ООН. Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/envAccounting/seea.htm>.
197. Офіційний сайт Центрального економіко-математичного інституту РАН: <http://sphaera.cemi.rssi.ru/Content.asp?Lng=1>.
198. Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні / Руденко Л.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О., Гукалова І.В., Дубін В.Г., Лісовський С.А., Медведенко І.В., Олещенко В.І., Пашенко В.М.- К.: Академперіодика, 2004. – 208 с.
199. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
200. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг – К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
201. Пархоменко Г.О., Барановський В.А., Шевченко В.А. Опыт составления мелкомасштабных карт медико-географического районирования территории Украинской ССР // Геодезия, картография и аэросъемка. – 1987. – № 46. – С.118-126.
202. Пархоменко Г.О. Методика создания карт районирования по комплексам предпосылок и факторов, воздействующих на здоровье населения //

- Картографические исследования природопользования. – К.: Наукова думка, 1991.– С.98-100.
203. Пашенко В.М. Екоєволюція від сталого розвитку // Супутник Київського географічного щорічника. – Вип.5. – К.: Київський відділ Українського географічного товариства, 2005. – 112 с.
204. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика) – М.: Высшая школа, 1991. – 319 с.
205. Перцик Е.Н. Города мира: география мировой урбанизации: Учеб. пособие для геогр. специальностей вузов. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 384 с.
206. Петрушина И.Ю. Субъективные индикаторы качества жизни в социологии США: обзор современных интерпретаций // Социологические исследования, 1981. – №1. – С.111-114.
207. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация в России в XX веке: представления и реальность // Общественные науки и современность, 2001. – №6. – С.101-113.
208. Підгрушний Г.П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості // Укр.геогр.журн. – 2003. – №4. – С.39–47.
209. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / Міжнародний фонд «Відродження» – К.: Вища школа, 1996. – 231с.
210. Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). – К.: Наукова думка, 1972. – 188 с.
211. Подгрушный Г.П. Формирование социального потенциала промышленных предприятий как важное направление социологизации производства регионов // Методологические проблемы современной географии. – К.: Наукова думка, 1994. – С.131-134.
212. Подолинський С.А. Життя і здоров'я людей на Україні. – К., 1879.– 244 с.
213. Покатаева Т.С. Развивающиеся страны: проблемы урбанизации (особенности формирования и структуры городского населения).– М.: Мысль, 1977. – 302 с.
214. Покшишевский В.В. Взаимодействие населения и среды в условиях города. Препринт доклада на IV советско-польском семинаре по проблемам урбанизации (СССР, г.Киев, сентябрь 1979 г.). – Москва-Киев, 1979. – 18 с.
215. Покшишевский В.В. Принципы оценки условий обитания населения в разной географической обстановке // Изв.АН СССР. Сер.геогр. – 1964. – №3.– С.89-101.
216. Политика доходов и качество жизни населения / Под ред. Н.А.Горелова.– СПб.: Питер, 2003. – 652 с.
217. Поліщук С.З., Долодаренко В.О., Чорнобровкіна Н.А. та ін. Системний аналіз і моделювання у розв'язанні проблем сталого розвитку території. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2001. – 136 с.

218. Попов С.И. Проблема «качества жизни» в современной идеологической борьбе. – М.: Политиздат, 1977. – 280 с.
219. Порфененко М.Н. Методика географического изучения уровня жизни населения мира // Вестник Моск. унив-та. Сер.5. География. 2004. – №5. – С.35-41.
220. Прибиткова І. Урбанізація в Україні на порозі ХХІ століття // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1999. – №3. – С.31-40.
221. Проблемы качества городской среды: Сб. науч. тр. / АН СССР, Сов. ком. по прогр. ЮНЕСКО «Человек и биосфера»; Отв. ред.: Г. М. Лаппо, Т. В. Бочкарева. – М.: Наука, 1989. – 189 с.
222. Проблемы комплексного развития территории / И.А.Горленко, Л.Г.Руденко, С.Н.Малюк и др. – К.: Наук. думка, 1994. – 296 с.
223. Проблемы социального развития крупных городов / Под ред. Ю.А.Суслова, П.Н.Лебедева. – Л.:ЛГУ, 1982. – 191 с.
224. Прозорість та незаплямованість української кримінально-виконавчої системи викликає сумніви // Український юрист: журнал сучасного правника, 2005. – №3. Режим доступу: <http://www.ukrjurist.com/?page=5&issue=33&article=711>
225. Проніна І.І. Рівень життя населення України: методи аналізу та напрями підвищення: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / РВПС НАН України. – К., 2002. – 19 с.
226. Прохоров Б.Б. Здоровье населения России по регионам. Общественное здоровье // Россия в окружающем мире: аналитический ежегодник. – М.: МНЭПУ, 2000. – С.58-87.
227. Прохоров Б.Б. Территориально-экологический аспект изучения уровней здоровья населения // Теория и методика географических исследований экологии человека. – М., 1974. – С.112-123.
228. Прохоров Б.Б., Тикунов В.С. Медико-демографическая классификация регионов России // Проблемы прогнозирования. – 2005. – №5. – С. 142-151.
229. Пчелинцев О. Социально-экономический кризис в пространственном измерении // Общественные науки и современность, 1993. – №2. – С.30-37.
230. Пчелинцев О.С. Региональная экономика в системе устойчивого развития. – М.: Наука, 2004. – 258 с.
231. Пчелинцев О.С. Урбанизация и социально-экономическое содержание системного анализа расселения. М. – К., 1979. – 16 с.
232. Райтвиур Т.В. Некоторые социально-географические проблемы развития системы расселения // Проблемы развития системы расселения и районной планировки в республике: Реф. семинара. – Вильнюс, 1981. – С.35-36.
233. Ревенко А. Асиметрії регіонального розвитку // Дзеркало тижня, № 18 (597) 13–19 травня 2006.
234. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред.З.С.Варналія – К.: Знання України, 2005. – 498 с.

235. Резник В., Резник О. Українська соціологія після 1991 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. – №3. – С.22-46.
236. Резолюция 2. План выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию / Принята на 17-м пленарном заседании 4 сентября 2002 г. Режим доступа: <http://rio10.cis.lead.org/rus/chapter1.htm>
237. Реймерс Н.В. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
238. Рейтинг міст і регіонів України / Інститут реформ / М.Дацишин та ін. – К., 2005. – 66 с.
239. Республика Молдова. Качество жизни населения. Серия карт / Опополь Н., Казанцева О., Мучило М., Сыродоев Г., Коробов Р. – Кишинев: “IULIAN”, 2001.
240. Римашевская Н.М. Оников Л.А. Народное благосостояние: тенденции и перспективы. – М.: Наука, 1991. – 254 с.
241. Руденко Л.Г., Гукалова І.В. Концепція збалансованості розвитку і якість життя населення // Укр.геогр.журнал. – 2005.– №2.– С.44–50.
242. Руденко Л.Г. Картографическое обоснование территориального планирования. – К.: Наук. думка, 1984. – 168 с.
243. Руденко Л.Г., Козаченко Т.І., Разов В.П. Національний Атлас України: блок карт «Економіка» // Укр.геогр.журнал. – 2005. – № 2. – С.3-16.
244. Русская философия собственности. XVIII-XX/К.Исупов, И.Савин. – Санкт-Петербург: СП «Ганза», 1993. – 510 с.
245. Садков В., Гринкевич Л. От индекса развития человеческого потенциала к индексу гармоничного развития цивилизации // Общество и экономика. – 2001. – № 7/8. – С. 220-225.
246. Садова У.Я., Семів Л.К. Факторний аналіз рівня життя населення в регіоні з пониженою місткістю ринку праці // Регіональна економіка, 2005. – №2. – С.92-103.
247. Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальні та управлінські аспекти. – К.: Наукова думка, 2005. – 303 с.
248. Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів (за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України в січні 2006 р.). – К., 2006.– 86 с.
249. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2005 році: доповідь Держкомстату України (Офіційний сайт Держкомстату України <http://ukrstat.kmu.gov.ua>)
250. Сепик Д. Конкурентоспособность регионов: некоторые аспекты. М.: Российско-Европейский Центр экономической политики, 2005. – 42 с.
251. Синяк К.М., Рудиченко В.Ф., Пархоменко Г.О., и др. Медико-географические исследования в Украинской ССР // Медицинская география и здоровье.– Л.:Наука, 1989.– С.160-173.
252. Скокова Л.Г. Культурно-дозвілєві практики населення: поселенський

- контраст // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 4-6 червня 2004 р. – Ч.1. – К.: КНУКіМ, 2004. – С. 261-267.
253. Смолькин А.А. Социокультурная динамика отношения к старости. Автореф. дис...к-та социолог.наук. – Саратов, 2004. – 20 с.
254. Совершенствование механизма хозяйствования в условиях развитого социализма. – М., 1975. – С.82-88.
255. Современные концепции уровня, качества и образа жизни. – М.: ИСИ АН СССР, 1978. – С.145.
256. Социальная политика, уровень и качество жизни. Словарь. – М.: ВЦУЖ, 2001. – С.69.
257. Социальная статистика: Учебник для студ. вузов, обуч. по напр. и спец. «Статистика» / И.И. Елисеева (ред.). – М.: Финансы и статистика, 1997. – 416 с.
258. Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Т.Н. Заславская, З.И. Калугина. – Новосибирск: Наука. СО РАН, 1999. – 736 с.
259. Социальный атлас российских регионов. CD-диск по Интернет-проекту. М.: Независимый институт социальной политики, 2005.
260. Соціальні індикатори рівня життя населення. – К., 2006. – 244 с.
261. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2006 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К., 2006. – 72 с.
262. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск, 1978. – 319 с.
263. Статистичний щорічник України за 2004 р. / Держкомстат України, За ред. Осауленка О.Г. – К.: Техніка, 2005. – 648 с.
264. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2006. – 645 с.
265. Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма. –К.,1981. – 294 с.
266. Стоимость жизни и ее измерение / Л.Г.Зубова, Н.В.Ковалева, М.Д.Красильникова и др. Под ред. В.М.Рутгайзера и С.П.Шпилько. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С.16.
267. Сторчевой М.А. История теории благосостояния. Очерк. <http://ecsocman.edu.ru/db/msg/184384.html>
268. Субетто А.И. Качество жизни, здоровье нации и безопасность России – главные функционалы бытия и критерии социально-экономической политики государства // «Академия Тринитаризма». – М., Эл. № 77-6567, публ.10904, 25.12.2003. Режим доступа: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0228/004a/02280047.htm>
269. Субетто А.И. Управление качеством жизни и выживаемость человечества //

- Стандарты и качество, 1994. – №1. – С.32-37.
270. Сучасний стан та проблеми розвитку місцевого самоврядування в Україні (2004 рік) // Кур'єр місцевого самоврядування, 2004. – №8.– С.10.
271. Танге К. Архитектура и градостроительство. 1949-1969: Пер.с нем. / Танге К.; Сост. У.Культерман. – М.: Стройиздат, 1978. – 250 с.
272. Тихонова Н.Е., Давыдова Н.М., Попова И.П. Индекс уровня жизни и модель стратификации российского общества // Социологические исследования, 2004. – №6. – С.120-130.
273. Тихонравов Ю.В. Геополитика. Учебное пособие. – Москва: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. –368 с.
274. Ткач Д.В. Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку. –Тернопіль,1997. –142 с.
275. Тодоров А.С. Качество жизни. Критический анализ буржуазных концепций. – М.: Прогресс, 1980. – С.69.
276. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – К., Одесса: Выща школа. Головное изд-во, 1988. – 187 с.
277. Топічів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
278. Топчів О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
279. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г.В.Балабанова, В.П.Нагірної, О.М.Нижник. – К.:Міленіум, 2003. – 404 с.
280. Трейвиш А.И. Центр, район и страна. Инерция и новации в развитии российского крупногородского архипелага // Крупные города и вызовы глобализации /Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта. - Смоленск, 2003. – С. 54-71.
281. Тропіна В.Б. Національна система соціального захисту як елемент глобальної системи економічних відносин // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 59. – С. 167.
282. Узунов В.Ф. Оцінка рівня і якості життя населення. Автореф.дис... к-та екон. наук. – Харків, 2004. – 20 с.
283. Україна. Національний звіт з людського розвитку 2001. – Київ: ПРООН, 2002. – С.91.
284. Україна у цифрах у 2006 р. Стат.довідник. – К.: Видавництво «Консультант», 2007. – 240 с.
285. Уровень жизни населения: понятия, индикаторы, ситуация в России (аналитический материал Центра макроэкономического анализа и краткосрочного прогнозирования ИПН РАН). – М., 1997. – 17 с.
286. Условия жизни населения и общественное здоровье / Б.Б. Прохоров, И.В. Горшкова, Е.В. Тарасова // Проблемы прогнозирования. – 2003. – №5, – С. 127-139.

287. Фашчевский Н.И., Палий Т.М., Немченко М.П., Старостенко А.Г. Территориальная организация жизнедеятельности населения. – К.: Наук. думка, 1992. – 136 с.
288. Федосеев В.И. Сельское население региона: (Территориальные различия условий жизни). – М: Мысль, 1986. – 144 с.
289. Хомра О.У., Русанова Т.Е. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії // Стратегічна панорама, 2004. – №1. – С. 73-78.
290. Хорев Б.С. Проблемы городов: Экономико-географическое исследование городского расселения в СССР. – М.:Мысль, 1971. – 413 с.
291. Хорев Б.С. Районирование и расселение // Развитие и регулирование систем расселения в СССР. – М., 1974. – С.19.
292. Цихан Т.В. Сравнение стран мира методами международного ранжирования // Теория и практика управления, 2003. – №4. – С. 23-31.
293. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львівський національний університет ім.І.Франка, 2001. – 744 с.
294. Швець І.Б., Шаталова Є.В., Коновальчик В.В. Дослідження якості життя населення в Україні // Научные труды ДонНТУ, Сер.эконом. – Вып.75. – 2004. – С.5-9.
295. Шеховцева Л.С. Концептуальные основы стратегического управления развитием региона // Вестник МГТУ. – Том 9. – №4. – 2006. – С. 690-693.
296. Шишкін В.С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня: Автореф. дис...канд. екон. наук. – К., 2004. – 20 с.
297. Щеулин А.С., Девяткин С.В. О новой парадигме управления региональным развитием // Устойчивое развитие. Наука и практика. – 2002. - №1. – С.169-178.
298. Щитова Н.А. География образа жизни: методологический аспект // Вестник Ставропольского государственного университета, 2002. – №31. – С.121-128.
299. Щитова Н.А. География образа жизни: теория и практика регионального исследования. Автореф...д-ра геогр.наук, М.:МГУ им. М.В.Ломоносова, 2005. – 38 с.
300. Экологический энциклопедический словарь. – М.: Издательский дом «Ноосфера», 1999. – 930 с.
301. Экология человека. Учеб. пособие. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2001. – С.188.
302. Энциклопедический социологический словарь / Осипов Г.В. (Ред.) – М.: РАН. Ин-т соц.-полит. исслед., 1995. – С.265.
303. Ядов В. А. Социология в России. Второе издание, переработанное и дополненное. – М.: ИС РосАН, 1998. – 696 с.
304. Anheier H.K. Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy. – London: Earthscan, 2004. – 224 pp.
305. Berry B.J.L., Horton F.E. Geographic perspectives on urban systems. Englewood Cliffs. – N.J.: 1970. – 564 pp.

306. Bunge W. Ethics and logic in geography. In: R.J.Chorley (ed.). Directions in geography. - London: Methuen, – P.331.
307. Campbell A., Converse P., Rodgers W. The Quality of American Life. Perceptions, Evaluations and Satisfactions. – N.Y.: Russel Sage Foundation, 1976. XI, – 583 p.
308. Diercke-Wörterbuch Allgemeine Geographie / hrsg. von Hartmut Leser. Braunschweig. - Munchen: Westermann: Dt. Taschenbuch Verl., 1997. – S.465.
309. Employment, growth and basic needs: a one-world problem. ILO. – Geneva, Switzerland., 1976. – 270 pp.
310. Environmental Performance Measurement Project. Режим доступу: <http://www.yale.edu/esi/>
311. Erikson R. Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research. In: M.Nussbaum, A.Sen (eds.), 1993. – P.67-83.
312. Estes R.J., Morgan J.S. World social welfare analysis: A theoretical model // International Social Work, 1976. – № 19(2), – P.29-41.
313. Galbraith John K. The Affluent Society (1958). Rev.ed. – Boston: Houghton Mifflin, 1998. – 336 pp.
314. Gibbs J. The Evolution of Population // Economic Geography. – 1963. – Vol. 39. – No. 2. – P.119-129.
315. Global Quality of Living Reports. Режим доступу: <http://www.mercerhr.com>
316. Handbook on social indicators // Studies in methods. Department of International Economic and Social Affairs. Statistical office Series F No.49. - UN New York, 1989. – 166 pp.
317. Harries K.D. The Geography of Crime and Justice. - New York, NY: McGraw Hill, 1974.
318. Klage B. Armut in westdeutschen Städten // Geogr. Rundschau. – Braunschweig, 1998. – № 3. – S. 139-145.
319. Leitbild Hauptstadtregion Berlin-Brandenburg / Gemeinsame Landesplanungsabteilung der Länder Berlin und Brandenburg, Potsdam. – 2006. – 25 S.
320. Lui-Ben-Chien. Quality of Life Indicators in U.S. metropolian areas. – N.Y., 1976. – P.39.
321. Morrill R.L., Wohlenberg E.H. The geography of poverty in the United States. – New York: McGraw Hill Book Co., Problems Series., 1971.
322. Noll H.-H. Konzepte der Wohlfahrtsentwicklung: Lebensqualität und “neue” Wohlfahrtskonzepte. Arbeitspapier P00-505. – Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2000. – S.9.
323. Pacione M. Quality-of-Life Research in Urban Geography // Urban Geography, Bellwether Publishing, 1 May 2003. – Vol. 24. – No. 4. – P. 314-339.
324. Peet R. The geography of crime: a political critique // The professional Geographer. – 1975. – No. 27. – P.277-280.
325. Schmude K., Pallagst K. Industrie - und was kommt danach? Entwicklungsstrategien

- für die Bewältigung von Strukturschwächen altindustrialisierter Regionen der mittel- und osteuropäischen Staaten - das Projekt FOCUS // IÖR-Info. – 2000. – №15. – S. 5.
326. Shuessler K.F., Fisher G.A. Quality-of-life research and sociology // Annual Review of Sociology. 1985. – Vol. 11. – P.131.
327. Smith D.M. Human geography: a welfare approach. - London: Edward Arnold, 1977. – P.362-363.
328. Smith D.M. The geography of social well-being in the United States. – New York: McGraw Hill, 1973. – P.1.
329. Society at a Glance: OECD Social Indicators 2005 Edition. – OECD, 2005. – 92 pp.
330. Taylor P.J., Hoyler M. The Spatial Order of European Cities // Journal of Economic and Social Geography. – 2000. – № 2 (91). – P.176-189.
331. The WHOQOL Group. What Quality of Life? World Health Forum. – 1996. – V.17. – P.354-356.
332. Thrift N. Spatial Formations. - London etc: SAGE, 1996.- P. 80.
333. Towards a System of Social and Demographic Statistics // Studies in methods. Department of International economic and social affairs. Statistical office Series F No.18. - UN New York, 1975. – 466 pp.
334. UNDP. Human Development Report 1994. – New York: Oxford University Press, 1994. – 116 pp.
335. UNDP. Human Development Report 1995. Gender and human development. - New York Oxford. Oxford University Press, 1995.- 143 pp.
336. UNDP. Human Development Report 2004. - New York Oxford. Oxford University Press, 2004. – P.139-140.
337. Urban Audit. Режим доступу: <http://www.urbanaudit.org>
338. Veenhoven R. Happy life expectancy: a comprehensive measure of quality of life in nations // Social Indicators Research, 1996. – vol.39. – P.1-58
339. Werlen B. Gesellschaft, Handlung und Raum. Grundlage einer handlungstheoretischen Sozialgeographie. 3. Aufl. – Stuttgart: Franz Steiner, 1997. – S. 392
340. WHO QOL Group Study protocol for the World Health Organization project to develop a quality of life assessment instrument (WHOQOL) // Quality of Life Research, 1993. -№2. – P.153-159.
341. Wingo L. The Quality of Life: Toward a micro-economic definition // Urban Studies, 1973. – Vol. 10. – No.1. – P. 3-18.
342. Wirth L. Urbanism as a way of life // The American Journal of Sociology. – 1938. – Vol.44. – №1. – P. 3-24.
343. World Database of Happiness. Continuous register of scientific research on subjective appreciation of life. Режим доступу: <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/>
344. World Urbanization Prospects, 2005. Population Division of the United Nations Secretariat, New York, 2006. режим доступу: <http://millenniumindicators.un.org/unsd/demographic/products/socind/>
345. World Urbanization Prospects: The 2007 Revision Highlights. – United Nations, New York, 2008. – 22 pp.

ДОДАТКИ

Додаток А

Цілі розвитку тисячоліття

Цілі і завдання		Індикатори
Ціль 1. Подолання крайньої злиденності та голоду		
Завдання 1.	Скоротити вдвічі за період 1990-2015 рр. частку населення, що має менше 1 дол. США доходу на день	1. Частка населення, дохід якого становить менше 1 дол. США на день 2. Коефіцієнт злиденності (поширення х – ступінь злиденності) 3. Частка найбіднішого квантилю населення в структурі національного споживання
	Скоротити вдвічі за період 1990-2015 рр. частку населення, яке голодує	4. Частка дітей зі зниженою вагою тіла (у віці до 5 років) 5. Частка населення, калорійність харчування якого нижча за мінімально припустимий рівень
Ціль 2. Забезпечення загальної початкової освіти		
Завдання 3.	Забезпечити, щоб у 2015 р. у дітей у усьому світі, як у хлопчиків, так і у дівчат, була можливість отримати у повному обсязі початкову шкільну освіту	6. Чистий коефіцієнт охоплення початковою освітою
		7. Частка учнів першого класу, які досягають п'ятого класу 8. Відсоток грамотних серед 15-24-річних.
Ціль 3. Сприяння рівності жінок і чоловіків і розширення можливостей жінок		
Завдання 4.	Ліквідувати, бажано до 2005 р., нерівність між статями в сфері початкової і середньої освіти, а не пізніше ніж до 2015 р. – на всіх рівнях освіти.	9. Співвідношення „дівчата / хлопчики” в системі початкової і середньої освіти і освіти третього ступеню
		10. Співвідношення „грамотні жінки / чоловіки” серед 15-24-річних 11. Частка жінок, які займаються оплачуваною працею в несільськогосподарському секторі 12. Частка місць, яку мають жінки в національному парламенті
Ціль 4. Скорочення дитячої смертності		
Завдання 5.	Скоротити на дві третини за період 1990-2015 рр. смертність серед дітей у віці до 5 років	13. Коефіцієнт смертності дітей до 5 років
		14. Коефіцієнт смертності немовлят 15. Частка дітей річного віку, імунізованих проти корі
Ціль 5. Зміцнення материнського здоров'я		
Завдання 6.	Знизити на три чверті за період 1990-2015 рр. коефіцієнт материнської смертності	16. Коефіцієнт материнської смертності
		17. Частка новонароджених при кваліфікованому супроводженні пологів
Ціль 6. Боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими хворобами		
Завдання 7.	Зупинити до 2015 р. поширення ВІЛ/СНІДу і покласти початок тенденції зниження захворюваності	18. Частка ВІЛ-інфікованих серед 15-24-річних вагітних жінок
		19. Частка населення, що використовує контрацептиви 20. Число дітей, які стали сиротами внаслідок ВІЛ/СНІДу 21. Рівні захворюваності на малярію і смертність від неї
Завдання 8.	Зупинити до 2015 р. поширеність малярії та інших основних хвороб і покласти початок до скорочення захворюваності	22. Частка населення в районах, де поширена малярія, яке користується ефективними засобами профілактики і лікування малярії
		23. Рівні захворюваності на туберкульоз і смертність від нього

Продовження додатку А

		24. Число випадків туберкульозу, діагностика і лікування яких відбувалась в ході короткого курсу лікування під безпосереднім наглядом лікаря
Ціль 7. Забезпечення екологічної стійкості		
Завдання 9.	Включити принципи стійкого розвитку до національних стратегій і програм і зупинити процес втрати природних ресурсів	25. Частка земельних угідь, вкритих лісом 26. Райони, відведені для цілей збереження біологічного різноманіття 27. ВВП на одиницю енергоспоживання (як критерій енергетичної ефективності) 28. Викиди двоокису вуглецю (на душу населення) [Плюс два показники глобального забруднення повітряного середовища: виснаження озонового шару і накопичення газів, що сприяють глобальному потеплінню]
Завдання 10.	Скоротити вдвічі до 2015 р. частку людей, які не мають постійного доступу до чистої питної води	29. Частка населення, що має постійний доступ до джерел якісного водопостачання
Завдання 11.	До 2020 р. забезпечити суттєве поліпшення життя якнайменше 100 млн. жителів нетрів	30. Частка населення, що має доступ до досконалих каналізаційних систем 31. Частка населення з гарантованим правом на володіння житлом [Для спостереження за поліпшенням життя мешканців нетрів може бути потрібна дезагрегація наведених вище показників за ознакою місто/село]
Ціль 8. Формування глобального партнерства з метою розвитку*		
Завдання 12.	Продовжувати створення відкритої, регульованої, передбачуваної і недискримінаційної торгової та фінансової системи Тут передбачається віддання цілям в галузі благого управління, розвитку і боротьби із злиднями – як на національному, так і на міжнародному рівні	<i>Деякі з перерахованих нижче показників будуть відслідковуватися окремо для найменш розвинутих країн, країн Африки, країн, що не мають виходу до моря, малих острівних країн, що розвиваються.</i> Офіційна допомога в цілях розвитку (ОДР) 32. Чистий обсяг ОДР як відсоткова частина валового національного продукту країн-донорів, які є членами Комітету сприяння розвитку (цільові показники: 0,7 % в сумі і 0,15 % для найменш розвинутих країн) 33. Частка ОДР, яка йде на основні соціальні послуги (базову освіту, первинне медико-санітарне обслуговування, харчування, доступ до чистої води і санітарії)

Продовження додатку А

Завдання 13.	Задовольняти особливі потреби найменш розвинутих країн, у т.ч.: звільнення експортних товарів з найменш розвинутих країн від тарифів і квот; розширена програма полегшення боргового обов'язку бідних країн з великою заборгованістю і списання офіційного двостороннього боргу; надання більш щирої ОДР країнам, які взяли курс на подолання злиденності	34. Частка необумовленої ОДР 35. Частка ОДР для охорони навколишнього середовища в малих острівних країнах, що розвиваються 36. Частка ОДР для розвитку транспорту в країнах, що не мають виходу до моря Доступ до ринків 37. Частка експорту (у вартісному виразі і за виключенням зброї), яка пропускається на ринок без мита і квот 38. Середні тарифи і квоти для сільськогосподарської продукції, текстилю і готового одягу 39. Субсидування сільгоспвиробництва в країнах-членах ОЕСР для внутрішнього споживання і на експорт
Завдання 14.	Задовольняти особливі потреби країн, які не мають виходу до моря, і малих острівних країн, що розвиваються	40. Частка ОДР для сприяння зміцненню торговельного потенціалу Прийнятний рівень боргу 41. Частка офіційного двостороннього боргу країн з найбільшою заборгованістю, яка була списана 42. Платежі в рахунок обслуговування боргу у співвідношенні з обсягом експорту товарів та послуг 43. Доля ОДР, яка відраховується на зменшення заборгованості 44. Число країн, по відношенню до яких було прийняте рішення про здійснення допомоги за лінією ініціативи для країн з найбільшим боргом і які виконали необхідні для цього умови
Завдання 15.	Комплексним чином вирішувати проблеми заборгованості країн, що розвиваються за допомогою національних і міжнародних заходів, щоб рівень заборгованості був прийнятним в довгостроковому плані	
Завдання 16.	У співробітництві з країнами, що розвиваються розробляти і здійснювати стратегії, які дозволяють молодим людям знайти достойну і продуктивну роботу	45. Рівень безробіття серед 15-24-річних
Завдання 17.	У співробітництві з фармацевтичними компаніями забезпечити доступність недорогих ліків	46. Частка населення, яке має постійний доступ до недорогих основних ліків
Завдання 18.	У співробітництві з приватним сектором здійснювати заходи для надання всім можливості користуватися новими технологіями, зокрема ІКТ	47. Кількість телефонних ліній на 1000 чоловік 48. Кількість персональних комп'ютерів на 1000 чоловік [Інші показники будуть визначені пізніше]

* Показники, обрані для цілей 7 та 8, будуть уточнюватися

Додаток Б
Сучасні підходи до структуризації та побудови інтегральних показників ЯЖН у працях українських та російських вчених

№	Автори методик, рік публікації, назва оціночної характеристики	Підхід до оцінки ЯЖН	Змістовні складові	Використані для побудови інтегрального показника ЯЖН методи
1.	Айвазян С. А., 2000 (Центральний економіко-математичний інститут РАН), Інтегральний індикатор якості життя населення	Об'єктивний (на основі офіційних статистичних даних)	1) якість населення (12); 2) рівень життя населення (14); 3) якість соціальної сфери (11); 4) якість екологічної ніші (8); 5) природно-кліматичні умови (робота щодо укладення триває).	Метод багатокритеріального ранжування об'єктів, відбір найбільш інформативних показників за допомогою факторного і кореляційного аналізу
2.	Сторшин О. П., Зайцев А. К., 2005 (Нижегородський інститут менеджменту і бізнесу) Інтегральний показник якості життя населення	Об'єктивно-суб'єктивний (відбір показників, встановлення їх значення через анкетування експертів)	1) фінансово-економічні показники (17); 2) медико-екологічні (23); 3) матеріальний добробут (16); 4) духовний стан (14).	Метод нормування, встановлення вагових коефіцієнтів, різниці між максимальним і мінімальним значенням
3.	Власюк О. С., Пирожков С. І., 1995 (Національний інститут стратегічних досліджень, Україна) Інтегральний індекс людського розвитку	Суб'єктивно-об'єктивний	1) перебіг процесів відтворення (2); 2) мобільність населення (2); 3) зайнятість населення (2); 4) стан здоров'я населення (3); 5) духовність суспільства (3); 6) розвиток науки (3); 7) освіченість населення (3); 8) розвиток інформаційних комунікацій (3); 9) життєвий рівень (3); 10) розвиток соціальної інфраструктури (3); 11) правоохоронна діяльність (3); 12) соціальний захист (2).	Експертна оцінка пріоритетів ієрархії показників, нормування

Продовження додатку Б

4.	Лібанова Е. М. та ін., 2001 (методика Держкомстату разом із РВПС НАНУ) Індекс людського розвитку	Об'єктивний (орієнтація на офіційну статистику і дані вибіркових обстежень домогосподарств) із залученням експертної оцінки	1) умови проживання населення (15); 2) матеріальний добробут населення (12); 3) соціальне середовище (11); 4) розвиток ринку праці (9); 5) демографічний розвиток (8); 6) екологічна ситуація (7); 7) рівень освіти населення (8); 8) фінансування людського розвитку (7); 9) стан охорони здоров'я (10).	Метод факторного і кореляційного аналізу, нормування, математичне і експертне визначення ваг
5.	Шилкін В. С., 2004 (Інститут демографії і соціальних досліджень НАНУ) Індекс людського розвитку	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники) з експертними оцінками	1) демографічний блок (4); 2) блок здоров'я (3); 3) освітній блок (3); 4) блок доходу (1).	Кореляційний аналіз для визначення ваги показника всередині блоку, експертний аналіз – для визначення ваг кожного блоку
6.	Ляшенко Д. О., 2000 (Інститут географії НАНУ) Індекс людського розвитку	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники) із залученням експертної оцінки	1) природно-екологічні умови (6); 2) соціально-економічні умови (15); 3) духовно-культурні умови (10); 4) відтворення населення і стан здоров'я (4); 5) духовний і моральний стан населення (4); 6) матеріальний добробут (1).	Структурно-графічне моделювання, проблемне картографування
7.	Засль С. В., 1999 (Український фінансово-економічний інститут ДІПАУ) Соціальна привабливість регіону	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) соціально-демографічна структура населення (6); 2) праця (7); 3) транспорт та зв'язок (7); 4) житлові умови (8); 5) торговельно та побутове обслуговування (10); 6) медичне обслуговування (13); 7) стан освіти та культури (16); 8) екологічна ситуація (3); 9) стан правопорушень (5).	3 варіанти: Ранжування регіонів за шкально-бальним методом; синтетичний індекс, побудований на основі стандартизованих значень вихідних показників; багатомірна середня.

Продовження додатку Б

8.	Бобков В.М., Мстиславський П.С., (НДІ Всеросійський Центр рівня життя), 2002 Індикатори ЯЖ за сферами життєдіяльності населення; Інтегральний індекс якості життя	Суб'єктивний (в основу покладено показники задоволеності населенням ЯЖ)	<ol style="list-style-type: none"> 1) трудове життя (21); 2) життєзабезпечення людей; здоров'я, охорона здоров'я (8); 3) розвиток здібностей (14); 4) сімейне життя (10); 5) соціальний захист і соціальне страхування (9); 6) дозвілля (13); 7) навколишнє середовище (17); 8) екстремальні ситуації (16); 9) турбота про майбутнє (8); 10) якість життя в цілому (2). 	Укладення системи показників з комплексом інтересів і потреб і за сферами життєдіяльності населення
9.	Ісакін М.О. (Пермський філіал Російського державного університету „Вища школа економіки”), 2005 Інтегральний індикатор якості життя населення	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	<ol style="list-style-type: none"> 1) здоров'я (2); 2) культура (3); 3) праця (2); 4) споживчі блага (2); 5) сім'я (2) 	Відбір пріоритетних компонентів, співставлення з нормативними потреб, встановлення вагових коефіцієнтів.
10.	Стрибова Л., Златоверховнікова Т., 2002 (Інститут макроекономічних досліджень Мінекономрозвитку РФ) Інтегральний показник якості життя населення	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	<ol style="list-style-type: none"> 1) можливості поточного споживання і накопичення заощаджень (5); 2) актуальна забезпеченість населення економічними активами (2); 3) стан навколишнього соціально-психологічного клімату (3); 4) стан природного середовища (кліматичні та екологічні фактори) (2) 	2 варіанти визначення вагомості факторів ЯЖ: Метод головних компонент Гелоністичний підхід

Додатки

Продовження додатку Б

11.	Денисов М.О., 2002 (НДІ Всеросійський Центр рівня життя) Інтегральний показник якості життя населення	Об'єктивно-суб'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники, частково скеровані експертною оцінкою)	<ol style="list-style-type: none"> 1) базові показники, що відображають рівень життя населення (5); 2) забезпеченість житлом та його благоустроєм (4); 3) забезпеченість товарами тривалого користування (1); 4) різноманітність міськ і можливості працевлаштування(1); 5) умови праці (1); 6) екологічна обстановка (1); 7) транспортна доступність (2); 8) безпека середовища проживання (1); 9) природно-кліматичні умови 	Розрахунок базових показників ЯЖ і введення поправочних коефіцієнтів, експертна оцінка при визначенні поправочних коефіцієнтів
12.	Колбасна О.Г., 2003 (Красноярський державний технічний університет) Комплексний показник якості життя	Об'єктивний та суб'єктивний (на основі соціологічного опитування) оцінка якості життя населення	Об'єктивні і суб'єктивні показники: <ol style="list-style-type: none"> 1) здоров'я (2); 2) освіта (3); 3) житлові умови (1); 4) екологія (3); 5) ринок праці (1); 6) добробут населення (1); 7) особиста безпека (1); 8) вільний час і відпочинок (3); 9) харчування (1). 	Порівняльний аналіз об'єктивного і суб'єктивного показників якості життя; факторний метод, встановлення вагомості компонентів, опитування населення
13.	Побурко Я.О., Карпов В.І., Герасимчук З.В. та ін., 2001 (Інститут регіональних досліджень НАНУ та НДІ статистики Держкомстату України), Інтегральний індекс комфортності проживання	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	<ol style="list-style-type: none"> 1) забезпеченість житлом (1); 2) благоустроєм житлового фонду (7); 3) споживання комунальних послуг (3). 	Згорання часткових показників в інтегральний за формулою середнього геометричного
14.	Барановська О.В., Барановський М.О., 1996 (Нижинський державний педуніверситет) Соціально-екологічна ситуація (рівень гостроти)	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	<ol style="list-style-type: none"> 1) демографічно-розселенський блок (7); 2) соціально-споживчий блок (4); 3) соціально-інфраструктурний блок (4); 4) еколого-медично-стресовий блок (5). 	Метод ранжування

Продовження додатку Б

15.	Алексєєва О.О., Жеребін В.М., Земляньська В.М., 2001 (Інститут соціально-економічних проблем народонаселення РАН) Композитивний індекс рівня і соціально-економічних умов життя населення	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) населення (1); 2) рівень життя (3); 3) соціальна сфера (4); 4) складний ринок товарів та послуг (2); 5) ринок праці (3); 6) промислове виробництво (2); 7) сільське господарство (3); 8) забезпеченість населення засобами транспорту і зв'язку (4); 10) рівень злочинності (1); 11) стан навколишнього середовища (1).	Бальна оцінка (сума бальних оцінок окремих показників)
16.	Лебідь Н.П., 1995 (Інститут географії НАНУ)	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) демографічний блок; 2) медико-соціальний блок; 3) соціально-споживчий блок; 4) соціально-правовий блок; 5) соціально-поведінковий блок; 6) етнокультурний блок.	Факторний аналіз, нормативно-статистичний метод, порівняльно-географічний метод
17.	Узунов Ф.В., 2004 (Харківський державний економічний університет) Інтегральний показник рівня і якості життя населення	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) довгострокові цінності (здоров'я, сім'я, соц.захищеність (7); 2) поточні потреби (3); 3) стан середовища проживання (2); 4) соціальна інфраструктура (3).	Статистичне моделювання на основі кластерного і дискримінантного аналізу, матричний підхід тощо.
18.	Ноздріна Л.В., 2001 (Львівський національний університет ім. І.Франка) Узагальнюючий показник якості життя населення	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) економічні показники (5); 2) соціальні показники (21); 3) показники стану навколишнього середовища (2)	Факторний і кластерний аналіз; метод головних компонент
19.	Давидов А.О., 1995 (Інститут соціології РАН) Індекс соціального благополуччя	Об'єктивний (в основу покладено офіційні показники, обрані на основі опитувань) із залученням експертів	1) число зареєстрованих померлих; 2) число зареєстрованих розлучень; 3) число зареєстрованих народжень; 4) число зареєстрованих безробітних; 5) число зареєстрованих злочинів; 6) середньомісячна заробітна плата; 7) вартість набору з 19 основних продуктів харчування; 8) втрати через страйки (людино-днів).	Спектральний аналіз часових рядів, множинний регресійний аналіз, факторний аналіз, комп'ютерне моделювання.

Продовження додатку Б

20.	Зубаревич Н.В., 2003 (географічний факультет Московського державного університету ім. М.Ломоносова) Індекс якості життя („кризовий”, повний)	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) доходи (1); 2) нерівність (1); 3) зайнятість (1); 4) здоров'я (2); 5) освіта (1); 6) базові послуги (4); 7) безпека (1).	Метод лінійного масштабування і рейтинговий метод
21.	Лейбкінд Ю.Р., Лабренц Ю.В., Васильєв В.Б., 1999 (Центральний економіко-математичний інститут РАН) Інтегральний індикатор якості життя	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) якість соціальної системи (21); 2) якість економічної системи (34); 3) якість природно-екологічної системи (4).	Поетапне агрегування показників, рівне значення складових в інтегральному показнику
22.	Попов Р.А., Сусаров А.І., 2001 (Інститут географії РАН) Індекс соціального благополуччя; індекс соціальної напруги	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	Індекс соціального благополуччя: 1) коефіцієнт смертності немовлят; 2) рівень злочинності; 3) рівень міграційного відтоку населення; 4) рівень безробіття; 5) обсяги заборгованості по заробітній платі; 6) покупна спроможність населення. Індекс соціальної напруги: 1) рівень страйкового руху; 2) рівень публічної активності протестів; 3) інтенсивність візду населення з регіону; 4) ступінь політичної поляризації; 5) рівень протестного голосування; 6) індекс етнічної мозаїчності.	Нормування, метод багатомірних середніх, матриця спільного розгляду двох індексів
23.	Андрюхова Ю.В., 2003 (Красноярський державний торговельно-економічний інститут) Комплексний показник якості життя (Рівень якості життя)	Об'єктивний (в основу покладено офіційні статистичні показники)	1) здоров'я (5); 2) добробут (9); 3) безпека (1); 4) екологія (2); 5) освіта (3); 6) житло (3); 7) комунікації (1); 8) культура (2).	Згорання часткових показників в інтегральний за формулою середнього геометричного або середнього арифметичного

Продовження додатку Б

24.	Бойков В.І., Федорова Н.М. 2003 (НО Фонд соціальних і маркетингових досліджень, Київінтрал) Суб'єктивна оцінка якості життя	Суб'єктивний (на основі соціологічного опитування)	1) медичне обслуговування (4); 2) оцінка стану власного здоров'я (1); 3) якість життя (6); 4) освіта (3); 5) правопорядок (2); 6) транспортне обслуговування (2); 7) торговельне обслуговування (2); 8) працевлаштування (1); 9) стан навколишнього середовища (1); 10) правова захищеність населення (1); 11) оцінка життя в цілому (4).	Метод інтерв'ю (формалізована анкета) за місцем проживання
25.	Артеменко В.Б., 2006 (Львівська комерційна академія, Львів) Індикатори якості життя населення	Об'єктивний (на основі офіційних даних статистики)	1) якість населення; 2) добробут (рівень життя) населення; 3) якість соціальної сфери (соціальна безпека); 4) якість навколишнього середовища (довкілля); 5) якість фінансового забезпечення.	Побудова інтегрального індексу на основі згоргання вихідних показників
26.	Теслюк Р.Т., 2006 (Львівський національний університет ім.І.Франка) Оцінка якості життя населення на рівні адміністративних районів області	Об'єктивний (на основі офіційних даних статистики)	1) тривалість життя (2); 2) здоров'я (2); 3) відтворення (3); 4) родина (1); 5) освіченість (інтелект) (1); 6) духовність (2); 7) благоулуччя населення (4)	Побудова часткових і інтегральних показників якості життя
27.	Боярчук Т.В., 2006 (Хмельницький національний університет) Оцінка соціально-економічної захищеності, рівня і якості життя населення Хмельниччини	Об'єктивно-суб'єктивний	1) відтворення населення (6); 2) ситуація на ринку праці (4); 3) захист роботи (2); 4) доходи населення (5); 5) освіта населення (3); 6) захист життєвого рівня (6); 7) охорона життя та здоров'я населення (3)	Побудова інтегрального показника на основі згоргання вихідних даних

Додаток В

Характеристика модельного набору індикаторів якості життя населення (базова і розширена типізація регіонів) і факторів впливу на неї

Додаток В.1. Показники ЯЖН, на основі яких обґрунтовується базова типізація

№	Назва показника	Характеристика		
		ДЕМОСОЦІАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Суспільне здоров'я				
1.	Коефіцієнт природного приросту населення	Важливий для всіх територіальних рівнів показник, який характеризує тенденцію природного відтворення населення, дорівнює різниці між кількістю народжених живими і кількістю померлих.		
2.	Коефіцієнт смертності немовлят	Один з комплексних показників здоров'я нації і стану системи охорони здоров'я. Недоліком є значні коливання з року в рік.		
3.	Очікувана тривалість життя при народженні (років)	Даний показник є головним і найважливішим інтегральним критерієм здоров'я соціуму. Характеризує рівень смертності населення у всіх вікових групах. Довголіття вказує на здатність прожити довге і здорове життя.		
4.	Різниця в очікуваній тривалості життя при народженні між жінками і чоловіками (років)	Показник існуючих диспропорцій в очікуваній тривалості життя між жінками і чоловіками, в Україні яскраво свідчить про негативні тенденції у стані фізичного і психологічного здоров'я чоловіків. Мас значення для повної характеристики регіональних диспропорцій.		
5.	Кількість абортів на 100 пологов	Важливий показник материнського здоров'я, контрацептивної культури населення і соціально-психологічного стану.		
6.	Рівень інвалідизації населення (кількість інвалідів у розрахунку на душу населення)	Один з індикаторів якості фізичного здоров'я, економічної спроможності населення. Також вказує на ефективність і рівень роботи системи охорони здоров'я.		
7.	Поширеність ВІЛ-інфекції (перебувають на обліку в медичних установах на 100000 населення)	Показник соціально-дегермінованої захворюваності населення, соціального неблагополуччя. Характеризує ступінь охоплення вірусом імунодефіциту населення регіонів. За окремими оцінками, географія ВІЛ-інфекції поки що на 90% пов'язується з географією наркоманії. Хоча інфекція має дифузний характер поширення, вона фіксується і в середніх значеннях по регіону.		
8.	Захворованість на активний туберкульоз (чисельність хворих на 100000 населення)	Класичний приклад соціальної хвороби, поширення якої свідчить про незадовільний рівень життя населення, санітарний стан, стан навколишнього середовища, знижену увагу системи охорони здоров'я до виявлення первинних ознак хвороби, зношеність її фондів.		

Продовження Додатку В.1

9.	Кількість домогосподарств на 10000 осіб населення	Індикатор соціального і духовного благополуччя. Певною мірою характеризує рівень соціально-психологічної напруженості в суспільстві і ступінь адаптації (стійкості) населення по відношенню до змін суспільних та інших умов.
10.	Кількість громадян, які мають статус позгражданих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС на 1000 населення	Специфічний для України показник, який характеризує масштаби впливу Чорнобильського фактору на населення в регіонах за офіційною ресстрацією постраждалих.
11.	Частка домогосподарств, члени яких оцінили свій стан здоров'я як поганий	Показник суб'єктивної оцінки населенням стану власного здоров'я. Важливий індикатор самопомуття людей.
Б. Гармонійність соціуму за статеві-віковими характеристиками населення		
12.	Кількість чоловіків на 1000 жінок	Індикатор збалансованості статеві структури, характеризує ступінь переваження жінок над чоловіками. Великі диспропорції негативні з точки зору демографічного відтворення і з точки зору соціально-сімейного розвитку.
13.	Демографічне навантаження особами пенсійного віку	Характеризує вікову асиметрію. Кількість осіб в старшому непрацездатному віці, що припадає на 1000 працездатного населення, виступає ознакою масштабів постаріння населення.
14.	Питома вага дітей (0-14 років) в загальній чисельності населення	Протилежний попередньому показник вікових диспропорцій, виступає ознакою рівня «молодості» населення і позитивних демографічних перспектив.
15.	Сальдо міграцій (механічний приріст/ скорочення населення)	В. Міграційна активність (привабливість) Різниця між кількістю прибулих та кількістю вибулих в регіоні свідчить про рівень задоволеності населенням умовами життя в цілому, рівень соціально-економічного розвитку і соціально-демографічний потенціал.
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Рівень життя населення		
16.	Відношення середнього душевого доходу до прожиткового мінімуму	Вказує на те, скільки наборів мінімального споживчого кошику може в середньому придбати мешканець регіону на свої доходи. Показник є основним індикатором купівельної спроможності населення.
17.	Середня номінальна зарплата	Традиційний показник середніх по регіону номінальних нараховуваних населенню у грошовій та натуральній формі за виконану роботу, має значну територіальну диференціацію відповідно до галузевої структури економіки регіонів та через інші фактори.

Продовження Додатку В.1

18.	Частка населення з середньодушовими грошовими витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму	Показник рівня бідності населення, відображає питому вагу населення, яке має дохід, недостатній для забезпечення нормального функціонування організму, збереження здоров'я і покупки набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктових товарів та послуг, необхідних для задоволення соціальних і культурних потреб.
19.	Децильний коефіцієнт диференціації грошових витрат населення	Характеризує ступінь диференціації населення за рівнем витрат через співвідношення грошових витрат 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення (разів). Свідчить про розшарування населення за рівнем доходів і витрат.
20.	Частка сукупних витрат на харчування	Один з відомих показників життєвого рівня населення, вказує на масштаби реальної бідності. Його високе значення не означає відсутність недоїдання, проте свідчить про потенційні дефіцити у задоволенні інших (нефізіологічних) потреб населення.
21.	Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб	Параметр, який дозволяє охарактеризувати реальні можливості населення формувати валові накопичення (заощадження). Наявність заощаджень – ознака фінансового благополуччя населення і розширення платоспроможного попиту в майбутньому.
22.	Забезпеченість населення легковими автомобілями, що знаходяться в приватному використанні	Показник, що на сучасному етапі найкращим чином характеризує рівень матеріальної забезпеченості населення, а також опосередковано свідчить про наявність порівняно кращої комфортності і швидкості переміщення населення з метою задоволення різних потреб – трудових, побутових, культурних тощо.
23.	Частка домогосподарств, які мають земельні ділянки, %	На сучасному етапі важливий показник рівня життя для всіх верств населення (бідніших – з точки зору отримання додаткового доходу чи продукту, самозабезпечення продовольством, заможних – з точки зору будівництва додаткового індивідуального житла високої якості, всіх верств – з точки зору можливої здачі в оренду, після власного відпочинку).
24.	Відношення середньомісячної заробітної плати жінок, зайнятих у галузях економіки до середньомісячної заробітної плати чоловіків (%)	Характеризує гендерну нерівномірність доходів і рівень дискримінації жінок у сфері оплати праці, показник є важливим як на регіональному, так і на міжнаціональному рівні, оскільки є одним з індикаторів Цілей Розвитку тисячоліття.
25.	Відношення середнього розміру пенсій до прожиткового мінімуму	Показник купівельної спроможності пенсіонерів і основний показник рівня життя осіб старшого віку. Свідчить про діяльність держави у сфері соціального захисту населення.
26.	Частка домогосподарств, члени яких відносять себе до бідних (%)	Суб'єктивний показник оцінки населенням рівня свого життя, розрахований на основі вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, який проводиться Держкомстатом України з 1999 р. Важливий для порівняння з показниками доходів чи витрат.

Продовження Додатку В.1

27.	Частка домогосподарств, члени яких постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування (%)	Інший суб'єктивний показник рівня матеріальної забезпеченості, який характеризує реальний ступінь задоволення нефізіологічних потреб. Вказує на рівень реальної бідності населення.
28.	Частка домогосподарств, які не можуть придбати в разі необхідності холодильник (%)	Один з показників реальної купівельної спроможності населення в плані ургентного придбання порівняно дорогих товарів тривалого використання.
Б. Соціальна захищеність		
29.	Середній рівень видатків місцевих бюджетів на одну особу	Характеризує масштаби коштів, спрямованих на фінансове забезпечення здійснення соціальних функцій держави, місцевого самоуправління, державних інвестицій. Свідчить про загальний рівень фінансової забезпеченості – фактичні обсяги бюджетних і позабюджетних коштів, спрямованих на підтримку інфраструктури, фінансування соціально-економічного розвитку регіону у розрахунок на одного мешканця.
30.	Співвідношення середньої пенсії і заробітної плати в регіоні	Є свідченням того, наскільки в регіоні в середньому змінюється рівень життя людей при виході їх на пенсію.
31.	Відношення кількості сімей та однаків, які одержали житло у державному фонд до кількості сімей та однаків, що перебувають на квартирному обліку у міських поселеннях	Характеризує діяльність регіональних адміністрацій щодо забезпечення потреб населення у соціальному житлі (надається безоплатно чи за малі кошти на рівні не нижче встановлених мінімальних житлових стандартів), вказує на ступінь вирішення житлової проблеми у державному фондді для найменш захищених верств населення.
В. Продовольча безпека		
32.	Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу	Характеризує рівень розвитку сільського господарства і в значній мірі можливості регіональні пропозиції продовольства. Індикатор фізичної доступності сільськогосподарської продукції.
33.	Виробництво зерна в середньому за 5 років на одну особу	Найбільш відомий показник продовольчої безпеки країн (регіонів), характеризує певну стійкість продовольчої ситуації. Відомо, що зернова галузь – основа розвитку не тільки харчової промисловості, але й аграрно-промислового комплексу в цілому.
34.	Коефіцієнт покриття імпорту продовольства (відношення експорту продовольчої продукції до її імпорту)	Важливий індикатор фізичної доступності продовольства, зокрема продукції вітчизняного виробництва. За імпортовану продукцію споживач сплачує іншу ціну, ніж при купівлі аналогічної продукції, виробленої в Україні. З іншого боку, основним джерелом оплати продовольчого імпорту в регіоні є кошти, отримані від експорту продовольчої продукції.

Продовження Додатку В.1

35.	Індекс споживчих цін на продовольчі товари	Вказує на економічну доступність продуктів харчування (як найбільш соціально значимою товарної групи) для населення та інфляційні процеси.
36.	Енергетична цінність у спожитих у домогосподарствах продуктах харчування за добу на одну особу	Характеризує якість харчування (його достатність та калорійність). Високий рівень відхилення від медичних норм споживання означає енергетичний дефіцит харчування, невідповідність енергетичної цінності харчування середнім енерговитратам людей, виступає чинником послаблення імунітету, зростання захворюваності.
37.	Коефіцієнт структури харчування (раціону) – відхилення від норм по білку.	Свідчить про адекватність складу раціону фізіологічним потребам людини, величину відхилень від рекомендованих медичних норм споживання значимих для населення регіонів України продуктів (м'яса, молока, риби, фруктів). В даному разі оцінка здійснюється по продукту, який останніми роками має найгірші значення (найбільш відхилення від норм).
Г. Доступність кредитування населення		
38.	Частка довгострокових кредитів в загальному обсязі кредитів, наданих населенню	Характеризує сферу кредитування населення і вказує на можливість залучення банківських коштів для фінансування довгострокових інвестицій фізичних осіб, зокрема на житлові проекти, отримання освіти тощо.
39.	Обсяг кредитування фізичних осіб (у % до ВВП)	Характеризує поточний рівень розвитку системи кредитування населення і можливості отримання порівняно дорогих послуг, майна і товарів (житло, освіта, автомобіль, відпочинок тощо) в кредит, виступає ознакою розвитку банківського сектору і платоспроможності населення.
40.	Середні відсоткові ставки банків за наданими кредитами	Характеризує різну середню доступність кредитів для населення в регіонах. На формування середніх ставок впливає кількість операцій, наявність відповідної інфраструктури, кадрів. У порівнянні з розвинутими країнами, відсоткові ставки в Україні є дуже високими через існування ризику неповернення кредитів і загальної нестабільно соціально-економічної ситуацією.
Д. Сприятливість ринку праці		
41.	Рівень безробіття за методологією МОП	Показник, який розраховується за стандартами Міжнародної організації праці, як відношення (у відсотках) кількості безробітних певної вікової групи до економічно активного населення (робочої сили) відповідного віку або відповідної соціально-демографічної ознаки. Вказує на напруженість на ринку праці.
42.	Рівень зайнятості населення	Основний відносний показник зайнятості, визначається як відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення у віці 15–70 років до всього населення зазначеного віку. Відображає регіональні передумови формування якості життя, пов'язані з наявністю оплачуваної роботи.

Продовження додатку В.1

43.	Навантаження на одне вакантне місце	Відношення чисельності безробітних до числа вакантних місць. Характеризує ринок вільних робочих місць, більш показники свідчать про дефіцит місць чи непопулярність існуючих на ринку праці пропозицій.
44.	Рівень зайнятості жінок (% від загальної кількості зайнятих в економіці)	Характеризує гендерний дисбаланс у сфері зайнятості населення, вказує на реальний рівень трудової самореалізації жіноцтва, результат виходу жінок на ринок праці і закріплення там.
45.	Рівень жіночого безробіття за методологією МОП (% безробітних жінок від загальної кількості працездатних жінок)	Вказує на частку безробітних жінок в загальній кількості працездатних жінок, має доволі суттєву територіальну диференціацію по регіонах.
46.	Частка жінок у загальній чисельності вивільнених працівників (%)	Характеризує масштаби звільнення жінок в числі загальної кількості вивільнених осіб, опосередкований показник певної гендерної упередженості на ринку праці.
Е. Сприяєлітність умов праці		
47.	Рух працівників (різниця між прийнятими на роботу і вивільненими особами)	В загальному плані свідчить про задоволеність населенням умовами праці. Показник фактично відображає не тільки самостійні поведінкові реакції населення, викликані соціальними змінами, нездовільними умовами оплати праці чи умовами праці в цілому, але і примусові звільнення з роботи, значення яких як стресового фактору очевидно.
48.	Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до кількості штатних працівників)	Традиційний показник, який свідчить про наявність шкідливих для здоров'я умов на виробництві і охоплення ними працівників.
49.	Частка жінок, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до штатної кількості працівників)	Окремо характеризує охоплення шкідливими умовами праці жінок. Опосередковано свідчить про ступінь шкідливого впливу на стан жіночого здоров'я.
50.	Чисельність потерпілих від травматизму на виробництві на 1000 працюючих	Є одним з показників виробничого професійного ризику. Також свідчить про рівень безпеки праці на виробництві і загальну захищеність працюючих.

Додаток В.2. Показники, які використовуються для розширеної типізації

ЕКОНОМІЧНІ ІНДИКАТОРИ	
А. Рівень розвитку економіки	
1.	Валовий регіональний продукт на душу населення Найбільш узагальнюючий показник, що характеризує рівень економічної могутності регіону. Він виражає обчислену в ринкових цінах сукупну вартість кінцевого продукту (продукції, товарів та послуг), створеного на протязі року в регіоні в розрахунок на одного мешканця. Позитивна динаміка ВРП на душу населення свідчить про стійкий розвиток економіки регіону.
2.	Обсяг реалізованої промислової продукції (робит, послуг) на душу населення Характеризує промислову потужність регіону. В Україні цей показник продовжуватиме надавати важливе значення через те, що країна залишається індустріальною (а не постіндустріальною), а зменшення промислового виробництва не компенсується зростанням активності в інших сферах діяльності.
3.	Частка експорту у ВРП Характеризує експортний потенціал і відкритість економіки регіону, опосередковано характеризує зовнішні позиції регіону.
4.	Індекс сложивих цін (індекс інфляції) Виступає показником макроекономічної стабільності і характеризує зміни загального рівня цін і тарифів на товари та послуги. Даний індикатор є найважливішим показником, який характеризує інфляційні процеси в економіці країни і використовується для аналізу і прогнозу цінових процесів в економіці, перегляду розмірів грошових доходів та мінімальних соціальних гарантій населення, рішення правових спорів, перерахунку показників системи національних рахунків у постійні ціни тощо.
5.	Індекс фінансової забезпеченості регіону (%) Характеризує співвідношення між доходною та витратною частиною місцевих бюджетів, фактичну забезпеченість витрат регіону власним потенціалом податкових та інших надходжень.
Б. Прогресивність структури виробництва та експорту	
6.	Коефіцієнт локалізації виробництва (реалізації) несировинної продукції Визначає ринкові позиції і конкурентну стійкість несировинних галузей промисловості в регіоні. Розраховується як відношення частки несировинного виробництва в обсязі промислового виробництва регіону до частки несировинного виробництва в обсязі промислового виробництва України. Вказує на прогресивність структури економіки, можливості кращого використання людського потенціалу.

Продовження додатку В.2

7.	Частка експорту машинобудівної продукції в загальному обсязі експорту регіону (%)	Характеризує попит на продукцію однієї з провідних і високотехнологічних обробних галузей промисловості регіону на світовому ринку, є показником збалансованості галузевої структури промисловості і одним з ключових показників конкурентоспроможності регіону.
В. Інноваційна активність		
8.	Частка промислових підприємств, що випраджували інновації, %	Характеризує рівень активності, пов'язаний із трансформацією наукових досліджень і розробок, інших науково-технологічних досягнень у новий чи покращений продукт, освоєння технологічного процесу або новий підхід до соціальних послуг.
9.	Частка реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції (%)	Характеризує частку відвантаженої промислової продукції, яка має інноваційну спрямованість (впровадження нових чи вдосконалення старих продуктів та технологій). Важливий індикатор для комплексного аналізу інноваційного розвитку регіону, характеризує нововведення в галузі техніки, технології, організації праці і управління.
10.	Чисельність винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій на 100000 працюючих, чол.	Базовий показник винахідницької активності працівників, характеризує ефективність науково-технічної діяльності в регіоні. Дуже важливий показник для України, де за останнє десятиріччя кількість винахідників різко скоротилася.
Г. Підприємницьке середовище		
11.	Частка реалізованої малими підприємствами продукції (робіт послуг) у загальному обсязі реалізації (%)	Характеризує розвиток малого підприємництва, яке відіграє ключову роль в досягненні балансу між ринковою ефективністю і вирішенням соціальних проблем, а також в соціальній орієнтації економіки регіону. В динаміці показник демонструє потенційні можливості зростання доходної частини бюджету регіону, доходів, зайнятості тощо.
12.	Кількість малих підприємств на 100000 населення	Характеризує рівень проникнення малого підприємництва в економічну систему, наявність передумов переходу економіки на ринкові рейки, опосередковано характеризує структуру місцевої економіки (малі підприємства переважають у торгівлі та сфері послуг) та рівень підприємницької ініціативності мешканців. Один з індикаторів характеру взаємовідносин «місцева влада – бізнес».
13.	Рівень зайнятості на малих підприємствах, у % до кількості населення у працездатному віці	Індикатор підприємницької активності населення, характеризує діловий клімат в регіоні. Є важливим стабілізуючим фактором в циклі відтворення трудових ресурсів, в плані заміни або доповнення традиційних видів зайнятості, підтримки належного рівня життя населення.
14.	Роздрібний товарооборот на душу населення	Через значну зосередженість підприємств торгівлі і побутового обслуговування в руках малих підприємств виступає показником підприємницької активності і одночасно характеризує рівень споживання населення. Фактично торгівля об'єднує кожну людину з процесом задоволення потреб і сприяє реальному збільшенню розподілу матеріальних благ.

Продовження додатку В.2

СОЦІАЛЬНО-ІНФРАСТРУКТУРНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Стан і розвиток інфраструктури		
15.	Обсяг реалізованих населенню послуг на одного мешканця (грн.)	Головний показник рівня розвитку сфери послуг і обслуговування населення. Характеризує рівень споживання (рівень витрат населення і купівельну спроможність).
16.	Забезпеченість лікарняними ліжками на 1000 населення	Традиційний індикатор стану інфраструктури етапонарного медичного обслуговування, виступає показником розвитку мережі закладів охорони здоров'я.
17.	Забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами на 1000 населення	Індикатор стану інфраструктури профілактичного і нестационарного лікування, в сучасних умовах визначений найважливішим показником з усіх інших показників рівня розвитку сфери охорони здоров'я.
18.	Забезпеченість лікарнями на 10000 населення	Відображає потенційну можливість отримання кваліфікованої медичної допомоги, в умовах України доволі диференційований по регіонах показник.
19.	Охоплення новонароджених імунізацією (% від дітей відповідного віку) проти туберкульозу	Ознака дієвості системи медичного догляду за дітьми, забезпеченості вакцинами, передумова зниження захворюваності і протистояння поширенню важкої хвороби.
20.	Забезпеченість дітей лікарнями-педагогами (на 10000 дітей)	Відображає потенційну можливість отримання кваліфікованої дитячої медичної допомоги.
21.	Забезпеченість основними транспортними радіоточками дрогового мовлення, на 1000 населення	Важливий показник розвитку дрогових засобів масової інформації, відображає сучасні можливості з поточного інформування населення, рівень охоплення радіотрансляціями населення регіонів.
22.	Книжковий фонд бібліотек на 100 жителів	Індикатор забезпеченості населення книжковим фондом бібліотек, які залишаються дієвими об'єктами культурного середовища регіону з незмінністю виконуваних ними функцій. Один з показників якості бібліотечного обслуговування.
23.	Кількість місць в установах клубного типу на 100 жителів	Індикатор забезпеченості населення закладами клубного типу, використовується майже у більшості методик традиційної оцінки рівня розвитку соціальної інфраструктури.
24.	Коефіцієнт покриття автомобільними шляхами з твердим покриттям	Характеризує транспортну забезпеченість і доступність, рівень розвитку транспортної інфраструктури. Одночасно свідчить про транспортне навантаження на територію і певний вклад рухомих засобів в загальні обсяги забруднення середовища від усіх джерел.
25.	Місткість підприємств готельного господарства	Характеризує потенціал у сфері готельного господарства, готовність регіону виконувати рекреаційні, зовнішню виробничі функції, прийняти певну кількість туристів, підприємців, відпочиваючих та інших прибуваючих осіб.

Продовження Додатку В.2

26.	Забезпеченість населення місцями в будинках та пансіонатах відпочинку	Характеризує інфраструктурний потенціал сфери відпочинку та оздоровлення населення, відноситься до рекреаційно-інфраструктурної ланки.
27.	Кількість місць в дитячих оздоровчих закладах	Вказує на інфраструктурні можливості дитячого відпочинку і оздоровлення, сезонного розвантаження дорослих членів сімей.
Б. Житлова забезпеченість населення і благоустрій житлового фонду		
28.	Забезпеченість населення житлом (кв. м на 1 жителя)	Найважливіший показник, який характеризує житлові умови, хоча є одним з найменш диференційованих показників по регіонах України.
29.	Введення в експлуатацію житла в розрахунку на 1000 населення	Характеризує темпи житлового будівництва і матеріально-технічні передумови забезпечення населення житлом.
30.	Частка домогосподарств, які мають житлову площу $\leq 13,65$ кв. м, %	Характеризує достатність забезпеченості домогосподарств житловою площею, розрахований на основі соціологічного опитування.
31.	Частка домогосподарств, незадоволених своїми житловими умовами, %	Характеризує ступінь задоволення населення власними житловими умовами, розрахований на основі соціологічного опитування.
32.	Частка домогосподарств, які проживають в комунальних квартирах і гуртожитках, %	Опосередковано характеризує якість житлових умов частини населення.
33.	Обладнання житла домогосподарств каналізацією, %	Характеризує рівень комфортабельності житла.
34.	Частка аварійних та зношених водопровідних мереж, %	Характеризує стан зношеності водопровідних мереж і потреби в технічному переоснащенні.
СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Рівень антропогенного навантаження на населення		
35.	Викиди шкідливих речовин на 1 особу, кг/чол.	Характеризує рівень забруднення атмосфери, наявність шкідливих виробництв і значного обсягу транспорту на території регіону.
36.	Обсяг скидання забруднених стічних вод в розрахунку на 1 особу (куб.м на чол.)	Характеризує рівень забруднення водних ресурсів і діяльність щодо очищення стоків. Фіксує надходження забруднювальних речовин у водні об'єкти, розрахованого на 1 мешканця регіону.

Продовження В.2

37.	Наявність промислових токсичних відходів у сховищах організованого складування на 1 особу, кг	Показник рівня техногенного навантаження на населення. Має значення через те, що відходи (металургійні шлаки, відходи збагачення корисних копалин, звалща побутового сміття) є джерелами токсичних речовин і елементів, що потрапляють в атмосферу, ґрунти, поверхневі та підземні води, завдають їм непоправної шкоди і впливають на здоров'я людей.
38.	Частка сільськогосподарських угідь, % від загальної площі земель	Характеризує рівень сільськогосподарської освоєності і є невід'ємною складовою антропогенного навантаження.
39.	Споживання свіжої води на 1 особу (куб.м)	Показник середнього рівня водоспоживання населення. З точки зору якості життя може трактуватися неоднозначно. З одного боку – високі значення свідчать про забезпеченість населення якісною водою. Однак зважаючи на дефіцит якісної води, неоптимальний рівень побутового водовикористання в Україні є ознакою раціональності використання ресурсу.
Б. Якість питної води		
40.	Питома вага порушень санітарних норм на об'єктах централізованого водопостачання (%)	Показник безпеки централізованого питного водопостачання, важливий з точки зору впливу на здоров'я населення і очікувану тривалість життя.
41.	Питома вага проб питної води з централізованих систем, що не відповідали Держстандарту за санітарно-бактеріологічними показниками (%)	Показник відповідності якості питної води затвердженим нормам за санітарно-бактеріологічними показниками, характеризує стан систем водопостачання.
В. Рівень природно-техногенної безпеки		
42.	Кількість зарестрованих потенційно небезпечних об'єктів у розрахунку на 100 тис. осіб	Показник територіальної концентрації потенційно небезпечних об'єктів.
43.	Частка населення, що мешкає у зонах можливого хімічного зараження (% від населення регіону)	Розрахункові (методика МНС України) соціальні масштаби потенційно можливої хімічної загрози внаслідок аварій на об'єктах підвищеної хімічної небезпеки.
44.	Кількість НС за 1997-2006 рр.	Свідчить про кількість надзвичайних ситуацій, які трапились за 10 років, а опосередковано – про вірогідність виникнення в майбутньому.

Продовження Додатку В.2

45.	Кількість загиблих і постраждалих від НС за 1997-2006 рр.	Характеризує рівень десятирічних людських втрат внаслідок природних та техногенних катастроф
46.	Частка територій, забруднених радіоцезієм з щільністю більше 20 кБк/кв.м	Характеризує питому вагу забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи територій
ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Рівень ресурсосності виробництва і комунального господарства		
47.	Обсяг забруднення, яке надійшло в атмосферу від різних джерел, на одиницю ВРП, кг на 1000 грн. продукції	Показник включає обсяг викидів в атмосферу від стаціонарних і пересувних джерел, обсяг забруднених речовин, які потрапили у водойми зі стічними водами і відходів виробництва і споживання. Характеризує ресурсосність виробництва, ефективність очисного обладнання, екологічність технологій.
48.	Частка неперероблених відходів виробництва і споживання (в загальному обсязі утворених за рік відходів, %)	Індикатор вказує на екологічність виробництва і ефективність системи управління відходами, рівень їх утилізації, характеризує ступінь небезпеки для населення.
49.	Енергосність ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито енергії, кг ум.п.)	Обсяг споживання енергоресурсів на одиницю ВРП. З огляду на енергетичну залежність країни і проблему енергозбереження є ключовим показником, що відбивається на добробуті населення і конкурентоспроможності виробництва. Визначається співвідношенням обсягу енергоспоживання регіону до обсягу всієї виробленої продукції та наданих послуг за звітний період у грошовому виразі за той же період.
50.	Використання свіжої води на виробничі потреби на одиницю ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито куб.м свіжої води)	Характеризує водосміність виробництва. Залежить від територіально-галузевої структури господарства, розміщення у зоні чи поза зоною поливного землеробства.
51.	Витік та невраховані втрати води у % до поданої у комунальну водопровідну мережу	Характеризує технічний стан комунальних водопровідних мереж та величину неврахованих витрат води.
СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ІНДИКАТОРИ		
А. Соціальний статус населення та умови його відтворення		
52.	Охоплення дітей дошкільними закладами (% до кількості дітей відповідного віку)	Індикатор рівня і якості розвитку системи дошкільного виховання, характеризує ступінь включеності населення в систему дошкільного виховання і забезпеченості відповідними послугами.

Продовження Додатку В.2

53.	Кількість загальноосвітніх навчальних закладів на 100000 населення	Показник рівня розвитку установ середньої (базової) освіти, слугує одним з індикаторів розвитку соціально-культурної сфери в цілому.
54.	Кількість студентів ВУЗів III та IV рівнів акредитації на 1000 населення	Індикатор сьогодишнього і майбутнього рівня освіти населення, вказує на збереження інтелектуального потенціалу (вища освіта виступає на сучасному етапі важливим елементом соціальної мобільності і подальшого працевлаштування, кар'єрного росту, гарантією зняття психологічної напруги і потенційної можливості вищого рівня матеріального забезпечення).
55.	Частка осіб з повною вищою освітою в загальній кількості штатних працівників (%)	Найважливіший показник рівня відтворення і підтримки соціального статусу населення, опосередковано свідчить про рівень розвитку економіки (значна кількість висококваліфікованих працівників свідчить про якість трудових ресурсів і технологічно високий рівень виробництва, розвиток поза виробничих галузей економіки).
56.	Кількість аспірантів і докторантів на 10000 населення	Характеризує обсяги підготовки працівників найвищої кваліфікації – опори майбутнього розвитку науки і економіки в цілому.
57.	Динаміка питомої ваги домогосподарств, члени яких відносять себе до представників середнього класу (останні роки) (%)	Вказує на суб'єктивну оцінку власного положення в суспільстві та її зміну протягом останніх років, важливий показник з точки зору розуміння самопочуттів населення щодо своїх статусних позицій.
Б. Культурна активність населення, стан розвитку засобів інформації і книгозбирання		
58.	Чисельність глядачів театрів на 100 населення	Один з основних показників розвитку професійного театру і реального приєднання населення до найкращих зразків класичного і сучасного театрального мистецтва.
59.	Кількість відвідувань музеїв на 100 населення	Характеризує пізнавально-культурну (а в рекреаційних регіонах і рекреаційну) активність населення.
60.	Кількість відвідувань концертних організацій на 100 населення	Характеризує кількість населення, яка є слухачами концертів в середньому на рік, важливий показник «культурної» активності населення.
61.	Середньодобовий обсяг місцевого радіомовлення державних телерадіоорганізацій (год.)	Важливий показник розвитку головного транслятору інформації для населення – радіомовлення, одна з характеристик розвитку ЗМІ в цілому.

Продовження Додатку В.2

62.	Разовий тираж газет в середньому на 1000 населення, прим.	Важливі характеристики діяльності розвитку друкованих засобів масової інформації, наявності медійної продукції регіонального (місцевого) виробництва, друкарських і поліграфічних можливостей в регіоні. Вони вказують також на купівельну спроможність населення, характеризують рівень інформування населення, свідчать про наявність відпрацьованої системи оптово-роздрібної торгівлі періодичними виданнями.
63.	Річний тираж журналів та інших періодичних видань в середньому на 1000 населення, прим.	
64.	Річний тираж книг і брошур в середньому на 1000 населення, прим.	Книговидавнича справа – важлива передумова духовного розвитку, в розвинутих країнах і доволі рентабельний бізнес, що поповнює бюджет. Показник обсягів книговидавання є важливим з точки зору підтримки духовного розвитку, формування іміджу країни, професійно-статусного зростання населення.
В.Сімейний розвиток		
65.	Кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення	Рівень шлюбності - важлива характеристика шлюбної активності населення, опосередковано свідчить про існування належних умов, за яких люди можуть створювати і утримувати сім'ї.
66.	Кількість зареєстрованих розлучень на 1000 населення	Найважливіший показник сімейного стану і психологічного клімату в родинях, певним чином характеризує якість життя на рівні домогосподарств. Висока розлучуваність свідчить про неблагополуччя, негативно впливає на демографічну і медико-соціальну ситуацію.
67.	Частка позашлюбних народжень дітей (% від усіх народжень)	Свідчить про особливості соціокультурної, репродуктивної і шлюбної поведінки, масштаби народження дітей в неповних сім'ях, виховний потенціал родин.
Г. Криміногенна обстановка		
68.	Коефіцієнт злочинності	Кількість зареєстрованих злочинів на 100000 населення, характеризує рівень криміногенності в суспільстві.
69.	Потерпілі від злочинів (на 10000 населення)	Фіксує кількість безпосередньо постраждалих від злочинів на 10000 населення.
70.	Решидивна злочинність	Відповідає кількості злочинів, скоєних особами, раніше вчинявшими злочини на 100000 населення. Свідчить про негативну соціально-економічну обстановку в цілому, негативні умови для соціальної адаптації раніше засуджених, втрату ними соціальних зв'язків і потенційну неможливість їх поновити.

Продовження Додатку В.2

71.	Підліткова злочинність	Кількість зареєстрованих злочинів, скоєних неповнолітніми та за їх участю на 100000 населення. Важливий показник глибини соціальних негараздів, дитячої безпритульності.
Д. Громадська активність		
72.	Кількість реально діючих громадських організацій на 100000 населення	Характеризує зосередженість реально діючих об'єднань громадян, потенційні можливості об'єднаного захисту прав людини, громадську активність в регіонах України.
73.	Частка регіону в загальній кількості осіб, які знаходяться на обліку громадських організацій	Характеризує різні масштаби охоплення населення громадською і неурядовою діяльністю в регіонах і середню величину (впливовість) громадських організацій.

Додаток В.3. Фактори впливу на якість життя населення

ГЕОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ	
А. Суспільно-географічне положення	
1. Потенціал суспільно-географічного положення	Інтегральний показник потенціалу економіко-, транспортно-, політико-, еколого-географічного положення пропонується оцінити за допомогою бального методу і з урахуванням 5 головних рис його можливого впливу на якість життя населення: 1) положення по відношенню до головних транспортних магістралей (міжнародних транспортних коридорів); 2) розташування на території міжнародного аеропорту; 3) вихід до басейну Чорного чи Азовського морів; 4) суєздство з столицею – м Києвом і столичним регіоном; 5) наближеність до Державного кордону (прикордонний потенціал). Через неоднозначність і багатомірність впливу СТП на якість життя, йдеться про потенціал СТП, а не його вигідність чи невигідність.
Б. Забезпеченість населення територіальними ресурсами	
2. Щільність населення	Кількість населення на одиницю площі. Відображає життєвий простір населення і рівень популяційної взаємодії. Чим меншою є щільність населення, тим більшим є життєвий простір, водночас чим більш густим є розселення, тим більше соціально-економічний ефект від концентрації різних видів ресурсів.
УРБАНІЗАЦІЯ	
3. Частка населення великих міст (> 100 тис. чол.) в населенні регіону	Найживіший показник потенційного впливу і охоплення населення типово міським способом життя, характерного для, насамперед, великих міст.
4. Щільність міських поселень	Характеризує „насиченість” території міськими поселеннями, здатних надавати мінімальний базовий пакет необхідних послуг, включаючи послуги вищого рангу. Також вказує на середні втрати часу населенням на поїздки для отримання послуг.

Продовження додатку В.3

«ЗОВНІШНІ» (НАДГЕОГРАФІЧНІ) ФАКТОРИ	
А. Економічна інтеграція	
5. Прямі іноземні інвестиції в економіку регіону на душу населення	Відображає залучення іноземного капіталу в економіку регіону і тривалу зацікавленість іноземного інвестора в резидентському підприємстві. Притягнення прямих іноземних інвестицій слугує генератором економічного зростання, робочих місць, до того ж вони не створюють зовнішньої заборгованості і зазвичай тягнуть за собою впровадження нових технологій і модернізацію виробництва, що сприяє підвищенню економічної ефективності.
6. Обсяг експортно-імпортного товарообігу на душу населення	Свідчить про рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків регіону і характеризує відкритість регіональної економіки зовнішньому ринку.
Б. Рівень глобалізованості фінансових послуг	
7. Обсяг валютних депозитів у банківських установах, % від всіх депозитів	Характеризує тенденції управління грошовими ресурсами, реалізацію фінансових відносин суб'єктами господарювання і населенням через цілком конкретну форму розміщення коштів – валютні депозити.
8. Обсяг кредитів в економіку регіону в іноземній валюті, % від загального обсягу кредитів	Характеризує включеність регіональної економіки і населення в міжнародний ринок позичкових капіталів. Кредитування в іноземній валюті не потребує конвертації, знаходиться поза сферою дії національного валютного законодавства.
В. Розвиток інформаційних технологій	
9. Забезпеченість домашніми телефонними апаратами на 100 сімей	Основний показник телефонізації і розвитку системи традиційного фіксованого зв'язку. В умовах України залишається провідним показником комунікаційної оснащеності в цілому.
10. Міжміські і міжнародні телефонні переговори на 1 особу	Показник інтенсивності та ефективності дистанційної комунікації, визначає трафік міжміських та міжнародних телефонних розмов.
11. Абоненти кабельного телебачення та Інтернет на 1000 населення	Показник підключення населення до цифрової телевізійної мережі з можливістю більшого вибору каналів інформації. Опосередковано свідчить про рівень життя людей.
12. Забезпеченість домогосподарств комп'ютерами (%)	Ознака новітньої технічної оснащеності домогосподарств, потенційні можливості доступу до Інтернету, Інтернет-телефонії тощо.
13. Забезпеченість домогосподарств мобільними телефонами (%)	Характеризує рівень охоплення населення мобільним зв'язком, що є інструментом активної власної соціальної мережі в будь-якому місці. Можна розглядати як інструмент певної захищеності людей від непередбачувальних подій, кращої доступності, маркер приналежності до певного середовища, елемент престижу тощо.

Додаток Д
Вихідні та інтегральні індекси напруженості регіональної демосоціальної обстановки для базової типізації регіонів України

	Суспільне здоров'я										Частина домогосподарств, члени яких опинилися в стані здоров'я як поганій (%)
	Коефіцієнт природного приросту населення на 1000 жителів	Коефіцієнт смертності немолодіт на 1000 народнених живими	ОТЖ при народженні 2004-2005 (років)	Різниця в ОТЖ при народженні між жінками і чоловіками (років)	Кількість абортів на 100 полохів	Рівень інвалідизації населення (кількість інвалідів на 1000 населення)	Поширеність ВІЛ-інфекції (перебувають на обліку в медучастанках на 100000 населення)	Захворюваність на активній туберкульоз (хворих на 100000 населення)	Кількість самогубств на 10000 населення	Кількість громадян, які мають статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи на 10000 населення	
АР Крим	0,54	0,72	0,32	0,45	0,40	0,44	0,44	0,73	0,42	1,00	0,80
Вінницька	0,36	0,70	0,54	0,41	0,34	0,37	0,89	0,88	0,48	0,87	0,29
Волинська	0,81	0,85	0,47	0,25	0,87	0,26	0,81	0,90	0,73	0,69	0,01
Дніпропетровська	0,38	0,50	0,06	0,36	0,35	0,93	0,00	0,78	0,52	0,99	0,48
Донецька	0,28	0,26	0,05	0,22	0,17	0,70	0,16	0,60	0,45	1,00	0,36
Житомирська	0,38	0,63	0,00	0,15	0,68	0,22	0,86	0,66	0,48	0,41	0,37
Закарпатська	1,00	0,26	0,48	1,00	1,00	1,00	1,00	0,98	0,79	1,00	0,42
Запорізька	0,45	0,33	0,38	0,42	0,33	0,85	0,75	0,69	0,36	1,00	0,28
Івано-Франківська	0,84	0,00	0,89	0,65	0,99	0,56	0,97	0,81	0,88	0,99	0,86
Київська	0,38	1,00	0,13	0,23	0,48	0,67	0,78	0,88	0,52	0,00	1,00
Кіровоградська	0,27	0,33	0,10	0,3	0,13	0,78	0,83	0,54	0,33	0,98	0,66
Луганська	0,24	0,22	0,14	0,36	0,00	0,93	0,74	0,51	0,45	1,00	0,71
Львівська	0,78	0,85	0,92	0,56	0,91	0,41	0,94	0,81	1,00	1,00	0,83
Миколаївська	0,47	0,89	0,03	0,28	0,41	0,81	0,19	0,54	0,42	1,00	0,45
Одеська	0,55	0,41	0,02	0,60	0,28	0,63	0,09	0,67	0,45	1,00	0,41
Полтавська	0,21	0,80	0,42	0,35	0,27	0,70	0,78	1,00	0,45	0,97	0,58
Рівненська	0,92	0,46	0,55	0,44	0,98	0,63	0,93	0,79	0,79	0,26	0,68
Сумська	0,15	0,28	0,32	0,22	0,86	0,74	0,94	0,98	0,12	0,97	0,25
Тернопільська	0,66	0,74	1,00	0,57	1,00	0,93	0,95	0,90	0,94	0,91	0,51
Харківська	0,41	0,50	0,5	0,50	0,52	0,70	0,87	0,71	0,70	0,99	0,57
Херсонська	0,51	0,30	0,13	0,30	0,34	0,96	0,75	0,00	0,30	0,99	0,44
Хмельницька	0,42	0,76	0,64	0,48	0,66	0,15	0,76	0,93	0,76	0,99	0,43
Черкаська	0,24	0,50	0,47	0,41	0,70	0,33	0,67	0,89	0,42	0,77	0,16
Чернівецька	0,81	0,06	0,90	0,73	0,74	0,96	0,91	1,00	0,91	0,95	0,44
Чернігівська	0,00	0,22	0,12	0,00	0,16	0,00	0,75	0,83	0,00	0,80	0,00
м.Київ	0,94	1,00	1,08	1,16	0,46	0,67	0,63	1,08	1,21	0,93	0,49

Продовження додатку Д

	Індекс суспільного здоров'я	Гармонійність соціуму за статтю-віковими характеристиками			Індекс гармонійності соціуму за статтю-віковими характеристиками	Індекс міграційної атрактивності (сальдо міграції)	Інтегральний індекс сиритливості демосоціальної обстановки
		Кількість чоловіків на 1000 жінок	Демографічне навантаження особами пенсійного віку (на 1000 працездатного населення)	Питома вага дітей (0-14 років) в загальній чисельності населення, %			
АР Крим	0,57	0,19	0,65	0,22	0,35	0,94	0,62
Вінницька	0,56	0,15	0,22	0,45	0,27	0,51	0,45
Волинська	0,60	0,59	0,73	0,89	0,74	0,59	0,64
Дніпропетровська	0,49	0,18	0,51	0,18	0,29	0,83	0,54
Донецька	0,39	0,08	0,42	0,01	0,17	0,70	0,42
Житомирська	0,44	0,35	0,35	0,56	0,42	0,39	0,42
Закарпатська	0,81	1,00	1,00	0,97	0,99	0,46	0,75
Запорізька	0,53	0,14	0,51	0,15	0,27	0,65	0,48
Івано-Франківська	0,77	0,67	0,70	0,77	0,71	0,65	0,71
Київська	0,55	0,30	0,49	0,32	0,37	0,81	0,58
Кіровоградська	0,48	0,16	0,28	0,36	0,27	0,00	0,25
Луганська	0,48	0,17	0,47	0,00	0,21	0,46	0,38
Львівська	0,82	0,73	0,69	0,59	0,67	0,64	0,71
Миколаївська	0,50	0,33	0,64	0,36	0,44	0,68	0,54
Одеська	0,47	0,49	0,65	0,37	0,5	0,90	0,62
Полтавська	0,60	0,16	0,27	0,19	0,21	0,74	0,51
Рівненська	0,68	0,72	0,82	1,00	0,85	0,45	0,66
Сумська	0,53	0,10	0,36	0,15	0,2	0,42	0,38
Тернопільська	0,83	0,39	0,47	0,62	0,49	0,52	0,61
Харківська	0,63	0,20	0,59	0,01	0,27	1,00	0,63
Херсонська	0,46	0,40	0,66	0,42	0,49	0,29	0,41
Хмельницька	0,63	0,29	0,32	0,47	0,36	0,42	0,47
Черкаська	0,51	0,07	0,21	0,27	0,18	0,64	0,44
Чернівецька	0,77	0,53	0,68	0,73	0,65	0,70	0,68
Чернігівська	0,26	0,00	0,00	0,12	0,04	0,41	0,24
м.Київ	0,88	0,38	1,01	0,03	0,47	2,39	1,25

Додаток Е
Вихідні та інтегральні індекси рівня соціальної спрямованості економіки для базової типізації регіонів України

	Рівень життя населення							Частина домогосподарств, які мають земельні ділянки, %
	Відношення середнього душевого доходу до прожиткового мінімуму (425 грн. на місяць)	Середня номінальна зарплата, грн. на місяць	Частина населення з середньодушовими грошовими витратами у місяць вище прожиткового мінімуму	Свідоміше грошові витрати 10% найбільш забезпеченого населення (разів)	Частина сукупних витрат на харчування, % від всіх витрат домогосподарств	Зобов'язання банків за кредитами, заученими на рахунок фізичних осіб на кінець року, грн. на 1 особу	Забезпеченість населення легковими автомобілями у приватному володінні (на 1000 населення, шт.)	
АР Крим	0,29	0,43	0,41	0,92	0,38	0,46	0,54	0,19
Вінницька	0,48	0,11	0,79	0,69	0,18	0,08	0,29	0,85
Волинська	0,24	0,09	0,13	0,72	0,00	0,20	0,12	0,81
Дніпропетровська	0,95	0,88	0,84	0,76	0,45	1,00	0,44	0,24
Донецька	1,00	1,00	0,81	1,00	0,55	0,47	0,27	0,00
Житомирська	0,35	0,12	0,49	0,65	0,20	0,10	0,24	1,00
Закарпатська	0,00	0,27	0,15	1,00	0,20	0,00	0,41	0,81
Запорізька	0,93	0,75	0,71	0,68	0,87	0,39	1,00	0,50
Івано-Франківська	0,18	0,40	0,47	0,74	0,33	0,28	0,23	0,69
Київська	0,77	0,63	0,45	0,96	0,29	0,12	0,72	0,80
Кіровоградська	0,31	0,17	0,34	0,51	0,62	0,07	0,11	0,97
Луганська	0,53	0,62	0,66	0,85	0,46	0,14	0,41	0,23
Львівська	0,54	0,39	0,57	0,67	0,48	0,84	0,15	0,22
Миколаївська	0,58	0,47	1,00	0,51	1,00	0,31	0,12	0,52
Одеська	0,48	0,52	0,59	0,41	0,22	0,47	0,11	0,37
Полтавська	0,79	0,50	0,64	0,73	0,43	0,45	0,56	0,59
Рівненська	0,20	0,32	0,00	0,56	0,16	0,11	0,15	0,74
Сумська	0,51	0,27	0,40	0,64	0,61	0,13	0,18	0,75
Тернопільська	0,01	0,00	0,24	0,78	0,61	0,25	0,03	0,78
Харківська	0,64	0,50	0,79	0,63	0,89	0,36	0,51	0,41
Херсонська	0,20	0,18	0,64	0,59	0,89	0,23	0,44	0,71
Хмельницька	0,40	0,07	0,47	0,00	0,60	0,16	0,00	0,76
Черкаська	0,29	0,22	0,80	0,68	0,53	0,33	0,44	0,80
Чернівецька	0,04	0,17	0,57	0,66	0,57	0,16	0,23	0,86
Чернігівська	0,54	0,12	0,43	0,67	0,35	0,19	0,02	0,81
м. Київ	2,80	1,86	1,69	0,70	1,71	5,10	1,14	-0,95

Продовження додатку Е

	Рівень життя населення							Соціальна захищеність	
	Відношення середньомісячної зарплатної плати жінок зайнятих у галузях економіки до середньомісячної зарплатної плати чоловіків (%)	Відношення середнього розміру пенсії до прожиткового мінімуму	Частина домогосподарств, члени яких відносять себе до бідних (%)	Частина домогосподарств, члени яких постійно відмовили собі в найнеобхіднішому, крім харчування (%)	Частина домогосподарств, які не можуть придбати в разі необхідності холодильник (%)	Частина домогосподарств, які не мають земельної ділянки в регіоні (пенсії у % до зарплати)	Індекс рівня життя	Середній рівень вихідних бюджетів у розрахунок на одну особу наявного населення (грн. на 1 особу)	Середній рівень зарплатної плати в регіоні (пенсії у % до зарплати)
АР Крим	0,71	0,24	0,83	0,60	0,00	0,46	1,00	0,37	
Вінницька	0,90	0,15	0,58	0,73	0,27	0,47	0,25	0,86	
Волинська	0,89	0,13	0,78	0,72	0,11	0,38	0,54	0,88	
Дніпропетровська	0,19	0,59	0,20	0,30	0,41	0,56	0,75	0,00	
Донецька	0,00	1,00	0,05	0,04	0,50	0,51	0,49	0,04	
Житомирська	0,89	0,21	0,25	0,98	1,00	0,51	0,43	0,86	
Закарпатська	0,77	0,03	0,01	1,00	0,03	0,36	0,36	0,50	
Запорізька	0,28	0,45	0,07	0,06	0,14	0,53	0,82	0,08	
Івано-Франківська	0,41	0,17	1,00	0,31	0,69	0,45	0,52	0,38	
Київська	0,46	0,48	0,69	0,82	0,37	0,58	0,64	0,22	
Кіровоградська	0,82	0,21	0,14	0,39	0,15	0,37	0,39	0,76	
Луганська	0,15	0,93	0,54	0,49	0,32	0,49	0,00	0,42	
Львівська	0,59	0,23	0,47	0,67	0,37	0,48	0,35	0,42	
Миколаївська	0,55	0,24	0,26	0,85	0,51	0,53	0,29	0,32	
Одеська	0,52	0,26	0,04	0,46	0,14	0,35	0,44	0,26	
Полтавська	0,43	0,31	0,63	0,59	0,50	0,55	0,58	0,30	
Рівненська	0,56	0,11	0,87	0,65	0,17	0,35	0,54	0,46	
Сумська	0,66	0,25	0,69	0,27	0,66	0,46	0,18	0,62	
Тернопільська	1,00	0,00	0,33	0,00	0,08	0,32	0,17	1,00	
Харківська	0,62	0,44	0,03	0,28	0,16	0,44	0,41	0,36	
Херсонська	0,88	0,14	0,10	0,39	0,56	0,46	0,27	0,72	
Хмельницька	0,82	0,12	0,30	0,70	0,97	0,41	0,40	0,91	
Черкаська	0,76	0,23	0,00	0,26	0,05	0,41	0,48	0,69	
Чернівецька	0,98	0,07	0,09	0,87	0,61	0,40	0,39	0,70	
Чернігівська	0,80	0,27	0,36	0,48	0,13	0,45	0,39	0,90	
м. Київ	0,56	1,49	0,77	0,63	0,39	1,38	6,52	-0,41	

Продовження додатку Е

	Продовольча безпека						Індекс соціальної захищеності	Соціальна захищеність	Індекс продовольчої безпеки
	Виробництво зерна на 1 особу в середньому за рік (2000-2005 рр.), кг	Коефіцієнт покриття імпорту продовольства	Індекс споживчих цін на продовольчі товари	Енергетична цінність спожитих продуктів харчування за добу на 1 особу, Ккал	Коефіцієнт структури харчування (раціону) (білок, г)	Індекс продовольчої безпеки			
АР Крим	0,41	0,59	0,16	0,19	0,09	0,39	0,00	0,13	0,14
Вінницька	0,80	0,64	0,79	0,50	1,00	0,74	1,00	0,94	0,67
Волинська	0,28	0,57	0,61	0,22	0,03	0,58	0,40	0,31	0,31
Дніпропетровська	0,62	0,46	0,23	0,28	0,04	0,56	0,40	0,44	0,25
Донецька	0,62	0,38	0,00	0,08	0,02	0,45	0,42	0,53	0,16
Житомирська	0,24	0,51	0,47	0,19	0,08	0,74	0,46	0,34	0,32
Закарпатська	0,24	0,37	0,19	0,00	0,06	0,48	0,35	0,44	0,18
Запорізька	0,14	0,35	0,30	0,37	0,03	0,48	0,22	0,28	0,23
Івано-Франківська	0,23	0,38	0,20	0,00	0,13	0,65	0,88	0,94	0,31
Київська	0,09	0,32	0,91	0,45	0,00	0,32	0,15	0,19	0,31
Кіровоградська	0,65	0,60	1,00	1,00	0,13	0,39	0,31	0,25	0,47
Луганська	1,00	0,47	0,04	0,09	0,47	0,26	0,33	0,38	0,20
Львівська	0,00	0,26	0,13	0,01	0,00	1,00	0,21	0,25	0,23
Миколаївська	0,37	0,33	0,48	0,73	0,18	0,39	0,84	1,00	0,44
Одеська	0,26	0,32	0,30	0,46	0,01	0,45	0,27	0,41	0,25
Полтавська	0,30	0,39	0,84	0,70	0,09	0,21	0,49	0,59	0,39
Рівненська	0,10	0,37	0,42	0,15	0,07	0,53	0,06	0,00	0,20
Сумська	0,11	0,30	0,50	0,38	0,01	0,00	0,42	0,34	0,22
Тернопільська	0,08	0,42	0,51	0,32	0,22	0,81	0,13	0,13	0,33
Харківська	0,13	0,30	0,34	0,27	0,00	0,34	0,29	0,41	0,21
Херсонська	0,09	0,36	0,68	0,59	0,49	0,61	0,36	0,38	0,46
Хмельницька	0,19	0,50	0,59	0,37	0,10	0,81	0,49	0,34	0,39
Черкаська	0,23	0,47	0,99	0,66	0,03	0,44	0,61	0,56	0,45
Чернівецька	0,27	0,45	0,34	0,12	0,04	0,77	0,21	0,22	0,25
Чернігівська	0,25	0,51	0,77	0,48	0,01	0,40	0,59	0,53	0,38
м. Київ	0,66	2,26			0,09	0,06	0,05	0,38	0,14

Продовження додатку Е

	Рівень доступності кредитування населення						Рівень сприятливості на ринку праці			
	Частка довгострокових кредитів в загальному обсязі кредитів, наданих фізичним особам, %	Обсяг кредитування фізичних осіб (% від ВРП)	Середні відсоткові ставки банків за наданими кредитами (середньозважені ставки в річному обчисленні, на початок 2006 р.)	Індекс доступності кредитування населення	Рівень безробіття за методологією МОП	Рівень зайнятості населення	Навантаження на 1 вакантне місце	Рівень зайнятості жінок (% від загальної кількості зайнятих в економіці)	Рівень жіночого безробіття за методологією МОП (% безробітних жінок від зайнятих в економіці)	
АР Крим	0,68	0,62	0,55	0,61	0,98	0,85	0,80	0,40	0,55	
Вінницька	0,46	0,23	0,51	0,40	0,68	0,71	0,52	0,40	0,56	
Волинська	0,34	0,32	0,75	0,47	0,20	0,70	0,64	0,64	0,44	
Дніпропетровська	0,46	0,63	0,09	0,39	0,98	0,81	0,96	0,41	0,60	
Донецька	0,34	0,13	0,28	0,25	0,82	0,85	1,00	0,51	0,51	
Житомирська	0,00	0,51	0,45	0,32	0,00	0,75	0,68	0,75	0,22	
Закарпатська	0,36	1,00	0,78	0,71	0,64	1,00	0,76	0,63	0,44	
Запорізька	0,70	0,28	0,38	0,45	0,66	0,79	0,88	0,49	0,76	
Івано-Франківська	0,73	0,27	0,46	0,48	0,23	0,00	0,40	0,00	0,29	
Київська	0,49	0,00	0,81	0,43	0,73	0,83	0,92	0,56	0,67	
Кіровоградська	0,61	0,25	0,17	0,34	0,23	0,58	0,76	0,41	0,33	
Луганська	0,73	0,06	0,08	0,29	0,45	0,45	0,92	0,05	0,27	
Львівська	0,31	0,40	0,71	0,47	0,23	0,50	0,64	0,30	0,27	
Миколаївська	0,13	0,47	0,47	0,35	0,11	0,68	0,76	0,30	0,04	
Одеська	0,70	0,88	1,00	0,86	1,00	0,48	0,84	0,13	1,00	
Полтавська	0,38	0,00	0,36	0,25	0,57	0,80	0,76	0,48	0,42	
Рівненська	0,38	0,06	0,38	0,15	0,50	0,77	0,28	0,32	0,24	
Сумська	0,71	0,48	0,51	0,57	0,16	0,12	0,12	0,44	0,15	
Тернопільська	0,71	0,48	0,51	0,41	0,73	0,81	0,92	0,36	0,73	
Харківська	0,15	0,50	0,57	0,59	0,70	0,60	0,63	0,63	0,00	
Херсонська	0,75	0,67	0,37	0,49	0,25	0,75	0,72	0,22	0,22	
Хмельницька	0,55	0,40	0,53	0,38	0,00	0,64	0,00	0,01	0,09	
Черкаська	0,68	0,27	0,18	0,38	0,40	0,64	0,48	0,91	0,49	
Чернівецька	0,36	0,97	0,77	0,70	0,00	0,35	0,80	1,00	0,51	
Чернігівська	0,43	0,15	0,24	0,27	0,43	0,98	0,80	1,00	0,51	
м. Київ	0,70	1,14	0,81	0,88	1,25	1,39	1,07	0,56	1,02	

Продовження додатку Е

Рівень сприятливості на ринку праці	Індекс сприятливості на ринку праці		Сприятливість умов праці				Індекс сприятливості умов праці	Інтегральний індекс соціальної спрямованості економіки
	Частина жінок у загальній чисельності вивільнених працівників (%)	Індекс сприятливості на ринку праці	Рух працівників (різниця між прийнятими і вивільненими з роботи), тис. осіб	Частина працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до облікової кількості)	Частина жінок, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (% до облікової кількості працівників жінок)	Чисельність потерпілих від травматизму на виробництві на 1000 працюючих, осіб		
АР Крим	0,84	0,73	0,53	0,72	0,60	0,89	0,68	0,54
Вінницька	0,80	0,61	0,11	0,80	0,73	0,84	0,62	0,57
Волинська	0,72	0,56	0,89	0,64	0,64	0,64	0,67	0,49
Дніпропетровська	0,14	0,65	0,95	0,21	0,15	0,73	0,51	0,47
Донецька	0,00	0,61	0,32	0,06	0,07	0,00	0,11	0,34
Житомирська	0,00	0,40	0,21	0,80	0,67	0,82	0,63	0,45
Закарпатська	0,37	0,64	0,79	0,97	1,00	1,00	0,94	0,53
Запорізька	0,45	0,67	0,47	0,39	0,26	0,78	0,48	0,45
Івано-Франківська	0,59	0,25	1,00	0,53	0,46	0,89	0,72	0,43
Київська	0,22	0,65	0,42	0,66	0,38	0,87	0,58	0,48
Кіровоградська	0,75	0,51	0,53	0,71	0,65	0,78	0,67	0,49
Луганська	0,25	0,40	0,11	0,00	0,00	0,04	0,04	0,31
Львівська	1,00	0,49	0,47	0,67	0,64	0,82	0,65	0,43
Миколаївська	0,14	0,34	0,32	0,90	0,94	0,87	0,76	0,46
Одеська	0,38	0,64	0,68	0,93	0,96	0,93	0,88	0,55
Полтавська	0,65	0,61	0,32	0,50	0,52	0,84	0,50	0,45
Рівненська	0,40	0,28	0,79	0,57	0,52	0,91	0,70	0,41
Сумська	0,67	0,44	0,26	0,60	0,38	0,67	0,48	0,34
Тернопільська	0,79	0,30	0,84	0,84	0,75	0,96	0,85	0,46
Харківська	0,23	0,63	0,53	0,72	0,51	0,87	0,66	0,44
Херсонська	0,32	0,41	0,63	0,79	0,71	0,84	0,75	0,50
Хмельницька	0,79	0,49	0,00	0,79	0,70	0,89	0,59	0,48
Черкаська	0,53	0,21	0,37	0,67	0,44	0,91	0,60	0,42
Чернівецька	0,87	0,52	0,89	1,00	0,92	0,98	0,95	0,55
Чернігівська	0,44	0,69	0,47	0,80	0,62	0,87	0,69	0,49
м. Київ	0,32	0,93	2,53	0,79	0,61	0,93	1,22	1,14

Додаток Ж

Вихідні та інтегральні індекси оцінки економічного розвитку регіонів України, 2005

Регіон (області, АРКі м.Київ)	Рівень розвитку економіки				Індекс рівня економічного розвитку		Прогресивність структури виробництва		Індекс рівня прогресивності структури виробництва
	Валовий регіональний продукт (ВРП) на душу населення у фактичних, грн.	Обсяг реалізованої продукції лобувної і обробної промисловості на душу населення, грн. на 1 особу	Експортний потенціал (частка експорту у ВВП)	Індекс споживчих цін (індекс інфляції)	Співвідношення лобувної і витратної частини міських бюджетів (дохідна у % до витратної)	Індекс рівня економічного розвитку	Частина несорвованої продукції в обсязі реалізованої продукції лобувної і обробної промисловості (%)	Частина експорту машино-будівної продукції в загальному обсязі експорту регіону (%)	
АР Крим	0,24	0,10	0,10	0,39	0,79	0,32	0,64	0,38	0,51
Вінницька	0,17	0,11	0,21	0,53	0,35	0,27	0,97	0,13	0,55
Волинська	0,21	0,12	0,22	0,81	0,58	0,39	1,00	0,29	0,65
Дніпропетровська	0,93	0,97	1,00	1,00	0,69	0,92	0,11	0,14	0,12
Донецька	1,00	1,00	0,98	0,32	0,10	0,68	0,10	0,14	0,12
Житомирська	0,12	0,12	0,16	0,51	0,31	0,24	0,68	0,10	0,39
Закарпатська	0,10	0,05	0,52	0,37	0,42	0,29	0,83	0,59	0,71
Запорізька	0,77	0,86	0,91	0,32	0,35	0,64	0,27	0,28	0,27
Івано-Франківська	0,29	0,12	0,54	0,60	0,56	0,42	0,14	0,00	0,07
Київська	0,52	0,24	0,13	0,19	0,73	0,36	0,46	0,17	0,31
Кіровоградська	0,23	0,08	0,11	0,65	0,35	0,50	0,70	0,51	0,60
Луганська	0,45	0,73	0,73	0,30	0,27	0,50	0,00	0,13	0,06
Львівська	0,26	0,13	0,16	0,93	0,52	0,40	0,43	0,40	0,42
Миколаївська	0,41	0,23	0,59	0,39	0,46	0,41	0,74	0,54	0,74
Одеська	0,51	0,24	0,26	0,86	1,00	0,57	0,57	0,12	0,35
Полтавська	0,88	0,79	0,69	0,00	0,42	0,56	0,28	0,40	0,34
Рівненська	0,21	0,10	0,14	0,60	0,23	0,26	0,25	0,12	0,19
Сумська	0,24	0,22	0,44	0,26	0,73	0,38	0,77	1,00	0,88
Тернопільська	0,00	0,02	0,00	0,93	0,52	0,29	0,63	0,10	0,36
Харківська	0,56	0,27	0,00	0,84	0,00	0,35	0,76	0,84	0,80
Херсонська	0,14	0,06	0,17	0,79	0,69	0,37	0,90	0,40	0,65
Хмельницька	0,15	0,08	0,06	0,91	0,52	0,35	0,53	0,55	0,54
Черкаська	0,26	0,22	0,18	0,40	0,31	0,18	0,65	0,13	0,39
Чернівецька	0,01	0,00	0,07	0,42	0,56	0,21	0,66	0,20	0,43
Чернігівська	0,24	0,17	0,14	0,67	0,63	0,37	0,69	0,18	0,43
м.Київ	3,07	0,31	0,33	0,56	-0,33	0,79	0,70	0,10	0,40

Продовження додатку Ж

Регіон (область, АРК і м.Київ)	Інноваційна активність			Розвиток підприємницького середовища			Індекс розвитку підприємницького середовища	Інтегральний індекс розвитку економіки	
	Частка промислових підприємств, що виробляють-випускають інновації, %	Частка інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції (%)	Чисельність винахідників, авторів промислових зрешев і промислових патентів на 10000 працівників, чел.	Індекс інноваційної активності	Частка реалізованої малих підприємств-наци продукції у загальному обсязі реалізації (%)	Кількість малих підприємств на 10000 населення			Рівень зайнятості на малих підприємствах, у % до кількості населення у працездатному віці
АР Крим	0,37	0,70	0,30	0,46	0,86	1,00	0,61	0,44	0,50
Вінницька	0,12	0,00	0,37	0,16	0,68	0,21	0,33	0,13	0,33
Волинська	0,26	0,24	0,07	0,19	0,15	0,18	0,27	0,49	0,37
Дніпропетровська	0,38	0,16	0,96	0,50	0,00	0,50	0,30	1,00	0,50
Донецька	0,38	0,33	0,96	0,56	0,01	0,50	0,24	0,42	0,41
Житомирська	0,53	0,10	0,22	0,29	0,92	0,18	0,58	0,16	0,34
Закарпатська	0,53	0,13	0,00	0,22	0,79	0,71	0,12	0,72	0,45
Запорізька	0,31	0,45	0,81	0,52	0,23	0,68	0,48	0,77	0,54
Івано-Франківська	0,63	0,11	0,56	0,43	0,61	0,44	0,21	0,00	0,32
Київська	0,45	0,11	0,14	0,23	0,30	0,53	0,67	0,39	0,34
Кіровоградська	0,70	0,31	0,28	0,43	0,87	0,30	0,30	0,18	0,43
Луганська	0,15	0,17	0,55	0,29	0,14	0,12	0,00	0,01	0,07
Львівська	0,07	0,12	0,33	0,17	0,51	0,71	1,00	0,80	0,44
Миколаївська	0,39	0,43	0,30	0,37	0,41	0,74	0,48	0,28	0,48
Одеська	0,48	0,17	0,22	0,39	0,39	0,68	0,67	0,72	0,46
Полтавська	0,59	0,04	0,54	0,39	0,25	0,48	0,37	0,29	0,35
Рівненська	0,00	0,01	0,13	0,05	0,55	0,12	0,36	0,23	0,20
Сумська	0,02	1,00	0,42	0,48	0,74	0,26	0,39	0,24	0,41
Тернопільська	0,42	0,07	0,29	0,26	0,98	0,00	0,30	0,10	0,33
Харківська	1,00	0,49	1,00	0,83	0,37	0,79	0,82	0,97	0,74
Херсонська	0,59	0,21	0,24	0,35	0,75	0,47	0,27	0,50	0,50
Хмельницька	0,09	0,15	0,12	0,12	0,50	0,15	0,45	0,10	0,30
Черкаська	0,33	0,03	0,23	0,19	0,59	0,30	0,29	0,12	0,29
Чернівецька	0,37	0,26	0,29	0,31	1,00	0,21	0,21	0,34	0,43
Чернігівська	0,36	0,16	0,18	0,23	0,72	0,12	0,48	0,19	0,38
м.Київ	2,60	0,77	0,59	1,32	0,13	4,62	3,12	3,64	2,88

Додаток 3

Вихідні та інтегральні індекси оцінки стану розвитку інфраструктури і житлового благоустрою регіонів України, 2005

Регіон (область, АРК і м.Київ)	Стан інфраструктури									
	Обсяг реалізованих послуг на одного мешканця (грн.)	Забезпеченість населення (на кілометр квадратний)	Забезпеченість лікарняними ліжками на 10000 населення (включаючи закладання на 10000 населення (включаючи закладання за ліжками))	Забезпеченість лікарняними ліжками на 10000 населення	Охоплення новозареєстрованих дітей відповідного віку проти туберкульозу	Забезпеченість дітей ліжками-пелюшками на 10000 дітей	Забезпеченість населення основними транспортними засобами (автомобілями, мотоциклами, велосипедами) на 10000 мешканців (на 1000 осіб, осіб)	Кількість міських житлових будинків на 1000 населення	Кількість міських житлових будинків на 1000 населення	Коефіцієнт покриття автомобільними шляхами з твердим покриттям, км на 1 км²
АР Крим	1,00	0,31	0,23	0,91	0,55	1,00	0,35	0,30	0,28	0,36
Вінницька	0,04	0,36	0,03	0,68	0,00	0,38	0,06	0,92	0,89	0,82
Волинська	0,20	0,05	0,20	0,26	0,74	0,04	0,39	0,35	0,50	0,55
Дніпропетровська	0,44	0,90	1,00	0,65	0,46	0,65	0,52	0,13	0,50	0,57
Донецька	0,32	0,31	0,45	0,59	0,64	0,58	0,32	0,04	0,00	0,64
Житомирська	0,03	0,00	0,77	0,27	0,75	0,20	0,73	0,59	0,78	0,52
Закарпатська	0,04	0,04	0,42	0,39	0,84	0,09	0,00	0,12	0,22	0,43
Запорізька	0,48	0,57	0,41	0,62	0,58	0,60	0,83	0,12	0,17	0,39
Івано-Франківська	0,00	0,34	0,00	0,67	0,31	0,42	0,31	0,31	0,39	0,63
Київська	0,10	0,02	0,38	0,00	0,26	0,29	0,71	0,25	0,39	0,60
Кіровоградська	0,09	0,52	0,86	0,10	0,56	0,20	0,56	0,62	0,78	0,39
Луганська	0,10	0,83	0,60	0,43	0,33	0,58	0,33	0,00	0,06	0,21
Львівська	0,44	0,52	0,32	1,00	0,57	0,44	0,47	0,10	0,28	1,00
Миколаївська	0,20	0,20	0,28	0,13	0,70	0,23	0,16	0,52	0,44	0,12
Одеська	0,70	0,33	0,52	0,59	0,62	0,45	0,40	0,66	0,17	0,34
Полтавська	0,16	0,27	0,80	0,37	0,34	0,37	1,00	0,57	0,61	0,67
Рівненська	0,09	0,32	0,46	0,33	0,33	0,00	0,58	1,00	0,39	0,38
Сумська	0,16	0,40	0,62	0,16	0,69	0,24	0,66	0,43	0,56	0,50
Тернопільська	0,04	0,34	0,27	0,68	1,00	0,34	0,66	0,48	0,67	0,95
Харківська	0,60	0,57	0,55	0,98	0,48	0,64	0,77	0,91	0,11	0,61
Херсонська	0,22	0,77	0,34	0,14	0,55	0,28	0,28	0,29	0,39	0,00
Хмельницька	0,03	0,26	0,29	0,31	0,73	0,28	0,79	0,74	1,00	0,85
Черкаська	0,09	0,32	0,47	0,21	0,70	0,35	0,79	0,72	0,72	0,55
Чернівецька	0,20	0,34	0,22	0,89	0,48	0,28	0,63	0,33	0,33	0,90
Чернігівська	0,06	1,00	0,47	0,17	0,72	0,39	0,86	0,77	0,72	0,26
м.Київ	4,25	1,05	1,31	2,30	-0,58	1,46	1,41	-0,12	-0,25	

Продовження додатку 3

	Стан інфраструктури			Житлова забезпеченість і благоустрій			
	Містечків підприємств готельного господарства, міськ господарств, міськ господарств	Забезпеченість населення місцями в санаторіях та пансіонатах з лікуванням, місць на 10000 населення	Кількість міськ в дитячих оздоровчих закладах (тис. міськ)	Індекс стану інфраструктури	Забезпеченість населення житлом (кв.м на 1 жителя)	Введення в експлуатацію житла в розрахунок на 1000 населення (кв.м загальної площі)	Частка домогосподарств, які мають житлову площу <13,65 кв.м, %
АР Крим	1,00	1,00	1,00	0,64	0,00	0,25	0,00
Вінницька	0,04	0,10	0,12	0,34	0,74	0,46	1,00
Волинська	0,08	0,06	0,03	0,27	0,06	0,27	0,47
Дніпропетровська	0,91	0,01	0,39	0,55	0,40	0,13	0,61
Донецька	0,38	0,03	0,97	0,47	0,29	0,00	0,55
Житомирська	0,06	0,04	0,03	0,37	0,49	0,25	0,69
Закарпатська	0,18	0,08	0,14	0,23	0,24	0,40	0,13
Запорізька	0,14	0,04	0,52	0,42	0,28	0,05	0,19
Івано-Франківська	0,09	0,06	0,04	0,27	0,30	0,58	0,21
Київська	0,12	0,05	0,05	0,25	1,00	1,00	0,69
Кіровоградська	0,00	0,00	0,01	0,36	0,48	0,10	0,60
Луганська	0,24	0,01	0,37	0,32	0,48	0,11	0,34
Львівська	0,66	0,26	0,05	0,47	0,09	0,43	0,05
Миколаївська	0,04	0,11	0,13	0,25	0,25	0,10	0,72
Одеська	0,48	0,21	0,29	0,44	0,23	0,40	0,48
Полтавська	0,13	0,08	0,15	0,44	0,51	0,22	0,73
Рівненська	0,12	0,04	0,01	0,31	0,13	0,19	0,20
Сумська	0,08	0,00	0,11	0,36	0,34	0,16	0,71
Тернопільська	0,17	0,05	0,00	0,43	0,31	0,52	0,22
Харківська	0,21	0,03	0,26	0,52	0,30	0,20	0,53
Херсонська	0,10	0,08	0,51	0,31	0,28	0,25	0,22
Хмельницька	0,02	0,03	0,02	0,41	0,51	0,48	0,58
Черкаська	0,09	0,06	0,09	0,40	0,72	0,17	0,89
Чернівецька	0,03	0,03	0,06	0,37	0,26	0,52	0,47
Чернігівська	0,09	0,03	0,06	0,43	0,57	0,21	0,98
м.Київ	1,18	0,03	0,01	1,00	0,14	1,33	-0,21

Продовження додатку 3

	Житлова забезпеченість і благоустрій				Індекс житлової забезпеченості і благоустрою	Інтегральний індекс інфраструктурного забезпечення і житлового благоустрою
	Частка домогосподарств, нездоволених своїми житловими умовами, %	Частка домогосподарств, які проживають в комунальних квартирах і гуртожитках, %	Обладнання житла домогосподарств каналізацією, %	Частка аварійних та зношених водопровідних мереж, %		
АР Крим	0,41	0,92	0,95	0,14	0,38	0,51
Вінницька	0,43	0,90	0,10	0,72	0,62	0,48
Волинська	0,64	0,00	0,44	1,00	0,41	0,34
Дніпропетровська	0,86	0,71	0,95	0,04	0,53	0,54
Донецька	0,63	0,72	1,00	0,26	0,49	0,45
Житомирська	0,24	0,91	0,00	0,78	0,48	0,42
Закарпатська	0,00	0,90	0,97	0,77	0,49	0,36
Запорізька	0,71	0,54	0,61	0,39	0,40	0,41
Івано-Франківська	1,00	0,77	0,16	0,49	0,50	0,38
Київська	0,58	0,87	0,36	0,98	0,78	0,51
Кіровоградська	0,36	0,98	0,23	0,34	0,44	0,40
Луганська	0,46	0,82	0,76	0,00	0,42	0,37
Львівська	0,57	0,35	0,55	0,12	0,31	0,39
Миколаївська	0,41	0,78	0,40	0,47	0,45	0,35
Одеська	0,61	0,58	0,58	0,36	0,46	0,45
Полтавська	0,70	0,57	0,50	0,98	0,60	0,52
Рівненська	0,53	0,61	0,35	0,86	0,41	0,36
Сумська	0,34	0,95	0,32	0,85	0,52	0,44
Тернопільська	0,50	0,14	0,30	0,88	0,41	0,42
Харківська	0,69	0,77	0,66	0,62	0,54	0,53
Херсонська	0,21	1,00	0,61	0,41	0,43	0,37
Хмельницька	0,62	0,81	0,20	0,64	0,55	0,48
Черкаська	0,49	0,58	0,29	0,83	0,57	0,48
Чернівецька	0,87	0,08	0,11	0,58	0,41	0,39
Чернігівська	0,53	0,34	0,30	0,85	0,54	0,49
м.Київ	0,53	0,58	1,41	0,89	0,67	0,84

Додаток И
Вихідні та інтегральні індекси оцінки ресурсоемності виробництва і комунального господарства, 2005

Регіон	Ресурсоемність виробництва і комунального господарства					Інтегральний індекс ресурсоемності виробництва і комунального господарства
	Обсяг забруднення, яке надійшло в атмосферу від різних джерел, на одиницю ВРП, кг на 1000 грн. продукції	Частка неперероблених відходів виробництва і споживання (в загальному обсязі утворених за рік відходів, %)	Енергоемність ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито енергії, кг ум.п.)	Використання свіжої води на виробничі потреби на одиницю ВРП (на 1000 грн. ВРП спожито куб.м свіжої води)	Витрати на невраховані витрати води у % до поданої у комунальну водопровідну мережу	
АР Крим	0,88	0,04	0,92	0,87	0,35	0,61
Вінницька	0,62	0,70	0,79	0,86	0,45	0,68
Волинська	0,91	0,34	0,95	0,63	0,63	0,76
Дніпропетровська	0,18	0,61	0,44	0,32	0,42	0,39
Донецька	0,00	0,16	0,41	0,55	0,56	0,33
Житомирська	0,86	0,07	0,83	0,91	0,20	0,57
Закарпатська	0,94	0,00	1,00	1,00	0,00	0,59
Запорізька	0,52	0,00	0,60	0,02	0,33	0,29
Івано-Франківська	0,26	0,35	0,17	0,84	0,08	0,34
Київська	0,83	0,28	0,76	0,00	0,93	0,56
Кіровоградська	0,86	0,55	0,88	0,96	0,46	0,74
Луганська	0,11	0,45	0,00	0,88	0,25	0,34
Львівська	0,84	1,00	0,81	0,94	0,16	0,75
Миколаївська	0,97	0,72	0,86	0,81	0,09	0,69
Одеська	1,00	0,07	0,77	0,94	0,63	0,68
Полтавська	0,89	0,04	0,24	0,97	0,43	0,52
Рівненська	0,93	0,55	0,79	0,74	0,72	0,75
Сумська	0,88	0,16	0,73	0,92	0,44	0,63
Тернопільська	0,89	0,48	0,82	0,91	0,14	0,65
Харківська	0,82	0,06	0,79	0,95	0,38	0,60
Херсонська	0,87	0,28	0,71	0,89	1,00	0,75
Хмельницька	0,99	0,24	0,80	0,91	0,52	0,69
Черкаська	0,83	0,11	0,64	0,88	0,59	0,61
Чернівецька	0,94	0,38	0,87	0,91	0,06	0,63
Чернігівська	0,84	0,38	0,78	0,74	0,52	0,65
м.Київ	1,12	0,21	0,94	0,88	0,80	0,79

Додаток К
Вихідні та інтегральні індекси оцінки рівня сприятливості екологічної ситуації, 2005

Регіон	Антропогенне навантаження					Індекс антропогенного навантаження
	Вивели шкідливих речовин в атмосферу повітря на душу населення, кг/чол.	Обсяг скидання забруднених стічних вод в розрахунок на 1 особу (куб.м на чол.)	Наявність промислових токсичних відходів у сховищах організованого складування на 1 особу, кг	Частка сільськогосподарських угідь, % від загальної площі земель	Споживання свіжої води (куб.м на 1 особу)	
АР Крим	0,93	0,85	0,88	0,29	0,33	0,66
Вінницька	0,81	1,00	1,00	0,14	0,93	0,78
Волинська	0,97	1,00	1,00	0,65	0,94	0,91
Дніпропетровська	0,18	0,24	0,93	0,09	0,22	0,33
Донецька	0,00	0,41	0,61	0,12	0,46	0,32
Житомирська	0,95	0,92	1,00	0,63	0,93	0,89
Закарпатська	0,99	0,96	0,92	1,00	1,00	0,98
Запорізька	0,54	0,00	0,00	0,01	0,00	0,11
Івано-Франківська	0,60	0,92	0,99	0,79	0,93	0,85
Київська	0,84	0,96	0,98	0,50	0,22	0,70
Кіровоградська	0,92	0,91	1,00	0,00	0,97	0,76
Луганська	0,43	0,58	0,82	0,24	0,87	0,59
Львівська	0,90	0,72	0,98	0,50	0,92	0,80
Миколаївська	0,94	0,90	0,86	0,03	0,77	0,70
Одеська	0,94	0,69	1,00	0,11	0,81	0,71
Полтавська	0,82	0,99	1,00	0,15	0,82	0,76
Рівненська	0,96	0,91	1,00	0,77	0,81	0,89
Сумська	0,93	0,97	0,66	0,24	0,90	0,74
Тернопільська	0,98	0,99	1,00	0,14	0,96	0,82
Харківська	0,81	0,98	1,00	0,12	0,87	0,76
Херсонська	0,95	0,99	1,00	0,29	0,07	0,66
Хмельницька	1,00	0,99	1,00	0,15	0,93	0,81
Черкаська	0,91	0,94	1,00	0,28	0,73	0,77
Чернівецька	1,00	0,97	1,00	0,52	0,93	0,88
Чернігівська	0,91	0,91	1,00	0,36	0,83	0,80
м.Київ	0,88	0,40	1,00	1,60	0,47	0,87

Продовження додатку К

Регіон	Якість питної води			Рівень природно-технологічної безпеки						Інтегрований індекс науково-технологічної ситуації
	Питома вага порушень санітарних норм на об'єктах централізованого водопостачання, %	Питома вага проб питної води з централізованих систем водопостачання, що не відповідали Держстандарту за санітарно-бактеріологічними показниками, %	Індекс якості питної води	Кількість зареєстрованих потенційно небезпечних об'єктів у розрахунку на 100 тис. осіб	Частка населення, що мешкає у зонах можливого хімічного зараження, % від всього населення	Кількість НС за 1997-2006 рр.	Кількість запобіжних постраждає-лнх від НС за 1997-2006 рр.	Кількість запобіжних постраждає-лнх від НС за 1997-2006 рр.	Питома вага територій, забруднених радіоцезієм з щільністю більше 20 кБк/кв.м, %	
АР Крим	0,78	0,31	0,54	1,00	0,86	0,56	0,81	1,00	0,85	0,68
Вінницька	0,27	0,17	0,22	0,67	0,64	0,78	0,58	0,79	0,69	0,56
Волинська	0,81	1,00	0,91	0,78	0,99	0,97	0,84	0,91	0,90	0,91
Дніпропетровська	0,84	0,95	0,89	0,89	0,64	0,37	0,63	0,99	0,65	0,63
Донецька	0,59	0,64	0,62	0,86	0,30	0,00	0,00	0,84	0,40	0,45
Житомирська	0,76	0,88	0,82	0,36	0,93	0,92	0,61	0,14	0,59	0,77
Закарпатська	0,47	0,12	0,29	0,81	0,87	0,96	0,47	1,00	0,82	0,70
Запорізька	0,71	0,47	0,59	0,36	0,29	0,47	0,56	1,00	0,54	0,41
Івано-Франківська	0,80	0,76	0,78	0,78	0,24	0,91	0,74	0,86	0,71	0,78
Київська	0,98	0,73	0,85	0,72	0,97	0,78	0,81	0,00	0,66	0,74
Кіровоградська	0,91	0,31	0,61	0,67	0,95	0,77	1,00	0,96	0,87	0,75
Луганська	0,02	0,14	0,08	0,72	0,05	0,36	0,36	0,97	0,48	0,38
Львівська	0,77	0,81	0,79	0,64	0,55	0,27	0,44	1,00	0,58	0,73
Миколаївська	0,62	0,24	0,43	0,39	0,91	0,65	0,62	1,00	0,71	0,61
Одеська	0,94	0,22	0,58	0,89	0,49	0,52	0,40	1,00	0,66	0,65
Полтавська	0,17	0,80	0,48	0,78	0,84	0,89	0,87	1,00	0,88	0,70
Рівненська	0,69	0,56	0,63	0,78	0,82	0,77	0,85	0,02	0,65	0,72
Сумська	0,47	0,66	0,57	0,50	0,72	0,96	0,75	0,88	0,76	0,69
Тернопільська	0,92	0,34	0,63	0,75	0,99	1,00	0,91	0,90	0,91	0,78
Харківська	0,00	0,00	0,00	0,31	0,75	0,82	0,62	1,00	0,70	0,49
Херсонська	0,87	1,00	0,94	0,67	0,98	0,93	0,90	1,00	0,90	0,83
Хмельницька	0,66	0,83	0,74	0,69	0,96	0,84	0,71	0,95	0,83	0,80
Черкаська	0,75	0,81	0,78	0,64	0,00	0,92	0,91	0,34	0,56	0,70
Чернівецька	1,00	0,86	0,93	0,94	1,00	0,91	0,85	0,94	0,94	0,92
Чернігівська	0,91	0,75	0,83	0,00	0,82	0,91	0,89	0,65	0,66	0,76
м.Київ	1,15	1,27	1,21	0,97	0,78	0,99	0,73	0,89	0,87	0,98

Додаток Л

Вихідні та інтегральні індекси оцінки сприятливості соціально-культурному розвитку населення, 2005

Регіон	Соціальний статус населення та умови його відтворення						Індекс соціально-освітнього статусу населення та умов його відтворення
	Охоплення дітей дошкільними закладами (% до кількості дітей відповідного віку)	Кількість загальноосвітніх навчальних закладів на 100000 населення	Кількість студентів ВУЗів III та IV рівнів акредитації на 1000 населення	Частка осіб з повною вищою освітою в загальній чисельності ітатних працівників, %	Кількість аспірантів і докторантів на 10000 населення	Різниця у питомій вазі домогосподарств, члени яких відносять себе до представників середнього класу за 2004-2005 рр., %	
АР Крим	0,60	0,09	0,14	0,41	0,09	0,74	0,34
Вінницька	0,63	0,61	0,10	0,21	0,08	0,86	0,4
Волинська	0,29	0,92	0,34	0,34	0,08	0,96	0,43
Дніпропетровська	0,91	0,09	0,33	0,33	0,28	0,57	0,43
Донецька	0,97	0,00	0,25	0,16	0,17	0,62	0,35
Житомирська	0,51	0,74	0,07	0,00	0,08	0,58	0,32
Закарпатська	0,26	0,55	0,00	0,35	0,05	0,61	0,29
Запорізька	0,91	0,17	0,38	0,40	0,24	0,53	0,44
Івано-Франківська	0,00	0,52	0,19	0,76	0,22	1,00	0,43
Київська	0,91	0,34	0,00	0,14	0,08	0,90	0,38
Кіровоградська	0,69	0,56	0,05	0,19	0,10	0,50	0,34
Луганська	0,63	0,11	0,27	0,09	0,12	0,69	0,31
Львівська	0,14	0,55	0,45	0,68	0,53	0,71	0,51
Миколаївська	0,77	0,48	0,15	0,47	0,03	0,65	0,42
Одеська	0,63	0,25	0,45	0,64	0,56	0,08	0,44
Полтавська	0,77	0,52	0,29	0,25	0,13	0,48	0,41
Рівненська	0,11	0,68	0,28	0,37	0,05	0,60	0,34
Сумська	0,86	0,48	0,43	0,29	0,10	0,68	0,47
Тернопільська	0,34	1,00	0,48	0,68	0,22	0,34	0,51
Харківська	0,74	0,14	1,00	1,00	0,11	0,52	0,74
Херсонська	0,69	0,43	0,14	0,42	0,08	0,00	0,31
Хмельницька	0,86	0,92	0,17	0,24	0,08	0,74	0,49
Черкаська	1,00	0,45	0,18	0,22	0,13	0,57	0,42
Чернівецька	0,49	0,42	0,16	0,50	0,12	0,64	0,38
Чернігівська	0,63	0,71	0,09	0,13	0,00	0,79	0,38
м.Київ	1,20	-0,12	2,40	1,30	3,09	0,72	1,45

Продовження додатку Л

	Культурна активність населення, стан розвитку засобів інформації і книговидавництва							Індекс культурної активності і рівня розвитку засобів інформації та книговидавництва
	Чисельність глядачів театрів на 100 населення	Кількість відвідувань музеїв на 100 населення	Кількість відвідувань концертних організацій на 100 населення	Обсяги млісвого радіомовлення державних телерадіоорганізацій (середньодобовий обсяг мовлення, год.)	Разовий тираж газет в середньому на 1000 населення, прим.	Річний тираж періодичних видань в середньому на 1000 населення, прим.	Річний тираж книг і брошур в середньому на 1000 населення, прим.	
АР Крим	0,89	1,00	1,00	0,02	0,21	0,02	0,02	0,45
Вінницька	0,33	0,20	0,37	0,64	0,24	0,11	0,02	0,27
Волинська	0,61	0,00	0,53	0,73	0,15	0,02	0,03	0,29
Дніпропетровська	0,67	0,09	0,05	1,00	0,62	0,43	0,00	0,41
Донецька	0,50	0,03	0,74	0,64	0,51	0,16	0,14	0,39
Житомирська	0,28	0,00	0,32	0,79	0,12	0,00	0,01	0,22
Закарпатська	0,61	0,02	0,42	0,03	0,06	0,01	0,04	0,17
Запорізька	0,28	0,15	0,32	0,83	1,00	0,07	0,03	0,38
Івано-Франківська	0,22	0,16	0,11	0,00	0,20	0,03	0,01	0,11
Київська	0,00	0,07	0,00	0,63	0,00	0,07	0,39	0,17
Кіровоградська	0,39	0,03	0,47	0,01	0,23	0,01	0,02	0,17
Луганська	0,33	0,10	0,16	0,96	0,58	0,03	0,01	0,31
Львівська	0,72	0,23	0,26	0,03	0,62	0,24	0,09	0,31
Миколаївська	0,83	0,11	0,05	0,39	0,19	0,04	0,01	0,23
Одеська	1,00	0,21	0,26	0,18	0,39	0,14	0,02	0,31
Полтавська	0,22	0,31	0,37	0,94	0,48	0,01	0,02	0,34
Рівненська	0,50	0,04	0,21	0,52	0,09	0,01	0,02	0,20
Сумська	0,44	0,00	0,37	0,00	0,18	0,06	0,02	0,15
Тернопільська	0,33	0,20	0,16	0,21	0,24	0,72	0,48	0,34
Харківська	0,61	0,15	0,11	0,39	0,66	1,00	1,00	0,56
Херсонська	0,56	0,16	0,16	0,81	0,20	0,04	0,00	0,28
Хмельницька	0,39	0,12	0,37	0,89	0,13	0,00	0,02	0,27
Черкаська	0,28	0,31	0,32	0,63	0,27	0,02	0,03	0,26
Чернівецька	0,28	0,11	0,37	0,54	0,18	0,01	0,06	0,22
Чернігівська	0,67	0,33	0,68	0,01	0,21	0,00	0,02	0,27
м.Київ	2,39	0,90	2,21	4,93	5,87	19,18	2,11	5,37

Продовження додатку Л

	Шлюбна ситуація					Криміногенна обстановка			Індекс криміногенного стану
	Кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення	Кількість зареєстрованих розлучень на 1000 населення	Частка позашлюбних народжень дітей, %	Індекс сімейного розвитку	Коефіцієнт злочинності від злочинів на 1000000 населення	Потерпілі від злочинів на 10000 населення	Резицидивна злочинність зареєстрованих осіб, раніше вчинявими злочини на 1000000 населення	Підліткова злочинність (кількість злочинів, скоєних неповнолітніми та їх участю, на 1000000 населення)	
АР Крим	0,53	0,26	0,07	0,29	0,32	0,42	0,35	0,42	0,38
Вінницька	0,47	0,35	0,48	0,43	0,78	0,79	0,78	0,74	0,77
Волинська	0,76	0,70	0,91	0,79	0,69	0,70	0,83	0,72	0,74
Дніпропетровська	0,82	0,00	0,18	0,33	0,17	0,04	0,42	0,66	0,32
Донецька	0,41	0,17	0,20	0,26	0,26	0,09	0,54	0,56	0,36
Житомирська	0,65	0,35	0,36	0,45	0,76	1,00	0,84	0,74	0,84
Закарпатська	0,76	1,00	0,70	0,82	0,98	0,95	0,90	0,83	0,92
Запорізька	0,59	0,13	0,08	0,27	0,00	0,00	0,39	0,33	0,18
Івано-Франківська	0,76	0,61	0,83	0,74	0,97	0,98	1,00	0,94	0,97
Київська	1,00	0,26	0,42	0,56	0,75	0,94	0,92	0,81	0,85
Кіровоградська	0,29	0,17	0,00	0,16	0,62	0,66	0,76	0,53	0,64
Луганська	0,47	0,09	0,27	0,28	0,06	0,12	0,00	0,00	0,04
Львівська	0,53	0,83	0,93	0,76	0,79	0,84	0,94	0,92	0,87
Миколаївська	0,53	0,09	0,06	0,23	0,36	0,47	0,48	0,67	0,50
Одеська	0,65	0,30	0,23	0,39	0,54	0,61	0,71	0,59	0,61
Полтавська	0,47	0,13	0,32	0,31	0,37	0,55	0,48	0,48	0,47
Рівненська	0,76	0,70	0,91	0,79	0,85	0,89	0,93	0,93	0,89
Сумська	0,24	0,22	0,31	0,25	0,60	0,60	0,47	0,61	0,57
Тернопільська	0,82	0,57	1,00	0,80	1,00	0,96	1,00	1,00	0,99
Харківська	0,59	0,22	0,18	0,33	0,39	0,47	0,78	0,78	0,59
Херсонська	0,41	0,13	0,01	0,18	0,35	0,47	0,76	0,45	0,51
Хмельницька	0,65	0,26	0,63	0,51	0,74	0,65	0,90	0,65	0,74
Черкаська	0,41	0,17	0,24	0,27	0,75	0,80	0,75	0,82	0,78
Чернівецька	1,00	0,39	0,73	0,71	0,95	0,85	0,62	0,91	0,83
Чернігівська	0,00	0,48	0,34	0,27	0,70	0,83	0,98	0,83	0,83
м.Київ	1,35	0,30	0,54	0,73	0,28	0,03	0,72	0,92	0,49

Продовження додатку Л

	Громадська активність			Інтегральний індекс сприятливості соціально- культурного розвитку
	Кількість реально діючих громадських організацій на 100000 населення	Частка регіону в загальній кількості осіб, які знаходяться на обліку громадських організацій, %	Індекс громадської активності	
АР Крим	0,20	0,14	0,17	0,33
Вінницька	0,59	0,96	0,77	0,53
Волинська	0,12	0,07	0,10	0,47
Дніпропетровська	0,10	0,57	0,33	0,37
Донецька	0,01	0,65	0,33	0,34
Житомирська	0,08	0,10	0,09	0,38
Закарпатська	0,39	0,50	0,45	0,53
Запорізька	0,06	0,13	0,09	0,27
Івано-Франківська	0,07	0,03	0,05	0,46
Київська	0,06	0,09	0,07	0,41
Кіровоградська	0,08	0,18	0,13	0,29
Луганська	0,16	0,30	0,23	0,23
Львівська	0,13	0,52	0,33	0,56
Миколаївська	0,14	0,19	0,17	0,31
Одеська	0,18	0,31	0,25	0,40
Полтавська	0,01	0,24	0,13	0,33
Рівненська	0,04	0,06	0,05	0,45
Сумська	1,00	1,00	1,00	0,49
Тернопільська	0,00	0,00	0,00	0,53
Харківська	0,05	0,15	0,10	0,46
Херсонська	0,10	0,03	0,06	0,27
Хмельницька	0,04	0,06	0,05	0,41
Черкаська	0,27	0,36	0,31	0,41
Чернівецька	0,14	0,11	0,13	0,45
Чернігівська	0,13	0,08	0,10	0,37
м.Київ	10,84	9,71	10,28	3,66

Додаток М
Індекси потенціалу факторів впливу на якість життя населення в регіонах України

	Географічні фактори			Урбанізаційна структура			Економічна інтеграція		
	Потенціал СТП (розрахований більшим методом за п'ятьма критеріями)	Забезпеченість населення територіальними ресурсами (щільність населення, чол/ кв.км)	Частка населення великих міст (> 100 тис.чол.) в населенні регіону	Щільність міських поселень	Індекс потенціалу урбанізації	Прямі іноземні інвестиції в економіку регіону на душу населення	Обсяг експортно- імпортного товарообігу на душу населення	Індекс потенціалу економічної інтеграції	
АР Крим	0,29	0,71	0,63	0,38	0,50	0,43	0,05	0,24	
Вінницька	0,43	0,80	0,36	0,09	0,22	0,03	0,11	0,07	
Волинська	0,43	0,89	0,25	0,08	0,17	0,16	0,23	0,19	
Дніпропетровська	0,00	0,48	1,00	0,18	0,59	1,00	1,00	1,00	
Донецька	0,57	0,00	0,62	0,88	0,75	0,20	0,92	0,56	
Житомирська	0,43	0,94	0,22	0,09	0,16	0,07	0,08	0,07	
Закарпатська	0,43	0,56	0,00	0,22	0,11	0,38	0,35	0,37	
Запорізька	0,43	0,77	0,96	0,14	0,55	0,56	0,92	0,74	
Івано-Франківська	0,14	0,54	0,23	0,22	0,22	0,14	0,36	0,25	
Київська	1,00	0,81	0,99	0,21	0,60	0,65	0,41	0,53	
Кіровоградська	0,29	0,95	0,24	0,12	0,18	0,03	0,05	0,04	
Луганська	0,29	0,61	0,25	1,00	0,63	0,17	0,41	0,29	
Львівська	0,57	0,41	0,42	0,15	0,29	0,25	0,19	0,22	
Миколаївська	0,43	0,91	0,70	0,07	0,38	0,07	0,40	0,24	
Одеська	1,00	0,74	0,72	0,18	0,45	0,46	0,39	0,43	
Полтавська	0,14	0,87	0,63	0,00	0,32	0,33	0,59	0,46	
Рівненська	0,71	0,85	0,38	0,05	0,21	0,08	0,13	0,10	
Сумська	0,14	0,89	0,18	0,03	0,10	0,22	0,22	0,22	
Тернопільська	0,14	0,68	0,39	0,10	0,25	0,00	0,00	0,00	
Харківська	0,29	0,61	0,76	0,18	0,47	0,29	0,25	0,27	
Херсонська	0,29	0,98	0,40	0,28	0,34	0,10	0,06	0,08	
Хмельницька	0,14	0,78	0,46	0,04	0,25	0,05	0,08	0,06	
Черкаська	0,43	0,80	0,27	0,12	0,20	0,10	0,14	0,12	
Чернівецька	0,29	0,45	0,75	0,20	0,47	0,00	0,06	0,03	
Чернігівська	0,43	1,00	0,33	0,07	0,20	0,10	0,11	0,11	
м.Київ		-23,16			0,20	2,89	2,69	2,79	

	Рівень глобалізованості фінансових послуг			Інформатизація суспільства			Індекс інформатизації		
	Обсяг валютних депозитів у банківських установах, % від всіх депозитів	Обсяг кредитів в економіку регіону в іноземній валюті, % від загального обсягу кредитів	Індекс потенціалу фінансової глобалізації	Забезпеченість домашніми телефонними апаратами на 100 сімей	Міжміські і міжнародні телефонні переговори на 1 особу	Абоненти кабельного телебачення та Інтернет на 1000 населення		Забезпеченість домогосподарств комп'ютерами (%)	Забезпеченість домогосподарств мобільними телефонами (%)
АР Крим	0,53	0,59	0,56	0,37	0,71	0,37	0,54	0,17	0,40
Вінницька	0,30	0,47	0,38	0,00	0,17	0,25	0,32	0,29	0,15
Волинська	0,29	0,74	0,52	0,27	0,33	0,28	0,15	0,16	0,21
Дніпропетровська	0,18	0,53	0,35	0,70	0,55	1,00	0,46	0,28	0,54
Донецька	0,43	0,48	0,46	0,27	0,49	0,42	0,94	0,34	0,42
Житомирська	0,21	0,22	0,21	0,27	0,24	0,00	0,42	0,21	0,18
Закарпатська	0,68	0,92	0,80	0,07	0,00	0,25	0,13	1,00	0,09
Запорізька	0,39	0,65	0,52	0,97	0,46	0,60	0,80	0,31	0,56
Івано-Франківська	0,85	0,22	0,54	0,17	0,24	0,18	0,03	0,12	0,12
Київська	0,30	0,81	0,55	0,37	0,52	0,24	0,73	0,26	0,37
Кіровоградська	0,12	0,00	0,06	0,07	0,20	0,27	0,00	0,06	0,11
Луганська	0,07	0,15	0,11	0,23	0,08	0,46	0,48	0,34	0,25
Львівська	0,86	0,69	0,77	0,50	0,71	0,62	0,54	0,71	0,47
Миколаївська	0,31	0,81	0,56	0,53	0,19	0,41	0,80	0,91	0,39
Одеська	0,74	1,00	0,87	1,00	1,00	0,45	0,94	0,00	0,68
Полтавська	0,28	0,52	0,40	0,37	0,38	0,63	0,59	0,44	0,39
Рівненська	0,44	0,37	0,40	0,23	0,26	0,13	0,04	0,17	0,13
Сумська	0,22	0,19	0,20	0,23	0,22	0,77	0,34	0,15	0,31
Тернопільська	1,00	0,59	0,79	0,37	0,24	0,28	0,33	0,40	0,24
Харківська	0,34	0,69	0,52	0,70	0,79	0,61	1,00	0,50	0,62
Херсонська	0,40	0,64	0,52	0,40	0,26	0,29	0,53	0,43	0,30
Хмельницька	0,45	0,45	0,45	0,27	0,36	0,38	0,42	0,46	0,28
Черкаська	0,33	0,25	0,29	0,30	0,31	0,38	0,16	0,16	0,23
Чернівецька	0,66	0,76	0,71	0,40	0,38	0,20	0,30	0,75	0,26
Чернігівська	0,00	0,08	0,04	0,37	0,32	0,45	0,18	0,16	0,26
м.Київ	0,43	0,82	0,62	1,77	3,44	2,78	2,97	1,64	2,19

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА	4
ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ І СТАН ОПРАЦЮВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ»	11
1.1. Виникнення та еволюція міждисциплінарної категорії «якість життя населення»	11
1.2. Досвід суспільно-географічних досліджень якості життя населення	26
1.3. Зарубіжні оцінки і міжнародні порівняння рівня людського розвитку та якості життя населення	36
1.4. Особливості сучасних методик регіональних досліджень якості життя населення на пострадянському просторі	50
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	65
2.1. Якість життя населення як передумова і наслідок збалансованого розвитку країн та регіонів	65
2.2. Якість життя населення у системі суміжних категорій	73
2.3. Суспільно-географічний підхід до визначення та аналізу якості життя населення	83
2.4. Методика суспільно-географічної оцінки якості життя населення в регіонах України	97
РОЗДІЛ 3. УРБАНІЗОВАНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ З ПОЗИЦІЙ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ	128
3.1. Розвиток суспільно-географічних поглядів на урбанізацію в Україні	128
3.2. Багатогранність урбанізації і специфіка її результатів в Україні	138
3.3. Урбанізованість регіонів України за характеристиками якості життя населення	149
3.4. Феномен столицності у контексті якості життя населення	160

РОЗДІЛ 4. ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ І ТИПІЗАЦІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	178
4.1. Демосоціальна обстановка і соціальна спрямованість економіки як ключові складові оцінки якості життя населення	178
4.2. Інтегральна оцінка якості життя населення в регіонах України	200
4.2.1. Особливості економічного розвитку регіонів України	200
4.2.2. Інфраструктурна забезпеченість населення та житлові умови	209
4.2.3. Екологічна ефективність виробництва та екологічна ситуація	217
4.2.4. Соціально-культурні умови розвитку населення	224
4.2.5. Фактори впливу на якість життя населення в регіонах України	232
4.2.6. Багатомірна типізація регіонів за специфікою якості життя населення	241
РОЗДІЛ 5. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ	248
5.1. Пріоритетні напрями покращення якості життя населення в різних типах регіонів України	248
5.2. Стратегічні передумови формування політики якості життя населення	254
5.3. Якість життя населення в умовах постіндустріальних змін і становлення ринкових відносин	264
ВИСНОВКИ	273
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	277
ДОДАТКИ	297